FATABUREN 1967

fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1967

FÖR TJÄNSTEBRUK

NORDISKA MUSEET
KÄRN DIG SJÄLF
STOCKHOLM

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

1967

Redaktion: Gösta Berg · Sam Owen Jansson · Skans Torsten Nilsson
Redigerad av Ernst-Folke Lindberg
Layout: Torsten Stääf
Tryck: Ivar Hæggströms Tryckeri AB 1967

Pärmens färgbild: Hagaberg på Svartsjölandets sydligaste udde. Detalj från målning av Emil Wallenstråle 1887. På den högra villans balkong står v. häradshövd. Eugène Westin, som bodde här på sommarnöje. Stället äges nu av hans barnbarn. Tavlan tillhör fil. dr Hans Hansson och hans maka Ingrid, född Westin.

Förord

Under åren 1881—1903 utgav Nordiska museet en årsbok, vars första titel var »Samfundet för Nordiska museets främjande. Meddelanden». Efter sexton år utbyttes denna titel mot »Meddelanden från Nordiska museet». År 1906 ersattes årspublikationen av den kulturhistoriska tidskriften »Fataburen», vilken med fyra häften om året utkom t. o. m. 1930. Sedan 1931 har Fataburen utgivits som årsbok.

Den typografiska utformning årsboken fick 1931 har den bibehållit i stort sett oförändrad i ett kvarts sekel, vilket vittnar om dess funktionella halt. Emellertid har efterhand behovet av en förnyelse blivit uppenbart. De stigande tryckningskostnaderna nödvändiggör utrymmesbesparingar — men utan avkall på läsbarheten. Med kravet på ökad illustrering följer behovet av ny layout. Inte minst från bokhandelns sida rekommenderas en övergång från häftad till bunden utgivning.

I samarbete med Ivar Hæggströms Tryckeri AB och statskontorets tryckeriexpedition har redaktionen gett årsboken den yttre form, som härmed presenteras för dess läsare.

Uppsatsdelen i Fataburen 1967 är tillägnad Nordiska museets styresman, fil. dr Hans Hansson, i anledning av hans under året timade 60-årsdag. Denna del utgives även under titeln »Utflykter i den svenska kulturhistorien. Till Hans Hansson 27 februari 1967».

Redaktionen

Innehåll

9 *Sten Lundwall:* Carl Jonas Love Almqvist, lantlivet och museitanken

23 *Gösta Berg:* Artur Hazelius utländska museistudier

31 *Erik Andrén:* Nordiska museet — arkitekttävlingen och museibygget

43 *Arne Biörnstad:* Svenska flaggans bruk

57 *Ingemar Liman:* Skansendansarnas Amerikaturné 1906—1907

65 *Elisabet Stavenow-Hidemark:* Småbruksrörelsen — idé och verklighet

81 *Sofia Danielson:* »Konstnärligt och fosterländskt»

93 *Bengt G. T. Nyström:* Alf Wallander och Rörstrand — något om svensk jugendkeramik

109 *Anna-Maja Nylén:* Blåblusen och andra blusar

125 *Marshall Lagerquist:* Från ett herrgårdshem på 1870-talet. Gyllenkrokarnas Oby

133 *Maj Nodermann-Hedqvist:* Gammaldags och modenytt hos jämtländska möbelsnickare under 1860—70-talen

141 *Rut Liedgren:* Min pappas leksaker

153 *Marianne Olsson:* Tvätt före maskinerna

161 *Annika Österman:* När cykeln kom till byn

171 *Brita Stjernswärd:* Carl Fredrik Sundvalls projekt till Araslövs huvudbyggnad 1790

183 *Sigurd Wallin:* Kungsberget på Svecians Strängnäsbild

197 *Mátyás Szabó:* Svältfödningen och dess bakgrund

209 *Anders Nyman:* Skärsliparen — don och person

231 *Håkan Eles:* Den Bernströmska pollettsamlingen i Nordiska museet

239 *Märta Claréus:* Fotografering av vit damast

247 *John Granlund:* Om nyttan av att inrätta undersökningsstationer

257 *Albert Eskeröd:* Museum — medium — människa

281 *Nordiska museet under år 1966*

281 Avd. 1 Näringsliv och samfund

283 Avd. 2 Bostadsskick

286 Avd. 3 Textil

288 Kulturhistoriska undersökningen

290 Institutet för folklivsforskning

292 Undervisningsavdelningen

294 Bibliotek och arkiv

296 Nordiska museets gårdar

297 Utställningar

300 Depositioner och utlån

301 Förvaltning m. m.

303 Förteckning över personer och institutioner som 1966 överlämnat gåvor till Nordiska museet

306 Utgivna skrifter

309 Offentliga uppdrag och museal rådgivning

311 Befattningshavare vid årets utgång

315 *Skansen under år 1966*

315 Skansen 75 år

318 Kulturhistoriska avdelningen

320 Naturhistoriska avdelningen

327 Högtider, fester och andra programinslag

333 Klädkammaren

334 Utgivna skrifter

335 Offentliga uppdrag och museal rådgivning

336 Befattningshavare vid årets utgång

338 Styrelseberättelse för år 1965

343 Revisionsberättelse för år 1965

Sten Lundwall

Carl Jonas Love Almqvist, lantlivet och museitanken

»Himmelen och Sverige!» Så ljöd Manhems fältrop, författat av Carl Jonas Love Almqvist. I detta samfund finner vi, utom den andlige ledaren själv, bland andra unga män Jonas Wærn, blivande statsråd och landshövding, Henrik Öfverberg, blivande hovpredikant, Emanuel Olde, blivande språkman och professor, och där finner vi också Johan August Hazelius och hans yngre bror Gustaf. Almqvists förhållande till Hazelierna belyser bland andra motiv avskildhetens och vandringslivets, det förra representerat av Gustaf Hazelius, det senare av Johan August Hazelius. Dessa motiv kom i mycket att bestämma Artur Hazelius' livsgärning. Vid sidan härav antydes i denna uppsats, hur Almqvists teaterestetik kan ha verkat inspirerande på Artur Hazelius.

»Himmelen och Sverige!» Almqvists och Manhems himmel var en himmel av mycket speciellt slag. I sin klassiska undersökning Studier i Almqvists ungdomsdiktning har Martin Lamm påvisat, hur i detta himmelska landskap förekommer en mängd Swedenborgska inslag, såsom myrtenlundar, rosenångor och små kolibrifåglar med guldvingar, som alltid svärmar omkring de saliga andarna och som Almqvist kallar »guldbin».[1] Men Lamm har också framhållit, hur blandningen av vällustfylld erotik och sensuellt färgad dödslängtan gör den Almqvistska andevärlden mindre eterisk än Swedenborgs. »Luften i Murnis är tung af jordiska begär och jordisk tråkad», så karakteriserar Lamm klimatet i denna kärlekshimmel. Från flodmystiken i *Murnis* går det underströmmar till senare verk, till *Det går an* men också till *Songes*.

Stilla rinn, o min själ i floden,
i dunkla, himmelska purpurfloden:
Stilla sjunk, o min sälla ande,
i Guda-famnen, den friska, goda.

Den ande som anbefalles sjunka är den lyssnande Marias. Hennes föregångerska i *Murnis* heter Solavif, som i sin vision av döden skådar en skön äng med en klar flod, i vilken hon känner sig gunga uppåt, ständigt uppåt.

Solavif stiger, Maria sjunker. Såväl stigandet som sjunkandet möter även annorstädes bland diktarens drunkningsmotiv. I *Amorina* sjunker simmerskan:

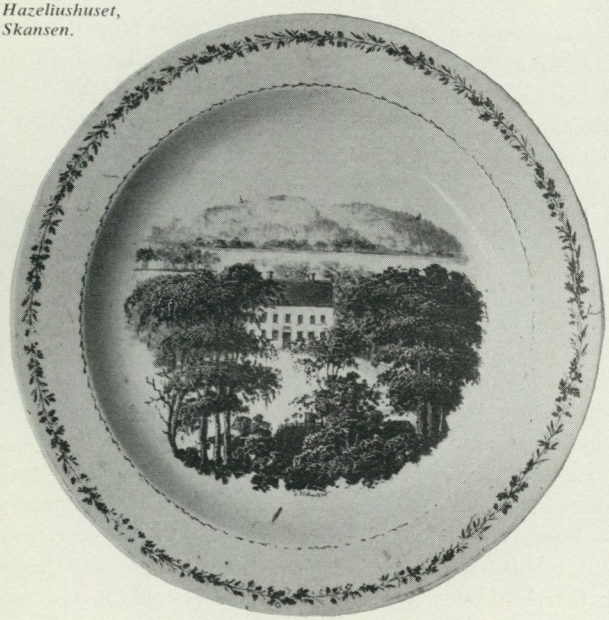
Jag simmar hållningslöst, oändligt havet
omkring mig gungar, böljorna så söta . . .
i famnen sjunker jag . . .

Men Ofelia sjunker inte, hon lyftes. »Vem ler ej», läser man i *Handlingar angående Manhemsförbundet,* »(eller, som är detsamma, gråter ej skönhetsförtjusningens tårar) vid tavlan av

Ofelias död, simmerskan med den avbrutna grenen? Men, säger någon, hon sjunker ju ned i sjöbottnen? Osanning! Evinnerligen *uppåt, hemåt* bär det.»[2]

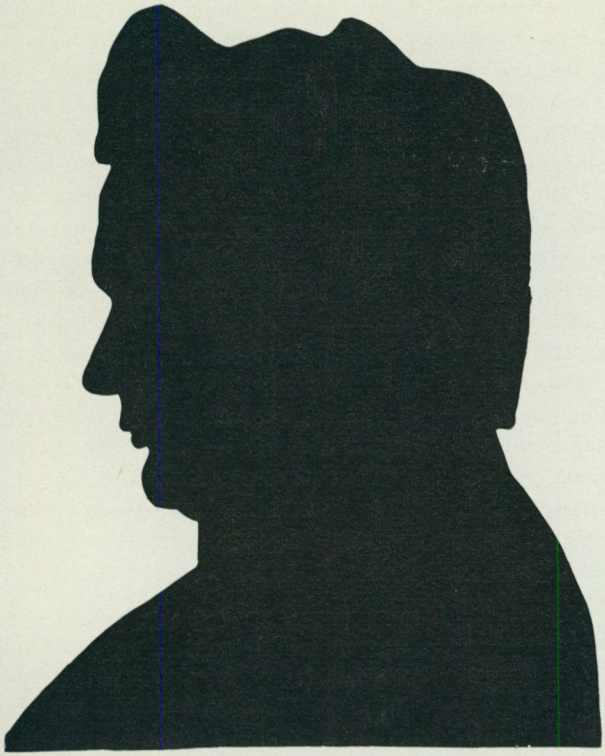
En av Hazelierna, Gustaf, skulle sjunka i verklighetens vattenfamn. Han tog med sig hemligheten om det andra alternativet, stigandets, i Edsvikens djup.

Vi möter honom som en svärmisk, nyvorden 16-åring på familjens sommarställe Skansen vid Edsviken en junikväll 1817. Manhemsbrodern Öfverberg har sänt honom en dikt, betitlad »Norden» och skriven på ottave rime. Vid klippan »Styrbjörnshällen» läser Gustaf Hazelius dikten i månsken. Klippan reser sig ur vattenytan till en förfärlig höjd, och nedanför är alldeles svart och brant, »som en vägg nästan», upplyser han några dagar senare sin bror Janne. Till detta vattenlandskap skulle Gustaf Hazelius till sist söka sig tillbaka, efter att länge företrädesvis ha varit vänd mot jorden. Den 7 november samma år sjunker han ned vid Uppsala högar och kysser den jord, som höljer Manhems gamla söner. »Wördade fäder!», utropar han, »här på edra heliga gravar ståndar en Yngling, som med harmset hjerta skådar denna tids uselhet och ser sitt älskade forsterland, det fordom så stora Manhem luta till fall — det land som I re'n förmultnade kämpar! grundlade och förstorade genom Er tapperhet och dygd, och som nu föraktar Er och den gyllene tid, då Norden var en jord, hvaruti dygd, tapperhet och rättvisa uppväxte och frodades.»[3]

1. Hazeliernas »Skansen» vid Edsviken. — Dekor på tallrik i Hazeliushuset, Skansen.

Julaftonen 1818 upptogs Gustaf Hazelius i Manhemsförbundets sjunde grad. Han bör enligt ceremonielet ha välsignats till kristen och till dekoration erhållit ett förgyllt kors i rött band. Almqvist höll talet till recipienderna. Balder var återfunnen. »Derföre m. b.», yttrade Almqvist, »— detta är mitt dyraste ord till Eder —: då I af innerlig trofast kärlekskraft skåden på Guds bud, och följen dem lydigt, hjeltemodigt kämpande mot allt som i verlden hindrar dessa buds fyllande, då hafven I funnit, det I så länge sökten, ty då bor Oskulden i eder ande, och Baldur den gode står åter lefvande hos eder, såsom skrifvet var i fädernas böcker, att efter Ragnarauk, skulle han åter bo på den nya jorden.»[4] Gustaf Hazelius' barska göter står i begrepp att förvandlas till kristna riddersmän. Kärleken blir deras vapen. Först faller tanken, skriver han den 30 juni 1821, på den allgode givaren av allt gott, därefter på de heliga Guds medel här på jorden. Till

2. Gustaf Hazelius. Silhuett. — »Detta porträtt är ritadt i ljus-skenet af hans broder då varande Major Johan August Hazelius 1831.» Nord. mus.

dessa medel räknar han såväl sin bror Janne som Almqvist; det är med den största kärlek och längtan han till brodern säger sig minnas de upplyftande samtalen i Stockholm, »der Almquist och Du gjöto kärlek och lif bland oss».[5] Gustaf Hazelius har funnit att Swedenborgs och Almqvists idéer om kärleken är överensstämmande. »Du kan ej tro hvad jag haft för saliga ögonblick af *De amore Conj.*», meddelade han Janne den 19 april 1822.[6]

Kolonisationsföretaget i Värmland var tänkt som ett försök att, som Gustaf Hazelius uttrycker saken, »söka realisera de Idéer för ett på en gång himmelskt och jordiskt lefnadssätt, som vi af hjertat älska».[7] Den erotiska färgtonen över företaget är uppenbar. »I högsta mening kan man säga, att ändamålet med detta lefnadssätt, är ett renare och ljufvare förhållande emellan Brudgummen och bruden, derigenom klarhet åt Universum — frid och salighet.»[8] Gustaf Hazelius kunde den 12 april 1824 tillkännage för Öfverberg att Almqvist slagit sig ner i Skillingsfors med sin hustru, en bondflicka från Uppland, och att där skulle nu också han själv bo, sysselsättande sig med vedhuggning i de stora skogarna.[9] Efter vad han tidigare meddelat Janne hade Almqvist erbjudit honom »att emot ringa betalning bo hos sig».[10]

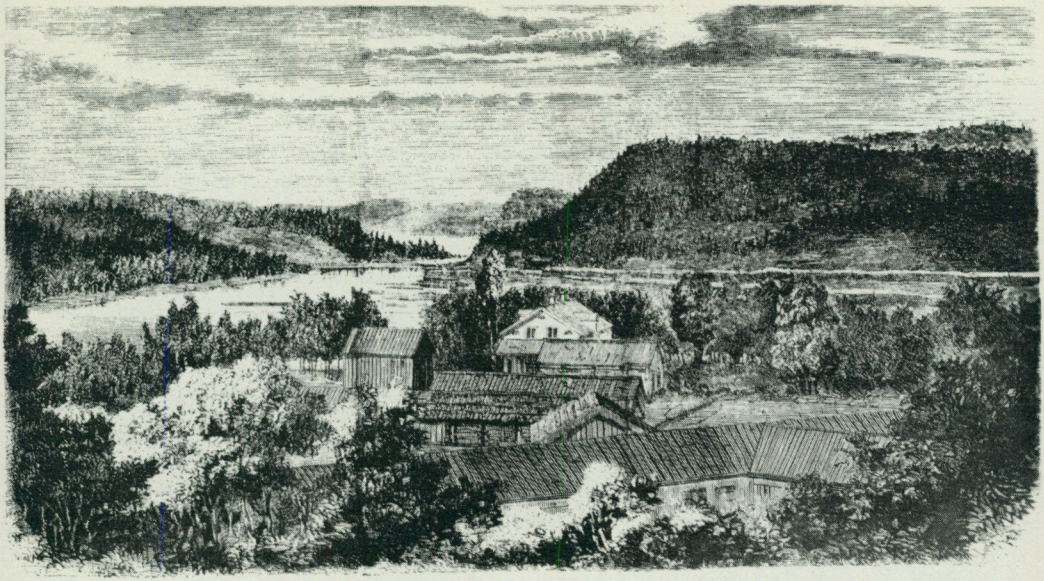
Gustaf Hazelius brottas med den ekonomiska problematiken. Han tänker sig hugga ved åt Love »och hjelpa honom i åtskilligt» för att minska inackorderingsavgiften. En möjlighet skymtar också att åt Jonas Wærn mot betalning hugga timmer i skogen. Till sko- och klädeslagning räknar han med att få sex riksdaler över. Under andtiderna, såsom plöjningen, sådden, slåttern, tänker han sig likaledes att hjälpa Jonas, nu mot fritt vivre. Om pengarna mot förmodan ändå inte vill räcka är han beredd till dagsverken på några av Wærns hemman. Varken vedhuggning eller brännvinsbränning är honom tydligen främmande, medan tröskningen var en ännu oprövad konst. Nyligen hade han emellertid varit till kvarnen och burit säd, ett ganska svårt arbete, som fordrade vana enligt vad han uppger.[11]

Medan Almqvist ännu vistades på Skillingsfors bosatte sig Gustaf Hazelius på sin andel av hemmanet Grav i Köla socken. Han talar om egendomens belägenhet som ganska vacker.

Men den var defekt på boningshus och nybyggaren hade nödgats uppsätta ett litet enstaka rum åt sig över vintern »af ett gammalt, nästan obrukbart trädruckel».[12] Intill Gustaf Hazelius' ägor gränsade Almqvists; tillsammans ägde de 1/12 i hemmanet. Och nu väntade de med allvar på Janne. Den 21 oktober 1824 tillbjuder Gustaf Hazelius brodern att under avvaktan på något eget ställe ta in i hans egen låga koja. En tarvlig spis säger han sig kunna bjuda honom på, men intet mera. Själv hade då Gustaf Hazelius åtta dagar tidigare börjat sin egen hushållning. »Första egna måltiden var högtidlig», bedyrar han.[13] Loves byggnad låg vid pass 100 alnar från Gustaf Hazelius. Han väntades nu dit om två dagar och Janne om en månad. Love kom, men inte Janne. Den fjärde i kvartetten, Jonas Wærn, praktiserade sitt liv som idealiserad bonde på Erlingsrud, en mil från Grav. Men våren 1825 flyttade han till Stockholm. Love och Gustaf Hazelius var nu ensamma. Den 21 april 1825 rapporteras till några av Manhemsbröderna: »Det nya lefnadssätt vi söka realisera förundrar numera ingen häromkring, ty det är nu gammalt nytt. Lowe arbetar mycket i idéer, och har skrivit många nya saker sedan han var i Stockholm.»[14] Gustaf Hazelius försökte locka över vännerna på ett besök. »Besluten I att vandra hit tillsammans, så lät mig veta detta på förhand, att jag må kunna göra mig ledig ifrån mina jordiska göromål på en vecka, för att i edert sällskap följa . . . öfver fjällen till Skillingfors romantiska nejder äfvensom till andra, värdiga att beses af ynglingar med känsla för det sköna, fasansfulla, gigantiska i Naturens rike. Skillingfors liknar till characteren Skantsen! — Hör du Henric! —», utropar han med adress till Öfverberg, »Det är en Walthorns-wue.»[15] Han skildrar det lilla Grav, där man ser att redbarheten varit framme och bildat naturen till människans tjänst och där åkrar och ängar nickar vänligt till magen och bjuder den vara vid gott mod. Två kor och fyra får var nybyggarens sorgfria sällskap; i sin lilla byggnad, där var han herre, där var han dräng. »Välkomne Gossar! — Min loge beder Er vara välkomne inom sina väggar. Detta är min sängkammare om sommaren.»[16] Epilogen ger ett brev den 24 augusti 1825:

> Graf, (Almqvists och min lott) är nu sålt. Jag feck igen hvad jag gaf. Förlorade dock derigenom att jag byggt och repareradt. Förlusten var dock obetydlig. Hade jag ej sålt min lott på samma gång som Lowe sin, så hade jag säkert på många år ej fått sålt den, ty min lott hade en liten och otillräcklig manbyggnad. — Då jag flyttade dit, var det ej Jösse Härad och Köla socken som var så lockande, utan den säkra förhoppningen att med tiden flere vänner och ungdomsbröder här skulle samlas, och vi här skulle realisera ett lefnadssätt, som närmare Hufvudstaden skulle möta för många svårigheter. Ensam var det aldrig min tanke att bo här. — Då nu Jonas som man så mycket litat på i alla tider, flyttat och äfven Lowe *för alltid,* (ty han kommer aldrig hit mer) så vore det bra löjligt om jag skulle stadna längre.[17]

Sitt lantbruksintresse förlade Gustaf Hazelius till familjens ställe Torp i Östergötland. Där hade han stundom strängt arbete ute på marken, men mest hade han fått lov att gå om-

3. Utsikten över det värmländska Manhem. — Efter en illustration i Ny illustrerad tidning 1876.

kring och se efter, uppgav han för Almqvist. Han hade funnit att han hade mera anlag för att lyda än att befalla, och att grunden till detta anlag hade lagts på Grav.[18]

De forna vänskaperna var inte längre desamma. Det förhållande, som existerade mellan Gustaf Hazelius och Almqvist å ena sidan och Jonas Wærn och Janne Hazelius å den andra, karakteriserades av den förstnämnde som obestämt. Öppet och oförställt borde man därför säga varann vad man hade att anmärka mot varandras förhållningssätt. »Ty att lefva, som Du», förebrådde han Almqvist, »i ett halft vänskapstillstånd med den eller de, man finner vara af en hal och slipprig character, detta kunde jag aldrig. Bättre är ju rent af skiljesmässa från sådane.»[19] Men även förhållandet mellan Almqvist och Gustaf Hazelius hade undergått en förändring.

I anledning af anmärkning mot hvarandras förhållningssätt, vill jag äfven säga Dig en sak, jag haft skäl att anmärka emot Dig, och som jag flera gånger tänkt säga Dig, men ej blifvit utaf, emedan jag vanligtvis haft vigtigare saker att tänka på i Ditt sällskap. — Min tanka om ett löfte, är den: att om man efter ett gifvet sådant, vid nogare eftersinnande, finner sig hafva lofvat något, som antingen i inre eller yttre afseende skulle lända till någons förderf, utan att verka något öfvervägande godt, — att *då* det vore religiöst rätt att uppoffra sin lilla egenkärlek för den inom bröstet talande rättskänslan — och ej uppfylla det gifna löftet. Wid spiseln i min fordna lilla stuga i Graf gåfvo vi hvarann handen på, att ingen skulle flytta ifrån Graf, så länge den andre af oss bodde qvar. Jag hemkom från min resa till Ör, och får af Maria läsa ett bref från Dig, deri Du helt enkelt ber henne omtala för mig, att Du hade beslutat flytta till Sthm. Att ej innan taget beslut derom underrätta mig, ej på förhand fråga mig

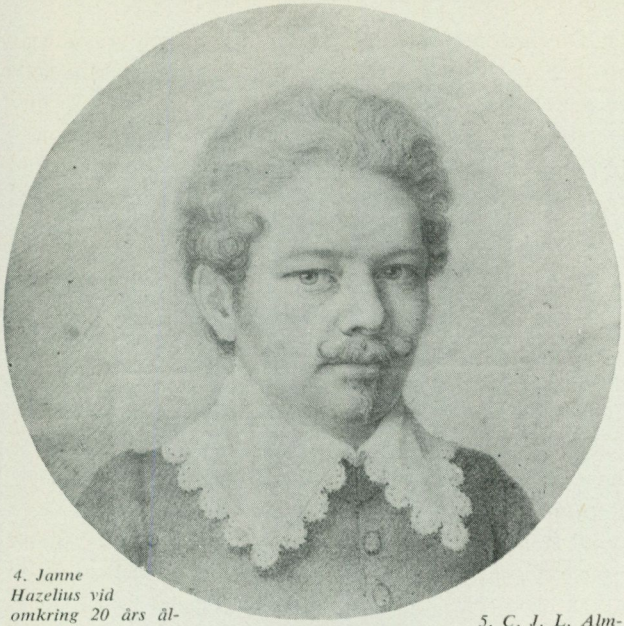
huru jag skulle uptaga denna vigtiga sak (ty detta hade varit din ovillkorliga skyldighet i anledning af det gifna löftet) — *detta* grep mig i hjertat, ej Ditt brott emot löftet, ty Din hustrus och Ditt barns timmeliga välfärd var mera värd än ett löfte. Jag höll på vid första utbrottet af min hetta att blifva rent af hätsk emot Dig, men tankan på allt det goda Du gjort mig fördref, Gud ske lof!, detta sinnelag från mig! — Detta är det enda jag för närvarande har att anmärka emot Dig. —[20]

Men Gustaf Hazelius' bindning vid Almqvist förblev olöst. »Min vänskap och erkänsla för honom är af en evig natur», yppade han 1827 för Öfverberg.[21] Året före sin död yttrade han att makten i Almqvists verk vore så stark att man vid läsningen därav »mister smaken för nästan allting annat, utom Guds ord».[22] I juni 1833 valde han tillsammans med den hos Almqvist anställda värmländska tjänsteflickan Stina Holfelt drunkningsdöden i Edsviken vid ungdomsårens strand. Om tragedien meddelar Ahnfelt följande.

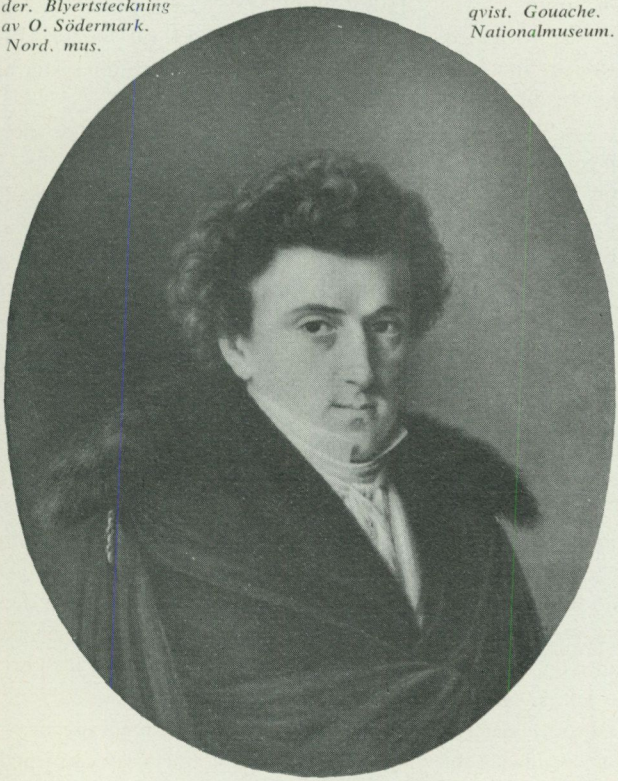
I egenskap af sköterska åt Almqvists barn medföljde från Vermland en ung bondflicka, som i Stockholm uppväxte till en skönhet. Almqvist önskade utbilda de vackra själsanlag, som äfvenledes utmärkte henne, och han uppdrog åt den numera gifte Hazelius — hvilken efter det han tagit afsked ur krigstjensten och återvändt från Vermland blef kantor i Adolf Fredrik — att gifva henne undervisning i musik. Följden blef att kärlek upplågade mellan lärare och lärjunge, och då han insåg omöjligheten af att få tillhöra henne i detta lifvet, tog han henne med sig till en annan verld. Dels svedenborgska funderingar, dels en bekant scen i Almqvists roman »Jagtslottet» bidrogo förmodligen till det förtviflade beslutet, som äfven var dikteradt af fruktan för Almqvists planer med flickan. En dag i juni 1833 fann man deras lik i Edsviken, vid 'Skansen'. Vid deras begrafning lär Almqvist, under de öfrigas närvarandes djupa rörelse, ensam hafva iakttagit ett iskallt lugn. Men den gängse berättelsen att han varit närvarande vid dödstillfället m. m. dylikt, är ej sanningsenlig.[23]

Malla Silfverstolpe refererar det samtal i ämnet hon hade med Almqvist mindre än en vecka efter dramat, varvid Almqvist, på hennes beklagande att ha förlorat sin vän, lugnt skulle ha yttrat: »Gustaf H. var aldrig *min* vän, jag var *hans*, men han var för inskränkt att kunna uppfylla mitt behov av en vän!» Henry Olsson har subtilt kommenterat detta: »Hon förstod inte att det var flickans död och inte nybyggarkamratens som berörde honom.»[24]

Om Gustaf Hazelius, mitt i sitt götiska buller, i djupet av sin person framstår som en för underkastelse fallen natur, så möter man hos hans äldre broder Janne, visserligen även han en stor svärmare, en utpräglad vilja till ett aktivt liv. Johan August Hazelius, eldsjälen i värmlandsföretaget, tycks vintern 1818—19 blivit närmare förbunden med Almqvist, som han karakteriserade som den av hans bekanta som »på mig haft den starkaste och djupaste inwerkning».[25] Han läser Murnis och finner här källådran. Den törstande Manhemskretsen sökte sig nu till källan. Murnislivets idyller inspirerar drömmen om det ideala bondelivet, som Janne Hazelius tänker sig realiserat först i Stockholms-trakten och senare i Värmland. Hans äktenskap, hans in-

4. Janne Hazelius vid omkring 20 års ålder. Blyertsteckning av O. Södermark. Nord. mus.

5. C. J. L. Almqvist. Gouache. Nationalmuseum.

tresse för den militära karriären och Almqvists återflyttning var alla bestämmande faktorer vid denna dröms gradvisa förbleknande.[26]

Med denna längtan till ett idylliskt levnadssätt hörde reselivet intimt samman. Man ville fly städerna med deras fördomar, slott och illa beryktade hus. Detta var uttryckligen J. A. Hazelius' åstundan. Men det var inte vilket färdsätt som helst, som han hedrade med benämningen resa. Det var endast ett mycket exklusivt sådant, nämligen fotvandringen, »fotresan», som han benämnde sin favorit-idé i resvägen.[27] Under resandet läser han i naturens bok som i Rousseau och Novalis.[28]

Fotvandringens pionjär i Sverige anses vara Johan Henrik Kellgrens efterträdare i Svenska Akademien, skalden Johan Stenhammar. »Detta högst angenäma sätt att resa i synnerhet för dem som äga känsla och smak för naturens skönheter — är för den svenska fåfängan ännu till sin möjlighet en paradox», säger en samtida tidningsröst.[29] I valet av resmål anses Stenhammar påverkad av Linnerhielm.[30] Även i Almqvists naturkänsla finns ett viktigt arv från Linnerhielm. J. A. Hazelius' fotvandringar kring Riddersvik och Edsviken berör vad som Levertin kallade Almqvists sockenkungadöme. Hazelius färdades med denna tradition vid sin sida i Almqvists sällskap. Han företog med honom en segeltur till Björkö med fortsättning längs Mälaren, innan resan gick vidare upp genom Bergslagen till Skinnskatteberg.[31] I ett brev som ingår i Nordiska museets Hazeliusarkiv har Almqvist för sin vän ställt mot varandra stadens gångvägar

och landsbygdens stigar. De förra äro sammanhängande i ett helt system, skriver han. Det gives merendels en plats, där man kan överskåda dem i deras helhet. Deras idé är nämligen att vara raka och löpa tillsammans i torg. På det älskliga landet däremot, där slinga sig stigarna över berg och dal och genom snår. Ibland gäcka de fotvandraren genom att sluta vid en sjö. Men dessa landsbygdens stigar äro lika säkra och tillförlitliga som stadens stolta perspektiver. Vandringsmannen, som älskar landet, vredgas ej, om den skämtsamma gångstigen överger honom bland fromma tuvor eller vid en klar sjöstrand, ty han ser blott uppåt rymden, märker väderstrecket på himmelen och letar sig fram ganska väl. Han simmar över sjöarna och förintar de vågor som på lek hotar honom med döden. Snart får han åter rätt på en gångväg, »en ny liten jollrare». En sådan väg för visserligen icke fram till något torg. Men den för alltid fram till någon enkel koja, »der enfaldige bo», och där man får dricka mjölk. Kanske den till och med för fram till ett härligt lanthus, kanske till ett präktigt slott, högre och ädlare än man får se i många städer. Men stadsbon kan ej vara belåten med detta virrvarr. Han tycker sig beständigt vara i osäkerhet, emedan han ej ser, vart stigen bakom nästa buske ärnar löpa.[32]

Den resa som Almqvist här tecknat är trots all slingrighet en resa av en kulturhistoriskt ytterst bestämd karaktär. Det är en av de »voyages pittoresques», som romantiken älskade. Inga raka linjer, inga jämna nivåer. Enkla kojor, bättre lanthus, härliga slott i skön omväxling. Endast om tempel höra vi intet. Men är inte själva naturen här ett tempel? Mot detta naturideal ställes alltså staden med dess raka gator, sammanlöpande i torg, en klassicerande, rationalistisk stad, en idealstad i empirens anda.

Det paradoxala är att Almqvists smak för det pittoreska senare skulle bli betydelsefull just i kombination med staden. »Man kommer upp från sjön och beträder idel krokiga, smala gränder eller gator, som slingra sig över backar. Den sturska rakheten synes icke i detta samhälle», så tecknas Strängnäs i *Det går an*.[33] Denna småstadssyn skulle influera även den stora staden, Stockholm. August Blanche och A. T. Gellerstedt förde in det pittoreska linjespelet i sina stockholmshus.[34] Hela detta komplex blir ett svenskt motstycke till Victor Hugos ålderdomliga, av rationalisterna hotade Paris.[35]

Utom den estetiska skillnaden mellan landet och staden framträder i Almqvists brev en moralisk skillnad, en skillnad som gäller människorna. Stadsbon fruktar narrar och rövare i de obebodda skogarna, men han är själv en narr som ej upptäcker detsamma om sina herrar kamrater i staden, ämbetsmän och krämare. Orsaken härtill är dels vanan att umgås med dem, dels att han ser dem ordentligt klädda och dekorerade. Å andra sidan injagar ingenting ursprungligen så mycken fasa hos den äkta stadsbon, »som de slarfvor hvari han ser den sämre Landtbon, och den åtminstone ovårdade drägt, hvari den bättre plum[p]t framträder för honom».[36]

I detta av Almqvist signerade brevlandskap kommer nu diktaren med

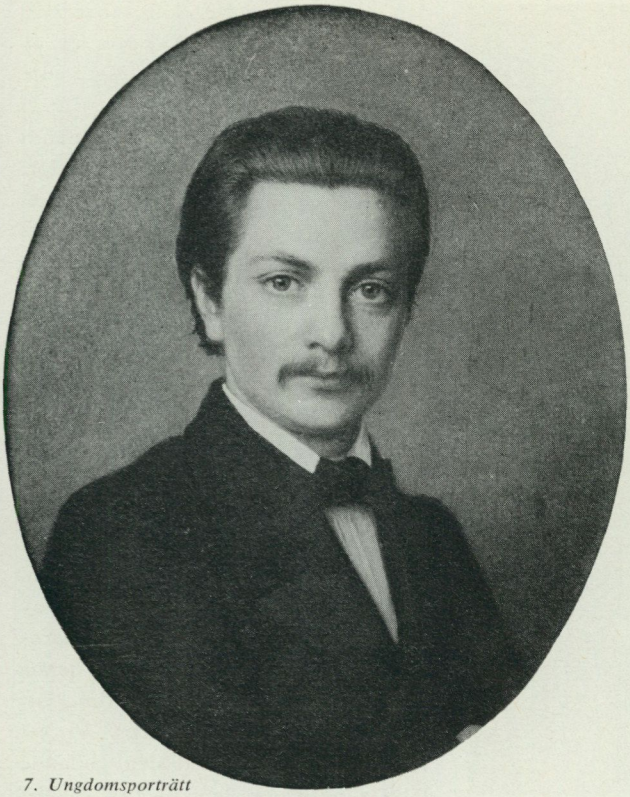

6. Johan August Hazelius. Oljemålning av C. P. Mazer 1836. Nord. mus.

Manhemsvännen Janne Hazelius en morgon- eller förmiddagsstund av deras levnadsdag. De har ännu sällskap på de slingrande stigarna, men snart skall deras vägar skiljas och Johan August Hazelius som general Lefréns lärjunge och Oscar I:s blivande adjutant intaga sin plats i staden, i samhället, bland de »ordentligt *klädde* och decorerade».[37] Den ungefärliga tidpunkten för vägombytet anas av ett brev från Gustaf Hazelius till Almqvist. Det är daterat den 25 augusti 1826. Gustaf Hazelius säger sig alltmer och mer förnimma, hur olika han och Janne tänka i många ämnen. »Den som såg honom för 3 à 4 år sedan och nu», skriver han, »har skäl att finna honom g[anska] olik sig, ty han har mycket förändrat sig i inre afseende».[38]

Men tycker man sig inte redan i det tidiga fotvandrandets dagar förmärka en tendens till skillnad i meningen med att resa? För Almqvist var vägen det väsentliga, för J. A. Hazelius var målet, målet och ändamålet, tidigt fixerade. Han ville med fotresans behag förena det särskilda syftet att vinna praktisk erfarenhet i förmåga att gå med packning, har han tillkännagivit.[39] Och hur i själva livsgrunden väsensskild är inte hans resa sommaren 1823 till fädernebygden i Hälsingland, där han forskar i kyrkoböckerna och den folkliga traditionen, insamlar brev och predikningar av förfäderna och ordnar med farfaderns grav,[40] hur väsensskild är inte denna resa från Carl Jonas Love Almqvists flackande landsvägsodysséer. Vi ser Almqvist komma med den glidande lätta gången och de skugglika snabba rörelserna, omvittnade av Emil Key. »Vad hade jag att göra i Vimmerby, i Västervik, i Karlskrona, i Örebro, i Linde, i Falun, i . . . Egentligen ingenting.» Hur väsensskild är inte J. A. Hazelius' hälsingeresa från allt detta, som man tycker sig se med en tragisk konsekvens utmynna i den *stora* flykten, från familjen, släkten, vännerna, Sverige.

Almqvists Amerika-resa var förvisso nödtvungen. Men man kommer inte så lätt ifrån föreställningen att det över hans reseliv som helhet ruvar något av tvång, trots, eller kanske just på grund av, hans försäkringar om med reselivet förbundna lyckokänslor. Från Skåne skrev han 1837 i sin

7. Ungdomsporträtt av Artur Hazelius. Oljemålning. Nord. mus.

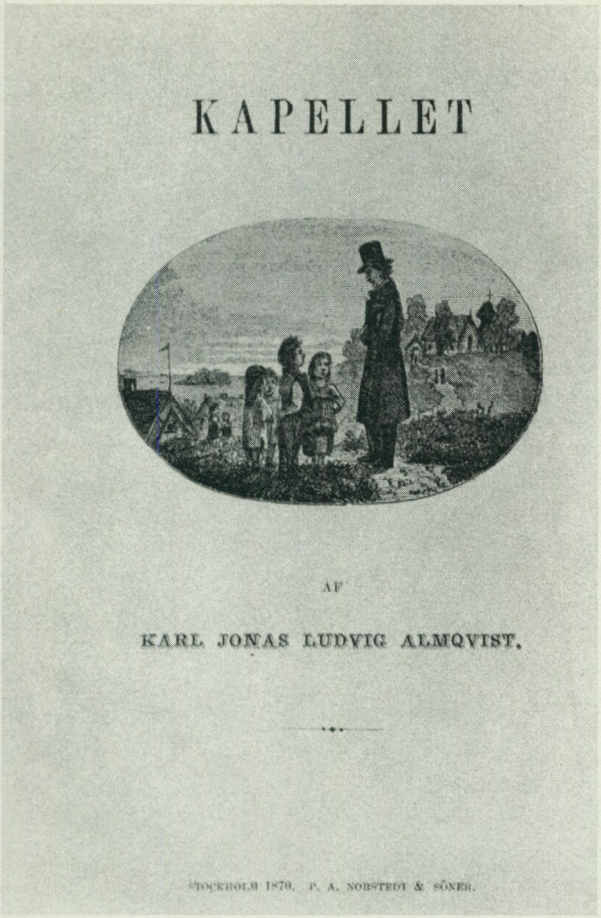
ensamhet till hustrun: »Alla qvällar tänker jag mest på dig, Ludvig och lilla Maria [hans barn], och jag öfverraskar mig sjelf med tårar i ögonen, som äro onödiga, ty Gud hjelper oss nog. Dock önskar jag, att Ludvig och Maria, när de vexa upp, komma att företaga sig ett mindre äfventyrligt lif än det hvartill en inre drift tvungit och dragit mig. Jag är i sjelfva verket en resenär och känner mig frisk och lycklig dervid, men likväl önskar jag innerligt att våra barn icke blifva resenärer.»[41]

Vänskapen mellan Almqvist och Hazelius stod bi ännu under större delen av 1830-talet. Schismen framkallades av Almqvists Aftonbladsjournalistik. Diktarens prästvigning 1837 ogillades av Hazelius på moraliska grunder. År 1843 anklagade han Almqvist att allt för mycket uppblanda Guds sak med Satans. Som Oscar I:s adjutant inriktade han sig på Manhemsvännens räddning undan svält och förnedring, för att använda Henry Olssons ord.[42] Efter Henry Olsson må vidare anföras det brev, som Hazelius efter den Almqvistska katastrofen skrev till publicisten Mengel:

Först i går afton, hemkommen från en embetsresa, har jag fått kunskap om att vår gemensamme vän Love Almqvist blifvit hvad jag länge befarat, vansinnig, men icke *så*, som andra blifvit det; en stor brottsling. Den olycklige! Säg mig om och hvad jag kan göra för honom och hans beklagansvärda familj. Jag skall aldrig glömma hvad jag lärt af honom, aldrig att han är vårt lands största snille, aldrig hvad han gjort för vår litteratur.[43]

J. A. Hazelius' uppfattning om Almqvist liksom den alltid förblivande vänskapsfulla inställningen till Almqvists familj skulle gå i arv till sonen Artur, i vars livsverk Manhemsdrömmen tog förnyad gestalt.

Den tycks ha varit bestämmande redan för hans barndom. J. A. Hazelius' egendomliga åtgärd att på mer än fem års tid avskilja gossen från barndomshemmet att uppfostras i en småländsk prästgård erinrar Böök om den Almqvistska hänförelsen för lantlevnadens moraliska och religiösa skönhet.[44] Böök har också sammanställt Almqvists och J. A. Hazelius' dröm om bortflyttningen från staden och återvändandet till fädrens enkla seder ute på landsbygden med Artur Hazelius' inflyttning av lantlivet och bondekul-

KAPELLET

AF

KARL JONAS LUDVIG ALMQVIST.

STOCKHOLM 1870. P. A. NORSTEDT & SÖNER.

8. Titelbladet till Almqvists »Kapellet» i den genom Artur Hazelius utgivna upplagan 1870.

turen till storstaden, då han skapade Skansen.[45] Bakom Artur Hazelius' etnografiska patriotism syns Almqvist som en inspirerande föregångare. När Artur Hazelius vid Dalaresan 1872, den resa som kom att utgöra incitamentet till Nordiska museet, bland allmogen bortskänkte ett antal exemplar av Almqvists *Kapellet,* är det en handling som bekräftar detta förbund. Nordiska museet som en helgedom för minnen av framstående svenska män, Nordiska museet som en landskapsvandring är Manhemsdrömmar som materialiserats. Även insamlandets tanke hade grott hos en av Manhemsbröderna, nämligen hos ingen annan än J. A. Hazelius, som från Norrlandsresan 1823 omtalade för Almqvist, hur han kunde gå långa stunder och fundera på många bondska småsaker som han ville ha i sitt hus.[46] Romantikens idéer omslöt Nordiska museets grundare. Men han grep också ordnande tillbaka till Manhemsvännernas tidsålder. Henry Olsson har utnämnt som Almqvist-forskningens för alla tider troligen främsta insats Artur Hazelius' makalöst fullständiga samlande av Almqvistkretsens hela ungdomskorrespondens.[47]

Men har inte den Almqvistska estetiken inspirerat Artur Hazelius även på det rent museitekniska planet? I *Jaktslottet* diskuterades den konstform som eftersträvar att med hjälp av deltagare i ett sällskap framställa scener efter någon förebild ur konsten eller verkligheten. Sådana scener, eller tavlor, kallades ju tableaux-vivants. Men eftersom personerna skulle hålla sig så orörliga, att de oaktat levande, likväl stod som bilder, så borde man, säger Frans Löwenstjerna, »kalla dem *levande döde,* likasom om det hela hette *tableaux morts-vivants*».[48] Artur Hazelius' tablåmässiga uppställningar med dockor måste, direkt eller indirekt, höra samman med denna konst och dess strävan efter identifikation med givna förebilder.[49] Dessa museitablåer kunde verkligen med fullaste rätt kalla sig »tableaux morts-vivants». Men nu skilde sig *Jaktslottets* av herr Hugo iscensatta drömmar från sådana tavlor genom att äga både ljud och rörlighet. Sådana drömmar ska-

pade även Artur Hazelius. Han skapade dem uppe på Skansen, där han också förde in de båda andra här berörda motiven från Almqvist, lantvistelsens avsideslevnad och den pittoreska landskapsvandringens slingrande stigar.

Ragnar Josephson har påpekat, hur den Düsseldorfska folklivsbilden inte löper ut i måleri, utan hur den slutar som den börjat, i etnografi. Det blev inte en konstnär, säger han, utan Artur Hazelius, som drog ut behållningen av rörelsen. Alltjämt, menar samme forskare, har nog Skanseninteriörerna kvar något av det stämningsinnehåll, som düsseldorfarna sökte; »i den pyntade pittoreskt belysta stugan sitter kullan vid sitt arbete, alltid helgdagsklädd och alltid utsatt för åskådning».[50] Kanske man kunde fördela inslagen så, att den helt stillasittande kullan är Düsseldorf, en tablå mort-vivant, medan den talande och rörliga förbinder det slutande 1800-talets strävan till naturalism med den strävan till liv, som kännetecknade romantikens teaterföreställningar i *Jaktslottet,* föreställningar iscensatta av Hazeliernas Love Almqvist, »Gudsmannen» och »Propheten» som Gustaf Hazelius kallade honom.

[1] M. Lamm, Studier i Almquists ungdomsdiktning, i Samlaren 1915, s. 128.
[2] C. J. L. Almquist, Samlade skrifter, 2, s. 410.
[3] G. Hedin, Manhemsförbundet (= Göteborgs högskolas årsskrift 1928: 1), s. 189 ff.
[4] G. Hedin, a.a., s. 197.
[5] Gustaf Hazelius t. J. A. Hazelius 1821 30/6. Då icke annat angives finns de anförda breven i Nordiska museets arkiv.
[6] Ibid.
[7] Gustaf Hazelius t. Henric Öfverberg 1821 7/7.
[8] Ibid.
[9] Gustaf Hazelius t. Henric Öfverberg 1824 12/4.
[10] Gustaf Hazelius t. J. A. Hazelius 1824 1/4.
[11] Ibid.
[12] Gustaf Hazelius t. J. A. Hazelius 1824 10/9.
[13] Gustaf Hazelius t. J. A. Hazelius 1824 21/10.
[14] Gustaf Hazelius t. Henric Öfverberg, Emanuel Olde och Carl Hazelius 1825 24/4.
[15] Ibid.
[16] Ibid.
[17] Gustaf Hazelius t. J. A. Hazelius 1825 24/8.
[18] Gustaf Hazelius t. C. J. L. Almqvist 1826 20/5.
[19] Gustaf Hazelius t. C. J. L. Almqvist 1826 25/8.
[20] Ibid.
[21] Gustaf Hazelius t. Henric Öfverberg 1827 21/12.
[22] H. Olsson, Törnrosens diktare, Sthlm 1966, s. 77.
[23] A. Ahnfelt, C. J. L. Almqvist, hans lif och verksamhet, Sthlm 1876, s. 28 f, not. — Henry Olsson har väsentligen nyformat bilden av händelseförloppet, a.a., 1966, s. 73 ff.
[24] H. Olsson, a.a. 1966, s. 78.
[25] H. Olsson, Nationell göticism och religiös mystik. Utvecklingslinjer 1797—1830, i V. Söderberg, H. Olsson & G. Heckscher, Johan August Hazelius. En levnadsteckning, Sthlm 1936, s. 120.
[26] H. Olsson, a.a., 1936, passim.
[27] J. A. Hazelius t. C. J. L. Almqvist 1819 30/7.
[28] J. A. Hazelius t. C. J. L. Almqvist 1819 24/8.
[29] O. Sylwan, Johan Stenhammar, i Festskrift tillägnad Gunnar Castrén den 27 december 1938 (= Skrifter utgiv-

na av Svenska litteratursällskapet i Finland, 271, Hfors 1938), s. 351.

[30] Ö. Lindberger, J. C. Linnerhielms naturskildring och dess förutsättningar, i Ord och Bild, årg. 48, s. 450.

[31] H. Olsson, a.a., 1936, s. 139.

[32] C. J. L. Almqvist t. J. A. Hazelius 1820 22/7.

[33] C. J. L. Almquist, Saml. skr. 16, s. 185.

[34] S. Lundwall, A. T. Gellerstedts "Stockholmiana", i Konsthistorisk tidskrift, årg. 35, s. 99.

[35] S. Lundwall, Victor Hugo och arkitekturen, i Konsthistorisk tidskrift, årg. 34, s. 127.

[36] C. J. L. Almqvist t. J. A. Hazelius 1820 22/7.

[37] Ibid.

[38] Gustaf Hazelius t. C. J. L. Almqvist 1826 25/8.

[39] H. Olsson, a.a., 1936, s. 161.

[40] A.a., s. 160.

[41] A. Ahnfelt, a.a., s. 130 f.

[42] H. Olsson, a.a. 1936, s. 211.

[43] A.a., 1936, s. 214.

[44] F. Böök, Artur Hazelius. En levnadsteckning, Sthlm 1923, s. 13.

[45] A.a., s. 15.

[46] J. A. Hazelius t. C. J. L. Almqvist 1823 28/7.

[47] H. Olsson, a.a., 1936, s. 216.

[48] C. J. L. Almquist, Saml. skr. 14, s. 10.

[49] En uttömmande undersökning av tableaux-vivants har givits av Kirsten Gram Holmström i Monodrama, attitudes, tableaux vivants. Studies on some trends of theatrical fashion 1770—1815, Uppsala 1967 (= Acta universitatis stockholmiensis. Stockholm studies in theatrical history, 1.) — Jfr G. Berg, Friluftsmuseer och kulturreservat, i Fataburen 1966, s. 9.

[50] S. Alfons, B. Lindwall & R. Josephson, Svensk konstkrönika under 100 år, Sthlm 1944, s. XVII.

SUMMARY

Carl Jonas Love Almqvist, Country Life and the Idea of a Museum

The Swedish neo-romantic author Carl Jonas Love Almqvist (1793—1866) was in his earlier years the centre and the stimulus of a circle of young men, including the brothers Gustaf and Johan August Hazelius, the latter being the father of Artur Hazelius, the founder of the Nordic Museum. The neo-romantic and patriotic spirit that leavened this circle was strongly attached to Swedenborgianism. Gustaf Hazelius was of a romantic nature and he was wholly under the influence of Almqvist. They both settled down as farmers in Värmland in order, in close contact with Nature and the simple peasant life, to endeavour to realize a way of living that was both heavenly and earthly. The ex-

periment was short-lived. Almqvist soon returned to Stockholm, and so Gustaf Hazelius had no reason to stay in the country either. His life ended in tragedy. Together with a servant girl employed by Almqvist he drowned himself. This event was generally blamed on Almqvist's ideas on the perfect marriage in Heaven.

Johan August Hazelius was the real moving spirit behind the new-settler project in Värmland, but there were obstacles in the way and he never joined the others. Johan August was like Almqvist interested in travelling, especially walking tours, which were particularly favoured by Romanticism. Johan August Hazelius' and Love Almqvist's ways were, however, destined to part. Hazelius, being appointed an Adjutant to Oscar I and subsequently eventually Major-General, objected to the radicalism which Almqvist adopted. Nevertheless, his gratitude for the spiritual impulses which in his youth he derived from Almqvist remained as warm as ever, and when Almqvist had to flee the country, being sought for on suspicion of attempted murder, he continued to show the remaining family firm friendship.

J. A. Hazelius' son Artur was brought up in the spirit of the Almqvist circle. At the age of five he had to leave his childhood's home in order to learn in a parsonage out in the country to know the moral and religious beauty of a rural life. Both in the Nordic Museum and in Skansen Artur Hazelius sought, in the author's view, to realize ideas which Almqvist promulgated.

Gösta Berg

Artur Hazelius utländska museistudier

Artur Hazelius, Nordiska museets och Skansens skapare, var redan i unga år en inom landets gränser mycket berest man. I september 1863 skrev han, att han »såsom uppfödd på landet och allt sedan älskande att vandra omkring i aflägsna bygder och bland deras befolkning» hade svårt att förlika sig med vistelsen på familjens sommarställe vid Haga utanför Stockholm.[1] Dessa färder fortsatte även senare och fick, sedan samlingsverksamheten börjat 1872, en mycket betydande omfattning, så att i många landskap praktiskt taget varje socken blev besökt. På samma sätt genomströvades stora delar av Norge, varjämte resor företogs även i Danmark, dock mest till städerna. Finland förefaller märkvärdigt nog Artur Hazelius själv inte ha besökt, trots att hans maka på mödernet härstammade därifrån — under sina vidlyftiga strövtåg på den europeiska kontinenten kom han inte heller till någon annan del av det stora ryska riket.

Utanför Skandinaviens gränser synes Artur Hazelius ha kommit första gången 1866, när han den 14 juni tillsammans med sin maka Sofi inledde en mer än två månader lång kombinerad studie- och turistresa i Tyskland. En dagbok förd av den kvinnliga deltagaren visar att man jämte andra sevärdheter även besökte de stora städernas antik- och konstmuseer liksom t. ex. det etnografiska museet i Hannover, där man fann »vackra saker men för mycket att på en gång öfverses, urnor — flintsaker äfven från Sverige».[2] En ny sådan resa företog makarna Hazelius på hösten 1871, då utom Tyskland också Schweiz och Österrike besöktes. Fredrik Böök har påpekat att det även denna gång gällde en vanlig turistresa men att redan av kassaboken framgår att museibesöken spelade en stor roll.[3]

När den samlingsverksamhet satt igång som skulle leda fram till Nordiska museet koncentrerade sig Hazelius resor åter till Sverige, Norge och Danmark. I samband med det uppmärksammade deltagandet i den stora världsutställningen i Paris 1878 besökte han emellertid tillsammans med dekorationsmålaren Fritz Ahlgrensson denna stad.[4] Det är ovisst om tiden denna gång medgav några besök i museerna.

I den mån det egna museet växte fram och planerna på större och ändamålsenligare lokaler klarnade måste Hazelius emellertid ha känt ett ökat behov att ta del av vad som hittills blivit gjort på det museala området ute i Europa. Den första av dessa resor, som startades 1882, sammanhänger troligen med det följande år framlagda programmet för ny museibyggnad.[5] Denna resa kom emellertid att följas av andra

i en omfattning som sannolikt gjorde Hazelius till en av sin tids mest framstående kännare av museibyggnader och museiteknik. Det torde vara ändamålsenligt att göra en kortfattad översikt över dessa resor (datauppgifterna inkluderar inte vistelse i Danmark i samband med utresa och hemresa).

1882, 31/8—15/11: England, Frankrike, Tyskland och Österrike. — Sammanlagt besöktes 109 museer;

1883, 3/8—24/9: Belgien, Frankrike, Holland, Schweiz och Tyskland;

1886, 2/5—12/5: Berlin och Hamburg;

1887, 28/9—7/10: Berlin, Hamburg och Schleswig;

1889, 20/7—21/9: Belgien, Frankrike, Holland, Italien, Schweiz, Tyskland, Ungern och Österrike. — Sammanlagt besöktes 118 museer;

1892, 28/5—15/6: Tyskland;

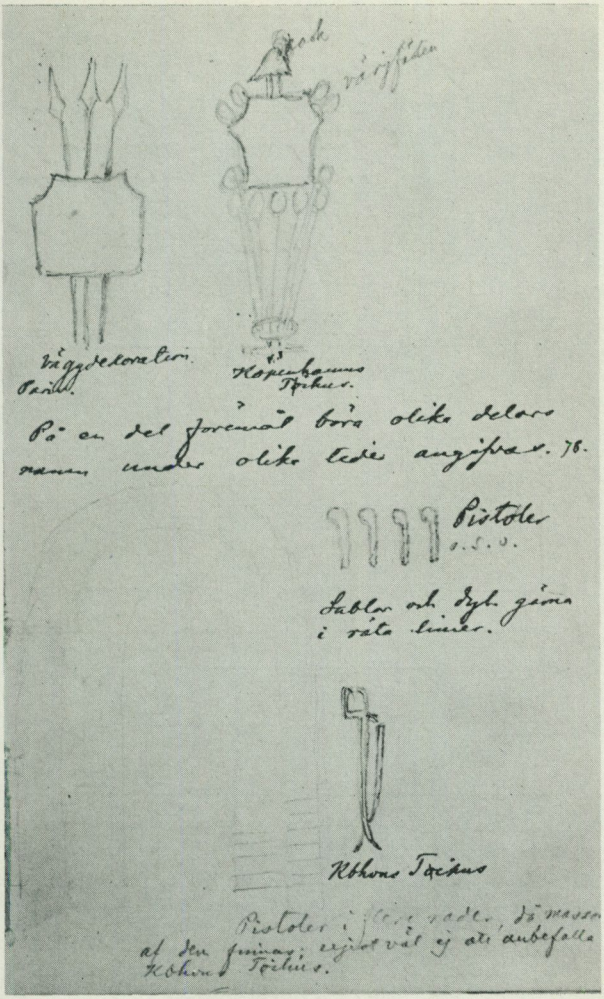
1896, 11/8—24/9: Tyskland, Ungern och Österrike.

Några av de mera kortvariga resorna avsåg närmast besök hos antikvitetshandlare eller som resan 1892 bevakning av de stora Hammerska auktionerna i Köln. Men Hazelius försummade inte heller då att begagna lediga stunder för besök i museer och andra anläggningar som hade beröring med hans egen dagliga gärning. De långa resorna var omsorgsfullt planerade och mycket noggrant förberedda. Från 1882 och 1889 finns i Nordiska museets arkiv bevarade listor över alla besökta institutioner, uppförda stad för stad, liksom även med blyerts förda reseanteckningar. För resan 1882 har han själv excerperat ett stort antal notiser och sammanfört dessa i renskrivet skick under olika rubriker i en särskild anteckningsbok. På många punkter är framställningen belyst av små anspråkslösa skisser av museala arrangemang, monterkonstruktioner etc. Även från flera av de andra resorna är ett liknande, ehuru inte renskrivet material bevarat, ibland kompletterat med uttalanden av de museimän som Hazelius sammanträffade med.

Sammantaget visar redan reseanteckningarna att Hazelius snabbt hade fått ett konkret grepp på sina arbetsuppgifter och att han nu medvetet strävade vidare mot det mål han uppsatt: att pedagogiskt nyttiggöra de rika samlingar han hopbragt, genom utställning, genom publicering och på andra sätt.

Det var ett annat Europa än vad vi är vana vid som mötte Artur Hazelius under dessa omfattande resor och detta gäller även den museala sektorn. Åtskilliga av de stora museerna, särskilt i huvudstäderna, hade emellertid inte så långt dessförinnan blivit grundade eller hade vuxit ur sin gamla ram av hovmuseum eller kuriosakabinett. Det gavs därför goda tillfällen att studera ett urval av museibyggnader i skilda stilarter och mer eller mindre lämpade för sina uppgifter. Ännu har tyvärr den museala utvecklingen under 1800-talets andra hälft inte funnit sin skildrare, en omständighet som försvårar utnyttjandet av Hazelius reseanteckningar. Här kan bara ges några glimtar av deras mångfacetterade innehåll.

De nya museibyggnaderna hade alla det gemensamt att de genom placering och utformning var mycket dominerande i stadsbilden. Både byggherrar och arkitekter lade en huvudvikt vid deras representativa uppgift. Redan byggnadens storlek i förhållande till andra offentliga sådana blev av bety-

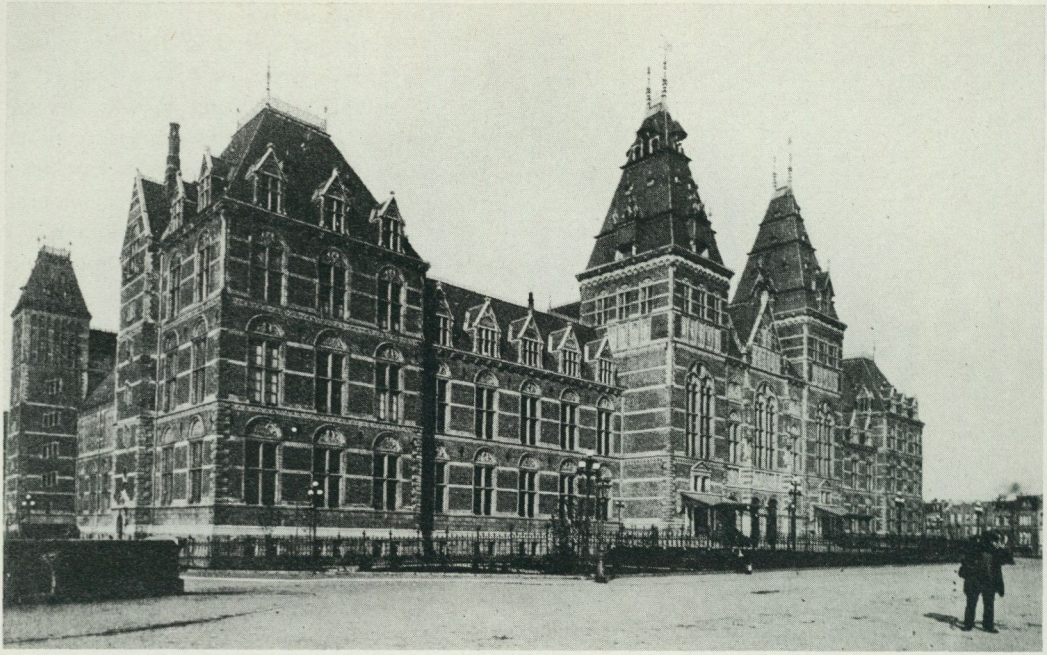

1. Ur Artur Hazelius anteckningar från resan 1882: uppsättning av vapen i Tøjhusmuseet i Köpenhamn.

delse. Så ser vi också att Hazelius noggrant antecknar längd och bredd och höjd för dessa anläggningar. Den längsta egentliga museibyggnaden i hans tablå, där också andra lokaler ingår, är Alte Pinakothek i München, som mäter 152 m. Det är roande att kunna konstatera att detta blev det totala längdmåttet, när Nordiska museets egen byggnad uppfördes!

Det framgår inte av anteckningarna om Hazelius hade någon bestämd estetisk uppfattning ifråga om en museibyggnads yttre arkitektur. När Isak Gustaf Clason i slutet av 1880-talet var sysselsatt med de definitiva ritningarna till Nordiska museet fick han från byggherren till ledning några fotografier av byggnadsverk på andra håll i världen av rätt skiftande art, bland dem Rijksmuseum i Amsterdam och Frederiksborgs slott i Danmark.[6] I sina anteckningar riktar Hazelius en viss kritik mot den holländska museibyggnaden för att entrén och trappuppgången inte är tillräckligt monumentalt utformad. Det är en ödets ironi att samma kritik av senare granskare skulle drabba även Clasons verk.[7] Samma syfte som de nämnda fotografierna tjänade de utländska arkitekturtidskrifter som inköptes under resorna, t. ex. en tysk sådan med reproduktion av ritningarna till riksdagshuset i Berlin.

Större uppmärksamhet ägnades emellertid planläggningen av den blivande byggnaden, d. v. s. det program som skulle föreläggas arkitekterna. Man kan se, hur Hazelius brottas med hithörande problem och söker finna en ändamålsenlig och logisk fördelning av utställningsutrymmena. Inte minst kommer detta fram vid besöket i Kunstgewerbemuseum i Berlin, den gången inrymt i den 1881 uppförda byggnaden vid Prinz Albrecht-Strasse. I detta som i andra hänseenden ville Hazelius tillämpa den maxim som han gav uttryck åt med orden: »Byggnadens praktiska användning får ej underordnas dekorativa uppgifter.» Den disparata och i många fall egenartade karaktären hos de samlingar Hazelius avsåg att utställa i Stockholm medförde självfallet särskilda problem. Nå-

2. Rijksmuseum i Amsterdam, ritat av C. J. H. Cuypers och uppfört 1877—85.

3. Frederiksborgs slott på Själland. Efter en teckning från 1800-talets mitt av C. F. Christensen.

gon lust att kompromissa hade inte heller Nordiska museets skapare, som 1884 skriver: »Sky icke de tyngsta och mest skrymmande saker.» Vad han såg i de europeiska museerna gav honom ständigt uppslag att vidga samlingsområdet till nya fält, vid den tiden ännu så gott som helt försummade hemma hos oss: taktegel, leksaker, tekniska modeller (vävstolar m. m.), gamla proklamationer, föreningars fanor, även nyare, åkerbruksredskap etc.

Ifråga om innerarkitekturen finner man i anteckningarna många anordningar som återkommer i Nordiska museet, t. ex. när Hazelius skriver: »Förträffliga äro gallerier med takbelysning, eller belysning från öfre delen af väggarna.» De borde vara mycket höga och helst genombrutna, så att de inte blir trånga och mörka. Inte heller fick de vara för smala, så att montrarna skymmer konstruktionen (såsom i Museum für Kunst und Gewerbe i Hamburg). »Byggnadens bredd bör ej vara mindre än den i Bayerisches Nationalmuseum (i München). Med dess bredd blifva 2 rader rum med tillräckligt djup. Höjden å rummen där ock tillräcklig.» Inga omständigheter är för obetydliga för att inte uppmärksammas: dörröppningarna bör vara *vida*, det bör finnas tillräckligt med viloplatser, ett inte för litet förfriskningsrum, noggrant planerade toalettrum, »särskilt för herrar och damer åt olika håll» osv.

Vid den noggranna genomgången av Rijksmuseum — Hazelius har särskilt markerat vad han fört vidare till Clason — antecknar han bl. a. att värmeledningen inte ansågs tillfredsställande, att kupolvalven i jordvåningen hindrar den fria dispositionen genom svårigheten att uppsätta flyttbara väggar och att de *täckta* ljusgårdarna ger dåligt ljus. Däremot hade han intet att erinra mot överljus som sådant och antecknar 1883: »Så mycket takbelysning som möjligt.» — »Kanske farligt att i *alla* rummen ha stengolf (för *kallt* i vårt klimat) men väl i förstugor — eller ock med mattor. (Märk att det klagades i Amsterdam, men man kunde kanske teckna mosaikmärken så att plats där beräknas för gångmattor).»

Ett särskilt problem erbjöd tidens förkärlek att pryda museilokalerna med monumentalmålningar. Man ser av anteckningarna att inte heller Hazelius stod främmande för denna smakriktning. Men han har samtidigt insett svårigheterna och vid ett par tillfällen angett målningarna som påträngande och störande. Sannolikt har han velat reservera den dekorativa utsmyckningen för de monumentala utrymmena: trappuppgångar och vestibuler etc. Detta överensstämmer i så fall väl med vad han anger som en »Hufvudregel: smakfull anordning med noggrann hänsyn till vetenskapens fordringar».

En huvuddel av Hazelius reseanteckningar ägnas ganska naturligt de metoder som tillämpades vid utställning av föremålen. Man lägger även här märke till hans strävan att undvika det dekorativa: »I Towern lära sig huru man ej bör göra i fråga om vapen — förkonstling.» Kravet på åskådlighet kommer då och då fram: man borde inte endast utställa de gjutna järnhällarna som tavlor utan även i några fall bygga upp hela ugnen, avgjutningar borde göras av bröd- och ostformar och utställas bredvid dessa m. m. Det var trevande försök att tillämpa den

funktionalistiska utställningsmetoden, för vilken Hazelius var en tidig förespråkare. Som bekant var det en liknande strävan som tog sig uttryck i de interiörer, »stugor» som han själv kallade dem, som han hade sådan framgång med. Hela rumsinredningar kunde han studera i flera av tidens konstindustrimuseer, men de hade uppställts där såsom konstverk i sig själva och tedde sig skäligen livlösa. Det var Hazelius idé att befolka interiörerna med människor i form av mannekänger, liksom med redskap och annan attiralj. Uppslaget hade han väl fått från de panoptikon som hade blivit mycket populära vid denna tid. Hazelius gjorde panoptikonbesök under sina utländska resor t. ex. 1889 i Hamburg och i Berlin, där det fanns två stycken, liksom även i Paris, bl. a. också på det stora panoramat Histoire du siècle (1789—1889) i Tuilerieträdgården.

Frågan om hur interiörerna skulle inpassas i museerna var emellertid kontroversiell. Hazelius ville ha treväggiga rum med den fjärde sidan helt öppen för insyn, då däremot bl. a. hans gode vän Bernhard Olsen, skapare av Dansk Folkemuseum hade en annan mening.[8] Det är intressant att se, vad Hazelius yttrar härom och jag anför därför vad han hade att säga till försvar för sin synpunkt: »*Stugorna.* Böra anordnas såsom i N. M., efterföljdt i Finland och Frankrike (i Musée d'ethnogr. i Paris å Trocadero: 'Intérieur breton. Préparatifs pour la noce. Bretagne aux environs de Quimper vers 1840.') Detta bättre än såsom i Danmark — hela rum, genom hvilka allmänheten får gå, den ena skymmande den andra, flere än olägenheter att förtiga. Och bättre än såsom i London — rummet från Damaskus, i South Kens. mus., som man ser genom ett par fönster å ena väggen — hvilket medför många lätt insedda olägenheter.»

Mycken uppmärksamhet ägnas åt utformningen av montrar och ställ för uppsättning av föremål, varvid skisser belyser framställningen. På detta område framträder kanske klarare än eljest olikheten i smaken mellan Hazelius tid och vår egen. Men även denna sida av den museala tekniken skulle vara väl värd en undersökning. Också färgsättningen av bakgrunder och väggar i utställningsrummen uppmärksammas, i allt högre grad ju närmare man kom den installation av samlingarna i museibyggnaden som Hazelius själv aldrig skulle få uppleva. På en lös anteckning läses följande: »Från 1895. Grönt är en förträfflig bakgrund för skulpturer, såsom föregående resa äfven anmärkt — äfven för träskulptur. Färgerna böra uppdragas för att finna rätta färgskiftningen. 23/11. I Thorvaldsens museum i Köp. användes jämte rödbrunt och grönt äfven gult.»

En fråga som i hög grad intresserade Hazelius var den rationella utformningen av etiketterna. Som bekant är även i våra dagar etiketteringen i de flesta svenska museer ett sorgligt försummat kapitel. Hazelius medförde hem från sina resor en hel del prov på etiketter som han på ett eller annat sätt funnit förebildliga. Icke oväntat härrörde många av dem från South Kensingtonmuseet, d.v.s. Victoria & Albert Museum i London. Men även på andra håll antecknades goda uppslag, t. ex. i Trocadéromuseet 1882: »Etiketter med gul botten hafva fransk, de med grå utländsk härkomst.» Att han tänkt

4. Interiör från Hindelopen i Västfrisland, sådan den var utställd i Het Nederlandsch Panopticum, Amsterdam.

sig ett system med tämligen utförliga etiketter i sitt eget museum framgår bl. a. av en även i övrigt för honom karakteristisk anteckning 1884: »Alltid angifves h[vil]ka delar som restaurerats.» Detta äkthetskrav utmärkte Hazelius hela museala gärning.

Självfallet var det mycket annat som Hazelius hade att lära under sina peregrinationer till museerna i Europas huvudstäder. Han förtecknar öppningstider och avgifter och konstaterar med tillfredsställelse att hans egen institution åtminstone i förstnämnda hänseende ligger väl framme i konkurrensen. Med en viss bävan bör han väl ha erfarit att Rijksmuseum i Amsterdam utom arbetsbefäl hade 39 uppsyningsmän och med avund är det säkert som han antecknar att South Kensington för inköp disponerade »16 000 pund (öfver 300 000 kr) om året». Man förstår att han ägnade också donationstavlorna i museerna en närgången uppmärksamhet — i Germanisches Nationalmuseum i Nürnberg mätte han egenhändigt upp den!

1891 hade Skansen kommit till men det är naturligt att det inte fanns mycket att lära ute i Europa om flyttning av gamla byggnader eller över huvud taget om detta slag av museer. Artur Hazelius var ju på detta område själv nydanaren och hans anläggning blev som bekant förebilden för all världens friluftsmuseer. På en punkt måste man emellertid göra ett undantag, nämligen för den zoologiska avdelning som redan från början avsåg att komplettera byggnadsmuseum och festplats. Re-

dan innan Skansenplanerna kom till utförande hade Hazelius för övrigt under en resa 1883 antecknat: »Hvad vi i Stockholm sakna: Zoologisk trädgård, Akvarium . . .» Den förra kom till stånd och i den byggnad som nu kallas Sagaliden fanns några år även ett akvarium, fastän dess utbyggnad och flyttning till Framnäs vid stranden av Djurgårdsbrunnsviken aldrig blev av. Det var helt följdriktigt att Hazelius resa 1896 i betydande omfattning kom att inbegripa studiebesök i de stora zoologiska trädgårdar som kunde ge ledning vid utbyggnaden av denna avdelning på Skansen. Anteckningarna härom faller emellertid utanför ramen av denna framställning, som endast avsett att ge några antydningar om de rent museala studierna.

Sammanfattningsvis måste sägas att dessa studier inger respekt och förträffligt kompletterar bilden av Artur Hazelius som en målmedveten museiman, klarsynt även i fråga om rent tekniska förfaringssätt. I en tid när dessa ännu inte blivit allmängods och när antalet museer heller inte blivit så överväldigande som i våra dagar gör han sina ibland självfallet tidsbetonade men ofta sunda och kritiska iakttagelser. En del av de utställningsmetoder han möter och som han accepterar förefaller oss urmodiga, men andra är lika aktuella nu som då och några av dem som övergivits är sannolikt värda att prövas på nytt i den dynamiska museipedagogikens tjänst.

1 G. Berg, Artur Hazelius, 1933, s. 5. Se om ungdomsresorna detta arbete och F. Böök, Artur Hazelius, 1923. Den senare har särskilt utförligt refererat resedagboken från sommaren 1857 (s. 80 ff). Dagboken från Jämtlandsresan 1852 är in extenso utgiven av Erik K:son Leijonhufvud i Jämten 1934, s. 49 ff.

2 Sofi Hazelius dagbok i familjens ägo.

3 Böök, s. 253 f.

4 Hazelius framställning härom i Medd. från Nord. mus. 1898, s. 275 f.

5 Medd. 1883, s. 84 ff.

6 Det av mig i boken om Artur Hazelius, s. 90, nämnda konvolutet, som innehöll även andra viktiga dokument till museets historia, har sedermera genom oförstånd blivit avsöndrat från arkivet och är sannolikt förintat.

7 S. Curman i Nordisk tidskrift 1908, s. 14 ff.

8 Jfr härom Holger Rasmussen i Dansk Folkemuseum & Frilandsmuseet. History & Activities, 1966, s. 10.

SUMMARY

Artur Hazelius' Studies of Foreign Museums

The archives of the Nordic Museum contain travel diaries and notes from the very extensive visits to museums in European countries outside Scandinavia made by Artur Hazelius, particularly during the 1880's. They contain important contributions to our knowledge of the museum buildings and of the museology in general of that time. Hazelius' judgements are often characterized by great far-sightedness and, especially in his later notes, he proves to be a very experienced and able museologist, who probably got to know in person more museums than most of his contemporary colleagues.

Erik Andrén

Nordiska museet — arkitekttävlingen och museibygget

Den 24 oktober 1888 tog Artur Hazelius det första spadtaget på den plats vid Lejonslätten, där Nordiska museets byggnad skulle komma att resas. Det var på dagen 15 år efter det att museets första avdelning i den södra paviljongen vid Drottninggatan öppnats för allmänheten.

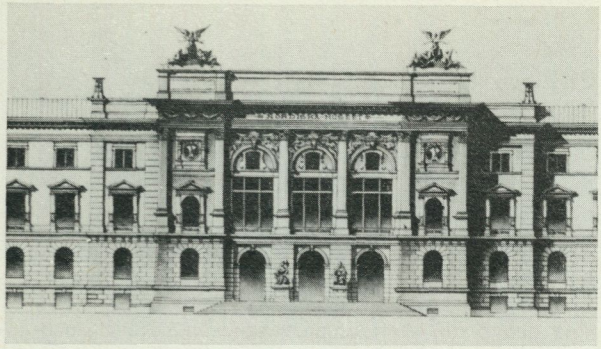
Detta spadtag liksom vissa under de följande månaderna företagna schaktningsarbetena var närmast av symbolisk natur. Enligt villkoren för Kungl. Maj:ts markupplåtelse skulle nämligen arbetet med »byggnader och parkanläggning å Lejonslätten» vara påbörjat före den 14 mars 1889, dvs. fem år efter det att upplåtelsen trätt i kraft.

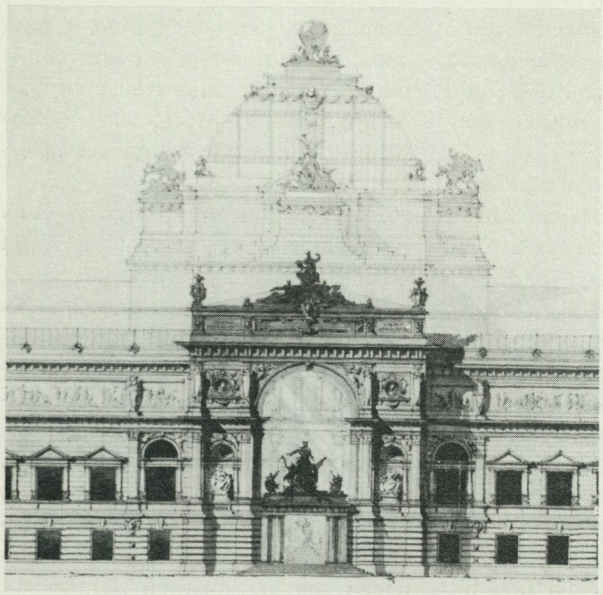
Redan några få år efter museets öppnande hade man med tanke på de trånga och splittrade utställningslokalerna vid Drottninggatan börjat planera för en museibyggnad, och 1876 bildades en särskild byggnadsfond, som stigit till 80.000 kr år 1880, då Hazelius överlät sina skandinavisk-etnografiska samlingar till »en självständig anstalt» med namnet Nordiska museet. Vid ett styrelsesammanträde den 30 mars 1881 »företogs till öfverläggning frågan om beredande af plats för en byggnad för museet, och då redan förut de s. k. nermanska tomterna å Kungl. djurgården blifvit för ett sådant ändamål ifrågasatta, lämnades nu af herr Key närmare underrättelse angående de villkor på hvilka samma tomter för närvarande innehades, och ansåg nämnden, att dessa tomter vore de lämpligaste, som kunde erhållas, samt uppdrog åt herr Key att om möjligt till nästa sammankomst inhemta upplysning, om H. M. Konungen vore villig att till Nordiska museet öfverlåta de samma».

Nämndledamoten professor Axel Key kunde snart meddela att svaret blivit gynnsamt, och i december 1881 inlämnades till Riksmarskalksämbetet en ansökan att lägenheten Lejonslätten med tillhörande del av Kaptenslätten måtte upplåtas för en blivande museibyggnad. Med Lejonslätten avsågs markområdet mellan varvsmuren och Djurgårdsvägen, med Kaptenslätten området öster om vägen ner till Djurgårdsbrunnsviken. Detta ganska betydande område med en del mindre åbyggnader av trä disponerades då av livmedicus V. S. Nermans änka.

Kungl. Maj:ts beslut den 17 april 1882 innebar att lägenheten Lejonslätten upplåts åt museet från den 14 mars 1884 mot en årlig tomtöresavgift av 400 kr. Kaptenslätten däremot skulle »för Djurgårdens egen räkning bibehållas och disponeras».

Knappt ett år senare utlystes en internationell arkitektpristävlan. Vid tävlingstidens utgång den 1 juli 1883 hade 13 förslag inkommit och tre inkom

1—2. Fasadpartier av W. Manchots (överst) och B. Schmitz' tävlingsförslag 1883.

något senare. Enligt tävlingsprogrammet skulle museibyggnaden huvudsakligen omfatta:

utställningsrum — en stor hall med gallerier i två våningar, det nedre med ca 50 rum, öppna mot hallen och med fönster i fonden, avsedda för allmogeinteriörer och landskapsbilder, det övre galleriet »för förevisning af allmogeföremål» — en stor vapensal och en sal för kyrkliga minnen — en våning med en större sal »till förvaring av historiska minnen» och inemot 80 rum om ca 70 kvm vardera för föremål »tillhörande de särskilda yrkena och de högre samhällsklasserna»;

biblioteksrum — en boksal, ett gravyr- och planschrum samt en läsesal;

förrådsrum — tre eller fyra stora salar;

arbetsrum — ett uppacknings- och verkstadsrum för rustmästaren, ett tillfälligt förrådsrum och ett arbetsrum för tre amanuenser — snickarverkstad — ett arbetsrum för en och ett för två amanuenser — ett mottagningsrum, styresmannens rum samt arkiv;

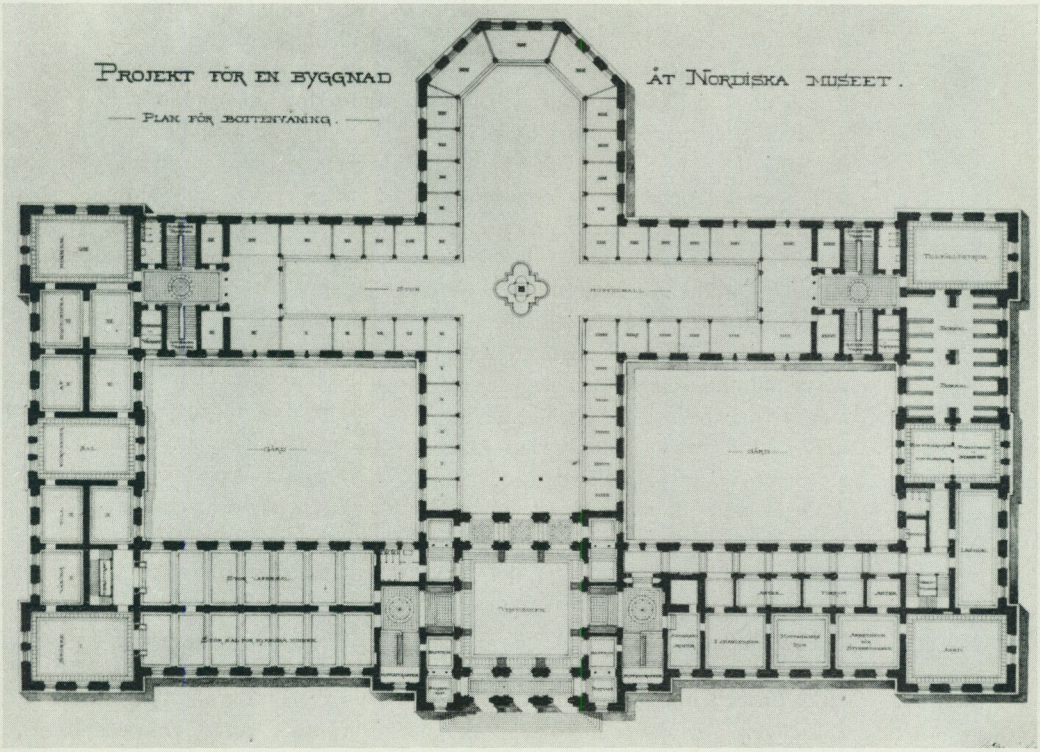
personalrum — tre rum med kök för rustmästare och portvakt — tre rum med kök för kvinnlig tjänstepersonal.

Vid bedömningen av de 13 i laga tid inkomna förslagen visade det sig att prisnämnden — museets styrelse, där professorn i arkitektur Magnus Isæus ingick, förstärkt med arkitekterna F. G. A. Dahl och A. T. Gellerstedt — var enig med undantag av att Artur Hazelius ville placera andre pristagaren främst. Första priset gick till W. Manchot i Mannheim, andra priset till H. Mahrenholz i Berlin, tredje priset till V. Karlson i Stockholm, fjärde priset till Carl Wallentin i Stockholm och det femte till J. Benischek i Prag. Dessutom utdelades två extra pris till B. Schmitz i Düsseldorf och Johan Ludvig Peterson i Stockholm.

Manchot har ritat en korsformig hall, vars västra korsarm är tresidigt avslutad. De övriga tre armarna ansluter sig till en rektangulär huskropp (150×70 meter) som omsluter två öppna gårdar. Mahrenholz har kring en stor hall (126×28 meter) lagt tre

längor, skilda från hallens gallerier genom två glastäckta och två öppna ljusgårdar. Hallens västra långsida öppnar sig i en rymlig absidial utbyggnad. Karlson har liksom förste pristagaren tänkt sig en korsformig hall, men han har förlagt den en trappa upp. I själva korsmitten finns museets huvudtrappa. Korsarmarna är förbundna med varandra genom vinkellängor, så att en rektangulär huskropp (165×84 meter) bildas, omslutande fyra långsmala ljusgårdar. De övriga pristagarna varierar temat på liknande sätt. Men de båda arkitekter, som tilldelats extra pris, har i motsats till de övriga utformat kortsidan mot Strandvägen till huvudfasad.

De olika förslagens fasadarkitektur utgör en rikhaltig provkarta på gamla stilar i ny tappning. Där finns romersk ungbarock, tysk renässans, fransk högbarock, florentinsk ungrenässans etc., stundom med tillsatser i form av klassiska tempelgavlar. Den samtida tidningspressen var i stort sett begeistrad, men där fanns också kritiska röster. Nya Dagligt Allehanda skrev den 28 jan. 1884 om ett av förslagen: »Hela byggnadens konstruktion och dekorering förefaller oss främmande. Skall verkligen detta palats med sin tunga, nästan öfverlastade prakt innesluta minnena af våra fäders lif? ... Hvarje monumental byggnad måste vara ett sant och lefvande uttryck af sitt ändamål. Hvad finnes i dessa två byggnader (av Manchot och Schmitz)

3. Plan av bottenvåningen enligt W. Manchots förslag 1883.

som säger oss: Här ligger förvaradt arfvet efter ett folk, som fick sin kraft af fattigdomen, som vuxit upp till storhet under striden med den hårdaste natur. Ädel och majestätisk, men tillika enkel, skall en sådan byggnad vara och tala till oss ej genom rikedom i utsmyckning, utan genom kraft och renhet i hela sin hållning. Det är en byggnad med bestämda konturer och kraftigt framträdande proportioner, som vi vilja se.»

Sigurd Curman har 25 år senare i Nordisk tidskrift givit en träffande karakteristik av tävlingsresultatet: »Samtliga dessa projekt voro emellertid af den skäligen torra, akademiska sorten med arkitekturen utbildad efter den kosmopolitiska stilkatekesen, passande lika väl eller illa i Rom som i Stockholm. Det enda af intresse i desamma är planfördelningen i stort, som äfven i den senaste utvecklingen förblir ungefär likartad. Tvenne långa, parallella byggnader, som i båda ändar och på midten sammanbindas genom kortare längor, hvarigenom bildas två inre öppna gårdar. Den bakre bredare byggnaden upptages af den stora hallen, på midten utvidgad med en absid, den främre längan och sammanbindningsflyglarna innehålla de stora utställningssalarne och arbetsrummen.»

Det stod redan från början klart att inget av de prisbelönta förslagen skulle komma till utförande. Artur Hazelius arbetade under de följande åren vidare med grundplanen till det blivande museet, delvis med utgångspunkt från tävlingsförslagen, delvis (1886) i samråd med den danske kulturhistorikern Reinhold Mejborg. Säkerligen var det nämndledamoten Magnus Isæus som var honom behjälplig vid idéernas konkretisering i form av planritningar. Den 22 oktober 1888 framlade han inför nämnden ett förslag till grundplan, som också av nämnden fastställdes. Samtidigt uppdrogs åt professor Isæus att i samarbete med arkitekten Isak Gustaf Clason utarbeta byggnadsritningar i anslutning till grundplanen. Och två dagar senare tog Hazelius såsom nämnt det första spadtaget.

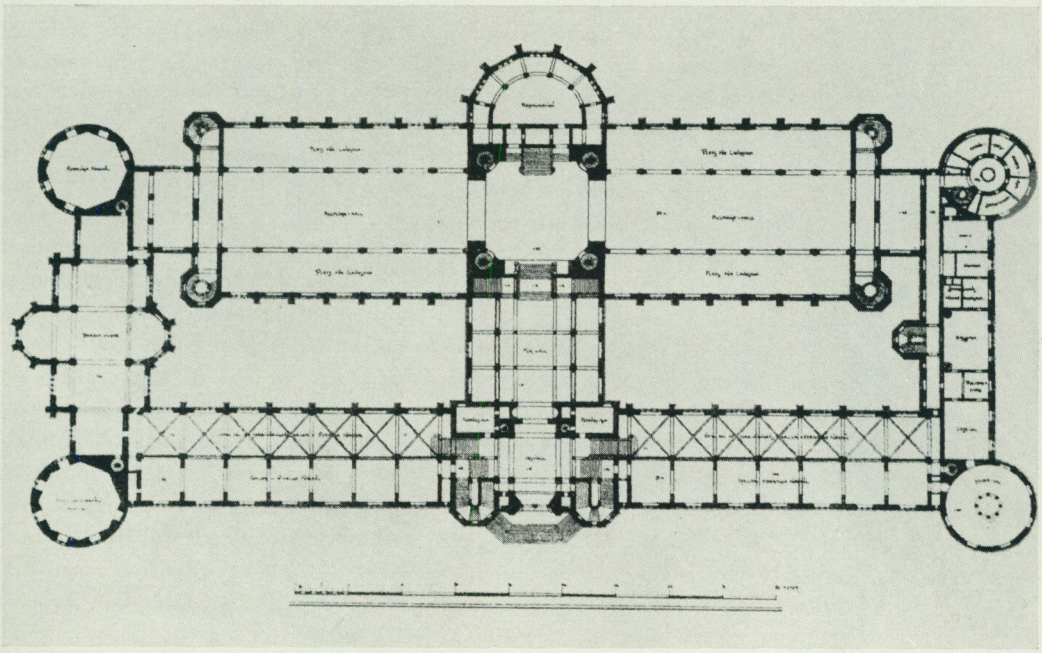
Ett och ett halvt år senare avled Magnus Isæus, och det blev I. G. Clason som — tidvis med Gustaf Améen som medhjälpare — fick utarbeta ritningarna. Efter ett par års arbete kunde ett fullständigt byggnadsprogram framläggas 1891. Det antogs av nämnden och överlämnades till Kungl. Maj:t för erhållande av byggnadstillstånd.

Byggnadskomplexet består av en främre länga med huvudentrén och en bakre, kortare och bredare hallbyggnad. Dessa längor förenas i mitten genom en rymlig förhall och på sidorna genom tvärlängor. I de fyra hörnen reser sig mäktiga rundtorn och hallbyggnaden har fyra åttkantiga trapptorn.

Dispositionen var följande. Den främre längan skulle i jord- och bottenvåningarna inrymma två gallerier, vartdera flankerat av 14 museisalar i två våningar, avsedda för till höger om entrén de förhistoriska samlingarna, till vänster de medeltida kyrkliga föremålen. Våningen en trappa upp omfattade två stora salar (60×17 meter) för de högre ståndens kultur — i mittpartiets kupolsal hade man rent av tänkt sig Berndt Notkes S:t Göransgrupp, som då ännu inte återförts

4—5. Perspektivskiss och plan av bottenvåningen enligt I. G. Clasons förslag 1891.

till Storkyrkan. Den översta våningens 28 mindre museisalar avsågs inrymma »minnen efter framstående personer».

Den södra tvärlängan skulle innesluta dels en barockkyrka, dels museisalar för kyrkliga föremål från nyare tiden. Kyrkan skulle kunna fungera såsom gudstjänstlokal för Djurgårdsförsamlingen med plats för drygt 900 personer. Den norra tvärlängan var avsedd för bibliotek, arkiv, tjänsterum och arbetslokaler.

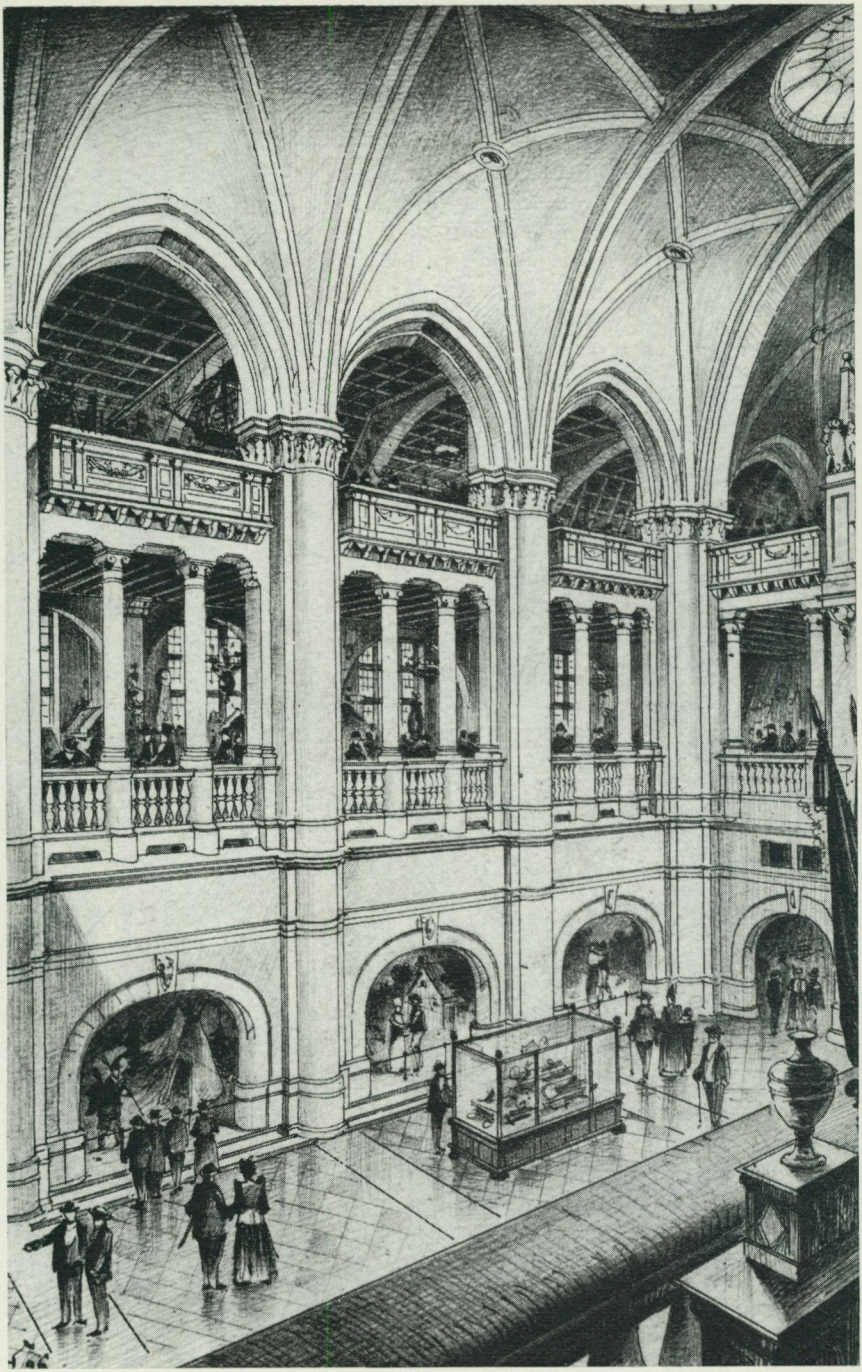
Den bakre längan eller »allmogehallen» skulle i jordvåningen inrymma utställningsrum för hantverks- och skråavdelningen längs ytterväggarna och i mitten ett enda stort magasin, 120 meter långt. Resten av byggnaden skulle hysa »föremål, som belysa allmogens lif». I hallplanet skulle under gallerierna »anordnas exteriörer, dvs. dioramaartade karakteristiska landskapsbilder från de olika landen och landskapen, en i hvarje hvalf». I gallerierna en och två trappor upp »samt delvis måhända å hallens golf uppställas interiörerna från de olika bondstugorna samt öfriga föremål». Absiden, vars golv skulle ligga fyra meter över hallens, var »afsedd att upptaga i form och färg de dyrbaraste minnena ur allmogens lif». I en entresol under absiden avsåg man att inrymma »en restauration».

Det hade naturligtvis varit otänkbart att börja uppföra hela detta byggnadskomplex på en gång. Tvärtom inbjöd planen till att bygga i etapper — och byggnadsfondens storlek frestade förvisso icke till överdåd; den uppgick i december 1891 till 418.000 kronor. Artur Hazelius bestämde sig för att i första etappen uppföra hallbyggnaden med den motiveringen att »museilokalerna komma alltid att kräfva sitt utförande, men icke så med hallen. Om inte *jag* bygger den, blir den kanske aldrig utförd.» Hallen med sina allmogeinteriörer och landskapstablåer var naturligtvis också den för de dåtida museibesökarna mest attraktiva delen av museet, vilket Hazelius var väl medveten om.

Den 25 april 1892 kom Kungl. Maj:ts byggnadstillstånd beträffande den bakre delen av museiprojektet, dvs. hallbyggnaden. Men redan i december 1891 hade man börjat spränga bort en bergkulle nära varvsmuren. Det var den norra delen av hallbyggnaden — norr om mittpartiet — som grundlades, och snart var man igång med sockelpartiet av huggen granit från Sundbyberg.

Hallbyggnaden motsvarade ungefär fyra niondelar av hela museikomplexet, om man räknar med byggnadsytan. Det bör ha känts som en lämplig storleksordning för den första etappen. Värre var att kansli, bibliotek och olika tjänsterum planerats i den icke aktuella byggnadsdelen. Arkitekten blev följaktligen nödsakad att snabbt söka infoga dessa viktiga utrymmen inom hallbyggnadens ram. Han löste problemet genom att vid vardera gaveln tillfoga en femsidig absidliknande utbyggnad. Den norra skulle inrymma kansliavdelningen, i den södra tänkte man sig en mindre restaurang eller kafélokal för allmänheten. Biblioteket avsåg Clason att förlägga till mittpartiet, som i sinom tid också måste bli föremål för en omarbetning.

Under de följande tre åren fullbordades till det yttre hallens norra del. I december 1894 färdigställdes taktäckningen med skiffer och koppar-

6. Idéskiss till stora hallen med de öppna galleri-våningarna. Teckning av Erland Heurlin 1896.

plåt samt järnspröjsar för glastaket. Men sedan inträdde en paus i arbetena. Anledningen var delvis en begynnande penningbrist, delvis att diskussionen om lämplig plats för 1897 års utställning alltmer koncentrerades till området kring Lejonslätten.

Hazelius såg omedelbart sin chans och understödde kraftigt detta platsval. Han framhöll »de ömsesidiga fördelarna för så väl utställningen som museet, om museibyggnaden kunde i sin helhet så utföras att han för utställningen blefve användbar; hvarjämte museet, under förutsättning att byggnadsfrågan i samband härmed skulle kunna ordnas, erbjudit utställningen rättighet att afgiftsfritt disponera byggnaden jämte omgifvande mark. Härför skulle visserligen fordrats en betydande summa, så stor, att hon näppeligen kunde belasta utställningens budget, men det ansågs i vida kretsar, att för gynnandet på en gång af tvänne så stora fosterländska företag borde goda utsikter finnas att genom erhållande af tillstånd till ett penninglotteri — ett dylikt var för utställningen i alla händelser föreslaget — kunna skaffa det behöfliga beloppet».

Tyvärr missades chansen att påskynda museibygget. Kungl. Maj:ts beslut om utställningen kom inte förrän i juni 1895, och den därefter av museistyrelsen inlämnade ansökan om tillstånd till ett lotteri måste avslås därför att tiden ansågs för knapp.

Trots motgången sökte Hazelius göra det bästa av den nya situationen. Han kom överens med utställningskommittén om att denna skulle få förfoga över museets mark under förutsättning att denna mark planerades och ordnades för all framtid. Därjämte skulle utställningen få disponera den färdiga delen av hallen mot att den bekostade vissa kompletteringsarbeten intill en summa av 35.500 kr. För dessa pengar insattes under hösten 1895 karmar med bågar och glas i byggnaden. Samma år lades även grunden till hallens södra del och granitsockeln fullbordades på östra och södra sidorna. Under den följande tiden fram till utställningens invigning utfördes endast en del inre kompletteringsarbeten i hallen.

Då Stockholmsutställningen öppnades den 15 maj 1897, presenterades den blivande museibyggnaden på ett ganska egenartat sätt. Ovan grundmurarna till mittpartiet och den södra delen av hallen hade man efter Agi Lindegrens ritningar uppfört en något lägre utställningshall av trä med en kraftigt markerad huvudentré intill ett av Skokloster inspirerat torn och vid sydgaveln ett lägre jugendmässigt hörntorn. Resultatet var mer originellt än vackert, men det var ju bara fråga om en tillfällig utställningsbyggnad.

I samband med det slutgiltiga ordnandet av Djurgårdsentrén efter utställningens avveckling skedde 1898 en breddning av allén, som inkräktade på det åt museet upplåtna markområdet. En remsa av ungefär 17 meters bredd längs hela östra gränsen avträddes och i ersättning härför upplåts ett mindre markområde vid Skansens norra bergssluttning.

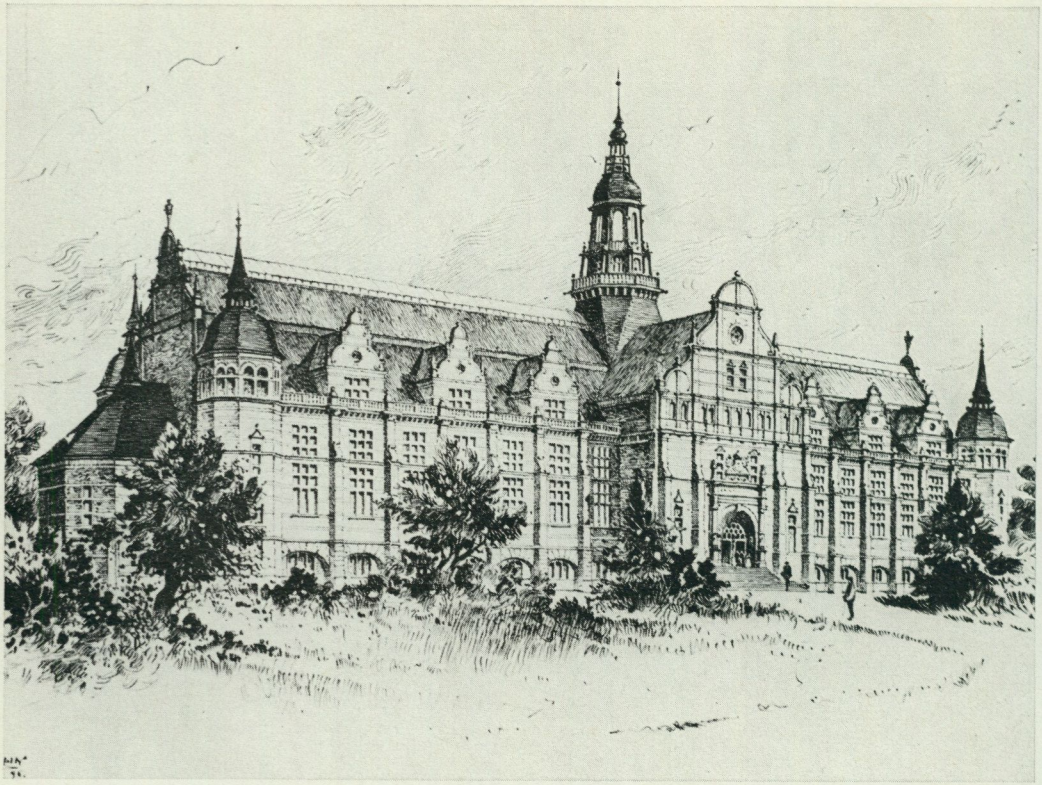
Genom denna ändring av tomtgränsen sattes definitivt stopp för ett fullföljande av de ursprungliga byggnadsplanerna. Isak Gustaf Clasons storståtligt tänkta byggnadsverk skulle aldrig bli mer än ett fragment.

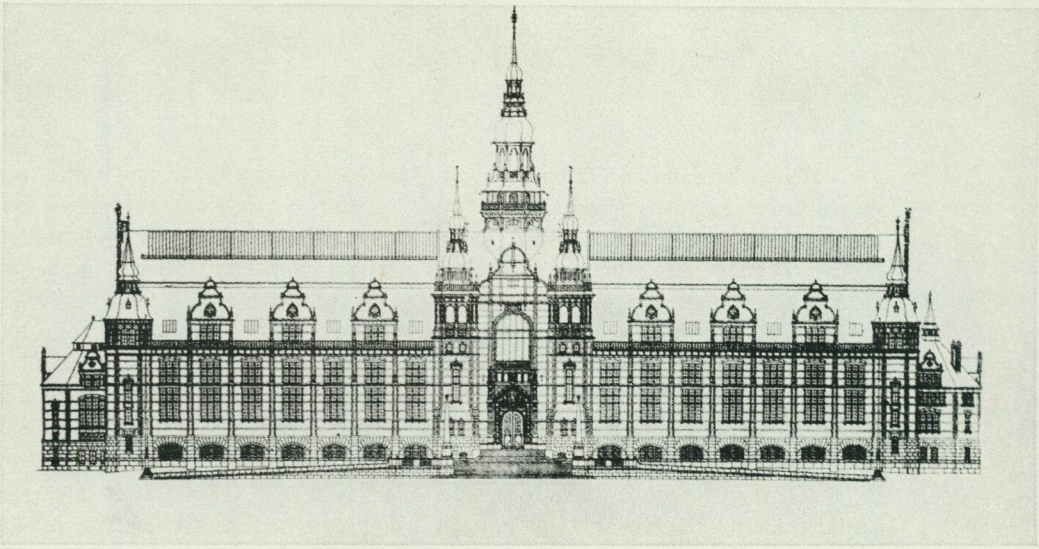

7. Det halvfärdiga museet försågs till 1897 års utställning med en provisorisk tillbyggnad av Agi Lindegren.

Först i december 1897 kunde byggnadsarbetena återupptagas, och nu gick det ganska raskt framåt, sedan den ekonomiska situationen förbättrats genom att Kungl. Maj:t den 8 februari 1898 beviljat ett lotteri, vars hela vinst skulle komma museibyggnaden till godo. Den första dragningen inbragte 300.000 kr, och de följande beräknades ge ytterligare 1.250.000 kr. Då man vet att de totala byggnadskostnaderna t. o. m. år 1897 uppgått till 652.000 kr förstår man bättre, vad lotteriet betydde för Hazelius och hans medhjälpare. I juni 1900 beviljades ytterligare ett lotteri som beräknades tillföra byggnadsfonden 390.000 kronor.

Den 27 maj 1901 avled Hazelius helt oväntat. Han fick aldrig se den byggnad fullbordad, för vilken han fört en så hård kamp. Den södra delen av hallen var praktiskt taget färdigbyggd med sina två hörntorn och

den utbyggda »kaféflygeln». Men hela mittpartiet var ett stort gapande hål; endast absidens murar var uppförda till halva sin höjd. »Ritningarna till omarbetning af midtpartiet fortskredo långsamt. Att med någon egentlig inspiration beskära sitt eget verk är väl också mycket begärt af en konstnär. Alltnog trots byggnadsarbetets fortskridande har man kommit in i en period av dödvatten» (Curman). Först 1904 blev ritningarna till portalpartiet definitivt klara, och ännu 1906 arbetade Clason med de båda balkongtornens huvar. Men äntligen en majdag 1907 försvann de sista byggnadsställningarna, och den 8 juni kunde byggnaden invigas med flygande fanor och klingande spel.

Även den inre arkitekturen hade under den långa byggnadstiden undergått vissa förändringar. Enligt de ursprungliga direktiven — då hallen var en del av en mycket större anläggning — skulle gallerierna vara öppna inåt mot denna hall. Men redan i början av 1890-talet opponerade sig Clason mot detta. Han »sträfvade efter att få skilja de öfre gallerierna från hallen med hela väggar för att därigenom ernå en enhetligare belysning af hallen» (Curman). Museistyrelsen var dock obeveklig.

8. Perspektivskiss, tecknad av Erland Heurlin 1896.

Då man kort tid efter Hazelius död under Bernhard Salins ledning började utarbeta förslag till samlingarnas fördelning och utställning, fann man att de tillämnade »dioramabilderna» i hallplanet icke kunde utformas på ett tillfredsställande sätt. Tanken övergavs och bågöppningarna igenmurades; man vann därigenom utställningsrum med goda väggytor. Det blev också möjligt att här infoga en entresolvåning med utmärkta magasins- och arbetslokaler.

9. I. G. Clasons slutliga fasadritning signerad den 8 juni 1907.

Även gallerivåningen en trappa upp avstängdes med en vägg från hallen, dock så att en smal gång lämnades öppen bakom kolonnaden. »Detta var en välkommen anledning för arkitekten, hvilken, som vi sett, från början af arkitektoniska skäl strävat efter att få utestänga sidobelysningen i hallen» (Curman).

Under de pågående experimenten med samlingarnas uppställning inträffade det att Kungl. livrustkammaren blev husvill. Och eftersom dessa samlingar jämte trofésamlingen syntes ganska väl lämpade för en utställning i hallen, träffades en överenskommelse mellan staten och museet. Så tillkom i sista stund detta morganatiska äktenskap, som ännu är bestående.

Till sist må Sigurd Curman än en gång citeras: »Väl är det sant, att byggnaden från ren museisynpunkt icke är idealisk, utan erbjudit museimännen många och stora svårigheter. Därom torde ingen vara mera medveten än arkitekten själf, som mer än en gång måste hafva känt den djupa tragiken i att se sina ursprungliga intentioner och sin stora konstnärliga skapelse af ödet så grundligt omstöpas och vrängas, som vi förstått af byggnadens utvecklingshistoria. Tack vare Bernhard Salins och hans medhjälpares utmärkta installationsarbete, i hvilket deras anpassningsförmåga ställts på många och svåra prof, har det dock lyckats att i denna byggnad inrymma ett museum, som i omfång och rikedom, omväxling och tilltalande anordning söker sin like. Och det har blifvit mer än ett vanligt museum. Konstnären har också i högsta måtto uppfyllt

det kraf, som Artur Hazelius ställde på sin museibyggnad, nämligen att gifva 'en sådan inramning åt samlingarne att ett besök i byggnaden skulle bibringa en stark och mäktig stämning och således i sin mån verka fosterländskt väckande'.

Genom sin allvarliga och manliga värdighet har denna byggnad fått ett särskilt kynne af svenskhet, och ett mottagligt sinne måste vid anblicken af denna stolta hall med de bleknande fanorna och den mäktiga bilden af den gamle landsfadern och riksbyggmästaren mer än annorstädes få en förnimmelse af fäderneslandets majestät.»

Källor och litteratur:
Protokoll vid Nordiska museets nämnds sammankomster 1880—1900.
Årsredogörelser från Nordiska museet för åren 1881—1907.
Förslag till byggnad för Nordiska museet, Sthlm 1891.
Curman, Sigurd, Nordiska museets byggnad, i Nordisk tidskrift 1908.
Böök, Fredrik, Artur Hazelius. Sthlm 1923.
Lindberg, Ernst-Folke, Gunnar Hazelius och Nordiska museets installationsfråga, i Rig 40 (1957).
Zastrov, Mare, Studier i några byggnadsförslag till Nordiska museet. Manuskript 1961.

SUMMARY

The Nordic Museum. The Architectural Competition and the Museum Building.

The Nordic Museum was founded in 1873 by Artur Hazelius as a private museum, but it was reorganized in 1880 as a public institution governed by a special Board. A site was placed at disposal for a museum building in Djurgården Park and an architectural prize competition was announced in 1883. Out of 15 competing architects the 1st prize was allotted to W. Manchot, of Mannheim, the 2nd prize to H. Mahrenholz, of Berlin, and the 3rd prize to V. Karlson, of Stockholm. All the competitors carefully followed the terms of the prize contest, which required a large number of exhibition rooms and chambers as well as a separate hall with internal galleries for exhibiting peasant objects.

However, it was considered that none of the competitive designs should be put into execution. Hazelius continued his efforts to find a solution to the problem of selecting a plan, and this having been decided upon in 1888 the commission was given to Professor Magnus Isæus and the architect Isak Gustaf Clason to present constructional drawings. Isæus having died in 1891, Clason completed the carrying out of the commission. Out of the large complex of buildings it was decided as a first stage to build the Peasant Hall. The north section of this building was erected in 1892—95, after which there was an interruption of the building programme owing to the fact that the Museum lay within the area required for the Jubilee Exhibition of 1897.

When the constructional work was resumed in December 1897 the boundaries of the building plot were altered so that the entire group of buildings as contemplated could never become a reality. Clason had to alter the designs so that the Peasant Hall alone could serve as a complete museum. The Nordic Museum was formally opened on the 8th June 1907.

Arne Biörnstad

Svenska flaggans bruk

»När jag besteg tronen sågos få svenska flaggor till. Inne i landet kände skolbarnen icke ens huru de sågo ut, ja, underligare ändå, för landssoldaterna voro de alldeles obekanta! Flaggan ansågs uteslutande tillhöra sjömännen! Huru annorlunda nu. Huru mycket bättre. Ingen skulle nu vilja se den blågula kungsflaggan nedhalad från Stockholms kungaborg. Men då jag första gången lät våra svenska färger svaja ut högt över Leijonbacksporten, då genljöd Norrbro av klandrande röster!»

Så skrev Oscar II i sina memoarer (del I, s. 289, fotnot) om det av honom i november 1873 införda bruket att hissa flaggan på Stockholms slott som beteckning för konungens hemmavaro.

De klandrande rösterna återfinner man bland annat i Aftonbladet, som ansåg det vara vandalism att resa en flaggstång på slottet, och i Fäderneslandet, där flaggstången kommenteras i fem nummer. Det heter där den 8 november: »Kungliga flaggan på Stockholms slott utgör fortfarande det mest upphöjda föremål för allmänhetens uppmärksamhet, och det kan lugnt påstås att alltsedan den beryktade »Jakobs skorstens» tid har ingen offentlig vandalism här förekommit som väckt mera harm, ovilja och åtlöje än denna öfver inre balustraden uppskjutande flaggprydda stång (kronan i toppen kom aldrig upp, emedan den enligt vad man påstår, skulle blifvit för dyr att förgylla!), hvilken från Norrbro presenterar sig förvillande likt toppen på ett skepp, som tyckes vara uppsatt på den inre borggården. Visserligen är jag öfvertygad att förnuftiga menniskor ej lika lätt kunna predika omkull denna som den gemena skorstenen, ty allt hvad majestätet gör är naturligtvis alltid *rätt,* om det är också aldrig så dumt, men jag har dock ansett mig ej kunna undgå att vidröra det obehagliga ämnet. Ett komiskt element finnes likväl äfven med i ömkligheten. Det heter ju att flaggan skall utmärka när h. m:t konungen uppehåller sig på slottet. Eftersom den nu för hvarje afton nedhalas, skulle det alltså tyckas som om den höge personen aldrig är hemma om nätterna. Hvar håller han då hus? Månne högstdensamme 'kinesar' på Drottningholm, 'Kina' eller på något annat ställe? Jag bara frågar?»

För den som sedan barnsben sett flaggan på slottet ter sig denna salva väl kraftig, men vid daglig flaggning hade man då ännu inte vant sig annat än på militära byggnader (även om riksdagen börjat flagga 1871). Till den kritiska inställningen bidrog väl också att Oscar II vid sitt trontillträde inte var särdeles populär.

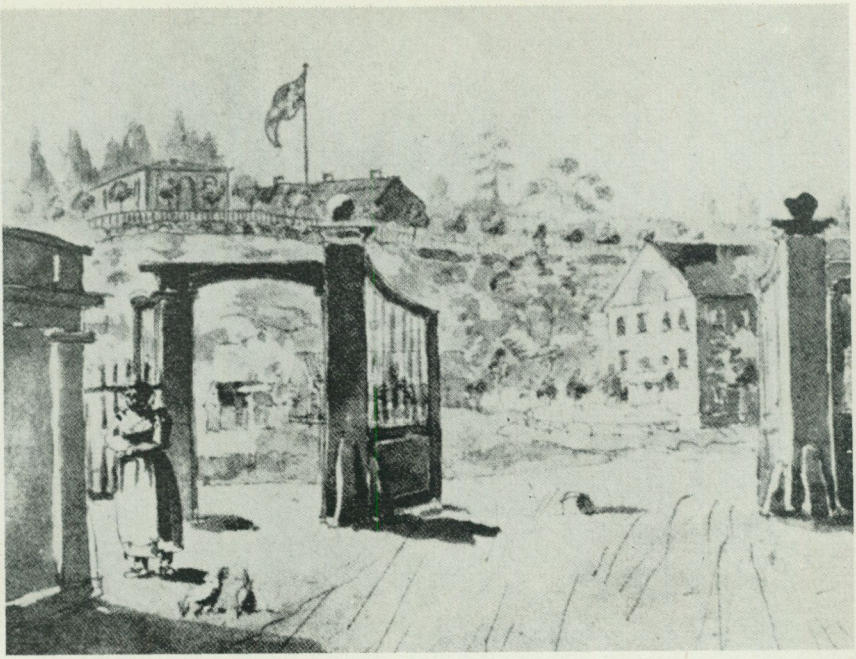
Svenska flaggan och dess bruk har nu allmän aktualitet genom en utredning av Mauritz Wijnbladh rörande rikets vapen och flagga (SOU 1966: 62). För mig som arbetar på Skansen fick frågan ett särskilt intresse, när en folkskola från Väla socken i Västergötland 1966 tillfördes friluftsmuseet. Till skolan hörde nämligen en flaggstång, den första på Skansen som ingår i en kulturhistorisk miljö.

Enstaka exempel på flaggstänger är kända i Sverige sedan 1700-talets mitt från kungsgårdar, från Svindersvik i Nacka etc. Grosshandlaren och varvsägaren John Burgman tycks ha flaggat vid Sagaliden på Skansen på 1820-talet, och vid seklets mitt flaggade åtminstone restaurangerna och andra kring Djurgårdsslätten, men detta är undantag som bekräftar regeln, att flaggning på stång ej var någon allmän sed så tidigt.

När blev det sed att hissa flagga på flaggstång? Och hur har detta bruk spritt sig i Sverige? Dessa frågor intresserade Nordiska museet redan 1943, då Mats Rehnberg utsände en frågelista om svenska flaggans bruk. Det kom in ett sjuttiotal svar från 19 landskap, dock ej från Gästrikland, Härjedalen, Norrbotten, Närke och Öland. Frågelistsvaren är alltså ojämnt fördelade över landet, och på grund av meddelarstabens sammansättning kommer de enbart från landsbygden. Tätorternas flaggsed berörs därför bara undantagsvis. Trots sina brister ger ändå materialet vissa anvisningar om hur flaggseden kunnat introduceras. Uppgifter ges om tid-

1. Svindersvik med Ostindiska kompaniets tvåtungade flagga hissad till höger. Ägaren, Claes Grill, blev 1753 direktör i kompaniet. Gouache av Michael Andries 1748. Nord. mus.

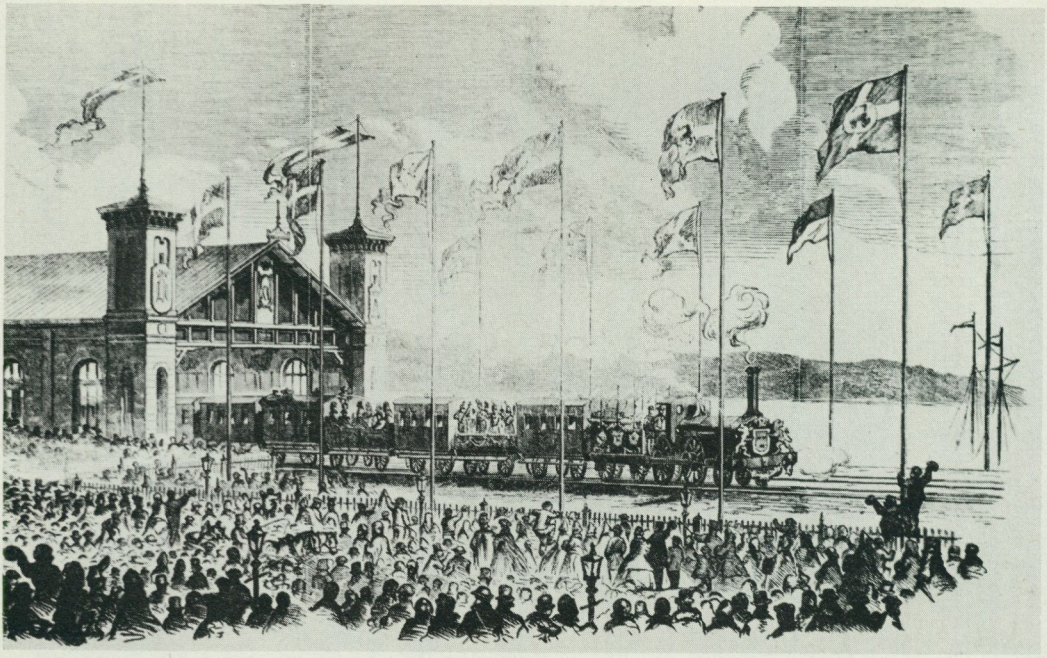

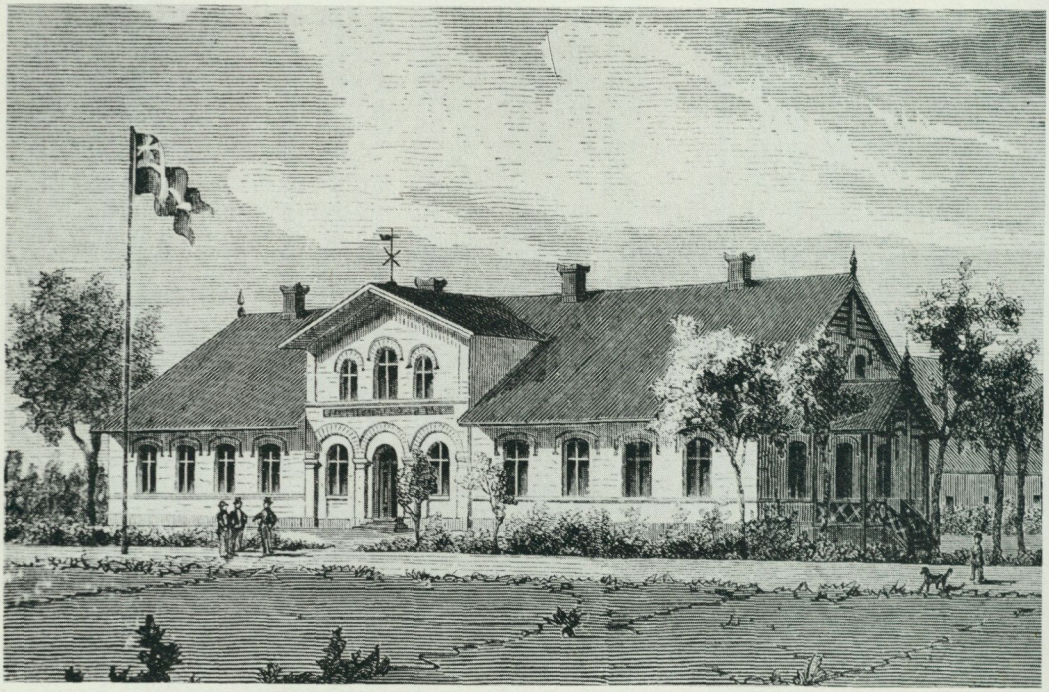
2. Djurgårdens entré, Blå porten. I bakgrunden den s. k. Burgmans fäfänga, nuvarande Sagaliden på Skansen. Lavering från 1820-talet i privat ägo.

punkten för introduktionen, om introduktörerna och om förutsättningarna för att nyheten skulle vinna efterföljd.

Upptecknarna berättar något om de första kontakterna med svenska flaggan. Hur dennas utseende blev bekant för människor på landsbygden genom sin förekomst som illustration på tobakspaket, konservburkar, tennsoldataskar och vykort, som pappersflaggor att sätta i julgranen och som verkliga flaggor placerade i toppen av majstänger eller i äreportar för brudpar. Vid järnvägsinvigningar, lantbruksutställningar och liknande evenemang har också tillfälle givits att se flaggprakt i större skala, men det tyckes som om intet av detta föranlett någon att själv skaffa flaggstång och flagga. Därtill behövdes mer påtagliga förebilder i form av permanenta flaggstänger vid offentliga eller enskilda byggnader.

I Föreningen, tidskrift för folkskolans och kyrkomusikens vänner 1861 (nr 6 sid. 62—63) läses: »Då med undantag af dem som bo uti eller besöka sjöstränderna, den aldra största delen af landets befolkning icke har något begrepp om »svenska flaggan», synes det oss, som borde vid hvarje fast folkskola i vårt land en stång finnas hvarå nationalflaggan hissades vid examina och andra högtidliga tillfällen. Allt, som i folkskolan kan blifva ett medel att väcka och lifva nationalandan, synes oss förtjent af uppmärksamhet. (Vid Stjernviks skola har svenska flaggan svajat några gånger om året i 14 års tid. Till att börja med fann man det litet underligt. Nu är det som det skulle så vara.)» Det Stjernvik, som här omtalas, ligger i

Värmland och är det hittills tidigaste exemplet på att en skola haft flaggstång.

I en motion i andra kammaren vid 1869 års riksdag rörande »Fosterländsk krigsundervisning» hävdade A. Adlersparre, att i varje skola borde finnas en svensk flagga. Som exempel på den allmänna okunnigheten om dess utseende berättade han, att en kapten vid beväringsmönstring året innan frågat sitt kompani om hur svenska flaggan såg ut, varvid endast 5 av 114 kunde svara rätt.

3. Södra stambanan inviges i Jönköping den 1 december 1864. Märk att två tretungade flaggor till höger har ånglok i ett mittfält. Denna SJ-flagga tillkom 1858 och utbyttes 1897 mot en tvåtungad, men slopades med flagglagen 1906. Ur Ny illustrerad tidning.

Frågelistsvarens äldsta belägg på privat flaggstång kommer från Mörsil i Jämtland, där en doktor Strandberg 1858 lät sätta upp en flaggstång på Johannesro, en plantering på en grusås som går genom Äggens by. Flaggan köptes från Stockholm. Från Marpes på Fårö omtalas en flaggstång i form av en skeppsmast med en krönande fågel och en väderflöjel av en fisk skuren i trä med årtalet 1859. Den är rest av kapten C. E. Bergman. Båda herrarna är i egenskap av ståndspersoner typiska för gruppen av introduktörer, den senare dessutom med anknytning till sjöfarten.

Från Asarum i Blekinge berättar en meddelare att han i slutet på 1860-talet såg flaggor hissade på stänger i skepparnas trädgårdar, och den seden togs snart efter av prästgården och några andra större gårdar.

Sju belägg ges från 1870-talet från lika många landskap. En träpatron byggde en bostad i Malung och då kom första flaggan på stång där. Så långt man mindes hade lotsar och tull haft flagg i Kyllej på Gotland, men inte förrän på 70-talet började några skeppsredare flagga privat. En präst i Hälsingland och en i Småland införde seden i sina socknar, och vid samma tid kom flaggstänger till ett par skolor i Uppland och Ångermanland. Några östgötska herrgårdar nämnes också som flaggstångsägare.

4. Vilans folkhögskola i Bara härad, Skåne. Bilden föreställer det nya skolhus, som uppfördes efter det gamlas brand 1874. Tidningsteckning.

Sexton svar uppger att de första stängerna med flaggor tillhör 1880-talet med en spridning över landet från Västerbotten ner till Skåne på herrgårdar, vid skolor, hos sjökaptener och ett ensamt godtemplarhus. Nittiotalet erbjuder tjugo primörer från framförallt skolhus, prästgårdar och några andra ståndspersoners hem, men också från järnvägsstationer. Det må i detta sammanhang noteras att SJ har två alldeles egna flaggdagar, nämligen den 30 april och den 1 december. Detta för att högtidlighålla att arbetet på västra stambanan började den 30 april 1855 och att den första bandelen invigdes den 1 december 1856.

Det tidiga 1900-talet uppges slutligen av tio meddelare som begynnelsetid för flaggning på stång, och liksom förut är det också nu vid skolhus, hos präster och andra ståndspersoner som de flesta stängerna rests. Frågelistmaterialet ger inte många uppgifter om att flaggningen skulle ha tilltagit, sedan den »rena flaggan» utan unionsmärket kom till 1906, men av bland annat tidningsreportage framgår att detta i många fall gett impulsen till att skaffa flagga och flaggstång. Edvard Thermænius berättar t. ex. i Svenska Dagbladet 1937 om hur han år 1907 upplevde den 6 juni på Närkesslätten, där flaggor för att fira kungaparets guldbröllopsdag blåste från bortåt 100 stänger, när han for en mils väg.

Tillsammans ger svaren intryck av

att införandet på svenska landsbygden av seden att flagga på flaggstång varit föga beroende av varje orts geografiska läge med undantag för närhet till kusten, där anknytningen till sjöfart gett särskild mottaglighet.

Den verksamma kraften i skeendet skall i första hand sökas på det sociala området. De uppgivna introduktörerna är i en samhällsställning, som både av dem själva och deras omgivning uppfattats som ovanförstående. Det har av dem känts som en positiv insats att införa bruket av rikets symbol i trakten. Deras ställning möjliggjorde detta, den rubbades icke av omgivningens eventuellt negativa reaktioner, och omgivningen har i sin tur känt det naturligt att nyheter kunde förmedlas genom dessa personer. Men steget från introduktion till allmän sed har varit långt. För att exemplet skulle vinna efterföljd fordrades en känslomässigt välvillig inställning till flaggan.

En meddelare från Grangärde i Dalarna berättar om den första attityden gentemot nyheten i hans socken. »I min barndom mot slutet av 1800-talet var svenska flaggan ett nästan obekant begrepp. Det var ett bra stycke inpå 1900-talet jag började få se blågula flaggan hos en del överklassare och vid prästgårdar. Efterhand kom flaggan genom kommunens försorg till skolorna. Till de mindre bemedlade hemmen kom flaggan som barnleksak, julgransprydnad eller som bords- och byrågrannlåt. Knappt någon tänkte på att flaggan skulle vara symbol för fosterlandet utan ett kännemärke för Kungligheten, militarismen och välmågan. Följden blev att flaggan ej blev populär bland de mindre bemedlade och är det knappt än, ty traditionen är seglivad.»

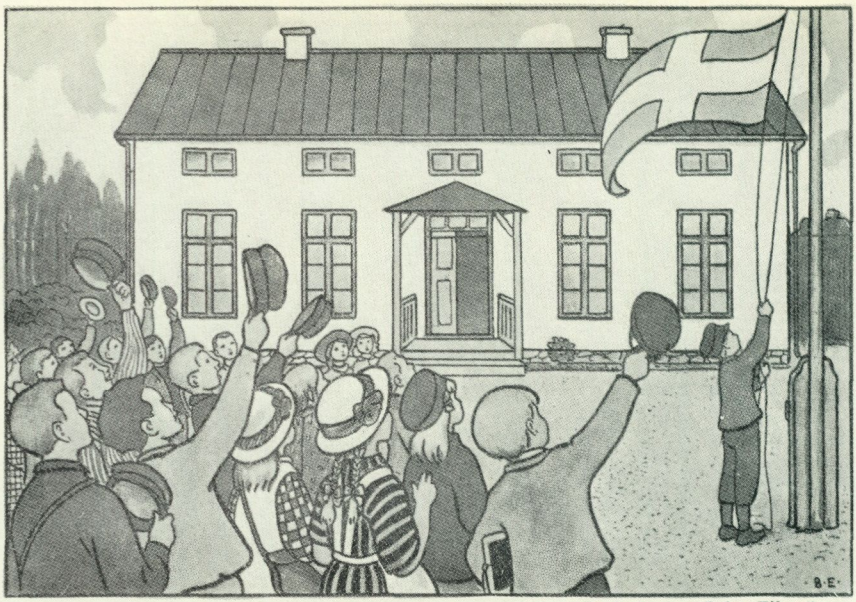
»In på 1900-talet fick varje ståndsperson flaggstång på gårdsplanen och vid samma tid restes flaggstång å varje skolhusplan och vid offentliga byggnader. I mitt hem där stugan nybyggdes 1916 uppsatte mina bröder flaggstång, ganska ensamt å bondgård, ty ännu (1943) har bönderna inte kommit sig för med att följa tiden. Det är blott s. k. högfärdsbönder som består sig med flaggstång och flagga», berättas det vidare från Lommaryd i Småland.

I Fryele socken i Småland satte en häradshövding upp flaggstång vid sin gård omkring 1895, och vid sekelskiftet skänkte en nämndeman flagga och en häradshövding flaggstång till socknens skola. Dessa var socknens enda flaggstänger fram till 1916. Det året erbjöd sig Åhlén & Holm att skänka flaggor till sådana som kunde uppvisa, att de hade en minst 12 meter hög fristående flaggstång. »Då restes många flaggstänger inom Fryele socken.»

Hur det kunde gå till, när skolan fick sin första flaggstång, visar följande skildring från Torsby socken i Bohuslän. »Den första så att säga fasta flaggstång som restes i Torsby socken var hos kyrkoherden omkring 1895. Nästa flaggstång var i vår skola 1897. Den gamle skolrådsledamoten Carl M. Olsson i Sjöhåla gick omkring i skolroten och samlade in pengar. Han hade räknat ut, att om varje matlag i skolroten satsa 75 öre, så skulle det räcka till flagga och stång. För en sån lyx, som flagga till skolan, ville kommunen ej lägga några pengar. Och när vi en höstdag kom

5. Hagaberg på Svartsjölandet. Sjövillan till höger hyrdes av vice häradshövdingen Eugène Westin som sommarnöje. Han syns själv på balkongen och har liksom sin granne hissat unionsflaggan med en vimpel över. Målning 1887 av Emil Wallenstråle. Ägare fil. dr Hans och fru Ingrid Hansson, född Westin.

Teckning av Brita Ellström.

f f F F f f F F

föl	sur	lin	mur-a	far-far
föll	surr	lin-ne	mur-ra	mor-far

Far for en mil.

Vår egen flagga.

»Flaggan ska opp i dag», säger lärarinnan, fröken Lind. »Det är kungens födelse-dag. Du, Sven, får hissa den.» Så hissar Sven flaggan. Den fladdrar i blåsten. »Se, så vacker vår svenska flagga är!» säger Karin. »Ja», säger fröken Lind, »den är blå som himlen och gul som solen.»

till skolan, stod två snickare och arbetade på en lång, lång spira och kring snickarna stod varje rast tjugoåtta ungar, barn från småskolans tre klasser. Och så en dag, när vi kom till skolan, stod flaggstången rest, vitmålad och med ett stort guldklot i toppen och flagglinan klatschade så vackert mot stången. Nu var examen dubbelt efterlängtad ... Aldrig har så många pappor och mammor följt sina ungar till examen som den gången.

Och när examen var slut sa lärarinnan att allesammans skall stanna på skolgården. Och där kom prästen, kyrkoherde fil. dr A. Vasenius, och ställde sig mitt på gården vänd mot flaggan, alla männen ställde sig bakom prästen, kvinnorna utmed skolhusväggen, ungarna smög sig utefter gärdsgården. Och så höll prästen tal om flaggan och läste Z. Topelii Ett barns bön för fäderneslandet.»

På 90-talet restes några få flaggstänger hos enskilda storbönder i Lindome i Halland. »Vid denna tid tyckte en del personer i Lindome, att den som reste en flaggstång, gjorde det främst av ett inre personligt högmod, fast under fosterländsk dräkt ... Ett starkare politiskt intresse svepte emellertid över vårt land och även över Lindome. Bland annat resulterade detta intresse i det bekanta bondetåget till Stockholm 1914, i vilket även en del Lindomebor deltog. Allt detta bidrog i mycket hög grad till att många flaggstänger kom upp i Lindome, såsom symbol för ägarens fosterländska tänkesätt.»

Från Vedbo härad i norra Dalsland berättar två meddelare, att första flaggstången i trakten fanns på Gustavsfors bruksherrgård, och den följdes ett stycke in på 1900-talet av en stång på skolgården i Bön. Och efter det började av någon anledning en rent epidemisk flaggstångsresning och detta inte endast på de stora gårdarna utan också på medelstora och mindre ställen. »Detta flaggstångsbestånd uppkom till omkring 1912. Under denna följd av flaggstångsuppsättning i orten förekom en tävling om uppsättning av den längsta flaggstången till sådan längd var nådd, att längre trädlängd ej var tillgänglig.»

Denna flaggstångstävling saknar motsvarighet i frågelistmaterialet från landet i övrigt. Och den fick ett något snopet slut, för när de långa stängerna, som samtliga hade rotändan nedgrävd i jorden, ruttnade och blåste ner, så restes inte några nya!

Flaggor till sina stänger fick man ibland genom att sy dem själv, men oftast genom att köpa dem färdiga från någon flaggfabrik eller annan firma. Av frågelistsvaren att döma torde Åhlén & Holm ha spelat en inte obetydlig roll för utbredningen av flaggseden genom den mängd flaggor de utdelat gratis till personer som kunde bevisa sig äga flaggstång. Vissa enskilda personer omvittnas också ha gett kringboende flaggstångsägare samma förmån. Den största gratisutdelningen har emellertid skett genom Bestyrelsen för Svenska Flaggans Dag.

Åhlén & Holms utdelning av flaggor skedde år 1916 på initiativ av firmans grundare J. P. Åhlén. Han lät annonsera i postorderkatalogen, att 2 000 flaggor skulle skänkas till dem som kunde visa sig inneha en minst 12 meter hög, fristående flaggstång,

6. Anna Maria Roos Sörgården kom ut första gången 1912 och trycktes fram till 1936 i en miljon exemplar. Detta är sidan 21, flaggpropaganda så god som någon.

7. Affischen till den första Svenska Flaggans Dag 1916, komponerad av konstnären Gustaf Ankarcrona.

och fick då 16.836 ansökningar om flaggor! En insamling ordnades, och resultatet blev att 8.000 flaggor kunde utdelas.

Bestyrelsen för Svenska Flaggans Dag bildades på initiativ av grosshandlare Nils Ljunggren den 10 april 1916, och i denna var bland annat J. P. Åhlén ledamot från 1919. I uppgifterna för denna sammanslutning ingick inte från början någon utdelning av flaggor, men från 1919 till 1966 har Bestyrelsen förutom fanor på stång utdelat omkring 40.000 flaggor till enskilda personer och organisationer. Utdelningen till enskilda har skett i större skala sedan 1936. Detta år gjordes ett programuttalande vid Bestyrelsens sammanträde den 10 mars, där det bland annat heter: »Vi hava alldeles klart för oss, att vi genom vår propaganda direkt icke kunna nå alla dem, som behöva väckas och fostras till kärlek och aktning för vår kära flagga. Och dock, vem borde icke ha största glädjen av att känna sig svensk, känna samhörigheten med oss andra, veta att vi leka och sjunga, skratta och gråta under samma symbol för frihet och kultur? Jo, den ensamme nybyggaren uppe i de mörka skogarna och den härdade öbon ute i havsbandet liksom den strävsamme egnahemsarbetaren och den väderbitne skepparen på sin skuta. Vi måste hjälpa dem att få en egen flagga att hissa framför sin stuga i skog och på slätt, på berg och i dal.»

Utdelningen av flaggor har sedan skett i samarbete med länsstyrelserna. I länen är speciella kommittéer organiserade för ordnande av lokala festligheter på Svenska Flaggans Dag den 6 juni. Den som önskar få en flagga sänder sin ansökan till länsstyrelsen, som vidarebefordrar ansökningarna till Bestyrelsen. Årskvoten flaggor till enskilda personer har de senaste åren varit omkring 900, och fördelningen har varit jämn över hela landet med en viss övervikt för de fem län, där man har tillgång till egna flaggfonder.

Bestyrelsen för Svenska Flaggans Dag har låtit sina utdelade flaggor åtföljas av tryckta regler om hur man skall flagga, och på Bestyrelsens begäran har dessa sedan 1939 införts i almanackan. Utom normer för flaggans handhavande och tiderna för dess hissande och nedhalande upptas också allmänna flaggdagar. Utöver de för krigsmakten ursprungliga flaggdagarna har Svenska Flaggans Dag infört påskdagen, pingstdagen, 1 maj och Nobeldagen den 10 december som flaggdagar.

Dessa rekommendationer från Svenska Flaggans Dag torde numera begagnas som rättesnöre för officiell flaggning av både statliga och kommunala myndigheter, men har inte juridiskt bindande karaktär. Genom att de varit lätt tillgängliga i de flesta fickalmanackor har de kunnat följas också av enskilda som haft intresse för saken.

Hur användes då flaggan av allmänheten, innan dessa tryckta normer fanns? Frågelistsvaren berättar om det. Så säger t. ex. en meddelare från Torsby i Bohuslän. »Flaggningen skedde mycket olika i de olika gårdarna, somliga voro nyfikna och flaggade vid alla tillfällen: om en bonde sades det att han flagga när kon kalva. Andra voro snåla och hade inte råd att slita flaggan. I vanliga fall hissades den jul-, påsk- och midsom-

mardagen: när någon i familjen fyllde jämna år, vid födelse, barndop, bröllop. Var det någon som gjorde kalas när han eller hon fyllde år, så flaggar de grannar som voro bjudna. Vid dödsfall flaggar hela byn, vid begravningar flaggar hela byn och alla som bor utefter vägen där begravningsprocessionen drar fram.»

Från Harplinge i Halland kommer liknande uppgifter. »Närmast kanske har flaggning i denna ort från dess första framträdande varit något som berört det egna hemmet. Sålunda vid bröllop och begravningar samt andra familjehögtider. Om något barn födes blir det gärna alltid flaggan i topp . . . Förr var det bruk vid begravningar att hela den dagen ha hissat flagga på halv stång. Senare, någon gång fram på innevarande sekel, blev det bruk att efter jordfästningen hissa flaggan på hel stång, där den fick förbli till aftonen. På allra senaste tiden ha många återupptagit seden att hela den dagen ha flaggan på halv stång.»

Också från Lindome i Halland och Sävare i Västergötland omtalas seden att vid begravning låta flaggan vara på halv stång hela dagen. Detta skulle i Lindome ha varit vanligt fram till omkring 1910, varefter man började med att låta flaggan gå i topp efter jordfästningen. En variant omtalas från S. Hestra i Småland, där man vid begravning hissade flaggan på halv stång, för att efter jordfästningen hissa den i topp och därefter sänka den till tre fjärdedelar av stångens höjd. För detta bruk finns dock inte något annat belägg i frågelistmaterialet.

Frågelistsvaren är alltför få för att man av dem skulle kunna urskilja några lokala variationer utöver att flaggseden, som man kunde förvänta sig, är mer utbredd och mera regelbunden i tätbebyggda trakter än i glesbygden. Om skolorna, dessa föregångare i flaggstångsresning, noteras att flaggningen ofta inskränkte sig till examensdagarna. Och för det stora flertalet privatpersoner är det uppenbart att det framför allt är de stora händelserna inom familjen som föranlett flaggning, medan iakttagandet av s. k. allmänna flaggdagar först mycket sent och ännu långt ifrån fullständigt börjat göra sig märkbart.

Svenska Flaggans Dags flaggregler torde återgå på sedvaneregler som utbildats i marinen och krigsmakten till lands och vid olika tillfällen fastställts i order och reglementen. Efter unionsbrottet med Norge kom en ny lag angående rikets flagga (SFS nr 55 den 22 juni 1906), och samma år utgav amiralen Jacob Hägg en liten skrift »Vår flagga. Några upplysningar och råd till Sveriges ungdom.» Där meddelas hur flaggan användes inom marinen, men också allmänna regler för hur man bör handha flaggor, när de skall hissas och nedhalas osv. Det står inte något om flaggdagar, men i övrigt är normerna av alldeles samma slag som Svenska Flaggans Dag sedermera pläderat för.

År 1917 utkom en av major H. Cederblom författad skrift »Vår flagga och våra historiska minnesdagar», delvis återgående på Häggs arbete, men också med förslag till ett stort antal flaggdagar, vilka enligt författarens mening borde bli »till synnerligt gagn för den nationella fostran». Cederblom återger också med författarens medgivande en dikt av Theodor Holmberg, »Töfva lantman,

nu ej längre» (nämligen med att skaffa en flagga till gården). Som ett exempel på den anda som besjälade männen bakom flaggpropagandan återges här den fjärde strofen ur denna dikt:

Sveriges duk din fröjd må kransa,
när din skörd gjort ladan rik,
kring dess stång må barnen dansa
under lärkornas musik.
När från långfärd hem du vänder
längtansfull och varm i håg,
husets mor dig hälsning sänder
med din flaggas gulblå våg.

Pressreportage rörande firandet av Svenska Flaggans Dag och andra artiklar skrivna i samband med denna bekräftar de antydningar frågelistsvararen ger om att arbetareklassen till en början betraktade flaggningen med misstroende. Hjalmar Branting sade på 1890-talet, att den 6 juni högtidlighölls av dem som lagt beslag på fosterlandets förmåner. »Arbetarna skall bli patrioter, då de verkligen känner sig hemma i landet, och för dem blir den dag nationaldag, då den allmänna rösträtten genomfördes.» Så höll också Branting år 1922, när den allmänna rösträtten genomförts, talet vid Svenska Flaggans Dag på Stadion den 6 juni. Och kring mitten av 1930-talet började demonstrationstågen 1 maj bära även svenska flaggor tillsammans med de röda. Först då kan man verkligen tala om svenska flaggan som en av hela folket erkänd symbol.

Ett visst mått på flaggsedens utveckling ger Sveriges Handels-Kalender, som utkommit regelbundet vart eller vart annat år sedan 1859. I denna publikation uppträder inte några flaggfabrikanter förrän 1902, då första gången rubriken »Flaggsömmerier» kommer till i industriregistret. Flertalet firmor under denna rubrik är äldre och har tillverkat flaggor även tidigare, men har tydligen inte förrän 1902 ansett det vara av värde att annonsera denna tillverkning som specialitet. Annonsörerna detta år är från Stockholm, Göteborg och Malmö.

Äldsta stockholmsfirman är Stockholms Flaggfabrik, grundad 1882 av M. Strindberg och ännu verksam. Det var denna fabrik, som 1906 fick tillverka proverna till den nya flaggan enligt 1906 års flagglag. Vidare upptas 1902 en stockholmsfilial av göteborgsfirman P. Ericsson & K:i, Karl Tull, flaggfabrik och yachtagent samt under rubriken segel- och kompassmakare fruarna Emma Andersson och Rosa Österberg, vilka båda sömmade flaggor i Gamla Stan.

I Göteborg kunde man få flaggor från P. L. Albrektsson och P. Ericsson & K:i. Den senare firman grundades 1850 med markiser som specialitet och är numera mest känd som Markis-Ericsson. Ericsson har regelbundet helsidesannonser i Handels-Kalendern, men först i 1896 års upplaga nämnes ordet »flaggor» i denna annons, som för övrigt redogör för hela deras produktion. De övriga gö-

8. Ur Åhlén & Holms katalog nr 62, hösten — vintern 1918—19.

teborgsfabrikerna 1902 är Axel Gillblad & K:i samt Johansson & Hasse.

Malmö representeras 1902 av segelmakaren Emil Sjöberg. De närmaste åren utökas listan med några nya namn, t. ex. flaggfabriken National i Göteborg 1906 liksom »AB Vikings flaggstångspatent 1906», men denna senare firma finns bara upptagen i 1907 års kalender och försvinner sedan, i varje fall i denna publikation.

I 1908 års Handels - Kalender finner man under P. Ericssons stockholmsfilial uppräknade »flaggor, vimplar, signalställ, skolflaggor, flaggduk och flagglinor». Ännu omkring 1920 upptas inte mer än omkring ett dussin fabriker i landet, men 1960-talets upplagor av Handels-Kalendern ger ett 60-tal adresser för flaggköpare (där upptas då både fabrikanter och återförsäljare). Var och en kan ju också själv konstatera att både den offentliga och privata flaggningen ökats på senare år.

Det är numera inte ovanligt att på flaggstänger hissa blågula vimplar i stället för flaggor. Och dessa vimplar anses inte behöva halas ned vid solnedgången utan får lov att sitta uppe dygnet runt. Man spar på så vis både flaggan och mödan att hissa och hala ned den i rätt tid. Hur har detta bruk uppstått och hur gammalt är det?

I en uppteckning från Hemmarö by vid Furusund berättas om byns stora midsommarstång. Den var minst 15 m hög och stod centralt i byn så att alla kunde se den. Varje midsommarafton togs den ned och lindades med grönt och i toppen bytte man den blågula yllevimpeln, som satt fastsydd vid en liten ställning och kunde svänga runt en järnten. Överst på tenen tronade en tupp av järnplåt, också svängbar och målad med en blandning av tjära och rödfärg. Vimpeln användes som vindriktningsvisare under året av byborna. Det årliga bytandet fortgick till 1902, då tygvimpeln ersattes av en plåtdito. För en seglande befolkning som skärgårdens tycks det naturligt att inte bara på masttoppen ombord kunna konstatera vindriktningen utan också ta denna praktiska anordning med sig iland.

Inom flottan betyder en blågul vimpel på ett fartyg att befälet ombord utövas av en officer med lägre grad än kommendör. Örlogsvimpeln är kluven med ett blått fält överst och ett gult underst. Jacob Hägg skriver 1906 i sin tidigare nämnda »Vår flagga», att det måste anses som olämpligt att i det civila använda flottans befälstecken m. m. liknande flaggor. »Ett exempel å dylikt missbruk ser man i den ofta både till lands och sjöss använda vimpeln, som endast skiljer sig från örlogsvimpeln därigenom, att färgerna i den yttre delen är omkastade. Denna vimpel förväxlas å afstånd lätt med nämnda befälstecken.»

Häggs uttalande måste rimligen innebära att vimplar varit relativt vanliga på stänger iland 1906. En ytterligare anvisning ger göteborgsfirman P. Ericssons annonsering i Handels-Kalendern, där i raden av tillverkningar vimplar nämnes första gången 1908. En sådan annonsering kan knappast ha varit avsedd för militära köpare utan riktade sig säkert till civila flaggstångsägare.

Det förefaller mig sannolikt att bruket att hissa vimplar på flaggstång har ett direkt samband med örlogsvimpeln. Därigenom skulle också på

ett enkelt sätt förklaras, varför vimpeln i motsats till flaggan anses kunna få hänga uppe dygnet runt. Örlogsvimpeln använd som befälstecken ombord på ett flottans fartyg tas nämligen inte heller ned nattetid. Det återstår emellertid att finna fler belägg för denna sed för att klarlägga dess uppkomst och spridningsväg.

Vimpelhissandet är på frammarsch. Chefen för Stockholms Flaggfabrik uppger exempelvis att försäljningen av vimplar för civilt bruk kraftigt tilltagit sedan 1930-talet och alltjämt befinner sig under ökning. Enbart denna firma säljer för närvarande omkring 8—10.000 flaggor och 4—5.000 vimplar per år. Vimpelns utseende är dock inte på samma sätt som flaggans officiellt reglerat i flagglagen av den 22 juni 1906 och föreslås inte heller bli det i den nu framlagda utredningen 1966 med dess förslag till ny flagglag. I utredningen säges också (sid. 57) att »vimplar icke (i varje fall icke utanför krigsmakten) ha karaktären av nationalitetstecken på samma sätt som flaggan».

Seden att hissa svenska flaggan på stång kan, bortsett från vissa enstaka tidigare exempel, sägas ha införts under 1800-talets senare del, varvid speciellt personer i högre samhällsställning samt skolorna varit verksamma som introduktörer. Anknytningen till sjö- och militärväsendet är markant. På utbredningen av seden inverkade unionsbrottet med Norge, stämningarna kring denna händelse och den därefter framkomna »rena flaggan». Sedan 1916 har Bestyrelsen för Svenska Flaggans Dag varit den verksammaste kraften för utbredningen av flaggseden inom alla samhällsskikt. Från 1930-talet, när svenska flaggan första gången bars även i demonstrationstågen den 1 maj, är den en av hela folket erkänd symbol för vårt land. Och hissad på stång markerar den inte längre särställning utan samhörighet.

Källor och litteratur:

Svar på Nordiska museets specialfrågelista nr 152, Svenska Flaggans bruk (1943).

Cederblom, H., Vår flagga och våra historiska minnesdagar. Sthlm 1917.

Hägg, Jacob, Vår flagga. Några upplysningar och råd till Sveriges ungdom. Sthlm 1906.

Hägg, Erik, Konsten att flagga. Sthlm 1937.

Lenk, Torsten, Svenska flaggan efter 1700. (Svenska flottans historia 2, Malmö 1943.)

Lenk, Torsten, Svindersviksflaggan, i En bok om Svindersvik, Sthlm 1953.

Lindgren, Uno, Heraldik i svenska författningar, Lund 1951.

Nyblom, Knut, (red.) Vår flagga, utg. av Bestyrelsen för Svenska flaggans dag. Sthlm 1926.

Oscar II, Mina memoarer 1, utg. av *Nils F. Holm*, Sthlm 1960.

Regler för flaggans hissande och fanas förande, Svenska flaggans dag, Malmö 1961.

Rehnberg, Mats, Den 6 juni — ett halvsekelminne, i Ord och Bild, 1943.

Rikets vapen och flagga. Betänkande avgivet av inom justitiedepartementet tillkallad utredningsman, SOU nr 62, 1966.

Svenska flaggans dag 1915—1955, en minnesskrift, Sthlm 1955.

Svenska flaggans dag 1936—37, 1940—41, 1950—51, 1965 årsberättelser.

Sveriges handels-kalender 1859—1961.

Svärdström, Svante, Sveriges flagga, i Rikets vapen och flagga, Sthlm 1960.
Thermænius, Edvard, Rikets vapen och flagga, i Studier tillägnade Fredrik Lagerroth, Lund 1950.
Åhlén, J. P., En minnesskrift, Sthlm 1939.
Tidningsartiklar i Sigtunastiftelsens klipparkiv, Kungliga Biblioteket och Nordiska museets arkiv:
Aftonbladet 5/11 1873
Arbetet 6/6 1945
Dagens Nyheter 5/11 1873
Expressen 10/6 1952
Fäderneslandet 1, 5, 8, 12, 22/11 1873
Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 7/6 1938
Stockholms-Tidningen 5/6 1926, 6/6 1941, 6/6 1965
Svenska Dagbladet 6/6 1933, 6/6 1937, 23/5 1965, 11/9 1965
Upsala Nya Tidning 7/6 1937.

SUMMARY

The Use of the Swedish Flag

From Sweden isolated instances are known, dating from the middle of the 18th century, of flags being flown from poles on land, but not until the later years of the 19th century was the practice of flying flags from flagstaffs first introduced throughout the country. In promoting this practice individuals from the higher classes played a leading part, among others the clergy, many of whom introduced the custom at their vicarages. The connection with the Naval and Military Services is also fully established. Likewise the schools have played an important part in its introduction.

For the more recent follow-up of this practice the association known as The Organizing Committee for the Celebration of Swedish Flag Day, founded in 1916, has proved of great importance. Thanks to this organization there is celebrated annually on the 6th June, under festive forms, »the Day of the Swedish Flag» at a large number of places throughout the entire country, when flags are distributed gratis both to individuals and to organizations and societies of various kinds.

Originally, a Swedish flag hoisted at a private person's house was regarded merely as an indication of his high social rank or self-conceit, but nowadays it is considered to show a feeling of national solidarity.

Ingemar Liman

Skansendansarnas Amerikaturné 1906-1907

För ganska exakt 60 år sedan återvände en grupp svenska folkdansare från en drygt ettårig turné i Amerikas svenskbygder. Det var Skansens dansare som företagit en resa, som kom att väcka ett enormt uppseende på andra sidan Atlanten men som av olika anledningar knappast noterades alls i Sverige. Fataburen för 1906 och 1907 t. ex. har inte med ett ord uppmärksammat händelsen![1]

Sedan utställningssommaren 1897 hade personal från Skansen regelbundet uppträtt i folkdräkter och utfört folkdanser där. Dessa danser kom att bli ett mycket populärt inslag i den dagliga sommarunderhållningen i huvudstaden. 1905 kom Skansens dansare i kontakt med jämtländske spelmannen Måns Olsson, som hade varit bosatt i Amerika i 12 år, och det var troligen den kontakten som gav upphov till idén om en turnéresa västerut. Vid ett sammanträde på Skansen i oktober detta år beslöt en del av danslaget, att man på egen risk borde försöka sig på en amerikaresa. Det visade sig emellertid mycket svårt att finna någon person villig att finansiera och organisera en sådan resa. Man vände sig då till impressario Thalberg i Stockholm och till konsul Carl Friberg, chef för Svensk-Amerikanska förmedlingsbyrån, med en bön om hjälp. Den senare satte sig genast i förbindelse med svenska föreningar över hela USA.

Om det resultat Friberg uppnådde har tydligen rått delade meningar. En svensk-amerikansk tidning skriver inför turnén, att han »fick från alla håll svar, som ådagalade att intresset för en svensk folkdansturné är ofantligt stort. . . . Men hr Friberg hade gjort upp sin räkning utan — folkdansarne. De visade sig nämligen mindre hågade när det kom till kritan». Samtidigt skriver emellertid Mora Tidning, den enda svenska tidning som helt följde upp turnéplanen: »Tiden gick likväl utan att några svar ingingo från Amerika, men här arbetades på fullt allvar ändå: de hade föresatt sig att resa kosta hvad det kosta ville. De lefde på hoppet.» Att förberedelserna kanske inte var de allra bästa visar bl. a. det förhållandet, att konsul Friberg alltjämt vid danslagets avresa låg i underhandlingar med impressariofirmorna Keiths och Boston Lyceum Company för att säkra lokaler och engagemang.

De ekonomiska problemen löstes emellertid inte. Skansen bidrog på intet sätt, och hos dess ledning framträdde ett klart missnöje med hela idén. Skansen kom att ställas inför stora svårigheter i och med att man för en längre tid skulle förlora sina bästa dansare — i själva verket fanns det endast två par kvar av det ordinarie

danslaget. Inte nog med det, så gott som alla i danslaget var dessutom anställda på Skansen, pojkarna som hantverkare och flickorna som vakter i gårdarna. Skansenledningen tog därför direkt avstånd från turnéplanerna och mer eller mindre förbjöd den svenska pressen att nämna något om resan![2] Detta torde vara den största orsaken till att Skansendansarnas amerikaresa nu så helt fallit i glömska i Sverige.

Följden blev att deltagarna i en eventuell turné skulle bli tvungna att helt bekosta resorna själva, samtidigt som de riskerade att inte kunna tjäna några pengar i Amerika heller. Detta innebar nu också, att det uppstod vissa svårigheter att få samman en fullgod trupp. Inte nog med att man skulle kunna dansa, man skulle också kunna stå för den ekonomiska sidan av saken och, som Mora Tidning säger, själv ikläda sig »risken för allt som kunde möta på färden öfver böljan blå». Till slut hade man emellertid en trupp på sex par och två spelmän, som på allvar började öva samman ett program. Man hade preliminärt bestämt avresan till mitten av januari 1906.

Den 14 januari 1906 hölls generalrepetition i Katarina skolas gymnastiksal på Söder i Stockholm. På plats fanns bl. a. en fotograf från tidningen Hvar 8 Dag, och publiken utgjordes av speciellt inbjudna gäster. Strax före framträdandet hade man fått telegram från Amerika att flera platser stod redo att ta emot den svenska danstruppen. Denna utgjordes av Olof Kings från Mora, som uppträdde i moradräkt, Jan Elin från Mora i moradräkt, Anders Lustig från Rättvik i rättviksdräkt, Herman Karlsson från Rosersberg i delsbodräkt, Ernst Svensson i en skånedräkt, Ernst Björklund i vingåkersdräkt, Anna Pettersson från Orsa i orsadräkt, Pros Karin Olsson från Leksand i leksandsdräkt, Anna Viklund från Rättvik i rättviksdräkt, Kerstin Andersson från Boda i bodadräkt, Hanses Maria Jakobsson från Leksand i leksandsdräkt samt Hanna Granberg i österåkersdräkt.[3] De två spelmännen Mårten Andersson och Måns Olsson kom från Jämtland och bar också dräkter därifrån. Dansledare var Olof Kings, tolk och reseledare under turnén skulle vara Måns Olsson och kassaförvaltare Herman Karlsson.

Vid generalrepetitionen presenterades en liten del av turnéprogrammet, och man dansade bl. a. Fryksdalspolska, Trekarlspolska, Östgötapolska (eller Bondkadrilj), Gotlandskadrilj, Daldans, Fjällnäspolska, Vingåkersdans, Oxdans, Halling, Snurrebock och Väva vadmal. Om själva uppträdandet skriver Mora Tidnings korrespondent: »Repetitionen gick med lif och lust. Det säkra uppträdandet, den goda hållningen, det hurtiga modet, fotens taktmässiga stampning, allt var klanderfritt och länder till stor heder för dem själfva, för vårt land och vår provins. Visst äga de rätt att hoppas, då publiken här, där folkdanser äro mera vanliga, jublade af hänförelse öfver det fulländade utförandet af alla de typiska svängningarna med armar och ben.» — Efter dansens slut höll kamrer Lindgren som representant för Skansen ett kort tal, i vilket han önskade dansarna lycka på färden och framförde en förhoppning om att få se dem alla åter på Skansen, när vårsäsongen började.

Klockan 10.15 e.m. den 15 januari

1. Skansendansarna samlade vid generalrepetitionen inför Amerikaresan. Foto Hvar 8 Dag, 1906.

1906 avreste folkdansarna med tåg från Stockholms Central mot Danmark. Härifrån hade man sedan en stormig seglats över Nordsjön till England, där man i Southampton gick ombord på den stora atlantångaren. Den 26 januari skymtade man för första gången Frihetsgudinnan.

Det första dygnet på Amerikas jord blev dock fyllt av besvikelser för truppen. Till att börja med fick man tillbringa flera timmar mer eller mindre internerade, eftersom hela deras turnéplan tedde sig mycket förbryllande för immigrationsmyndigheterna. Emellertid fick man kontakt med föreståndaren för Emigranthemmet i New York, som hjälpte dem ut ur fångenskapen och gav dem husrum på hemmet. Här fick man besked om att något framträdande inte var ordnat för dem i New York och att i övrigt hela turnén var mycket oklar. Man fick emellertid kontakt med den svenskamerikanska mecenaten Othelia Myhrman i Chicago, som omgående meddelade att ett uppträdande var ordnat i Auditorium där den 10 februari.

Intresset för Skansendansarnas besök i Chicago blev enormt. Det förhållandet att Auditorium, som rymde över 3000 åskådare, ställdes till förfogande gjorde att såväl engelsk- som svenskspråkig press fyllde sina spalter med berättelser om de svenska gästerna. Chicago-tidningen Svenska Nyheter skriver den 6 februari: »Detta blir en sannskyldig 'svensk nationalfest' af enastående slag . . . Landsmännen här komma sannolikt att gå man ur huse för att se sina gamla danser uppföras af dessa danskonstnärer från Hazelii berömda friluftsmuseum för allt äktsvenskt som är värdt att taga vara på.» I samma tidning återfinnes också en novell om »Sven, den blide fejlaren» på Skansen, »som drar sina sprittande låtar, så att flickorna blifva hänförda och gammalt förståndigt folk rister på hufvudet».

Föreställningen blev en stor succé, och dansarna fortsatte sedan till Min-

neapolis. Framträdandet där kom att sammanfalla med Svenska Dramatiska Sällskapets firande av 60-årsminnet av tillkomsten av sånglustspelet »Värmlänningarna». Man framförde därför skådespelet med ett stort antal dansnummer, som utfördes av Skansendansarna. Föreställningen blev en enorm succé inför 2500 åskådare — fullsatt salong för första gången i lokalens historia. Om »Värmlänningarna» säger en recensent att stycket framfördes »bättre än någonsin tillförene här i staden», även om Löparnisse mitt under en av Skansentruppens danser gav sig till »att med iltågsfart rusa fram och tillbaka mellan kulisserna på ett både för publiken och de dansande högst störande sätt. Det borde Löparnisse ha aktat sig för». Samme journalist säger vidare om danserna, att de »oemotståndligt ryckte publiken med och i tanken förflyttade oss tillbaka till de glada danserna kring majstången hemma i gamla Sverige. Två bondspelemän rörde stråkarne, så det var lust och fröjd och de käcka gossarne och vackra jäntorna svängde om med en känsla och öfvertygelse, som om de aldrig gjort annat i hela sitt lif. Med lifligaste inträsse följde publiken deras graciösa rörelser, friska hurtiga steg och behagfulla svängningar och skulle säkerligen inte ha tröttnat att beskåda dem hela natten intill ljusan dag, om tillfälle gifvits. Bifallet liknade en ovation och dansarne voro väl värda alla applåder de fingo.»

Efter detta framträdande låg svenskbygderna öppna för folkdansarna från Skansen, och Kings Olle blev ett begrepp i den svensk-amerikanska pressen.[4] Det blev reprisframträdande i Minneapolis, och därefter fortsatte man till St. Paul för att i slutet av februari vara tillbaka i Chicago igen. Vid den s. k. Nordens Sexa, som hölls där den 23 februari, framfördes bl. a. en »Helsning till Nationaldansarne från Skansen», som kom att citeras i flera svenskspråkiga tidningar.

Välkomna hit, godt folk från fjerran Nord
Med vackra danser, ständigt kära,
Och sitten med som gäster vid vårt bord,
Att vi må er vår enkla hyllning bära.
Det GAMLA Norden är det NYAS gäst;
Der spirar nya blad i brödrakransen.
Tag för er nu hvad huset bjuder bäst,
Och känn er hemma här, godt folk från Skansen.

Hur kär för oss var ej den friska fläkt,
Som kom med er från landet det vi lemnat.
Hur ha'n ni ej i våra tankar väckt
Så många minnen som re'n tiden jemnat.
Med Jössehäradspolskan, som jag minns,
Och Fjällnäspolskan och se'n Daladansen.
Vi fått en vift från hvarje svensk provins,
Tack vare er, I dansare från Skansen.

Hvem är det väl som kan (jag frågar blott)
Som ni, få denna kläm och takt i steget?
Det ligger något skönt och något godt
I denna dans — ja, något rent säreget.
Till polen hade han nog hunnit fram,
Den däre store, svære Frithiof Nansen,
Om ni blott dansat der på slupen »Fram»,
I friska, käcka dansare från Skansen.

Jag var på Auditorium om kväll'n,
Och satt med fribiljett på femte raden.
Vid sidan satt min Sweetheart, söta Ell'n.
(Dessutom var det halfva svenska staden.)
Hon ropte helt förtjust: »Oh, Pa, se på!
Hvem ä' dom der som svänga så i dansen?»

Jag log och svarte blott: »Why, don't
you know?
Det ä' ju våra dansare från Skansen.»

Haf tack för all den glädje ni oss skänkt,
Och kommen snart till våra bygder åter,
Att än oss fröjda. — Nej, det var
befängdt!
Derborta står en yngling nu och gråter.
Förrän hans tårekälla sinat ut,
Och medan sjelf jag hålla kan balansen,
Jag måste bringa visan till ett slut:
Hurra, Hurra för DANSARNE FRÅN
SKANSEN.

Sammanlagt besökte man under denna turné 27 städer. I många gav man flera föreställningar, och överallt mottogs man med samma förtjusning. I Worcester säger en engelsk tidning efter ett framträdande på stadens största teater, att en sådan entusiasm har aldrig förekommit i Worcesters historia. Efter den uppvisningen kom för övrigt en amerikansk industriägare fram till dansarna och berättade, att han personligen kände Roosevelt och att presidentens favoritdans var Väva vadmal. Den hade han lärt sig av sina svenska tjänarinnor.

Även om man uppträdde på många platser, höll man sig inom ett relativt begränsat område. Skansendansarna etablerade sig emellertid ganska snart som första klassens artister, och även mycket långväga gäster brukade återfinnas bland publiken. Vid ett tillfälle hade en entusiastisk lärarinna rest 300 miles för att kunna se ett framträdande. I Boston uppträdde man bl. a. för

2. Skansendansarna fick under resan ofta tillfälle att besöka svensk-amerikaner i deras hem. Här är några av dansarna samlade vid ett sådant tillfälle. Ur The Linnean, mars 1906.

en stor grupp studentskor, som rest långa vägar för att få se den omtalade truppen, och i Carnegie Hall i New York fanns 300 gymnastiklärare från hela staten. Över huvud taget kom danslagets turné att bli av största betydelse för den amerikanska gymnastikundervisningen. I flera skolor infördes folkdans på schemat, och deltagarna i truppen fick sammanställa beskrivningar och instruktioner för olika svenska folkdanser. Mot slutet av turnén blev flera erbjudna anställning som instruktörer i folkdans vid amerikanska skolor.

Den 8 april 1906 gjordes ett framträdande i Brooklyn, som skulle markera avslutningen på turnén. Emellertid blev det endast två av deltagarna, som då återvände till Sverige. De övriga stannade kvar och fick olika arbeten, de flesta i och kring New York, en av dem som dansinstruktör mot en lön av 5 dollars per timma. Truppen hade fått flera erbjudanden, bl. a. om ett tvåårskontrakt med impressariofirman Keiths om uppträdanden på deras teatrar, men man avböjde.

Naturligtvis måste det ha inneburit stora svårigheter för Skansen att inför sommarsäsongen förlora en stor del av sina folkdansare och anställda. Kontakten var heller kanske inte den bästa mellan Skansenledningen och danstruppen i Amerika, varför man i Stockholm alltför sent fick besked om att de flesta inte tänkte återvända hem. Det hade från början varit meningen, att en av truppens kontaktmän, impressario Thalberg, skulle ha ordnat flera större framträdanden vid återkomsten till Stockholm. Han hade emellertid avlidit, och ingen tycks vidare ha intresserat sig för hans idéer.

Medlemmarna i truppen höll dock kontakt med varandra under hela sommaren, och fram på hösten beslöt man sig för att råkas igen i New York. I oktober samlades man på Emigranthemmet och bestämde sig då för att acceptera ett erbjudande om en ny turné. Första uppträdandet ägde rum i Tammany Hall i New York kort efter det att Delsbostintan varit där. Detta hade medfört att intresset för Sverige för tillfället var mycket stort, och turnén fick åter en mycket lyckosam start. Man kom att besöka ungefär samma platser som under den föregående resan, och succén blev lika klar denna gång. Man hade ordnat ersättare för dem, som återvänt till Sverige, och vid ett par tillfällen hade man också utökat truppen, i New York med ett nytt danspar från Skansen och med fem dansare, som lärts upp i Amerika.

Emellertid kom de svenska folkdanserna att i en del kretsar mötas med en viss misstro. Av allt att döma torde kritiken främst ha kommit från religiöst håll. Detta föranledde en tidning att före ett framträdande i St. Paul julen 1906 berätta, att detta kunde »de uppriktiga och enkla nationaldansarne icke fatta . . . Vid senaste kyrkomöte i Stockholm framställdes af Sveriges biskopar en begäran, att de vid ett besök på Skansen måtte få se de verkliga nationaldansarne i våra äldsta och vackraste folkdanser. De ärevördiga prestmännens önskan beviljades med glädje, och Skansens Dansare ha aldrig uppträdt för ett mera välvilligt eller intressant publikum.»

Sista uppträdandet under denna turné hölls i Worcester, där också en

3. I både text och bild framskymtar den svensk-amerikanska pressens romantiska syn på hemlandet och dess folkdansare. Ur Svenska Nyheter, Chicago 6 febr. 1905.

sångkör framträdde mellan dansnumren. Kören sjöng för övrigt för första gången Hjärtats saga, som tydligen slog särdeles väl an. Skansendansarna hyllades i Worcester som gamla vänner efter flera framträdanden där, och det hölls en stor bankett, där det, enligt lokalpressen, var »först fram på morgonkvisten som ett mera allmänt uppbrott skedde». Turnén avslutades med en stor fest hos Logen Lyran i New York.

Två dagar senare tog man båten från New York till Köpenhamn. Efter över ett års bortovaro beträdde danstruppen åter svensk mark i Hälsingborg. Här gav man två föreställningar och företog sedan en mindre turné genom södra Sverige på vägen upp mot Stockholm.

De flesta av deltagarna i resan återvände till Amerika. Man hade där knutit många värdefulla kontakter, som man självfallet ville utnyttja. Följden blev att Skansen och den svenska publiken kom att mista sina kanske mest rutinerade folkdansare. Även om hela företaget med rätt eller orätt starkt kritiserades från Skansenledningens sida kan man nu inte bortse från den enorma betydelse denna resa i själva verket fick för svenskarna i Amerika och deras kontakt med fosterlandets tradition. En New York-tidning säger sammanfattningsvis i en av sina recensioner:

»Af allt, som Sverige sänt oss under de senaste åren, är det ej öfverdrifvet påstå, att Skansendansarne med deras folkdanser slagit det djupaste rotfäste bland en stor del af den svenska publiken här. Det är dock ej endast bland svenskarne intresset för svenska folkdanser väckts utan äfven hos amerikanarne hafva dessa uppvisningar stegrat intresset för Sverige, dess seder och bruk, och vid flere af Amerikas högre läroverk studeras nu dessa folkdanser ... Vi äro all tack skyldiga desse anspråkslösa och flärdfria Skansendansare, för att de hit öfverfört ett af gamla Sveriges vackraste nöjen, och vi hoppas att de ännu länge skola hålla tillhopa och fortsätta med sina uppvisningar.»

[1] Uppgifterna till denna artikel är huvudsakligast hämtade ur författarens uppteckningar efter fru Hanses Maria Wiegerth, f. Jakobsson, Hägersten, och samtida svenska och amerikanska tidningsartiklar.

[2] Uppgift från dåvarande amanuensen på Skansen Laura Stridsberg, Stockholm.

[3] Under turnén bar dock dansarna vid flera framträdanden andra dräkter.

[4] Kings Olle var bosatt större delen av sitt liv i USA. Han avled i Mora den 31 januari 1967, 92 år gammal.

SUMMARY

The Skansen Dancers' American Tour in 1906—1907.

About 60 years ago the Skansen Folkdancers returned from a tour in North America. The tour was greeted with the greatest enthusiasm in America, but for various reasons very little attention was paid to it in Sweden. The chief reason for this was apparently the Skansen Management's dissatisfaction with the tour because it meant that Skansen lost its best dancers for a lengthy period. And so the trip had to be financed and organized entirely by the participants themselves. — They left Sweden in January 1906. At the outset they had planned a three-months' tour, but owing to the enormous success they achieved practically the entire dance troupe stayed in America and started a new tour in the autumn of 1906. They returned to Sweden in the spring of 1907, but the majority of them were soon back in America for a new tour. The Skansen Dancers' tour proved to be an event of great importance for maintaining the Swedish-Americans' contact with their home-country. Moreover, a number of American schools came to introduce folk-dancing in the Swedish style into their gymnastic training.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Småbruksrörelsen - idé och verklighet
Några synpunkter

»Den räknar inte stegen och den mäter inte mödorna, som arbetar för egen räkning.»
Statsminister Arvid Lindman 1908

Egnahemsrörelsen blev från början en politisk fråga med starkt konservativ färgning. Egnahemmet och särskilt småbruket kom att i den politiska debatten kring sekelskiftet 1900 framstå som de väsentligaste medlen mot vad man på konservativt håll ansåg som två stora samhälleliga faror — socialismen och emigrationen.[1]

Man talade också om »de slumrande miljonerna» i norrländska myr- och mossmarker, som skulle uppodlas och om bonden som »ett samhällets värn».

Socialisterna med Branting i spetsen var däremot i princip emot privat ägande av jorden och ställde sig till en början avvisande mot att statens jord styckades och försåldes. Efter Lindhagens övergång till socialdemokraterna 1909 intog partiet en positivare hållning. Särskilt industriarbetarna såg i småbruket ett medel att hålla lantarbetarna kvar på landsbygden. De olidliga förhållandena, som särskilt statare och torpare levde under, gjorde att de i stora skaror invandrade till städerna, där arbetstillfällena på grund av skiftande konjunkturer var mycket ojämna. Industriarbetarnas positiva inställning, som blev särskilt markant kring storstrejken 1909, orsakades alltså i viss mån av deras rädsla om egna arbetstillfällen.[2]

De konservativas och socialisternas strävanden att bereda egnahem åt lantarbetare och industriarbetare möttes nu av arbetarnas egna ansträngningar att bli jordägare eller egnahemmare, vilket gjorde att rörelsen fick en enastående omfattning.

Med egnahem avsåg man både mindre bostadslägenheter på egen tomt och jordbrukslägenheter, som vanligen omfattade 2—5 har odlad jord, men även arealer upp till 20 har förekom.[3] Bostadslägenheterna förlades ofta i kolonier eller villastäder kring städer eller större orter. De beboddes av dem, som fick sin utkomst av industriarbete eller annan anställning. Jordbrukslägenheterna, vanligen kallade småbruk, skulle i regel vara så stora att de gav försörjning åt en familj, men också många ofullständiga jordbruk skapades, vars ägare måste ha biförtjänst av hantverk, skogskörslor e. d. De båda egnahemstyperna har delvis samma sociala förutsättningar. Här skall emellertid huvudsakligen småbruket behandlas.

Småbruket ansågs ekonomiskt sett ha lika stor bärkraft som större jordbruk, på sina håll ansåg man det t o m överlägset. De ekonomiska fördelarna framhölls speciellt i en proposition i

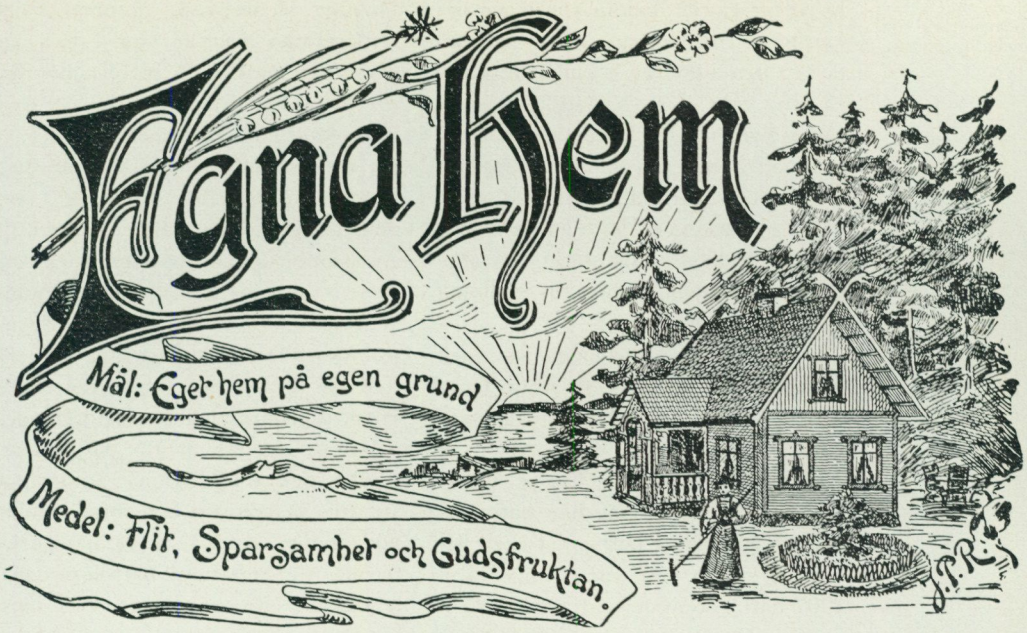
egnahemsfrågan som den boströmska regeringen lade fram för 1904 års riksdag. Med omedveten cynism heter det där, att driften av småbruket inte var förbunden med samma svårigheter som i det större jordbruket. Allt arbete utfördes av ägaren och hans familj, som om det gällde, säkert inte tvekade att utsträcka arbetsdagen långt över det normala. Småbruket behövde inte heller använda dyrbara maskiner och redskap, som ofta i mycket hög grad betungade det stora jordbrukets driftskostnader. Enstaka tvivlande röster höjdes dock. Godsägaren Hugo Tamm i Huskvarna hade redan 1891 hävdat att framstegen inom jordbruket kom ifrån storjordbruken och att stora och små jordbruk sida vid sida vore den lämpligaste lösningen.[4]

Denne Hugo Tamm hade redan tidigt underlättat sina arbetares egnahemssträvanden och över huvud försökt förekomma deras krav på sociala förbättringar. Han hade gjort det på grund av patriarkalisk ansvarskänsla men också för att undvika att bereda jordmån för socialistisk agitation.[5] Rädslan för socialismen var under 1890-talet drivkraften för såväl de konservativas som i någon mån de liberalas motioner i riksdagen. En konservativ godsägare yttrade i en motion till riksdagen 1890 att det gällde att undanröja all giltig anledning för arbetarna »att sluta sig till de socialistiska och andra samhällsupplösande läror, vilka allt mera spridas och synas avse att slita alla hittills i allmänhet för heliga ansedda plikter mot Gud, nästan och fäderneslandet».[6] Liknande argument finner man så sent som 1899 då en bruksägare i riksdagen betonade småjordbrukens vikt, ty, sade han, en jordägare »som är beroende av samfundsordningens bestånd blir ej gärna socialist eller omstörtningsman».[7] Statens engagemang var dock synnerligen halvhjärtat under 90-talet. Köp av jord underlättades endast i obetydlig grad genom lån.

Under 1900-talets första decennium blev motiveringen i huvudsak en annan. Man ville motverka emigrationen. Denna hade visserligen kulminerat i början av 90-talet, men därefter hade den — frånsett en viss stegring åren 1902—03 — varit betydligt mindre omfattande. En kännbar brist på arbetskraft inom jordbruket hade dock börjat göra sig gällande. Därför ansågs det viktigt att söka avvärja ytterligare emigration.[8] Emigrationsutredningen, som tillsattes 1907 ställde sitt hopp till jordbruket och berörde endast i förbigående industrialismen som försörjningsmöjlighet för de utvandringslystna.

Småbruksrörelsen framstod som allt angelägnare. Staten engagerade sig i jordfrågan. Stora lån beviljades till jordinköp och egnahemsbyggande: 10 milj. kr. för åren 1905—1909 och 5 milj. årligen under åren 1909—1913.[9] Under denna tid tog rörelsen fart på allvar. Under åren 1901—07 gjordes över 43.000 avstyckningar till småbruk, Dalarna och Norrland oräknade.[10] Endast en mindre del av dessa torde ha åtnjutit statliga lån. Under åren 1905—11 utlämnades 9.520 sådana lån, varav större delen gällde jordbrukslägenheter och en mindre del botadslägenheter.[11]

Lånen kunde beviljas till arbetare eller med sådan likställd, man eller kvinna, som var svensk medborgare, ägde god frejd, var känd för spar-

N:r 19.
Den 1 Okt. 1905

Prenumerationspris:
Helt år 1 kr. 35 öre.
Halft år 75 öre.
Lösnummerpris 15 öre.

Redaktör och utgifvare:
J. R. Rydberg.
Förläggare: Föreningen Egna Hem Motala.
Karlson & Sjöströms Boktr. Motala.

Annonspris:
pr centimeter 50 öre
Rabatt för 3, 6, 12 ggr 5, 10, 20 proc.

5 årgången

1. Tidskriften Egna hem innehöll råd i byggnads- och jordbruksfrågor samt berättelser ur livet med sentimentalt och moraliserande innehåll.

samhet, nykterhet och hedrande vandel. Ålder 25—50 år, från 1909 21—50 år.[12] Värdet av egendomen fick enligt 1904 års bestämmelser för jordbrukslägenhet ej överstiga 5.000 kr. och för bostadslägenhet 3.000 kr. Beloppen höjdes redan två år därefter.[13]

Hushållningssällskap och privata bolag eller egnahemsföreningar förmedlade lånen. Äldst av sådana bolag var AB Hem på landet, som grundat Duvbo villastad i Sundbyberg redan 1899 och villasamhället Solhem i Solna 1904. Hem på landet ägnade sig också åt jordavstyckningar till småbruk, t. ex. invid Tungelsta. 1907 bildade delägare i detta bolag en bank, Egnahemssparbanken, avsedd för småsparare och för att underlätta egnahemslån. Föreningen Egna hem i Motala, AB Bankesta småbruk, Föreningen Eget hem i Kristianstad, Malmöhus läns egnahemsförening och Gotlands läns egnahemsförening är några av de större bolagen.[14]

Som ett mer officiellt organ för småbruksrörelsen fungerade Nationalföreningen mot emigrationen, grundad 1907. Den verkade också som en propagandacentral för småbruket. Den drivande kraften var fil. dr Adrian Molin (1880—1942). Han var en extremt konservativ politiker med klara nationalistiska värderingar. I hans konservatism ingick ett praktiskt reformprogram i folkuppfostrande syf-

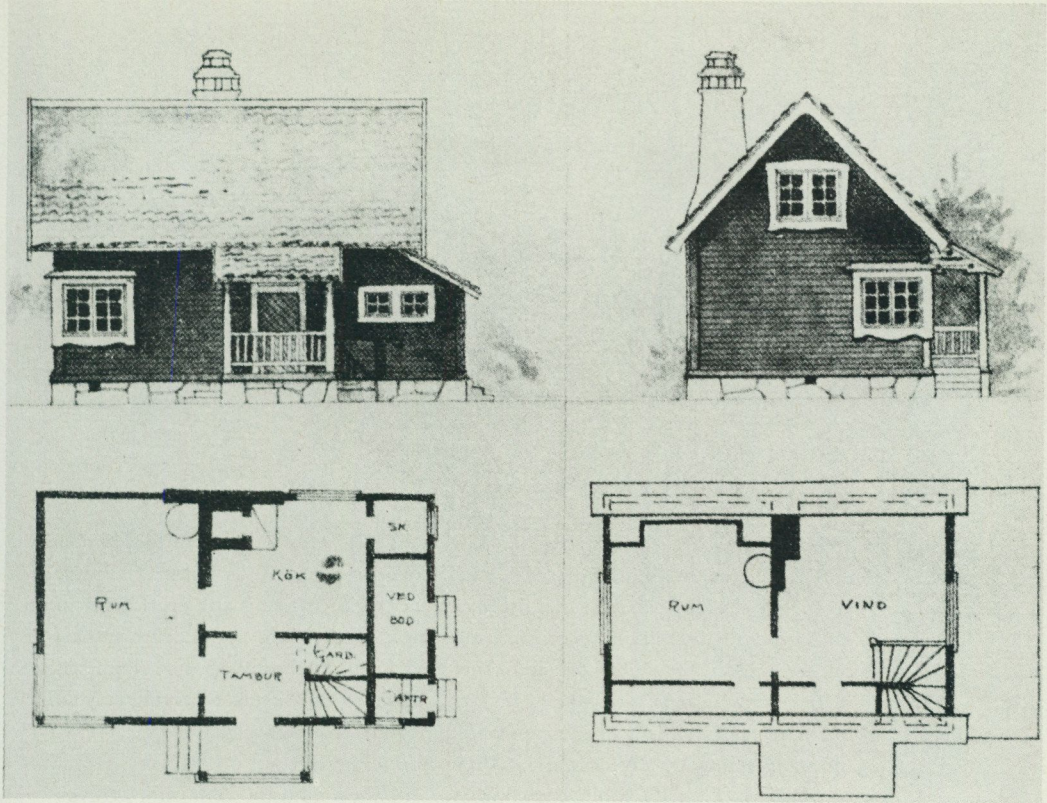
te, vilket gjorde honom angelägen om vänsterns medverkan. Han innehade statliga uppdrag i egnahemskommittén 1911 och bostadskommittén 1912. Egnahemsreformen blev för honom ett medel att binda folket vid torvan och förhindra emigrationen. Genom omsorgen om den enskildes välfärd skulle ett sunt starkt folk skapas, som kunde hävda sin ställning bland andra nationer.[15]

Ivrigast i sin propaganda var dock "jordbruksaposteln" J. P. Rösiö, som genom kurser och föreläsningar skapade ett stort intresse för rörelsen på landsbygden. På sina kurser under åren 1895—1905 hade han haft närmare 8.000 elever och enligt egen beräkning skulle han enbart under året 1907 haft inte mindre än 40.000 åhörare vid sina 353 föredrag, siffror som ger en föreställning om propagandans intensitet. Rösiö sökte hindra flykten från landsbygden till industrierna. Han ville höja jordbrukets anseende och ge kunskap om moderna bruksmetoder. Det låg en djup kulturlidelse i hans önskan att höja lantarbetaren till ett bättre liv. Han kände väl till de svåra förhållanden som torpare och statare levde under och slutade aldrig att utmåla jordbruksproletariatets nöd. Han såg Sveriges framtida välfärd i jordens bruk, inte bara ekonomiskt utan även moraliskt.[16]

En hel flora av egnahemslitteratur växte fram kring rörelsen. Där är de olika bolagens och föreningarnas reklambroschyrer eller medlemsblad. Där är småböcker om jordens skötsel och gödselns tillvaratagande. I de flesta fall är tonen oerhört positiv och optimistisk för framtiden. De nationella tongångarna är genomgående. Duktiga småbrukare premieras och fotograferas med en stor familj vid gårdens flaggstång. I en broschyr finner vi: »Dikesgrävningen är ett styvt men välsignelsebringande arbete . . . Ett mycket angenämt arbete är stenbrytningen. De väl beräknade tagen med bommar och stänger, de riktigt anpassade stöden, okunnigheten om stenens djup, ger en hälsosam spänning åt leken.»[17] En moraliserande och patriarkalisk ton är utmärkande för genren. Så har t. ex. tidskriften Egna Hem, utgiven av egnahemsföreningen i Motala följande motto: »Flit, sparsamhet och gudsfruktan»; åtminstone var flit, sparsamhet och förnöjsamhet nödvändiga dygder, ty få kategorier har väl fått arbeta så hårt som egnahemmarna för en knapp och oviss bärgning.

Den arkitektoniska utformningen av husen behandlas i en rad mönsterböcker. De flesta är av utländskt, främst tyskt eller engelskt ursprung och illa anpassade till svenska förhållanden. Det är främst bostadshuset till egnahemstomten som blir föremål för deras uppmärksamhet.

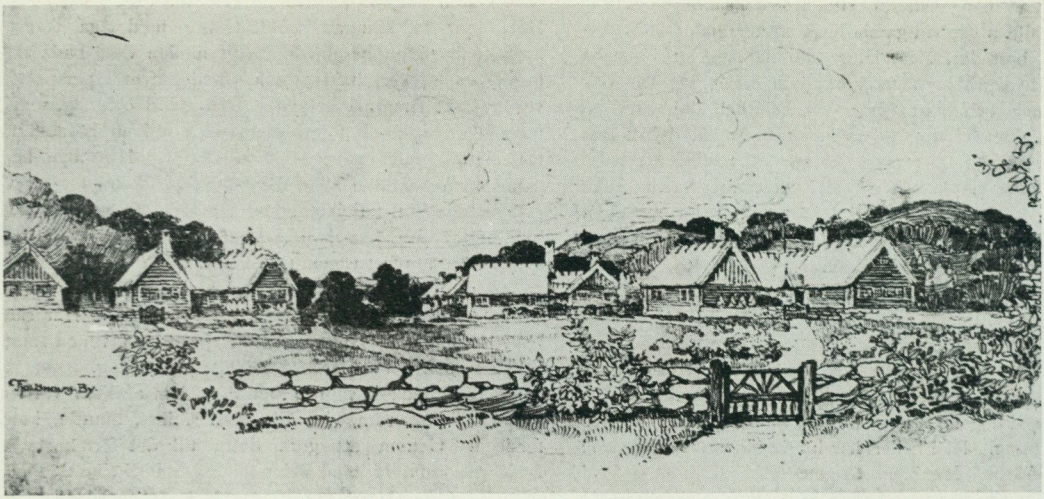
De svenska arkitekterna hade endast i liten skala ägnat sig åt småhusbebyggelse på landsbygden. I några fall hade det skett på privat initiativ. Så lät t. ex. Oscar Ekman j:r år 1901—1905 Carl Westman uppföra några stugor för underlydande på Bjärka-Säby. Samtidigt fick Westman liknande uppdrag av friherre Theodor Adelswärd på baroniet Adelswärd.[18] Ingen av stugorna gör Westman rättvisa som arkitekt. I en arbetarbostad 1900 vid Åtvidaberg och ett småbruk, Sätra, 1905 under Bjärka-Säby har han ut-

2. Arbetarebostad vid Atvidaberg av Carl Westman, 1900. Ur B. Palm: Arkitekten Carl Westman 1886—1936, Lund 1954.

gått från morastugans plan. Husen har en viss sen 1800-talskaraktär med höga väggar och brant sadeltak med stora utsprång. De moderna inslagen rör endast detaljer: fönstren har blivit smårutade och verandorna försedda med ett sobert spjälverk i stället för 1800-talets snickarglädje. I det tidigare huset möts två fönster i hörn och deras foder har fått en lätt jugendkurvatur. Samma hus har också efter engelskt mönster en utbyggnad under pulpettak invid köksväggen. Westmans kök är mindre än rummen och tämligen mörka. Betydelsen av hans verksamhet här ligger på ett annat plan än det arkitektoniska. Några år senare, då Westman var en berömd arkitekt, fördes nämligen hans ungdomsarbeten fram i attraktiva fotografier som ett bevis på att ingen uppgift var för liten för en stor begåvning.

En by för arbetare som Lars Israel Wahlman byggde på Tjolöholms slott i Halland förefaller i sin utformning närmast vara menad som ett pittoreskt inslag i landskapet, i likhet med vad man kan finna på vissa engelska gods. Stugorna är låga med växlande takhöjder, taken är täckta med halm. De hukar sig i en grupp kring en »village green». Husen är omväxlande grå och röda med avvikande klara färger på fönster och dörrar. Det nya i stugorna

3. Tjolöholms by med dess låga stugor för anställda arbetare bildade en pittoresk kontrast till det samtidigt uppförda Tjolöholms slott, Halland. Arkitekt Lars I. Wahlman. Ur Arkitektur 1901.

är införandet av ett stort bostadskök och en mindre kammare. I köket fanns en särskild avbalkning för husmoderns sysslor.[19] Hustypen kom inte att ha någon betydelse för den fortsatta utvecklingen.

Ellen Key tycks ha varit okunnig om Westmans och Wahlmans arbete för denna sak, då hon i sin skrift Folkbildningsarbetet (1904) säger att ingenting vore en värdigare uppgift för arkitekterna än att skapa en ny stugtyp, som liksom den röda stugan tålte upprepning i det oändliga, som kunde smälta ihop med naturen och ändå motsvara moderna bekvämlighetskrav. I en senare upplaga tillägger hon: »Det viktigaste som skett i riktning av problemets lösning synes mig dock vara R. Östbergs Ett hem . . . med ritningar över helt enkla stugor och råd för inredningen.»[20]

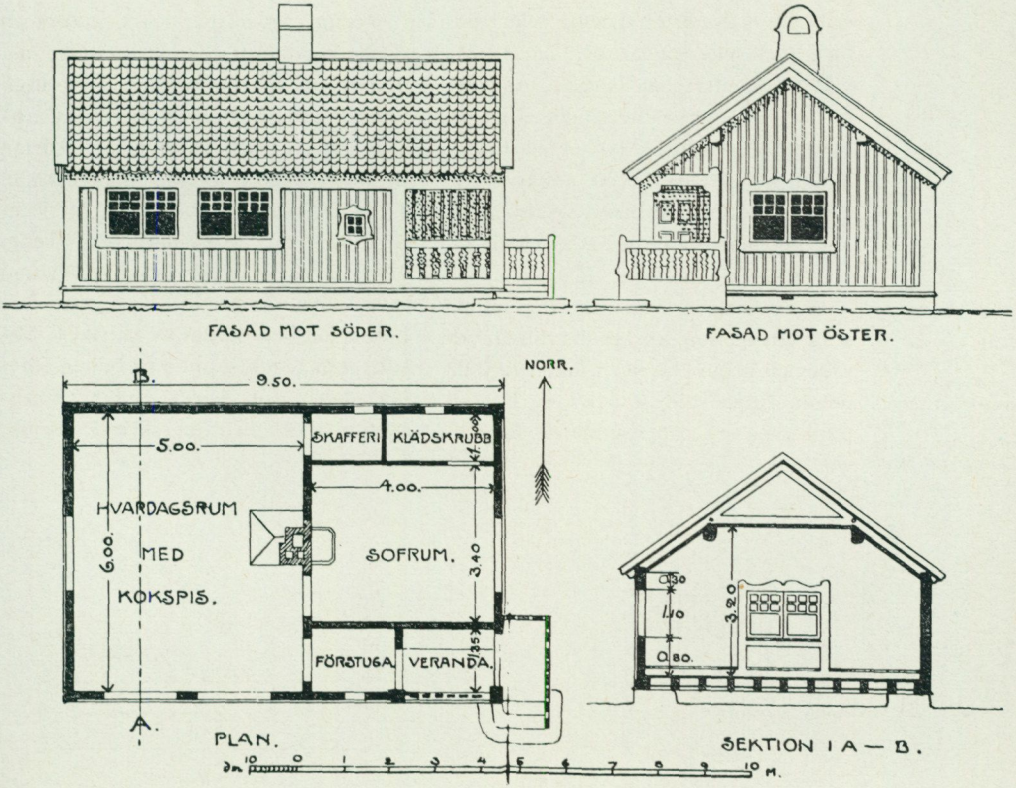
Ragnar Östbergs lilla Verdandiskrift Ett hem utkom 1905, samma år som de första statliga egnahemslånen kunde lyftas och då egnahemsrörelsen redan nått en betydande spridning. Ett hem är den enda svenska mönsterboken av någon kvalitet. Östberg lämnar där förslag till ett flertal stugtyper; här skall emellertid endast den minsta behandlas, då den erbjuder bästa jämförelsematerialet med de andra arkitekternas arbeten.

Stugan har ett större bostadskök och ett mindre rum. En veranda och en förstuga är inlagda i ena hörnet, vilket knappast är ekonomiskt med tanke på den lilla ytan (54 m^2). Väderstrecken är välstuderade med det stora köket, av Östberg kallat vardagsrum med kokspis, åt söder och väster och sovrummet mot öster, skafferi och garderober mot norr. Stugan är klädd med lockribbspanel och de breda fönsterfodren har fått en lätt jugendkurvatur. Taket är tegeltäckt och skorstenen avslutas med en förenklad krona. Tendensen att göra en låg och pittoresk bostad är påfallande. Östbergs förord till skriften är fullt av välbetänkta råd till dem som skall bygga. Som avslutning inlemmar han sin skrift på ett för tiden typiskt sätt i ett större natio-

nellt sammanhang med orden: »Innanför ditt staket och din grind, där du även rest en flaggstång, tillönskas dig sedan förmåga att med glädje och stolthet ansa och bevara din särskilda lilla bit av vårt stora Sverige.»

Jämfört med Westman och Wahlman har Östberg i sina stugor tagit mer hänsyn till moderna krav. Han släpper in mycket mer ljus i rummen, förvaringsutrymmena är fler och väderstreckens förhållande till rummen är bättre studerade.

Första gången som förslag till småbruk presenteras i facktidskriften Arkitektur var år 1906.[21] Då heter det kategoriskt i artikelns inledning: »Småbruket är framtidens jordbruk. Intensivt jordbruk i stället för extensivt eller herregårdsbruk. De stora egendomarna utskiftas.» De presenterade förslagen är utförda av Torben Grut, som var medlem i en av lantbruksakademien tillsatt kommitté för utarbetande av bättre gårdstyper. Gruts första förslag har en viss ytlig likhet med blekingestugan på Skansen, men de internationella inflytelserna har varit långt starkare. Den stående panelen i gaveln har ett drag av Tudor-stil, då så aktuell i England. Placeringen av samtliga fönster som

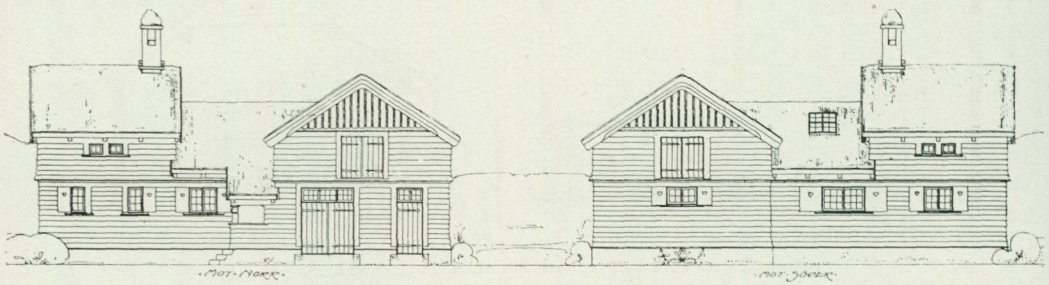
4. Ur Ragnar Östbergs skrift Ett hem, 1905.

om de var upphängda på linje under övervåningens utskjutande panel går tillbaka på arbeten av den då mycket beundrade engelske arkitekten C.F.A. Voysey, liksom utformningen av dörrar och fönsterluckor. I planen är det internationella inflytandet ännu tydligare; sammanbyggnaden av manbyggnad och ladugård i vinkel är en nordtysk och dansk företeelse, som mycket sparsamt förekommit i Sverige. Köket har en stor alkov avsedd som matvrå med långbord och väggfasta bänkar. Det är en direkt omplantering av engelska förebilder, lanserade på 90-talet av arkitekten M.H. Baillie Scott. Trappan, slutligen, är smal och S-svängd, helt osvensk i sin typ. Den yttre färgbehandlingen är avsedd att vara brun tjärolja eller rödfärg med vita gavlar och snickerier. »Avpassas efter landskapet», tillägger Grut, och synes mena det som en estetisk anpassning. Mycket snart skulle en sådan sats få en annan betydelse, avse en inlevelse i svensk folkligt byggnadsskick med dess växlingar från trakt till trakt.

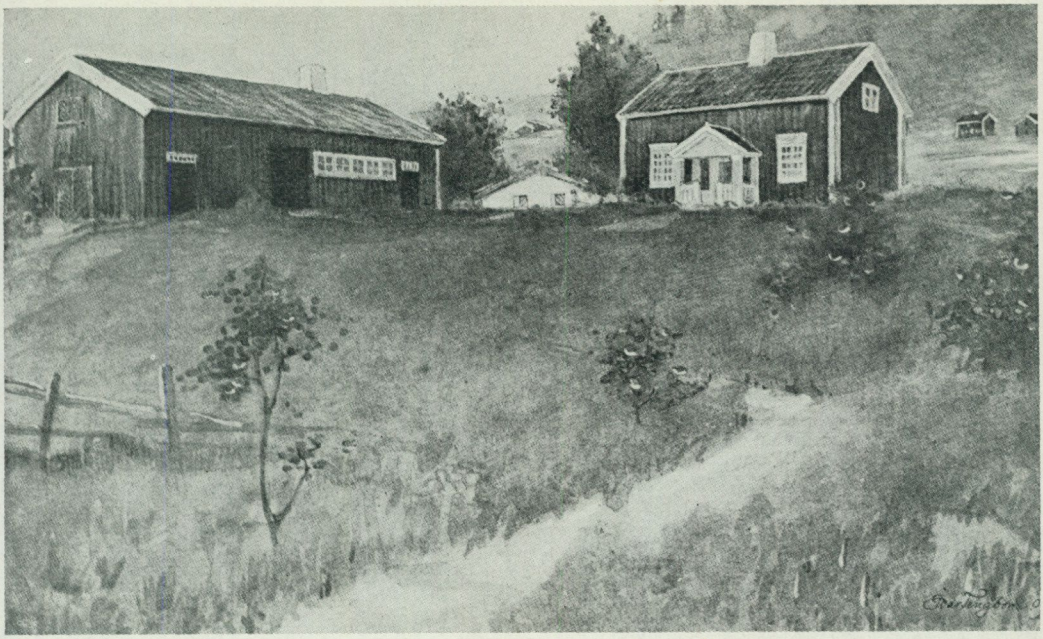
Hur viktig frågan om den enkla stugbebyggelsen ansågs ha blivit, visades på arkitektmötet i juni 1908, då denna fråga stod som en av huvudpunkterna på programmet.[22] Betecknande för den traditionsbundenhet, med vilken man gick tillväga, är att intendenten vid Nordiska museet Axel Nilsson inledde diskussionen med en översikt av svensk folklig byggnadskonst. Axel Nilsson, som var landets främste kännare av träbyggnadskonst, hade sedan 1904 föreläst för de arkitekturstuderande vid Tekniska högskolan. Hans första föredrag där hade hetat Svenska stugor.

Arkitektmötet 1908 enades om att kärleken till det traditionella byggnadssättet måste väckas hos allmogen. Man borde inpränta respekt för de fäderneärvda byggnaderna och lära ut hur man med moderna material, behov och konstruktioner skulle anknyta till lokala gängse byggnadsformer.

Redan året därpå, 1909, utkom en skrift med just denna målsättning, nämligen Svenska Allmogehem, utgiven av grosshandlaren Gustaf Carlsson under medredaktion av Adrian Molin. En rad arkitekter medverkade: J. J-son Gate, Torben Grut, Alf Landén, Gunnar Morssing, Ivar Tengbom, Ernst Torolf, John Åkerlund samt konstnären Nils Kreuger. Hela bokverket bekostades av Gustaf Carlsson, som redan samma år boken förelåg, delade ut den i 60.000 gratisexemplar. I förordet skriver Molin:

5. Torben Grut: Förslag till byggnad för litet jordbruk. Bostadshuset och ladugården är sammanbyggda i vinkel. Ur Arkitektur 1906.

6. Tengbom och Torulf: Förslag till småbruk i Jämtland. Ur Svenska Allmogehem 1909. Man syftade till modernt fungerande anläggningar med anslutning till äldre lokal tradition.

»Den (boken) vill visa, hur våra småbrukare och industriarbetare skola kunna bygga enkla, sunda billiga och välordnade bostäder *med svensk karaktär*. Inte tarvliga efterapningar av utländska herrskapsvillor utan svenska hem, sådana våra fäder byggde. Ty bakom dem lågo *svenska tankar,* och det är svenska tankar vi skola tänka.»

Molins förord är en storsvensk hyllning till fosterlandet. Han anklagar dem som svikit sitt land genom att emigrera och manar till att åter resa upp Sverige till sin forna storhet. Företalet mynnar ut i en hyllning till småbruket: »Genom småbruket skola vi rädda åt Sverige tusentals unga människor om året. Det skall bildas nya familjer, flera för varje år; och i de nya hemmen skola växa upp barnskaror, som skola gå ut på erövringståg i vårt stora folkfattiga land. På den vägen skola förutsättningar skapas för den Sveriges framtida storhet, som vi hoppas — nej, som vi *vilja*.»

I ett av kapitlen, Hur allmogehem skola byggas, ger John Åkerlund en översikt över småbruksrörelsen i Danmark, Tyskland och England. Han redogör för hur engelsmännen gått tillväga, när de byggt småhus på landsbygden, hur de studerat den engelska byggnadstraditionen på platsen och infogat de nya husen nästan omärkligt bland de gamla. Det är dessa hus som man sedan så gärna efterbildat i Sverige och på andra håll, men det är engelsmännens tillvägagångssätt, inte deras byggnadssätt som man borde kopiera. Det egna landets byggnadstradition skulle ligga till grund för dess nyskapande. Sådana tankegångar var inte nya. Redan 1837 finns de uttalade av John Ruskin i

hans skrift The poetry of architecture. Först 1900 överfördes de till svenskt idéliv av Wahlman och Westman och blev snart den känslomässiga grundvalen för nationalromantikens arkitektur. Samma tankegångar genomsyrade arkitektmötet 1908 i dess sätt att behandla bebyggelse på landsbygden.

Bokverket Svenska allmogehems genomgående idé är just att påvisa de för olika svenska landskap karakteristiska byggnadssätten, dels genom fotografier av äldre gårdar, dels genom moderna tillämpningar, utförda av arkitekterna. Alla de 15 förslagen är preciserade till landskap. Traditionsmedvetandet har stundom varit så stort att några förslag är svåra att skilja från gammal bebyggelse, t. ex. Morssings småbruk i Blekinge, Gruts fiskarsmåbruk i Bohuslän och hantverkaresmåbruk i Ångermanland samt ett småbruk i Jämtland av Tengbom och Torulf. Det märkliga är att dessa förslag känns mer genuina och rationellare än många av de andra. De är också långt friare från pittoreska detaljer. Andra hus åter liknar mest egnahem i Enskede från samma tid. De har brutna tak eller avvalmad gavelspets och veranda placerad mellan två fönster — ett miniatyrhus av herrgårdstyp. Färghållningen är anpassad efter gängse bruk: vita längor i Skåne,

7. Svenska Slöjdföreningens egnahemsbyggnad på Stockholmsutställningen 1909. Arkitekt Carl Guettler.

en ljus putsad herrgård i Östergötland, i övrigt rödfärg. Tendensen har varit att även i de minsta anläggningarna få fram en gårdsbildning med hjälp av ett flertal hus, staket och murar. Ibland förefaller det därigenom ha blivit onödigt många huskroppar och takvinklar som fördyrat både byggande och underhåll, ibland onödigt många dörrar att skotta bort snön för. Bostadshusen har genomgående murad bakugn trots att järnspisarna var försedda med ugn. Köket är som regel husets största rum och matplatsen däri har alltid fått en särskild omvårdnad. Den är ofta inbyggd mellan skåp i ett välbelyst hörn och försedd med långbord och väggfasta bänkar och en plats på kortändan, som för tanken till högsäte.

Arkitektoniskt sett är knappast något förslag betydande. Det intressanta är bokens tendens, dess framhävande av bondens roll som landets värn, och hans gård, även om det bara är ett småbruk, som en samlad enhet, en egen värld. Arkitekturen avser att ge sammanhang med det förflutna, ett rotfäste. Det är en del av nationalromantikens idévärld som här tagit gestalt.

Hur stor vikt man lade vid egnahemmets och småbrukets utformning visade sig på Stockholmsutställningen 1909, där tre egnahem byggdes upp och inreddes; de drog stort intresse till sig från publikens sida. En skribent i Arkitektur ansåg dock inte stugorna tillräckligt genomarbetade och att man »för litet beaktat denna utställnings uppfostrande betydelse».[23] Den tyske arkitekturskribenten Hermann Muthesius, som besökte utställningen, uttalade sig speciellt om dessa arbetarhem och berömde anslutningen »till gamla svenska byggnadsmotiv, vilket ger anledning till de bästa förhoppningar med avseende på det enkla bostadshusets utveckling». [24]

Långt större betydelse torde den egnahemsutställningen ha haft som anordnades genom Nationalföreningen mot emigrationen.[25] Det var en permanent utställning som öppnade våren 1911 och som kommit till stånd på initiativ av Adrian Molin. Den avsåg att ge en samlad bild av egnahemsrörelsen i landet och framför allt ge råd och anvisningar till alla dem som stod i begrepp att bygga egnahem och småbruk. Utställningsföremålen utgjordes huvudsakligen av modeller i trä och färg och av ritningar. John Åkerlund stod som ansvarig arkitekt. Cyrillus Johansson berömde utställningen i Arkitektur och ansåg dess uppgift vara att fungera som en »centralpunkt för allt egnahemsbyggande i Sverige». August Brunius skrev att »strävandena att lyfta upp egnahemsbyggandet, småbrukarnas och arbetarnas, på ett högre plan höra till de mest glädjande dragen i svenskt kulturarbete. Inte bara därför att det är en så angelägen sak att återinföra trevnaden, den kärva gammalsvenska trevnaden utan och innan i de allra minsta hemmen; utan också därför att dessa strävanden bäras av så rationella principer, av ett så klokt och kraftigt tag i den bedrövligt försummade och försumpade frågan.»[26]

Utställningen är en direkt fortsättning på bokverket Svenska allmogehem. Tre av de i boken verksamma arkitekterna har fortsatt arbetet: John Åkerlund, Jim J:son Gate och Alf Landén. Byggnaderna är gjorda efter

samma principer, anpassade till landskapskaraktären och med olika storlekar på husen alltefter den tillhörande jordarealen.

Dessa modeller kan fortfarande studeras, ty en samling av bl. a. just dem som var utställda 1911 skänktes genom John Åkerlund till Nordiska museet i två omgångar, 1927 och 1945. Första gången står Sällskapet Hem i Sverige som givare. Så löd det nya namnet på Nationalföreningen mot emigrationen som bytt namn då utvandringen avtagit och jordförmedling blev dess huvudsyfte. 1945 är givaren AB Jordförmedling, en förening som grundats 1913 och där Adrian Molin fungerade som verkställande direktör. I Molins ledarskap ser man sambandet med Nationalföreningen.

Modellerna ansluter nära till äldre bebyggelse. De är mycket naturtroget utförda i skala 1: 33; husen är framställda i trä med avlyftbara tak. Också övervåningen kan lyftas ur och man ser rummen nätt målade i blått, grönt, gult eller rosa. Spisar och kakelugnar är utförda i trä men ingen annan inredning är antydd. Husen är grupperade kring en grusplan eller trädgård med häckar, stenmurar och berså. För människor som inte var vana att läsa ritningar, måste detta demonstrationsmaterial varit lätt att förstå.

Det är nästan genomgående rödfärgade hus med stående panel. Någon gång är en grund utförd i sten eller tegel. Husen är pittoreskt grupperade och har ofta sinsemellan olika takhöjder. De pittoreska dragen har i övrigt blivit färre, blott en enstaka kronskorsten finnes. Vid planlösningen av bostadshusen har man strävat efter att få in två mindre rum jämte köket i bottenvåningen. Detta säger Åkerlund i samband med utställningens presentation, med erfarenhet av att ett rum i bottenplanet alltid användes som finrum och man har velat undvika att köket brukas som sovrum.

Dessa modeller visades även på arkitekturavdelningen av Baltiska utställningen i Malmö 1914.

Hur stor mönsterbildande verkan modellerna haft går enligt Hem i Sverige inte att visa siffermässigt. Man anser där, att det var mera sällan som gårdar byggdes direkt efter National-

8. Modell till småbruk i Västergötland. Arkitekt J. J:son Gate. Modellen ingick i Nationalföreningens mot emigrationen utställning 1911. Nord. mus.

9. Genom »Sörgården» (1912) blev den röda bondgården ett hemideal för generationer av svenska skolbarn.

föreningens ritningar, men att dessa i mycket stor skala på ett mera allmänt sätt tjänat som förebilder. Intrycken från resor i det svenska landskapet besannar ett sådant påstående.

Den jordbrukspropaganda som Nationalföreningen och J. P. Rösiö ledde fick en bundsförvant i Anna Maria Roos' två läseböcker för folkskolan, Sörgården och I Önnemo, utkomna 1912. Böckerna handlar visserligen inte om småbruk, men de handlar om livet på en rödfärgad gård på landet. Gården med sitt självhushåll, sina djur och sitt jordbruk kom att framstå som ett svenskt ideal.

Småbruksrörelsen var menad att bekämpa fattigdomen och arbetslösheten på landsbygden. Den skulle också hålla kvar lantarbetarbefolkningen vid jordbruket för att hindra inflyttningen till städerna med deras alltför fåtaliga arbetstillfällen vid industrierna. Mera allmänt skulle landet gagnas genom att emigrationen minskades och ny jord uppodlades. Det hälsosamma arbetet i det fria räknade man skulle bidraga till att ett starkt släkte växte upp.

Resultatet av hela denna rörelse blev i alla avseenden något annat än vad man tänkt sig.

Ett nytt skuldsatt jordbruksproletariat bildades och ersatte det förutvarande lantarbetarproletariatet. Emigrationen påverkades inte. Dess minskning berodde på andra faktorer, främst på de nya amerikanska immigrationslagarna. Arkitekternas arbete mynnade ut i dyra och pittoreska gårdsbildningar med en mängd hus, som fördyrade både byggande och underhåll.

Den värsta felspekulationen gällde dock jordens bruk. Med en alltmer uppdriven rationalisering av jordbruket och övergång till maskinella redskap visade sig de små jordbruksenheterna alltför lite bärkraftiga. Alltsedan 1920-talets slut har småjordbruken minskat, för varje femårsperiod i allt större antal. Under perioden 1956—1961 minskade antalet jordbruk omfattande 2—5 ha odlad jord med nära 21.000 bruksenheter, vilket betyder 11,4 nedlagda småbruk per dag i Sverige.[27] Senare siffror har ej kommit fram, men tendensen visar klart på en fortsatt ökad nedläggning. I många fall betyder det att den, som i sin

ungdom brutit mark ser den skogplanteras på sin ålderdom. Husen lämnas öde eller blir sommarstugor, åkrarna blir skog eller i bästa fall uppgår marken i större bruksenheter.

Småbruket har fått sitt litterära eftermäle. Ivar Lo-Johansson har i Analfabeten (1951) skildrat sin uppväxt under 1910-talet på ett skuldsatt egnahem i Sörmland. Affischen för A.-B. Eget Hem var uppsatt i järnvägsstationens väntrum. Med sin röda stuga vid sjön, blomstrande ängar, hissade flagga och lyckliga människor kom bilden att stå som ett mål för tanken men också som en ständig jämförese med vardagens slit och rädslan för att inte kunna betala igen lånen. Sara Lidman skildrar i Hjortronlandet (1955) nyodlarnas liv i Västerbottens myrmarker på 30-talet. Hon är full av bitterhet och medkänsla för de av småbruken drabbade. Så skriver hon i inledningen: »Kronan, som ägde det mesta av all risig och blöt mark i norra Västerbotten, hade länge hävdat att det slumrade miljoner i myrarna och erbjöd överblivet folk att väcka upp dem ... De sex hektaren, som varje torpare skulle odla och bebygga, var en mark som aldrig umgåtts med människor och ingen känsla hade för sådanas behov.»

Bilder från den stora flyttningen heter en bok av fotografen och författaren Sune Jonsson (1964). Den är ett monument över de gårdar i Västerbottens myrmarker som lämnas öde och över deras slitna innevånare. Hans bitterhet drabbar den statliga odlingspolitik som förde nyodlarna dit, flera ännu så sent som 1922. Några klarade sig, fick gårdarna att bära sig. Nu står stugorna tomma och åkrarna planteras med skog.

9. Kolonisten Johan Alfred Ågrens stuga i Mötingselberg i Lappland. Ågren kom dit 1922, dikade myren. Stugan uppfördes 1923. Han bodde och odlade i 40 år. Nu är platsen övergiven och gårdstunet tillfälligt använt som uppläggsplats för timmer. Foto Sune Jonsson 1963.

1 Framställningen byggd i huvudsak på O. Gellerman, Staten och jordbruket 1867—1918 Upps. 1958. Mottot cit. eft. ibid s. 181.
2 ibid s. 161 ff.
3 Betänkande i egnahemsfrågan II. Sthlm 1914, diagr. III.
4 Gellerman, a.a. s. 56.
5 P. Sondén, Hugo Tamm till Fånöö. Sthlm 1925, s. 243 f.
6 cit. eft. Gellerman, a.a. s. 58.
7 ibid. s. 59.
8 ibid. s. 65.
9 Betänkande i egnahemsfrågan II, s. 2.
10 Gellerman, a.a. s. 57 not 5.
11 Betänkande i egnahemsfrågan II, s. 4 ff.
12 ibid. I s. 173, II s. 23.
13 A. Molin, Svensk egnahemspolitik, Sthlm 1909, s. 27 f.
14 Betänkande i egnahemsfrågan I, s. 187.
15 N. Elvander, Harald Hjärne och konservatismen. Upps. 1961, s. 299 ff.
16 G. Landin, P. J. Rösiö, jordbrukets apostel. Sthlm 1950 s. 146 o. 159 ff.
17 M. Liljeblad, Landtlifvet det bästa och härligaste lif på jorden. Malmö 1907, s. 11 f.
18 B. Palm, Arkitekten Carl Westman 1866—1936, Lund 1954, s. 79 ff.
19 Arkitektur och dekorativ konst, Årg. 31, 1901, s. 41 ff.
20 E. Key, Folkbildningsarbetet, särskildt med hänsyn till skönhetssinnets odling. Upps. 1906, s. 172.
21 Arkitektur, Årg. 36, 1906, s. 48 ff.
22 Arkitektur, Årg. 38, 1908, s. 73 ff.
23 Arkitektur, Årg. 39, 1909, s. 129.
24 ibid. s. 108.
25 Arkitektur, Årg. 41, 1911, s. 73 ff.
26 cit. eft. ibid. s. 74.
27 Jordbruksräkningen 1961. Sthlm 1963, s. 14.

SUMMARY

Stavenow-Hidemark: Småbruksrörelsen

Own-Your-Own-Home Movement — Idea and Reality

The own-your-own-home movement in Sweden became widespread at the beginning of the 20th century, as it was a question on which entirely different political shades of opinion could agree. For the conservatives the owner-occupied house appeared as a remedy against emigration and socialism. For the socialists it was a means of procuring better houses for industrial and agricultural workers. The industrial workers in particular took a lively part in the smallholder movement in order to prevent the influx of the agricultural proletariat into the towns, which would cause further competition for the uncertain chances of a job.

By owner-occupied houses is meant, on the one hand, small houses on privately owned sites, on the other, farms comprising 5—12 acres, sometimes up to 50 acres. From 1901 to 1907 more than 43,000 smallholdings were formed out of larger units, not including Dalarna and Norrland. The government became interested in the own-your-own-home question and parliament voted large loans during the years 1905—1913.

There were few Swedish architects who took an interest in the design of the small cottage. Carl Westman, later one of the foremost architects of his time, had in his youth, in 1900 and 1905, designed some workers' cottages at the commission of a large landowner (fig. 2). Lars I. Wahlman had built a village for workers at Tjolöholm Manor in Halland, laid out on the English pattern as a picturesque adjunct to the manor (fig. 3). In 1905 Ragnar Östberg published a little booklet containing designs of buildings, entitled »Ett hem» (A home), the first Swedish publication of this kind of any quality (fig. 4). When small farms were first presented in the trade journal *Arkitektur,* the association with Swedish prototypes was vague (fig. 5). At their 1908 annual meeting the architects agreed on the importance of preserving old Swedish peasant tradition in new rural building schemes, naturally adapted to modern requirements. In 1909 »Svenska Allmogehem» (Swedish Peasant Homes) was published on private initiative and with the cooperation of prominent Swedish architects. The book appealed to Swedish national feeling and was a weapon in the struggle against emigration. It presented proposals for small farms, different for almost every part of the country, in their relation to older buildings (fig. 6). The same architects worked for the National Association against Emigration (founded in 1907), which in 1911 opened a permanent Information Centre with exhibition of models for small farms (fig. 8).

The smallholding movement failed in many of its aims. It was intended to combat poverty in the countryside. Instead there grew up an endebted agricultural proletariat. The cultivation of new ground was encouraged and received financial suport. Now, 50 to 60 years later, the same ground is being planted with forest. Emigration was little affected; it ebbed out as a result of the stricter immigration laws. The work of the architects had little of forward thinking; they worked with picturesque farm formations, which were expensive to build and maintain. Since the twenties the smallholdings have diminished in number at an accelerating rate. From 1956 to 1961 some 21,000 farming units of 5—12 acres were closed down, i.e. 11.4 small farms per day. Later figures are not yet available but there is a clear tendency to a continued reduction of the smallholding stock.

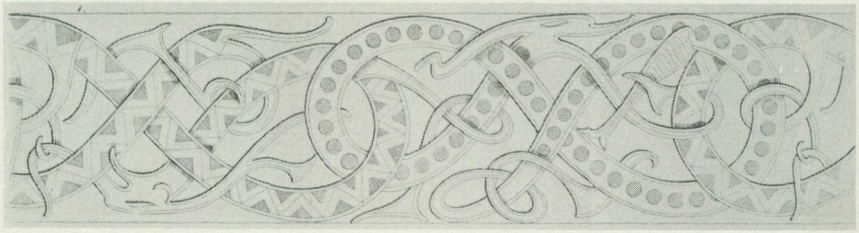
Sofia Danielson

»Konstnärligt och fosterländskt»

Under rubrikens motto började Föreningen Handarbetets Vänner 1874 sin verksamhet med uppgift att verka för »hemslöjdens upplifvande och utveckling i en mera nationell riktning». En av föreningens märkligaste insatser i svensk textilkonst är dess betydelse som förmedlare av de folkliga textiltraditionerna till dagens textila konsthantverk och moderna hemslöjd.

Under den första tiden använde föreningen de folkliga vävnaderna som förebilder för broderimönster, men genom att föreningens personal gjorde studier i fältet och att vävkunniga allmogekvinnor anställdes vid byrån i Stockholm blev föreningen snart i stånd att på beställning utföra vävnader i de gamla teknikerna och mönstren. Omkring sekelskiftet skedde en frigörelse från dessa former av kopierande. Nya mönster utarbetades, och vävteknikerna anpassades till de nya kompositionerna. Under decennierna som gått har skilda konstnärstemperament på ett fritt och samtidigt behärskat sätt utnyttjat erfarenheter och kunskaper från den folkliga textiltraditionen.

»I torsdags började jag ett arbete för wienerexpositionen näml. en bordduk hvilket går under fru Winges ledning.» Så skriver Anna Fleetwood i sin dagbok den 2 mars 1873. Med dessa anspråkslösa ord skildrar hon sin första insats för den idé, som ett år senare skulle omsättas i »sammankomster för Handarbetets vänner» och på hösten 1874 resulterade i konstituerandet av Föreningen Handarbetets Vänner, vars första direktris Anna Fleetwood blev. Den duk hon broderade under våren 1873 omtalas i en artikel i Tidskrift för Hemmet som »en bordduk i drakslingmönster . . . ritadt under professor Malmströms ledning af fröken Rysswijk, den artistiska anordningen besörjd af fru Winge», bild 1. Denna bordduk och några andra broderier i »nordisk stil» hade under ledning av konstnärinnan Hanna Winge ställts i ordning för den svenska avdelningen vid världsutställningen i Wien 1873. Initiativtagare till

1. Mönster till en broderad duk som visades på utställningen i Wien 1873. Komponerat av fröken Rysswijk under ledning av professor Malmström. Tidskrift för Hemmet, h. 1, 1873.

2. Kuddbroderi med mönster anordnat av Molly Rothlieb 1879 efter en dukagångsvävnad från Blekinge. Broderiet är utfört i »snärsöm», en vävsöm utarbetad för Handarbetets Vänner av konstnärinnan Hanna Winge. Nord. mus. MDCL 206.

projektet var redaktionen för Tidskrift för Hemmet, i främsta rummet redaktören själv, fru Sophie Adlersparre, signaturen Esselde. Det är sannolikt hon som fört pennan i den citerade artikeln om Slöjdnyheter i Tidskrift för Hemmets andra häfte 1873.

Föremålen förevisades under några dagar i ett växelkontor på Drottninggatan i Stockholm, där de besågs av 600 personer. Publikens möte med den nya stilen skildras i ovannämnda tidskriftsartikel: »Vid första anblicken af de kraftiga drakslingorna eller de friska, egendomliga snårbroderierna, fann sig mången mer förvånad än intagen; men det dröjde ej länge förr än förvåningen öfvergick till välbehag och bifall. Mer än en sade: 'det är förunderligt, ju längre jag ser på de här sakerna, desto mera tilltala de mig', — 'det är just som gamla bekanta, som jag först nu känner igen' m. m. och mången gick, först efter att hafva fått löfte om ett påbörjadt arbete, eller påyrkat att 'en skola' måtte upprättas der man finge lära sy dylika saker. Denna sista önskan hafva vi med nöje gått tillmötes och hänvisa i detta afseende till annonserna på omslaget.»

De ting som väckte sådan välvilja i Stockholm gjorde senare under sommaren succé på världsutställningen i Wien. Professorn i konsthistoria i Wien, Jacob Falke, var mycket entusiastisk för de svenska textilierna, och detta stöd betydde säkert mycket för initiativtagarna.

Deltagandet i Wienutställningen utgjorde upptakten till Föreningen Handarbetets Vänners bildande hösten 1874. Dess uppgift var »det svenska handarbetets utveckling i konstnärlig och fosterländsk riktning». Man ville verka för »hemslöjdens upplifvande och utveckling i en mera nationel riktning», och det gällde hemslöjdens alla grenar — »i det bildade hemmet så väl som från bondstugan och skolan».

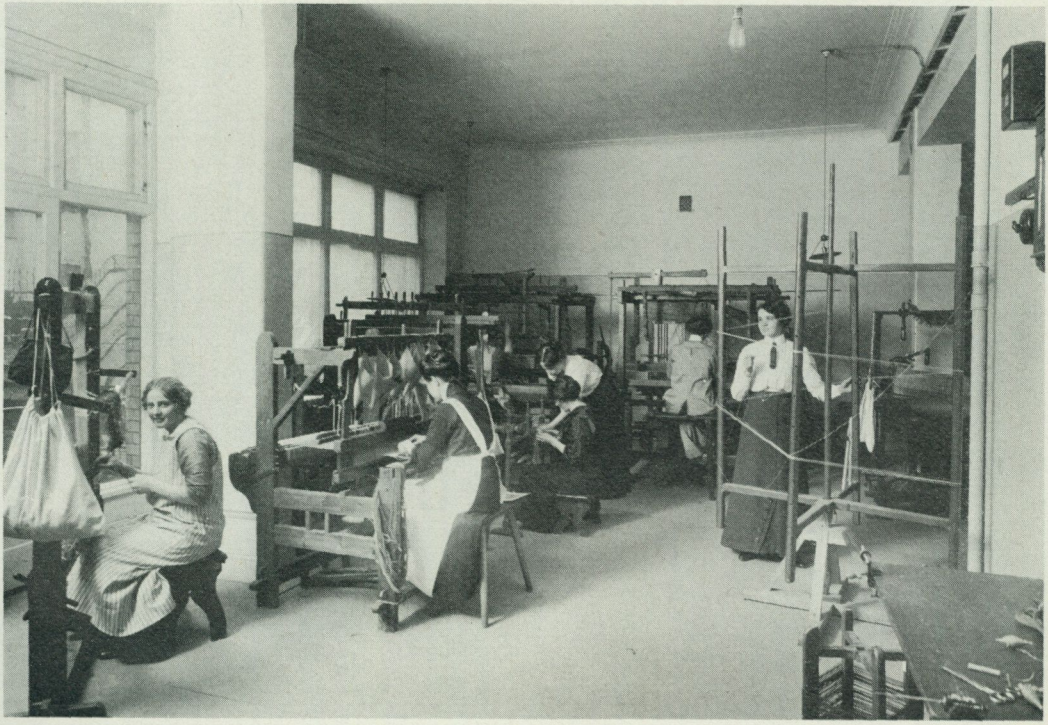
Föreningen öppnade hösten 1874 en byrå för försäljning av mönster och påbörjade arbeten. Mönstren ritades bl. a. i »fornnordisk stil» som ovannämnda duk för Wienutställningen. Förebilder var spännbucklor och andra ting i våra förhistoriska samlingar, som vid den tiden hade stor aktualitet genom Montelius föreläsningar för allmänheten, vilka följdes av bland andra Anna Fleetwood.

En annan museal föremålsgrupp, som fick tjäna som mönsterförlagor, var de inte minst genom Hazelius samlingar kända skånska vävnaderna. Med dem som förebild konstruerade konstnärinnan Hanna Winge »snår-

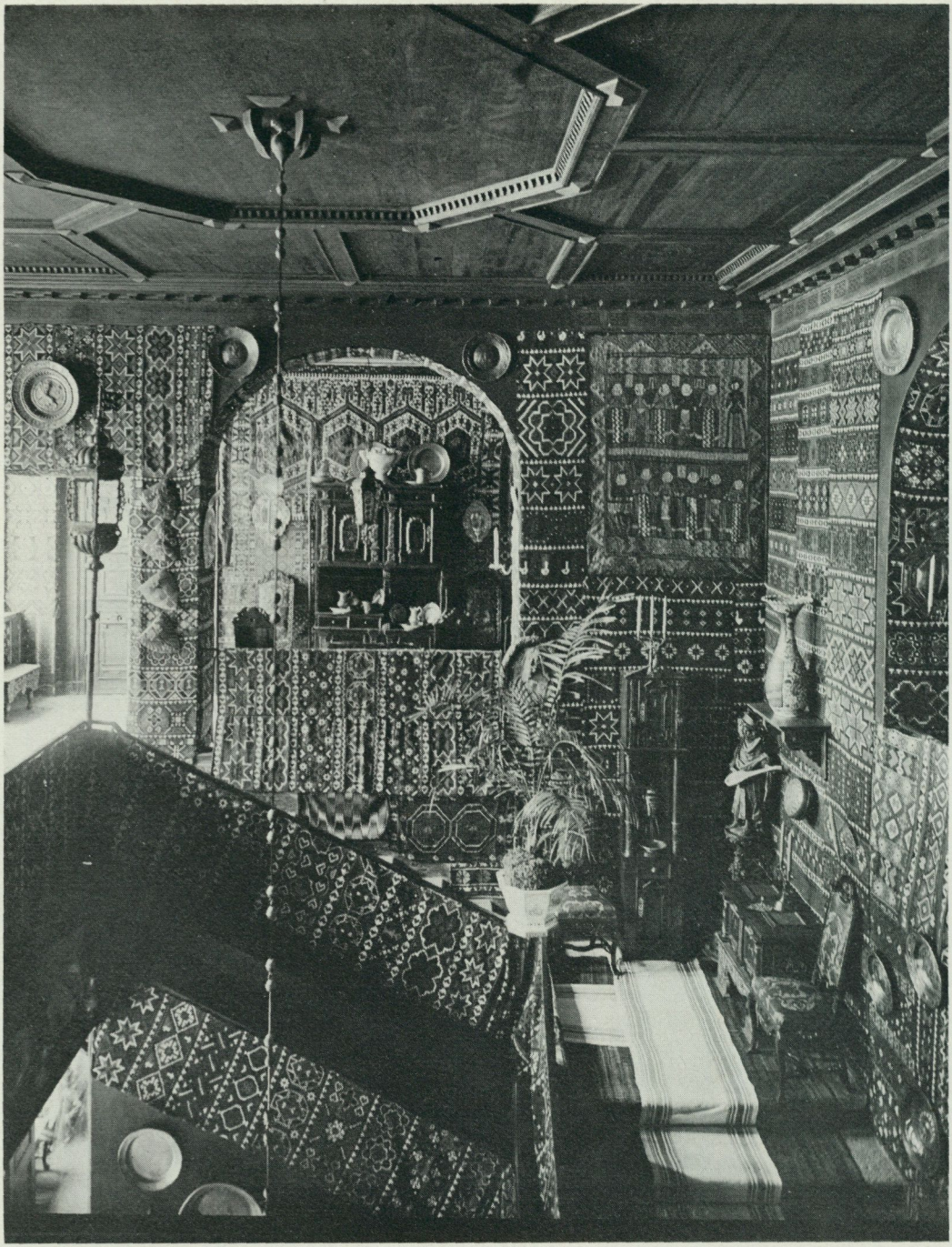
sömmen», som blev Handarbetets Vänners andra stora insats på mönsterskapandets område under den första tiden, bild 2. »Snårsömmen» är en art av vävsöm, som med rader av förstygn söker efterbilda den vävda dukagången. Därmed infördes en ytmässig stil som ersättning för det naturalistiska korssömsbroderiet, som helt dominerade handarbetena i »bildade hem» vid denna tid. Dessa korssömsmönster, vilka mest importerades från Tyskland, hade, sedan man börjat trycka mönstren direkt på stramaljen, förlorat den pregnans i konturen som de tidigare arbetena i korssöm haft.

Vid sidan av mönsterbyråns verksamhet mottogs också beställningar på vävnader, tidigast mattor i flossa, som vävdes av en sörmlandsflicka. Det var emellertid inte knuten flossa, den teknik som använts vid vävning av ryor i flera svenska landskap, utan en enklare form, vilken beskrivs i Tidskrift för Hemmet 1874: »Efter mönster fästade mellan trådarna i varpen, [insattes] de små färgade ullgarnsändarne som ... bildade en mattväf i det vackraste fornsvenska mönster, men till varaktighet och beskaffenhet fullkomligt lika med de dyrbara turkiska mattorna.»

Genom resor på 1870- och 80-talen, framför allt till Dalarna och Skåne, ökade byråns personal sin kunskap i allt fler av de gamla textilteknikerna. Till föreningens ateljé i Stockholm knöts för kortare eller längre tid bonddöttrar, som var kunniga i olika vävnadsslag. Man fick också så småning-

3. En vävsal hos Föreningen Handarbetets Vänner omkring sekelskiftet. Genom föreningens undervisning spreds kunskapen om allmogens vävtekniker till andra samhällslager och till andra trakter än där de av tradition hörde hemma.

om en stab av väverskor i landsorten, vilka levererade vävnader på beställning. Enligt samma förlagssystem bedrev föreningen även tillverkning av knypplade spetsar. Föreningen samlade dessutom äldre textilier till sitt »museum», och genom samarbete med Hazelius och studier i hans Skandinavisk-etnografiska samlingar hopbragte Handarbetets Vänner en mängd mönster, som kopierades i vävnader eller anordnades för broderier.

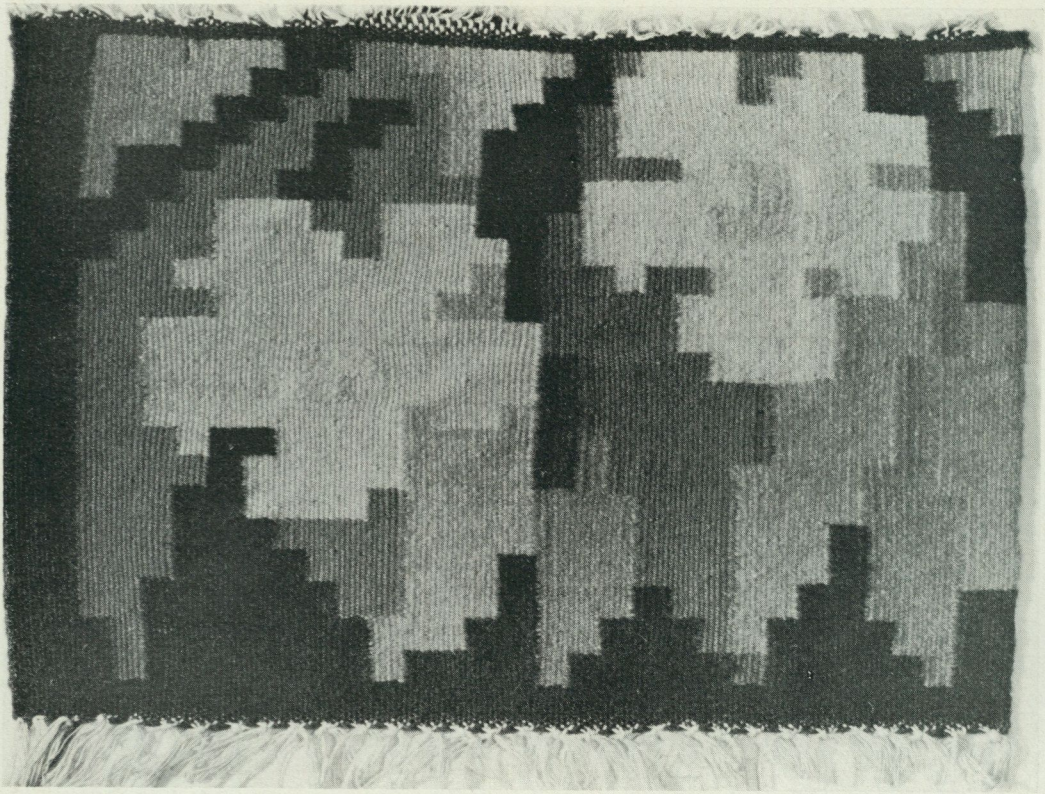
Det var inte bara dukagång som översattes till »snårsöm», utan man ritade också broderimönster efter vävnader i krabbasnår och opphämta.

Genom kontakterna med de textilkunniga bondkvinnorna inhämtade föreningen rika kunskaper i alla de gamla vävnadsteknikerna, och genom olika former av undervisning förmedlade man sina kunskaper till andra bygder och till andra samhällsklasser, bild 3. Detta såg man i första hand som sin ideella, fosterländska uppgift, men även den för föreningen mer inkomstbringande delen av verksamheten — tillverkning och försäljning av textilier samt byråns försäljning av de »nationella» broderimönstren — var ett utslag av samma anda. Härigenom gjorde man under 1800-talets sista kvartssekel textilier och mönster från böndernas hem till heminredningsmodet för dagen i landets ledande kretsar. Kulmen nåddes 1881 med Handarbetets Vänners bröllopsgåva till dåvarande kronprinsparet Victoria och Gustav och senare den berömda inredningen av trapphallen på Tullgarns slott, bild 4.

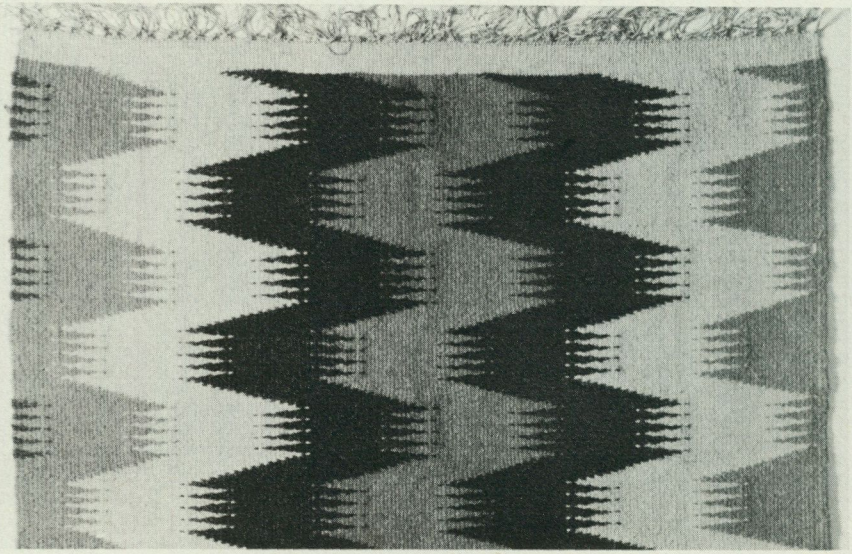
Under 1890-talet började en ny generation att träda i förgrunden inom Handarbetets Vänners byrå. 1891 utsågs Agnes Branting till föreningens direktris, och vid sidan av henne verkade en krets av unga mönsterriterskor: Carin Wästberg, Maria Widebeck, Maja Sjöström och Sofia Gisberg. Genom studieresor i utlandet kom de i kontakt med modeströmningarna, och i sin egen konstnärliga verksamhet började de omsätta de internationella idéerna. Detta betydde för Handarbetets Vänners produktion att den »nationella» stilen fick lämna plats för jugend-stilen, men också att dessa båda stilar påverkade varandra, så att modestilen fick en speciell »dialekt». Exempel på hur det nationella och traditionella påverkades av modet vid denna tid lämnar en grupp vävnader i Föreningen Handarbetets Vänners samling av mönster och prover, som nu är deponerad i Nordiska museet.

De vävnader, som föreningen tillverkat under de första decennierna, hade varit kopior av de gamla allmogetextilierna. Möjligen hade föreningens konstnärliga ledning tillåtit sig att något variera färgställningen efter beställarens behov och önskemål. Självständiga experiment med vävnadsteknikerna hade man emellertid inte givit sig in på i någon högre grad. En grupp vävnader i provsamlingen visar, hur man under senare delen av 1890-talet frigör sig från de traditionella mönstren, som är förbundna med de gamla allmogeteknikerna. Genom att använda de gamla vävsätten — rölakan, krabbasnår, opphämta och dukagång — till mönstermotiv som bär jugendstilens särdrag, leds den svenska textilkonsten in på nya vägar, där de fast uppbyggda vävnadsteknikerna ger de stiliserade blommorna och växtmotiven en monumental stramhet.

4. Interiör från trapphallen på Tullgarns slott, inredd på 1880-talet av dåvarande kronprinsessan Victoria med hjälp av Handarbetets Vänner. Föreningen inköpte gamla allmogevävnader i synnerhet från Skåne och lät även väva nya textilier i gammal stil. Denna inredning är numera borttagen.

5. Vävnadsprov av ullgarn komponerat 1901 av Maria Widebeck och Carin Wästberg. Växtmotivet har genom stark stilisering anpassats till rölakanstekniken. Nord. mus. MDCL 2.600.

6. Stolsbeklädnad av ullgarn vävt i rölakan med viggmönster, komponerat av Maja Sjöström och utfört av Handarbetets Vänner 1905. Nord. mus. MDCL 3.952.

Ett par möbelklädslar i rölakan komponerade år 1901 av Carin Wästberg och Maria Widebeck, bild 5, är utförda i pastellfärger. En starkt stiliserad blombukett är anpassad till rölakansteknikens krav på färgskarvar, som går i varpens och inslagets mot varann rätvinkliga riktningar. Mer traditionella i sitt sätt att använda rölakanstekniken är Maja Sjöström, Selma Giöbel och Agnes Branting, som i en handfull möbeltygsprover använder den variant av traditionell rölakansteknik som bildar s. k. blixtmönster. En elegant lösning utgör de olika färgproven dels i ullgarn och dels i lingarn, vilka Maja Sjöström komponerat 1905, bild 6. Hon varierar sick-sacklinjen genom att göra färgfälten breda och genom att bryta motivet med partier av mindre vinklar, vilkas spetsar fortsätts ut i det angränsande färgfältet med endast ett inslag i väven, som har till följd att grupper av prickade linjer bildas, vilket berikar och mjukar upp karaktären i detta mönster.

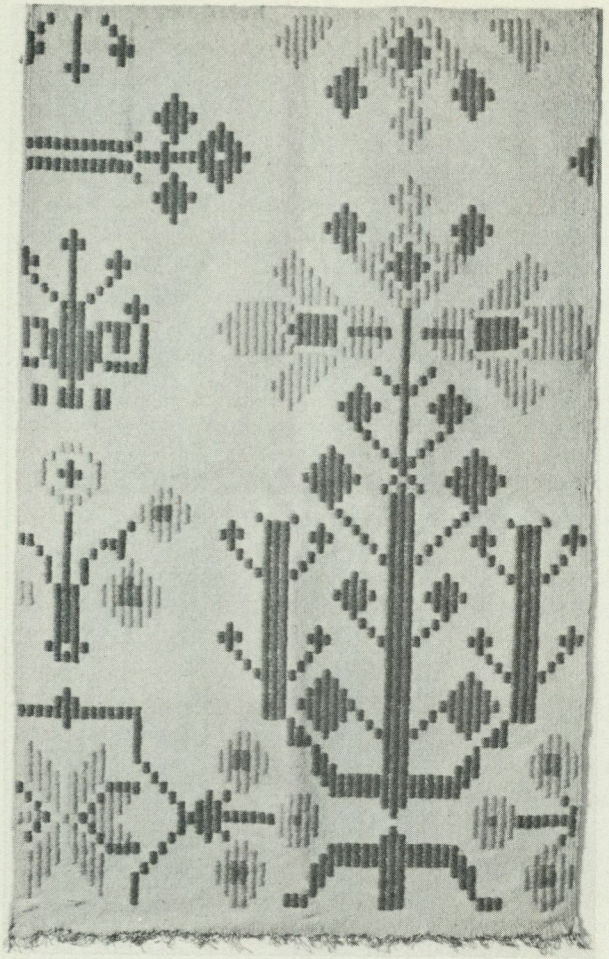
En grupp vävnadsprover i dukagång, utförda i ullgarn, visar att Agnes Branting är den av konstnärinnorna som är starkast bunden till de traditionella mönstren, bild 7. Man känner i hennes kompositioner igen mönsterbilder från allmogevävnaderna. Som kontrast härtill står ett prov komponerat 1901 av Carin Wästberg och Maria Widebeck med en jugendblomma tecknad i ytor, randiga genom dukagångens nerbindning av mönsterinslaget över samma varptrådar, bild 8.

Den tredje gruppen av vävnadsprover med mönster som påverkats av jugendstilen är vävd i opphämta-teknik. Opphämta är liksom dukagång utförd med ett mönsterinslag som flotterar över bottenväven och binds ner punktvis av varptrådar. Det som skiljer opphämta från dukagång är att mönsterinslaget binds ner av varierande grupper av varptrådar, medan alltid samma varptrådar binder ner dukagångens mönsterinslag, som därför får den karakteristiska randeffekten. I det tekniska detaljutförandet tycks man ha inspirerats av en del figurala motiv i de blekingska hängklädena, utförda i en opphämtateknik som plockats in i väven och ej skyttlats.

Agnes Branting har komponerat flera mönster i denna teknik, alla utförda i ullgarn, bl. a. ett mönster till draperi med starkt stiliserade växt- och djurmotiv, vilket var utställt i en av föreningens avdelningar på Stockholmsutställningen 1897.

Den speciellt svenska arten av jugendstilen representeras av några vävnadsprover komponerade år 1899 av Maja Sjöström. De är utförda i linne, med ett glansigt linnegarn i mönsterinslaget mot en halvblekt botten i lärftbindning. Vävtekniken i de blekingska och skånska opphämtavävnaderna är här ingående studerad och väl anpassad. Särskilt framträder detta i ett mönster till täcke, där mönsterinslaget även används i negativ mönsterbild, bild 9.

Av den bevarade provsamlingen från Handarbetets Vänner upptar dessa vävnader blott en ringa del. De utgjorde säkerligen ej heller någon större del av föreningens produktion vid denna tid, dvs. åren kring sekelskiftet. I samlingen dominerar de broderade mönstren. Kopierandet av de gamla allmogevävnaderna har ännu inte mist sin aktualitet. För vissa ändamål används de och verkar helt moderna. Det

7. Vävnadsprov av ullgarn i dukagång, avsett till bordduk, komponerad av Agnes Branting 1899 efter ett gammalt hängkläde från Blekinge. Nord. mus. MDCL 2.442.

gäller till exempel gardiner med bårder utförda i skyttlad opphämta, vars mönster kopierades från de blekingska hängklädena. På samma sätt gör man kopior av skånska och småländska flamskvävnader för möbelklädsel och dynor.

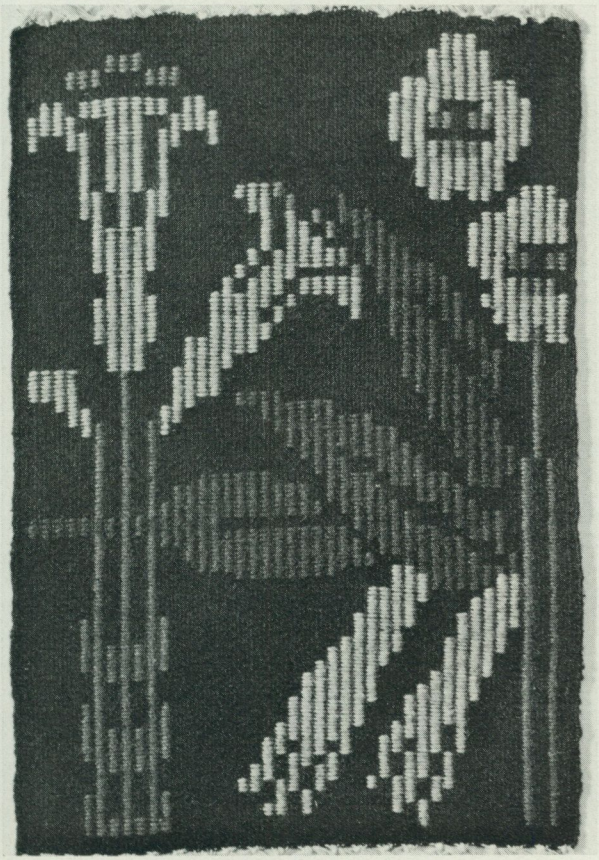
Vid sidan av de efter allmogemönster kopierade flamskvävnaderna med sin stiliserade mönsterteckning består en stor del av föreningens produktion vid denna tid av moderna kompositioner i den internationella gobängtekniken, vilken ger konstnären betydligt rikare möjligheter att utnyttja valörer och därigenom få en mer naturalistisk mönsterteckning.

Omkring sekelskiftet vävs stora mängder såväl bruksvävar för användning till möbelklädsel som större dekorativa arbeten i gobängteknik. Till föreningens kontakter i Skåne, framför allt rektorsfrun Hedvig Holmström vid Hvilans folkhögskola, går ofta bud om hjälp att skaffa duktiga väverskor till ateljén i Stockholm. Kartonger till dessa gobänger komponerades av konstnärer som Carl Larsson — »Kräftfisket» och »Tummelisa» vävdes vid denna tid — Anna Boberg, Gustaf Fjæstad och framför allt Gunnar Wennerberg, som var en av de mest produktiva konstnärerna inom Handarbetets Vänner.

Det var inte bara Handarbetets Vänner som vid denna tid utnyttjade de gamla traditionella vävnadsteknikerna för moderna mönster i jugendstil. På konstindustriutställningen i Malmö 1896 visades bårder i dukagång med jugendmönster vävda av Ellen Rylén och Thora Kulle. Och vid konstindustriutställningen i Lund följande år visades en bonad vävd i »delad dukagång» efter mönster av Märta Måås Fjetterström. I samband med dessa utställningar startade Georg Karlin Konstslöjdanstalten vid Kulturen, och där vävdes bl. a. bonader i rölakan med helt nykomponerade mönster ritade av Karlin själv. Karlin menade att man skulle »tillgodogöra sig det nyvaknade natursinnets segrar». — »Af de gamla teckniska formerna är det i synnerhet dukagång, rödlakan och flamskt, som härvidlag

visat sig ega en stor receptivitet. Härom vittna Cilluf Olssons vackra portier med vallmomotiv i rödlakan efter komposition af Karin Wästberg, Jöns Mårtenssons Necken ... väfd i gobelin af Thora Kulle; densammas samt Ellen Ryléns portierbårder i dukagång med lätt stiliserade svärdsliljor, konvolvler och gurkblommor.» Så skriver Karlin i sin redogörelse för utställningen 1896.

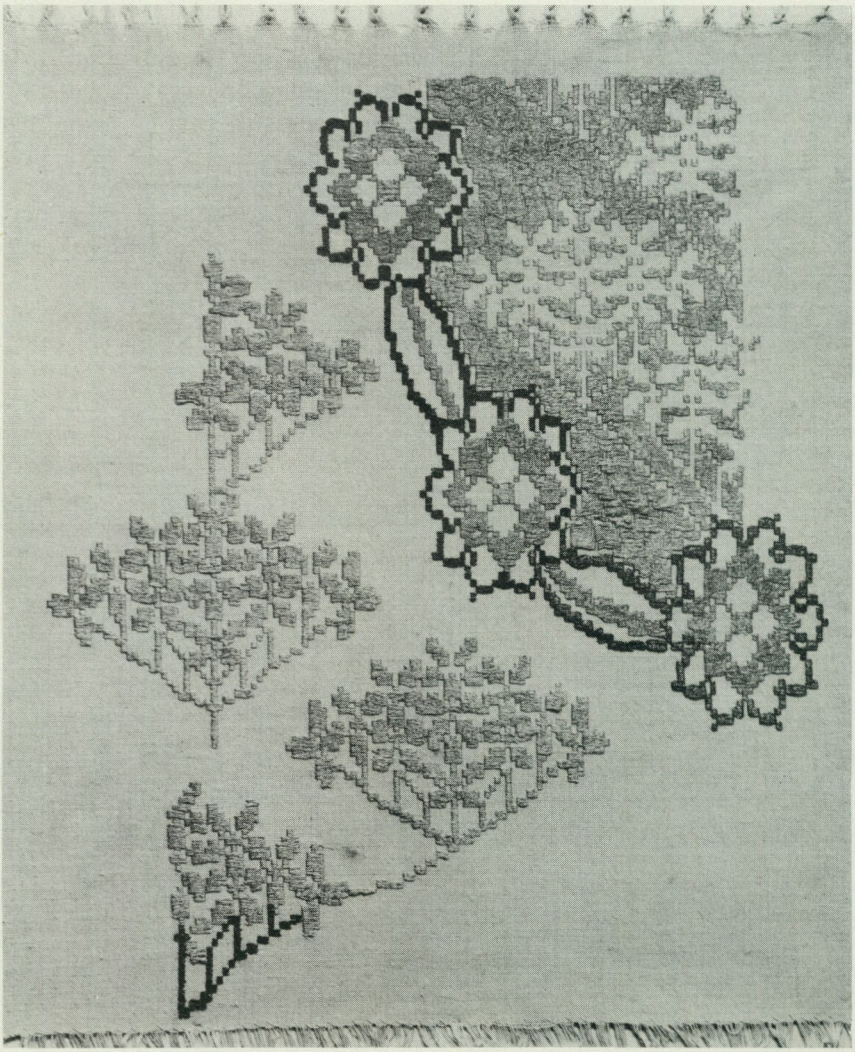
Till skillnad från Handarbetets Vänner utnyttjade Karlin även den folkliga flamskvävnadstekniken för moderna mönsterkompositioner. I en redogörelse för Kulturhistoriska föreningens Sydsvenska konstslöjdutställning i Lund 1897 skriver dåvarande amanuensen vid Kulturen fil. kand. Axel Nilsson om den skånska textilkonstens återupplivande, som påbörjades av Jakob Kulle och sedan fortsattes av Kulturhistoriska föreningen: »Till en början gälde det naturligtvis endast att hos allmänheten väcka intresse för det värdefulla hos våra textila traditioner, hvilket i första hand tog sig uttryck i kopierandet af de bättre bland de gamla mönstren. På senaste tiden har emellertid Föreningen med framgång börjat lämpa den gamla tekniska och koloristiska dugligheten för rent nutida kraf, och det är härvid glädjande att kunna konstatera, att de ur denna verksamhet framsprungna vårtelningarne på intet sätt visa någon frändskap med dessa konstslöjdens alltför vanliga drifhusfostrade vattenskott, utan verkligen spira upp som härdiga, förädlade plantor ur en sedan århundraden acclimatiserad brodd.»

8. Vävnadsprov till möbeltyg, utfört av ullgarn i dukagång efter mönster komponerat av Maria Widebeck och Carin Wästberg 1901. Nord. mus. MDCL 2.651 a.

Sekelskiftets diskussioner om troheten mot det fosterländska arvet kontra den konstnärliga friheten löstes för Handarbetets Vänners del efter 1905 till den senares förmån. Då blev Carin Wästberg föreningens konstnärliga ledare. De senare årens utveckling sammanfattas i en längre artikel i föreningens årsberättelse för 1907. »Från Handarbetets Vänners första år, då man sydde krabba, dukagång m. fl. väfslag af brist på utvägar att få dem väfda, har man tum för tum arbetat sig till den teknikrikedom, man nu förvärfvat. Det finnes många milstolpar utefter denna trettiotre år långa väg. En bland dem, och en af de betydelsefullaste, restes tidigt. Det var när man fann en väf-

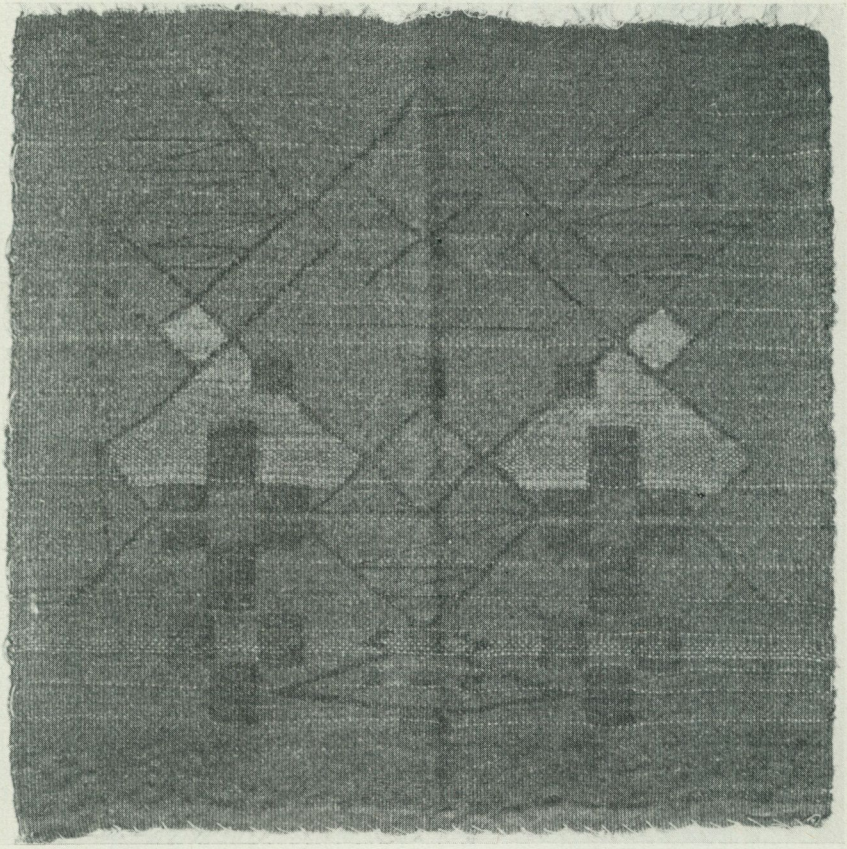
verska, som ännu kunde konsten att 'snärja' in mönster i sin väf. Från den dagen blefvo sydda imitationer af väfslag öfverflödiga, och från den dagen daterar sig också återförvärfvet af vår nationalförmögenhet i väfsätt. Ur denna rika förrådskammare af tekniska förfaringssätt hafva sedan alla mönsterritare tagit efter behag och för intet. Och de hafva därmed kunnat uttrycka, hvad de hade att säga, så länge detta var detsamma, som andra sagt före dem . . . sedan alla de gamla vägarna voro kända, blef framåtgåendet liktydigt med att söka nya stigar. — Det nya inskränkte sig emellertid länge till endast nya mönster . . . Man träffade nämligen vid ut-

9. »Fjällbruden», mönster för ytor, komponerat av Maja Sjöström 1899. Vävd i lingarn i opphämtateknik med inplockade mönsterinslag som förekommer på en del blekingska hängkläden. Denna teknik medger större frihet i mönstertecknigen, vilket konstnärinnan utnyttjat. Nord. mus. MDCL 2.447.

förandet af mönstren på en oberäknad svårighet — tekniken. De gamla arbetssätten ville ej foga sig efter de nya linjerna. Ju längre man kom i självständig teckning, desto omöjligare blev det. — — — När hela skalan af konstmässiga söm- och väfsätt pröfvats och pröfvats igen med ständigt allt mindre tillfredsställande resultat, var det liksom slut med resignationen. Man hvilade från alla metoder och behöll af det härliga gamla endast redskapet och materialet. — Det är intet fel på de gamla arbetssätten. Men de fordra form i ornamentiken, bestämda konturer, tydliga mönster. Nutidens stil är hittills framför allt en färgkonst.»

Den vävnadsteknik, som man kommit fram till för att uttrycka sin konstnärliga vilja, var den s. k. HV-tekniken. Den innebär att mönsterinslagen läggs in i väven tillsammans med bottenvävens inslag. Mönsterinslagets färg blandas med bottenfärgen, vilket ger en mera nyansrik färgskala och mindre bestämda mönsterkonturer, bild 10. Man har i HV-tekniken även lyckats »att i en vanlig väfstol åstadkomma ett fast, tätt tyg med fritt mönster, eller med andra ord att finna ett stoff som förenade den konstnärliga

10. Vävnadsprov till möbeltyg, komponerat av Carin Wästberg 1904 eller 1905 för en möbel hos Carl G. Laurin. Det första möbeltyget som utfördes i HV-teknik. Nord. mus. MDCL 4.788.

hautelissens möjligheter af fri komposition med den enklaste väfsortens billigare arbetssätt, denna tanke var utgångspunkten för sistnämnda försök». Detta konstaterande av den nya vävteknikens fördelar citeras från årsberättelsen för 1906. Den nya tekniken fick också stor användning i de många offentliga och privata inredningar, som Handarbetets Vänner utförde under 1910- och 20-talen.

Trots att HV-tekniken bryter mot allt det ytmässigt textila i de svenska traditionella vävnadssätten, bygger den dock på en ingående förtrogenhet med såväl dessa som andra vävnadssätt. Det är denna kunskap förvärvad genom Handarbetets Vänners insatser på det praktiska området under dess första tid som även senare visat sig befruktande på svensk textilkonst. Ett mera direkt beroende av de traditionella teknikerna finner vi åter under 1930- och 40-talen, då de förnämsta av Handarbetets Vänners dekorativa arbeten utförs i dubbelväv, en teknik som Alf Munthe är den förste att utnyttja. Inte minst under 60-talet har de unga textilkonstnärinnorna visat, hur den utbildning de får i de traditionella vävsätten berikar deras uttrycksmöjligheter.

SUMMARY

»Artistry and Patriotism»

This was the motto adopted by the Föreningen Handarbetets Vänner (Friends of Textile Art Association) when it started its work in 1874 with the aim of the »promotion of handicrafts and their development in a more national direction». The ladies who founded the Association had formed a committee which prepared textiles for the Swedish Section of the World Exhibition in Vienna in 1873. The patterns for these were composed by the artist Hanna Winge with objects from Swedish antiquity (fig. 1) and Swedish peasant styles as models. During the first years the Association used the peasant fabrics as prototypes for embroidery patterns (fig. 2), but through the employment of peasant girls skilled in weaving it was soon able to turn out fabrics made by the old techniques and in the old patterns to order (fig. 4). Through the knowledge and experience acquired by the Association, it was able to pass on the Swedish textile traditions to the handicraft industries of today, which has been one of the most notable contributions to Swedish textile art.

Around the turn of the century textiles became freed from the traditional patterns; but as the new »art nouveau» style, too, was made by the old techniques, it acquired a Swedish dialect (figs. 5—9). During the first years of the 20th century the experiments in form and weaving technique gave birth to the HV (Handarbetets Vänner) technique. The discontinuous laying-in of the pattern weft together with the ground weft produces smooth colour transitions, while the pattern contour becomes less marked (fig. 10). The HV technique was much used for furniture fabrics in public and private environments during the first three decades of this century.

The work of Handarbetets Vänner for the development of weaving on the basis of peasant tradition has been continued by other textile art studios and artists, especially by the Swedish domestic crafts movement.

Bengt G. T. Nyström

Alf Wallander och Rörstrand — något om svensk jugendkeramik

I Slöjdföreningens lokal vid Brunkebergstorg i Stockholm visades den 22 och 23 april 1896 en liten kollektion av modern keramik från Rörstrand. Utställningen rönte stor uppmärksamhet i pressen, och Svenska Slöjdföreningens sekreterare Erik G. Folcker ägnade upphovsmannen, den unge målaren Alf Wallander, en utförlig studie i Ord och Bilds augustinummer. Enligt Aftonbladet utgjorde utställningen »ett nytt uppslag inom vår samtida svenska konst» (AB 22/4 96), och i Dagens Nyheter skrev Edvard Alkman att det var »en mycket löftesrik utställning hr. Wallander åstadkommit, och hålles löftena lika vackert som de gifvas, så skulle vi i sinom tid äfven här i landet få bevittna ett länge och ifrigt efterlängtadt uppsving af den keramiska konsten» (DN 23/4 96).

Kollektionen skulle senare under året visas på Skandinaviska utställningen i Göteborg, på konstavdelningen, där Claës Lundin fann den utgöra »den onekligen mest originella afdelningen af hela uppvisningen» (Sth. D. 23/6 96). I december samma år utställdes i stort samma kollektion i Berlin och åtskilligt kompletterad och utökad på Allmänna Konst- och Industriutställningen i Stockholm sommaren 1897, både som en särskild avdelning av »objets d'art» i Konsthallen och på Rörstrands avdelning i Industrihallen. Enligt Folcker visade de här utställda föremålen »icke blott att konstnären själf gått framåt utan äfven att fabrikens produktion i dess helhet vunnit en hållning och en stil, som den länge saknat. Hr Wallander hade vunnit betydligt i säkerhet och i jämvikt, men hvad som mest öfverraskade och gladde var den häpnadsväckande mångsidighet han utvecklat» (Medd. Sv. Slöjdf. 1897: 2).

Alf Wallander var inte den enda keramiker man dessa år hoppades mycket av. Folckers ovan nämnda studie i Ord och Bild 1896 omfattade även Gunnar G:son Wennerberg vid Gustafsbergs porslinsfabrik, som redan året innan visat nya moderna dekorer i Gustafsbergs etalager i Stockholm. Och redan 1893 hade Folcker i en artikel i Ord och Bild skildrat Höganäs nya tillverkning av olika bruks- och prydnadsföremål i lergods i moderna former. Höganäskeramiken betraktade Folcker som inledningen till en självständig svensk utveckling. Vad Höganäs åstadkommit »inom den enklare lergodsindustrin» hoppades han nu att de kända målarna Wennerberg och Wallander skulle uppnå »inom den högre keramiken» med sin verksamhet vid respektive fabriker.

Redan tidigare hade olika konstnärer och arkitekter varit knutna till fabrikerna som konstnärliga rådgivare och

1. Porträtt av Alf Wallander. Oljemålning 1893 av Oscar Björck. Privat ägo.

som tillfälligt eller fast anställda mönstertecknare och dekoratörer. Deras verksamhet hade i regel inte tillåtits ta några självständigare uttryck. Fabrikerna tog upp utländska, främst engelska modeller och dekorer som förebilder eller behandlade svenska motiv efter internationella smakmönster. Först efter Stockholmsutställningen 1866 börjar man i liten skala att lansera något nytt. Ett försök i denna riktning gjordes t. ex. av Gustafsberg, som 1872 släppte ut August Malmströms båda bordsserviser och en del prydnadsföremål i »fornnordisk stil».

Vid mitten av 90-talet klagade man som högljuddast över den svenska porslinsproduktionens låga estetiska kvalitet och osjälvständiga hållning. De nya strömningarna utomlands och inte minst den danska keramikens exempellösa framgångar i Paris 1889, kanske främst Den Kongelige Porcelainsfabrik under konstnärlig ledning av arkitekten Arnold Krog, manade till efterföljd. 1895 hade också dansk keramik manifesterat sin överlägsenhet på en utställning i Nationalmuseum i Stockholm. När så två redan erkända och framgångsrika bildkonstnärer anställdes som »konstnärliga rådgifvare» — Wallander 1895, Wennerberg troligen året innan — betraktades detta som ett steg i rätt riktning. Man hoppades att de skulle omdana den svenska servis- och prydnadsproduktionen i »l'art nouveaus» anda. Fabrikerna var väl delvis inne på denna linje men avsåg i första hand att skapa en slagkraftig kollektion av modernt snitt till den stora Stockholmsutställningen 1897. Av utställningsredogörelser och priskuranter att döma är produktionen vid de båda fabrikerna oerhört mångsidig. Parallellt framställs hela det sena 1800-talets olika typer av keramik med en rik flora av skiftande, ofta historiserande modeller och dekorer. Endast ett övre skikt av modern konstnärlig (prydnads-)keramik utgick från fabrikerna. De konstnärliga insatserna hade sin största betydelse i att de skapade en viss good-will för fabrikens varor.

Av visst intresse i detta sammanhang — kanske mest som förmedlare — är Helmer Åslund (senare Osslund) och hans korta sejour vid Gustafsberg från sommaren 1889 till hösten 1893. Han arbetade i första hand som porslinsmålare under sommarhalvåren och utförde några tallriksmönster — däribland en serie impressionistiskt nedtecknade stockholmsvyer — och en del prydnadsgods med japanskt inspirerade motiv och former. På Skandinaviska utställningen i Göteborg sommaren 1891 erhöll han en silvermedalj för sin keramik. Redan hösten 1889 hade han besökt Paris och på världsutställningen studerat japansk och modern europeisk

Nyström: Wallander och Rörstrand

keramik. Här måste han ha studerat den nya danska keramiken, och som en av de första i Sverige försökte han sig på underglasyrmålning och tog upp japanska motiv i dansk efterföljd. Åslunds verksamhet uppmärksammades inte nämnvärt. För honom var det också mer en utkomst, som under vintrarna gav möjlighet till målarstudier. Han fick en relativt ringa betydelse, även om han sannolikt betytt en del för Wennerberg, som troligen anställdes då Åslund for till Paris för fortsatta målarstudier.[1]

Wennerbergs och Wallanders anställning vid respektive fabriker innebar att de definitivt övergav sitt måleri och vände sig till brukskonst och konsthantverk. Deras intresse för keramik förde dem över på andra områden. Från ungefär 1896/97 och en tioårsperiod framöver betraktades de som svenskt konsthantverks ledande namn.

Gunnar G:son Wennerberg (1863—1914) var anställd vid Gustafsberg 1894—1908, där han ritade en svit servismönster och utförde prydnadsföremål i främst sgrafittoteknik. In på 1900-talet experimenterade han med stengods med olika glasyrer. För Handarbetets Vänner utförde han en del kartonger för hautelissevävnader; han ritade glas för Kosta glasbruk och bokband för Gustaf Hedbergs bokbinderi samt vignetter och omslag för tidskrifter och böcker. Han var även lärare vid Tekniska skolan i Stockholm. 1908 bosatte han sig i Paris.

Alf Wallanders (1862—1914) verksamhet var än mer förgrenad, och det var i första hand han som framstod som ett samlande begrepp för svenskt konsthantverk åren omkring 1900. Detta hade dock i mindre utsträckning sin grund i hans konstnärliga kvaliteter än i hans mångsidighet, hans enorma produktivitet och hans uppslagsrika initiativ på ett flertal områden. Wallander var en av de få svenska konstnärer under dessa år, som i Ellen Keys anda satsade på och helt övergick till en verksamhet inom miljökonstens

2. Konsthantverket. Grisaille mot gul grund, målad 1905 av Georg Pauli. Alf Wallander längst till vänster skulpterar efter levande modell en kvinnofigur på en större vas. I ateljén syns även prins Eugen, Oscar Björck och Gunnar Wennerberg studera en del föremål. Grisaillen ingår i en svit dörröverstycken för en av salongerna på Waldemarsudde.

3. Allm. Konst- & Industriutställningen i Stockholm 1897, Rörstrands avdelning i Industrihallen. Den stora mittuppbyggnaden domineras av Alf Wallanders prydnadskeramik. Längst till vänster står Anna Bobergs stora påfågelsvas.

och särskilt konsthantverkets och brukskonstens områden. De stora utländska föregångarna var William Morris och Henry van de Velde. Av stort intresse är Wallanders vida syftning att få fram moderna, konstnärliga föremål och komponenter för människans hela miljö.

Alf Wallander hade ursprungligen utbildat sig till målare. Han studerade på Konstakademien 1879—85 och i Paris 1885—90, där han tillhörde Konstnärsförbundets krets. Han gjorde sig känd som en framstående pastellmålare med genremotiv, porträtt och landskap i en realistisk, lätt impressionistisk stil. Inspirerad av vännen Oscar Björck och ytterst från tyskt håll tar han under 90-talet upp havsmotiv med mytologiska naturpersonifikationer och primitiva fabelväsen. Detta går sedan igen i hans keramik. 1895—1914 var han knuten till Rörstrand som keramisk formgivare och tidvis konstnärlig ledare. 1896 anställdes han vid AB Svensk Konstslöjdutställning S. Giöbel som textil mönstertecknare och som konstnärlig ledare från 1897 samt ver-

kade som ledare av företaget från årsskiftet 1899/1900 till sin död. Vid »Giöbels» ritade han olika slag av inredningstextilier, gobelänger och möbler. Det giöbelska företaget såg han som ett instrument att realisera sina konstnärliga ambitioner. Utöver sin verksamhet vid Rörstrand och Giöbels ritade han glas för Kosta och Reijmyre glasbruk, armatur för Böhlmarks och Leja, silver, brons, tenn, järnsmide, smycken m. m. för olika stockholmsföretag samt bokomslag och bokband för Ljus och Bonniers förlag och Gustaf Hedbergs bokbinderi. Vidare satt han med i olika kommittéer inom Svenska Slöjdföreningen, där han invaldes 1896, och i Sveriges allmänna konstförening, där han var intendent från 1910. Han var även verksam som lärare vid Tekniska skolan.

Alf Wallander övertog inte ansvaret för den konstnärliga produktionen vid Rörstrand, som många gånger gjorts gällande, utan anställdes efter en tids experimenterande, för att citera honom själv, »som ledare av det konstnärliga inom fabriken, det vill säga genom min personliga insats väcktes de förutvarande till lif och genom att jag sjelf utförde en hel del arbete åt fabriken fingo de andra som voro där förut, en slags imitationsifver så att de engagerades till att komma in på den bog jag ville ehuru jag ej hade något med dem direkt att göra»[2].

Han arbetade med egna kompositioner samt utförde modeller och ritningar som förlagor för fabrikens drejare och modellörer. Med de av honom införda dekorationsmaneren och med sin smittande personlighet fick han avgörande betydelse för fabrikens konstnärliga »ansikte». Wallander ritade även »mönster och modeller i andra riktningar», dvs. i olika historiserande stilar.

Den som närmast anställde och satsade på Wallander var Rörstrands tekniske och administrative ledare, disponent Robert Almström, som lett fabrikens tekniska avdelning sedan 1863 och åren 1893 till 1908 ensam hade ledningen av företaget. 1908 övertog sönerna Harald och Knut Almström ledningen. Dessa hade anställts vid fabriken 1892 respektive 1893 och arbetat med framställning av olika glasyrer, bl. a. rouge chinois, lustreglasyrer och kristalliserande glasyrer. De hade även konstnärliga ambitioner, och Harald Almström ställde ut ett tiotal vaser med reliefdekor på Stockholmsutställningen 1897. Knut Almström var den som invigde Wallander i olika tekniska förfaranden.

Fabrikens »chefsdessinateur» under en lång följd av år var arkitekten Erik H. Tryggelin (1846—1924). Han hade anställts 1872 och var verksam till in på 1910-talet. Tryggelin utförde åtskilliga av fabrikens praktvaser, modeller till kakelugnar och framför allt ett stort antal servismönster. Åren 1889—1894 hade arkitekten och läraren i högre konstindustriell fackteckning vid Tekniska skolan Hugo Heurlin (1851—94) varit anställd som konstnärlig rådgivare. Bl. a. på Göteborgsutställningen 1891 utställdes en del föremål efter hans ritningar.

Av Rörstrands övriga fast anställda keramiker kan nämnas Algot Eriksson (f. 1868) och Karl Lindström (f. 1865), båda födda på Rörstrand och anställda vid fabriken under något av 80-talets sista år, samt Nils Lundström (1865—1960). De utförde egna kompositioner,

4. Monteruppställning från utställningen i april 1896 i Svenska Slöjdföreningens lokal vid Brunkebergstorg. Flera av de här utställda pjäserna skulle senare serieproduceras. Vasen längst ned till höger, Rörstrands s. k. XZ-modell, tillverkas ännu på 1920-talet. Efter Ord och Bild, sept. 1896.

vanligen starkt påverkade av Wallander och med underglasyrmålning i klar anknytning till Den Kongelige Porcelainsfabriks och Bing & Gröndahls produkter. Den självständigaste av dem var Algot Eriksson. Waldemar Lindström modellerade djur, ofta olika sjöfåglar, målade i en mjuk naturalistisk färgskala. Denna specialitet hade även sina förebilder i Danmark. Anna Boberg gästspelade vid fabriken — bekant är hennes stora Påfågelvas på Stockholmsutställningen 1897 — och arkitekterna Ferdinand Boberg, Agi Lindegren och I. G. Clason ritade ett flertal kakelugnar. Modelleringsarbeten på kakelugnar och större vaser utfördes under ledning av fabrikens »modellmästare» Axel Öberg.

Utmärkande för Wallanders tidiga keramik är den starkt plastiska dekoren, kombinerad med en kraftfull, spiralt växande rörelse till en organisk helhet. Motiven är realistiskt uppfattade och färgskalan rikt nyanserad. På utställningen i april 1896 i Slöjdföreningens lokal exponerades 28 arbeten utförda av Wallander. I flera fall hade grundformen drejats efter hans profiler och han själv anlagt den plastiska dekoren.

Bland de på utställningen exponerade föremålen märks bl. a. en skål formad som en havsvåg med en najad glidande över vågkammen och med en uppdykande delfin. En konisk, kraftigt modellerad vas med hög hals, kallad Vågskum, är formad som en skumman-

de vattenvirvel med två lekande delfiner och en najad runt vasens bukparti och med delfinernas stjärtar slingrande upp efter halsen. En grupp vaser har dekorerats med olika växter i relief, som nära följer den ofta lökformade kärlformen, omsluter den och förstärker den: en vas med en skata sittande på en tallkvist mot mörkblå fond, en lampfot med en rönngren med blad och lysande röda bärklasar, en kardborre med väldiga blad som sluter sig kring den bukiga, låga vasen och delvis är fritt modellerad. På en större vas växer ett antal blomstjälkar efter kärlets sida med blomkronorna i full relief och delvis genombrutet arbete vid mynningen. Denna grupp skulle Wallander vidareutveckla mot konstnärligt mer vägande former. Vidare visades en del prydnadsfat dekorerade med stora blommor samt en grupp vaser och skålar med i det närmaste fristående skulptural dekor: en punschbål med »gumshuvud, vinrankor och grinande faunkropp», en hög vas med tre svanar med utbredda vingar och en vas med en sittande kvinna, bild 3.

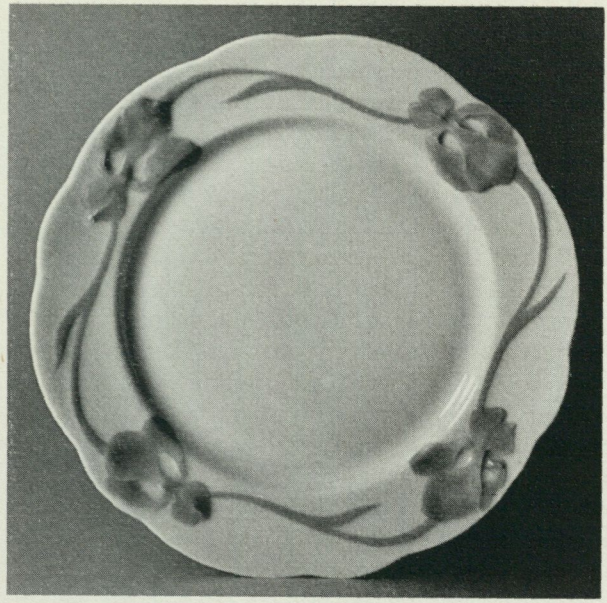

5. Vas i flintgods med havsnymfer och blåstång i relief. Målad i vitt, ljust blått och grönt under glasyren. Signerad A. Wallander. Utställd på Stockholmsutställningen 1897. Privat ägo.

På Fritz Gurlitts konstsalong i Berlin i december samma år utställdes Wallanders keramik för första gången utomlands. Det var i stort samma kollektion som tidigare under året, i april i Stockholm och i juni i Göteborg på Skandinaviska utställningens konstavdelning. Wallanders keramik väckte uppmärksamhet, och främst fäste man sig vid hans metod att åstadkomma ett organiskt samband mellan kärlens grundformer och den figurala utsmyckningen med nymfer, fauner etc. Föremålen var »hållna i veka, men ändock framträdande färger, formerna förena renhet med en tilldragande uppfinningsrikedom . . . Synnerligen lyckligt är sättet, på hvilket Wallander begagnar sig af blomsterstänglarna för att enkelt men dock uttrycksfullt pryda kärlets nedre del, hvilket parti eljest lätt gör ett otillfredsställande intryck».[3]

På Stockholmsutställningen 1897 visades det mesta av hans tidigare, ovan beskrivna prydnadskeramik. En del nyheter hade tillkommit, bl. a. ett par jättevaser på 1,4 m med ett par stridande drakar och en lampfot Kråkor bland tallgrenar av samma motiv som en vas från 1896. Carl G. Laurin ansåg lampfoten ge en svensk kvällsstämning, vara hemtrevlig och på ett behagligt sätt stiliserad.

Främst på utställningen står en serie låga vaser och skålar med havsmotiv, mjukt modellerade och hållna i svala toner av grönt och blått. Bland dessa var en vas med simmande nymfer och alger i en sugande spiral vattenrörelse, bild 5. Dekoren är modellerad i låg

6. Tallrik ur Alf Wallanders servis i fältspatporslin med Irismotiv, utställd första gången på Stockholmsutställningen 1897. I produktion in på 1910-talet. Rörstrands museum, Lidköping.

relief och färgskalan raffinerad med ljusa kroppar mot en vattenskimrande yta i grönt och blått. En låg skål i grönskimrande kopparlustre har en ringformigt inåtböjd kant, som antyder en långsam havsdyning, över vilken glider en bakåtlutad nymf och ett drakliknande odjur med öppet gap, bild 7.

En annan färgeffekt var rent vitt som bakgrund för starkare eller blekare hållna växtmotiv i hög relief. Bland dessa var ett par vaser med kardborremotiv och kastanjeblad från utställningen 1896.

Bland Rörstrands halva hundratal utställda serviser tilldrog sig några ritade av Wallander den största uppmärksamheten. Han hade här osökt utnyttjat en svag reliefdekor målad under glasyren i bleka färger, som kontrasterade mot stora vita ytor. Främst sattes hans servis i fältspatporslin med Iris-motiv i bleka blå, rosa och gröna färgtoner, bild 6. Efter samma principer var en servis med Tulpan-motiv i en blek blå färg. Blommorna tecknar sig i svag relief efter tallriksbrämen och fullt modellerade som handtag på tillbringare, skålar och koppar, där stjälken utgör handtaget och blombladen får omsluta, hålla, själva kärlformen. I enklare gods med målad dekor förekom några serviser, bl. a. ett par med blommor i emaljmålning, en modell av rokokokaraktär dekorerad med penséer i flytande blått (Pensé) samt en servis, Blåsippa, som starkt erinrar om Wennerbergs serviser med stiliserade växtmotiv.

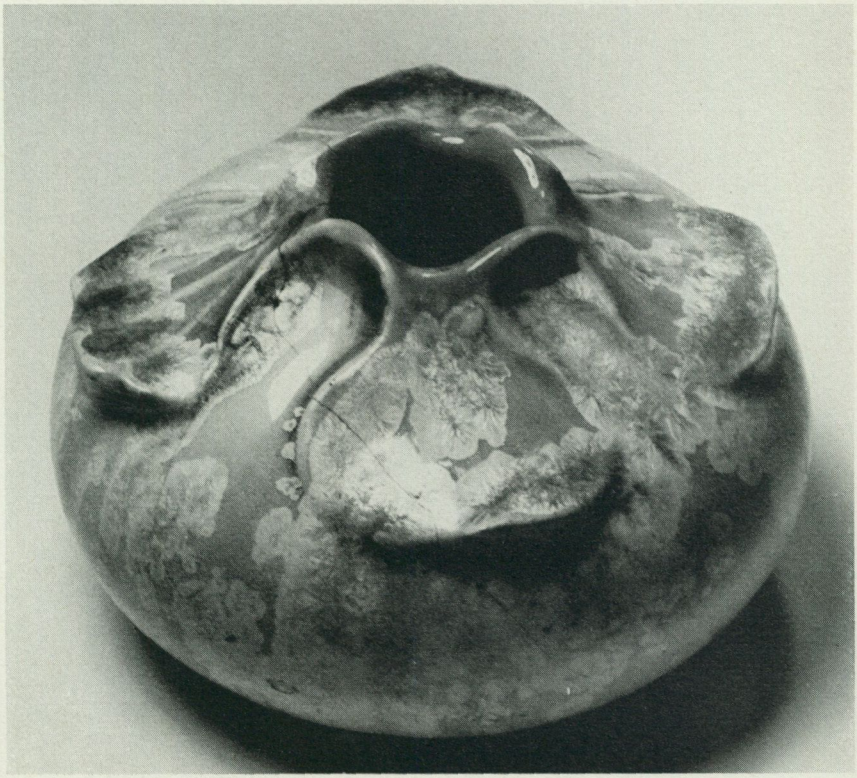
Wallanders serviser blev Rörstrands trumfkort på utställningen. I stort sett tillvaratogs dock inte det intresse de väckte. När tillverkningen kom igång, begränsade man sig till de exklusivare kvaliteterna. Pensé levde längst och finns ännu i 1924 års priskurant. Mönstret var väl också en mer kommersiell spekulation i nyrokokons kvardröjande popularitet. Blåsippa var ur produktionen redan 1902 liksom de övriga emaljmålade dekorerna. Iris utbjuds i 1911 års priskurant, Tulpan i 1914 års i två versioner med blå stoffering och i rött, gult och grönt.

Under 90-talets sista år laborerar Wallander även med olika glasyrer som anbringades på vaser i enkla, i regel japanskt inspirerade former, bl. a. rouge chinois och kristalliserande glasyrer. En liten låg vas har av Wallander modellerats med fyra blomblad runt mynningen. Underglasyrmålningen i blekt turkosgrönt har överdragits med en rinnande kristallinisk glasyr, bild 8.

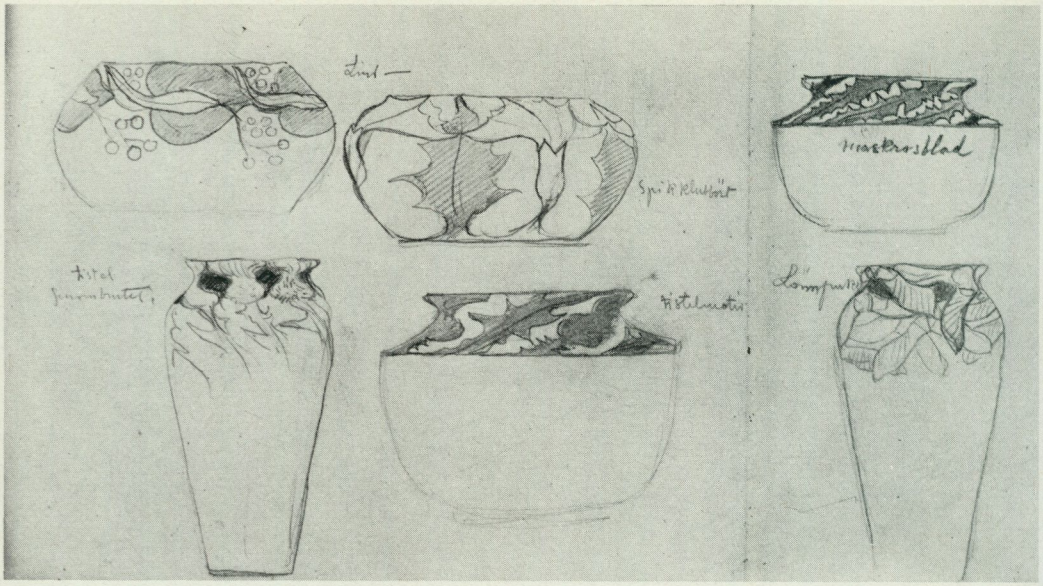
Under de närmaste åren deltog Rörstrand med bl. a. Wallanders keramik

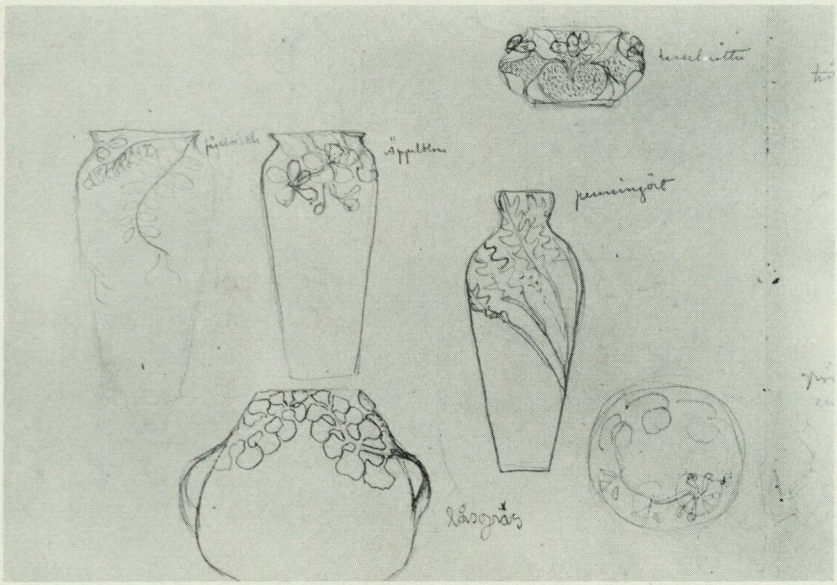

7. Skål i grönskimrande kopparlustre, signerad Alf Wallander 1896. Inköpt av Nationalmuseum på Stockholmsutställningen 1897. Nationalmuseum 14/1897.

8. Vas i fältspatporslin med underglasyrmålning i blekt turkosgrönt och med kristallinisk glasyr. Signerad AW. Troligen utförd omkring år 1900. Nord. mus. 256. 725.

9—10. Uppslag ur Alf Wallanders skissbok från 1897/98 med försök att anpassa svenska växter på olika kärlformer. Nationalmuseum 60/1928.

på ett flertal utställningar, i Köpenhamn och Gävle 1897, i bl. a. Berlin, Budapest och Paris 1898.

Till världsutställningen i Paris år 1900 hade både Gustafsberg och Rörstrand förberett sig grundligt. I januari exponerade båda fabrikerna sina Pariskollektioner på Nationalmuseum. Pressen noterade en »beaktansvärd utveckling från 1897» både vad gällde sortiment och teknik och de två huvudkonstnärernas — Wennerbergs och Wallanders — produktion. Rörstrands exposition präglades som tidigare av föremål i underglasyrmålning i ljusa, lätta och diskreta färger och med en skulptural dekor med figur- och blommotiv, »som bildar ett helt med själfva föremålet». Enligt Edvard Alkman hade Wallander nu fått större respekt för »den arkitektoniska grundform, utan hvilken den keramiska konsten alltför lätt urartar till en tom och tröttande lek . . . modelleringen har efter hand blifvit allt bättre inarbetad i den verkligt konstruktiva konturen» (DN 31/1 1900).

På världsutställningen senare under året fick Rörstrand något av ett internationellt genombrott. Jämförelser drogs visserligen med den danska keramiken och man betonade dess stora betydelse, men man ansåg överlag att svensk keramik nu hade fått en egen karaktär. Som utmärkande för Rörstrands produkter såg man föreningen av skulptural dekor med ett diskret färgval. Färgsättningen var dock kraftigare än den danska.

Utställningen var på sätt och vis en summering av vad Rörstrand åstadkommit under slutet av 90-talet, och överlag exponerades föremål kända från tidigare utställningar eller av samma karaktär. Nyheter av intresse var en stor skulpterad vas med tre papegojor i hög, delvis fristående relief ritad av Wallander samt ett flertal nya vaser med florala motiv. Bland dessa var en »pot à fleur» av Wallander med kastanjeblad i låg, vid mynningen genombruten relief. Blomkrukan erinrar f. ö. om en av Eugène Feuillâtre visad vas på Parissalongen året innan.

Alf Wallanders keramik visar en utveckling mot en lugn och mer sluten yttre form och ett mer avvägt användande av den plastiska dekoren. Våldsamheterna från debututställningen har med några undantag övergivits redan 1897. Även vissa motiviska förändringar sker. De marina och figurala motiven överges under 90-talets sista år, även om serietillverkade repliker förekommer ännu 15 år senare. Ännu i 1920 års priskurant utbjuds en vas från debututställningen 1896, den s. k. »XZ-modellen» med två delfinhuvuden och en havsnymf. Den ursprungligen rågodsmålade vasen i starka, naturalistiska färger förekom under åren bl. a. i underglasyrmålning i ljust grönt och blått mot vit fond, i turkosgrön underglasyrmålning till Parisutställningen 1900, med urangul glasyr och i marmorlyster.

De florala motiven dominerar Wallanders keramik liksom tidens konsthantverk överlag. Wallander tar vanligen upp sådana motiv som har en nationellt svensk anknytning. I en bevarad skissbok från ca 1897—98 har han metodiskt sökt anpassa olika växter till varierande grundformer efter sina egna kompositionella principer. På skissbladen har blommornas namn antecknats: hasselnöt, penningört, äppleblom, tistel, maskrosblad m. fl., bild 9—10.

Som en första fas i Wallanders utveckling kan man betrakta hans keramik med plastisk dekor, ofta komponerad i en skruvad rörelse och uppfattad som en organisk helhet. Impulserna till denna keramik har Wallander fått från den moderna danska och franska keramiken och ytterst från japanskt konsthantverk. Några direkta förebilder kan inte utpekas, och utrymmet här är för begränsat att tillåta närmare studier. Förutsättningarna för hans keramik är dock uppenbara. Under sina studieår i Paris hade han rika tillfällen att studera modernt konsthantverk, bl. a. på världsutställningen 1889. Flera i hans umgängeskrets i Paris, bl. a. Carl Larsson, Per Hasselberg och Christian Eriksson hade goda kontakter med franska konstnärer. Under 1880-talet arbetade bl. a. Felix Bracquemond och Albert Damouse vid Sèvres inspirerade av japansk keramik med naturalistiska växtmotiv framställda i relief. Damouse fick sedan betydelse för det danska underglasyrmåleriet, och han experimenterade med stengods och olika glasyrer, liksom även Auguste Delaherche, Edmond Lachenal och Pierre-Adrien Dalpayrat. De båda sistnämnda utförde åren omkring 1890 flera arbeten med figurer i fullt fristående relief.

Alf Wallanders dekorativa principer var, som framgått av ovan, stilbildande för Rörstrands keramik, men även vid Gustafsberg arbetade skulptören Herman Neujd åren omkring 1900 med en keramik erinrande om Wallanders men av ett våldsammare slag. Också Wennerberg utförde ett flertal vaser med reliefdekor och ofta i genombrutet arbete. Wennerberg arbetade övervägande i sgrafittoteknik med blommotiv anbragta på enkla, japanskt inspirerade former. Han uppfattades som dekoratör, och hans arbeten präglas i regel av en stilla, nästan vegetativ harmoni.

I Tyskland säges Wallander ha haft en viss betydelse. Porslinsfabriken i Meissen erinrar i vissa arbeten om Wallander både motiviskt och formellt, liksom porslinsfabriken i Berlin som med konstnären Theo Schmuz-Baudiss omkring 1900 säges ha arbetat i anslutning till Wallanders lätta relief, tonande porslinsmassa och i anordningen av blomranden.[4]

En annan sida visar Wallander med en uppsättning vaser med en floral ornamentik målad på enkla, uttrycksfulla vasformer, ofta försedda med handtag som ger en luftig, dubbel kontur. Vaserna har sannolikt ursprungligen tillkommit åren omkring 1900 eller strax innan. Det är tydligt att impulser från Wien har disciplinerat hans stil. Växtornamentiken anknyter till hans textila kompositioner och även till en del av hans bokband. Några av dessa modeller med olika motiv och glasyrer producerades vid Rörstrand till slutet av 1910-talet, bild 11.

Alf Wallanders minskade keramiska produktivitet under 1900-talets första år får ses mot bakgrunden av att Rörstrand nu hade uppnått en »stil», som på utställningar både utomlands och i Sverige förlänat fabriken Grand Prix och guldmedaljer. Fabriken deltog på utställningar i bl. a. Gävle, S:t Petersburg, Turin, Hälsingborg, Liège, Malmö, S:t Louis, m. fl. orter. Wallander var dessa år även starkt engagerad i det Giöbelska företaget.

Inför Konstindustriutställningen i Stockholm 1909 synes Rörstrand och Alf Wallander ha arbetat fram en rad

11. Vaser i flintgods från åren omkring 1900, signerade DESSIN ALF WALLANDER. Vasen längst till höger i grönt, de övriga i blekblått och blått mot vit grund. Vasen längst till vänster förekom med olika glasyrer vid Rörstrand till mitten av 1910-talet. Ett utkast till modellen finns i skissboken från 1897/98. Privat ägo.

nya kompositioner. På Rörstrands julutställning 1907 visades en kollektion vaser, urnor, paraplyställ och olika bruksföremål i flintgods, utförda med »reliefkonturering» och rågodsfärger i starka, klara nyanser av gult, blått, grönt och rött, bild 12. Motiven var starkt stiliserade blommor och frukter, fiskar, påfåglar, vindruvsklasar och ornamentala slingor och korgflätning. Samtliga dessa föremål var komponerade av Wallander, och i samma stil planerades te- och kaffeserviser, och under det följande året utfördes även en »jul»-servis i samma stil.

Tillvägagångssättet är nytt för Wallander. Den ornamentala dekoren är begränsad till avsnitt och band, vanligen kring kärlens hals- och bukpartier. Färgsättningen är olik hans danskinspirerade men har anknytning till hans tidiga, naturalistiska färgskala. Närmast bygger Wallander på tyska och österrikiska förebilder. Vid denna tidpunkt var det dock fråga om allmängods, och t. ex. Gunnar Wennerberg och Beata Mårtensson vid Gustafsberg arbetade med variationer av samma dekorativa principer med tennglasyr på stengods. Dessa nya föremål blev lång-

12. Bonbonjär och vaser i flintgods i olika lyskraftiga färger och vitt från 1907/08, signerade DESSIN ALF WALLANDER. Utställda på Stockholmsutställningen 1909 och i produktion till c:a 1915/20. Privat ägo.

livade och förekommer i priskuranterna in på 1920-talet.

I Rörstrands monter på utställningen visades en svit vaser och urnor komponerade på detta sätt, men med dekoren mer koncentrerad till bestämda band runt buk- och halsparti. Så exponerades t. ex. en trädgårdsurna med gula citroner mot mattgrönt bladverk i låg relief samlat i ett band runt bukpartiet. Av Wallander visades i övrigt några vaser med enbart målad dekor

13. Delar av Alf Wallanders servis Fjäril, utställd första gången på Stockholmsutställningen 1909.

efter samma principer samt några vaser med kristallinisk glasyr. Vid sidan av dessa visades ett stort antal av Wallanders modeller från tidigare utställningar men nu med olika varierande glasyrer. I flera fall utställdes förlagorna redan 1896 eller 1897. Nya var bl. a. ett par enorma urnor med modellerade örnar i kraftig relief vid urnornas axelparti och ett par stora piedestaler med krukor i genombrutet arbete med starkt stiliserade tallgrenar; båda paren var helt vitglaserade.

Av Wallander visades även en kaffeservis dekorerad med en slända efter samma principer som tidigare, dvs med sländkroppen som handtag och vingarna omfattande koppen. Kolooringen var koncentrerad till sländorna och hållen i kallt violett tonande mot rosa. Vidare utställdes en servis i enkla, spänstiga former dekorerad med en blekblå fjäril i låg relief. Sländservisen förekommer ännu i 1924 års priskurant, Fjäril så sent som 1914.

Både Rörstrands och Gustafsbergs expositioner 1909 möttes av ljum, nästan likgiltig kritik. Man betonade beroendet av japansk keramik, direkt och via europeiska konstnärer och fabriker. En ur den unga generationen, Axel Romdahl, skrev att »Denna fördröjda japansk-franska naturalism har hos oss alltfort hållit sig utan att störas av det krav på starkare dekorativ fantasi, mera materialmässig och logisk uppfattning, som i utlandet gjort sig gällande under de sista tiderna, och som i t. ex. möbelkonsten kommit till synes även hos oss» (GHT 28/6 09).

Efter Stockholmsutställningen 1909 synes Wallander mer eller mindre ha dragit sig tillbaka som keramisk formgivare. Till en del berodde detta på att han engagerats i olika styrelser och organisationer och följaktligen fick mindre tid över för konstnärlig verksamhet. Detta märks även i hans produktion vid Giöbels och Kosta och Reijmyre. Han synes även ha mött ett visst motstånd från Rörstrands nya företagsledning, närmast Harald Almström, vilket bl. a. kan utläsas av Almströms inlägg i den debatt som i mars 1915 ordnades av Svenska Slöjdföreningen med anledning av den nedgörande kritiken över Baltiska utställningen.

På Baltiska utställningen i Malmö 1914 kröntes Rörstrands avdelning av Wallanders Örn-vas från 1909, nu i grågul glasyr, som blev något av ett monument över en urvattnad men ursprungligen vital jugendstil. Här visades även en servis ritad av Wallander, dels med underglasyrmålning i blått med intecknade guldax, dels helt vit. Formgivningen bygger på hans Fjärilservis från 1909 men saknar reliefdekoren. Med sina enkla, spänstiga former visar den framåt mot vad som senare skulle bli vackrare vardagsvara. Servisen finns ännu i 1924 års priskurant, avbildad inte långt ifrån Louise Adelborgs bordsuppsatser och Edward Halds vaser.

Signeringar: Alf Wallanders originalarbeten eller den serievara han själv lagt hand vid signerades i regel med hela namnet utskrivet. »DESSIN ALF WALLANDER» förekommer på hans serieproducerade modeller med hans egna dekorer. Många gånger saknas denna signatur, och om modellerna försetts med andra dekorer och glasyrer har som regel endast fabriksnamnet satts ut, något som för övrigt nästan alltid gäller hans serviser.

[1] Nils Palmgren, Helmer Osslund, 2:a uppl., Malmö 1952.
[2] Brev till Axel Tallberg, daterat 1 maj 1904. Konstakademiens arkiv.
[3] Post & Inrikes Tidningar, 13 dec. 1896, som citerar icke nämnd tysk tidning.
[4] A Leistikow-Duchardt, Die Entwicklung eines neuen Stiles in Porzellan. Heidelberg 1957.

I övrigt har uppgifter hämtats ur bl. a. de stora utställningsredogörelserna och samtida svenska och utländska periodica samt arkivaliskt material.

SUMMARY

Alf Wallander and Rörstrand. Some Notes on Swedish Art Noveau in Ceramics.

In 1895 the artist Alf Wallander (1862—1914) was employed at Rörstrands Porslinsfabrik in Stockholm primarily with a view to his creating a striking collection of modern pottery to be on view at the great Stockholm Exhibition in 1897. The painter Gunnar G:son Wennerberg (1863—1914) had been engaged in the previous year for a similar purpose at the Gustafsbergs Porslinsfabrik, outside Stockholm. These two artists were to leave their marks on the production of the respective factories' china ornaments and on a superior class of tableware of high quality for the next 10—15 years, and consequently also on the production of Swedish china as a whole during that period. In April 1896 Wallander had his first exhibition of pottery in Stockholm, and in December of the same year for the first time abroad — in Berlin.

Alf Wallander had earlier become well-known as an outstanding pastellist in a realistic, slightly impressionistic style. He also devoted himself to other branches of decorative art, textiles of various kinds, furniture, glass etc., and from the year 1898 he was head of one of Stockholm's principal firms dealing in arts and crafts.

As a first phase in Wallander's development we may regard his ceramics with a graceful décor, often composed in a spirally expanding design and conceived of as an organic entity. The impulses that led up to this type of ceramic design he had derived from the modern Danish and French pottery and, most remotely, from Japanese art-handicraft — he had studied in Paris towards the end of the 1880s. His motifs are often of a marine character and, as a rule, closely follow the Danish style of under-glaze painting (figs. 3—10).

Wallander shows another side of his artistic abilities in designing a set of vases with a floral ornamentation painted on simple lines in design yet full of expression, often with handles, which give them an airy, double contour. The vases were produced during the last years of the '90s and around 1900. It is quite evident that impulses from Vienna disciplined his style (fig. 11). In preparation for the Applied Arts Exhibition in Stockholm in 1909 Wallander and Rörstrand designed and produced a series of vases, urns, umbrella stands and various utility goods of flint ware, the decor being contoured in relief and painted with luminous shades of blue, green, red and yellow (fig. 12). Around the 1910s Wallander apparently more or less gave up ceramics.

Anna-Maja Nylén

Blåblusen och andra blusar

Blusen har ett användningsområde, som sträcker sig från blus av grovt tyg för alla slags arbetarkategorier till elegant aftonplagg av guldlamé. Ytligt sett har man svårt att förstå, varför till utseende och användning så olika plagg har gemensam benämning. Men vid närmare skärskådande går förbindelselinjerna mellan de båda ytterligheterna via de liberala och revolutionära rörelserna i Europa under 1800- och 1900-talen, arbetarklassens och kvinnornas sociala och politiska frigörelse. Både till namnet och till gagnet har blusen tidvis haft ett mycket starkt symbolvärde, som till en del förklarar benämningens prestige och genomslagskraft.

Benämningen *blus* är en försvenskning av det franska ordet *blouse*, en utanpåskjorta som i Frankrike bärs och burits av arbetare och bönder som skyddsplagg. I svenskt språk kommer ordet in på 1820-talet, introducerat genom vår första modetidskrift Konst- och nyhetsmagasin år 1822. I augustinumret meddelas under rubriken »Mode-Nyheter från Paris», att »ett nytt slags fruntimmersklädning eller egentligen s. k. Rock har fått benämningen *Blouse*». I septembernumret samma år återges den i bild och beskrivs sålunda: »Uti föregående Häfte hafva vi lofvat lemna något mera detaljeradt om den nya klädedrägten för Damerne, under benämningen *Blouse*, och i sanning finna vi oss icke förlägne att kunna afhandla detta ämne, ty i de sednare Franska Mode-Journaler omtalas Blouserne så systematiskt, vidlöfftigt och mångfaldigt, at vi skulle kunna lemna en hel bok om ämnet; emedlertid skola vi, utom nedanstående tvenne teckningar af dem meddela så mycket som svarar till ändamålet». Skillnaden mellan blouse och den klänning, som samtidigt var högsta mode, chemise, är att blousen var ett ytterplagg och bars med pantalonger, långbyxor, och snörkängor. Sambandet med arbetarblusen blir klarare vid närmare jämförelse med bild 1. Utmärkande för denna är att den är vid och så lång att den ibland når knäna. Man bör särskilt observera axeloket med den rika rynkningen. Anpassad till empirmodet har blousen blivit fotfri, alltså kortare än chemisen, och axeloket och rynkningen blivit epåletter med veck och garneringar.

Det ligger en ideologisk konsekvens i modeskaparnas val av förebild i detta liksom i andra fall, när det gäller empiretiden. Revolutionens härskande skikt gjorde arbetarnas dräkt, blusen och pantalongerna, långbyxorna, till högsta mode inte bara i mans- utan också i kvinnodräkten. I Konst- och Nyhetsmagasinets oktobernummer samma år (1822) avhandlas åter blu-

1. Blusman. Avsnitt ur målning av Horace Vernet, »Hertigen av Orléans, sedermera Ludvig XVIII, rider den 31 juli 1830 genom Paris till Hôtel de Ville».

sen. »Åtskilliga fruntimmer af goda tonen börja inse att Blouserne, oaktadt deras mångfaldige veck, äska en fin växt, et något långt öfverlif och snarare en framstående än egentligen fyllig barm, hvarföre också åtskilliga Damer gifva företrädet åt de så kallade halfva Blouser, eller klädningar som till en del härma Blousen.

Smärre barn af båda könen äro nu

2. Ur Konst- och Nyhetsmagasin 1822, pl. 12. T. v.: »Blouse af cambric», t. h.: »Blouse med broderi av bomullsgarn . . . Hvita Pantalonger af cambric.»

nästan allmänt klädda i Blouse med pantalonger; färgen är nankingult eller fumée de Londres och garneringarne eller kantningen på dem är blå, grön eller scharlakanröd». Empirens blouse var en av de många modenyckerna, ett motiv som togs upp, utnyttjades och försvann för något nytt uppslag. I barndräkten förefaller dock kombinationen blus och långbyxor ha

3. Gosse i blus, Robert Busck, f. 1839, son till ryttmästaren C. R. Busck och hans hustru, f. Hoffstedt. Oljemålning. Privat ägo.

slagord. En svensk iakttagare i 1844 års Paris skriver bl. a.: »Bluserna . . . ha i allmänhet mycket anseende. De emotsvara våra s. k. framtidsmän.» Även i Belgien bar de revolutionära organisationerna den blå blusen. I Sverige har ordet på 1830-talet accepterats i litterär framställning som benämning på arbetarnas skyddsplagg.

Att det då också gäller ett plagg av mindre vanlig typ, därpå tyder möjligen ett uttalande från 1837: »De flesta (bland folket vid Motala slussverk) voro klädda i blus, hvilket såg litet utländskt ut.» Det var sannolikt militär personal i arbete vid slussverket, vilket förklarar sagesmannens uppfattning om arbetskarlarnas klädsel till vilken vi strax återkommer. Den långa blusen användes framför allt av yrkeskategorier, för vilka fransk konst och kultur var förebildlig och som i många fall inhämtat sin utbildning i Paris eller i därifrån influerade centra. Detta gäller framför allt målare, skulptörer och studenter.

Blusen av detta slag var i stort sett en överklassföreteelse i vårt land. Ett av de plagg, till vilket benämningen blus skulle komma att knytas, var emellertid sedan lång tid i bruk hos vissa yrkesgrupper samt på landsbygden under andra benämningar.

Redan på 1700-talet fanns en klädståndshandel med färdigsydda kläder och även med använda plagg. Särskilt frekventerade av arbetsfolk var sjömansbodarna, där arbetsskjortor av segelduk, s. k. bussaronger, kunde köpas. Det var ett typiskt sjömansplagg, en sorts överdragsskjorta eller -rock, antingen sluten fram med krage eller öppen framtill med knäppning. Den gjordes och avyttrades av sjömännen

en betydande kontinuitet, vilket i sin tur sannolikt har med äldre traditioner att göra.

Namnet dyker emellertid upp igen, när de revolutionära idéerna får förnyad aktualitet under den bourbonska restaurationen, juli- och februarirevolutionerna 1830 och 1848 samt andra kejsardömet. Blus och blusar blev då jämsides med blusmän en beteckning för en medlem av det franska arbetarpartiet. Den blå blusen blev ett igenkänningstecken och symbol för dem som ville framåtskridande på grundval av den franska revolutionens stora

4. »Blouse» blev ett mycket omhuldat plagg, som försågs med rika snörprydnader, krage och rysch. Flicka i »blouse» med pelerinkrage. Konst- och Nyhetsmagasin 1822.

själva eller kunde köpas vid auktioner från flottans förråd på Skeppsholmen och återförsåldes från klädståndet. Den blev arbetarskjortan par préférence, typisk för de ospecialiserade arbetargrupperna med timlön, vilka icke som vissa hantverkarkategorier hade arbetskläder som en del av lönen och därför kom att bindas vid vissa yrkestraditioner i dräkten.

Benämningen bussarong var länge det folkliga ordet, brukat redan på 1700-talet, innan benämningen *blus* kom i allmänt bruk. Både ordet och det plagg, som bar benämningen, förekom och förekommer ännu i många variationer över hela landet. På Öland och i Blekinge finns formen busserunde om en lång rock, i Östergötland bussarång om en kort, vit utanpåskjorta, i Norrland heter det bussaron med förkortningsformerna ron, rona eller ronka om ett plagg av linne, bomull eller ylle, som dras utanpå de övriga kläderna. I Värmland och Dalsland användes formen busserull. I regel har den använts som arbetsplagg, men i framför allt Västerbotten och Norrbotten har den använts även till helgdags.

Mestadels brukades halvylletyg med bomull i varpen och hemspunnen ull i inslaget, vilket gav ett stadigt, slitstarkt tyg, vanligen i grått. Förutom detta material nämnes också vadmal och annat helylle, lin- och hamptyger samt bomull, i synnerhet på senare tider blåtyg, blåfärgat bomullsserge (kypert). Tidigare brukades i stället parkum, ett på ena sidan flossat, enfärgat eller randigt tyg i satinbindning. Numera brukar man mest ordet tvills av engelskans twill. Då bussarongen användes året om, anpassades givetvis materialet till årstiden, så att lin, hampa och bomull bars under sommaren och ull och halvylle på vintern. Lin, hampa och vadmal kom tidigare till användning men har utträngts av halvylle och bomullstyg. Som ovan nämnts var grått det vanligaste i halvylletygerna och blått i bomullstygerna. Bussarongen kunde vara randig i blått och vitt eller blått och svart, eller rött och vitt. Bussaronger i dessa material var först och främst vardags- och arbetsplagg men kunde även som nya bäras om söndagarna. »För ett 40-tal år sedan användes plagget såsom nytt även

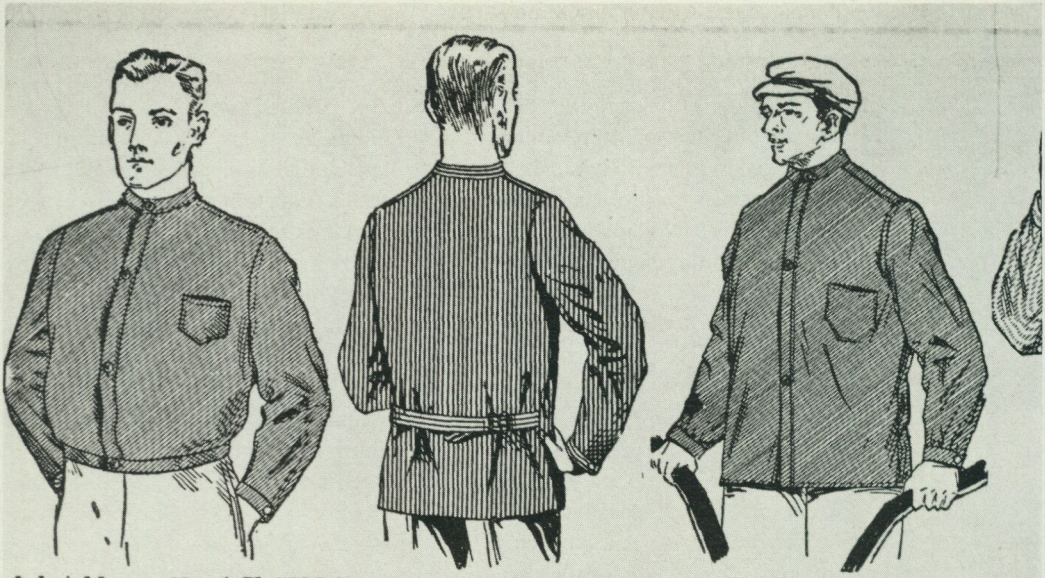
till helgdags, då man var hemma på gården och benämndes 'häljtasbusseron'» (Bureå sn, Västerbotten). Flera meddelare uppger att det funnits särskilda helgdagsbussaronger, som vanligen var av klart blått eller rött ylle, »helgdags- eller stadsbussarona». En sagesman i Hässjö, Ångermanland, ger följande uppgifter om färgen på bussarongerna: »Först blå, 1870—80 blev det modernt med helröda ylleronor, vilka användes mest av ungkarlarna. Efter en tid började man väva in svarta ränder och rutor i de röda, senare kom åter den blå ronan till heders. Till vardags var den vanligen svart och blårandig, till helg en enfärgat blå. En del hade broderat ett sicksackmönster på klaffen.» Enligt denne meddelare skulle den röda bussarongen ha köpts i Umeå.

Till snittet kunde bussarongen förete smärre variationer. Vanligtvis var den skuren som en skjorta med hals-, handleds- och midjelinning samt knäppning hela vägen framtill eller utan midjelinningen och med slejf i ryggen. Förutom dessa typer har också brukats sådana med hals- och handledslinningar samt ett kort sprund i halsen, sprund i sidorna, med eller utan ståndkrage och knäppning på ena axeln. Den sistnämnda kunde även ha midjelinning. Bussarongerna utan midjelinning bars både instoppade i och utanpå byxorna. Ett av svaren på en frågelista utsänd från Nordiska museet innehåller följande uppgifter om plaggets utveckling: »Den tidigaste ronan hade skjortfason med tre knappar, två på kragen, som var uppstående

5. Arbetare i blusar vid Bollsta bruk, Ytterlännäs sn, Ångermanland.

6. Bussarong av oblekt kyprad blångarnsväv, »fastställd modell på Bussaron till båtsmansbeklädnaden af 1:a storleken. Karlskrona 1861».

Arbetsblusar Nr **1 X 3738,** av blått, enfärgat tyg kraftig kval. Med bröstficka samt linning nedtill. Vanlig storlek.
Pris pr st. Kr. **5,75**

Nr **1 X 9172,** av blått, mycket starkt färgäkta blustyg. Med bröstficka samt linning nedtill. Vanlig storl.
Pris pr st. Kr. **5,95**

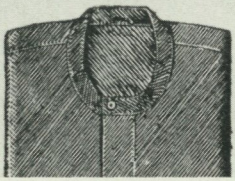
Nr **1 X 10254,** av extra starkt tvättäkta indigoblått tyg med bröstficka samt linning nedtill. Vanlig storlek. Pris pr st. Kr. **6,90**

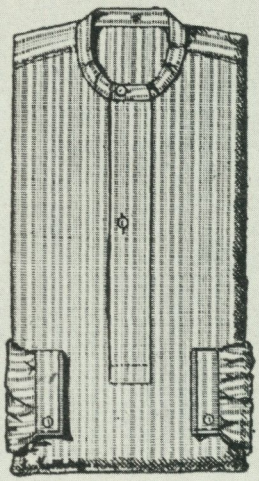
Nr **1 X 14011,** av extra starkt tvättäkta indigoblått tyg med bröstficka samt linning nedtill. Extra stor.
Pris pr st. Kr. **7,75**

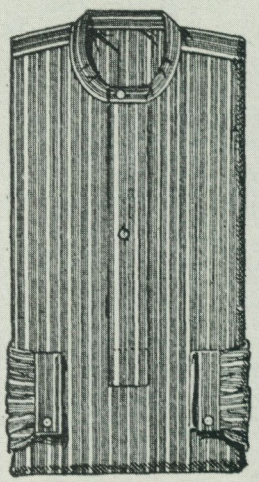
Arbetsblus Nr **1 X 11878** av vit- och blårandigt blustyg med bröstficka samt slejf i ryggen. Vanlig storl.
Pris pr st. Kr. **6,25**

Arbetsblus Nr **1 X 50618** av kraftigt blustyg, parkum i utmärkt kval. och äkta indigoblått. Med bröstficka och ryggslejf. Vanlig storl.
Pris pr st. Kr. **6,45**

Arbetsblus Nr **1 X 50504,** av äkta indigoblått blustyg i god kval. Med bröstficka och ryggslejf. Vanlig storlek. Pris pr st. Kr. **6,25**

7. Arbetsblusar och arbetsskjortor. Ur Ahlén & Holms Jubileumskatalog 1899—1919.

och en längre ned på klaffen. Den drogs över huvudet och stoppades innanför byxorna. För att hålla dessa uppe begagnades vid denna tid en »slingad grön och svart gördel, som virades ett par tre varv om midjan. Sedan fick ronan blusfason med midjelinning och knäppning fram.» Från Sävar uppges att det var för 50 år sedan som bussarongen började förses med linning, från Bygdeå att den tidigare hade skjortfason och stoppades ned i byxorna för att sedan få midjelinning, och från Burträsk att de gamla hade knäppningen framtill, medan eljest knäppningen på vänster axel var vanligast. En av meddelarna anser sig kunna fixera tiden för bruket av knäppningen på ena axeln till omkring 1910—1915. Avvikande uppgifter om bussarongens utseende ger en meddelare från Nysätra, vars erinringar sträcker sig bakåt till omkr. 1860. Den skulle då ha sett ut som en stor skjorta med dubbelvikt krage och utan handledslinningar samt varit av smalrandigt halvylletyg, lin eller hampa.

Av äldre personer kan man ibland höra ordet bussaron eller bussarong använt som en benämning på stora, litet klumpiga plagg i allmänhet. Ber man om en närmare förklaring på detta namn, blir den oftast svävande. Rådfrågar man uppslagsböckerna, får man veta att bussarong är en kort sjömansblus av vitt eller blått bomullstyg i synnerhet använd vid flottan eller, i pluralis, bussaronger, bussarongsbyxor, lika med vida och långa sjömansbyxor. Ordet härledes ur det franska ordet bourgeron förmedlat av lågtyskan, där det heter busserun, och holländskan, där det skrives boezeroen. Det franska bourgeron är en bomullsblus, som bärs av vissa arbetarkategorier och av soldater.

Här kommer vi åter till den folkliga franska blusen och möter därmed en tidigare via sjömansdräkten importerad benämning. Själva plagget är åtminstone i de många former, som vi finner hos svensk allmoge, ett äldre inhemskt plagg med förhistoriska och medeltida anor, vars samband med den folkliga franska formen och andra liknande plagg på kontinenten vi måste lämna därhän i detta sammanhang. Det är emellertid till gagnet och till formen dessa äldre traditioner som vi möter i bussarongen och som via sjömansdräkten får sin spridning till olika arbetarkategorier.

I samband med marsoroligheterna 1848 i Stockholm, då en folkmassa gick till storms med stenkastning på ett flertal platser, rubriceras den som »en hop blusmän». Blusen som symbolvärde och som socialt klassmärke kommer här klart till uttryck.

I Journal för damer för år 1853 står en artikel »Om de svenska fabrikaternas framåtskridande». Där meddelas bl. a. att »Stockholmska Bomulls- och ylletrikåfabriken» tillverkar 'Bluser'. Detta tidiga företag i konfektionsbranschen har i stort sett ett mycket anspråkslöst sortiment sett från socialt-representativ synpunkt. Det är över huvud taget karakteristiskt för den begynnande konfektionsindustriens ambitionsnivå. Konfektionen hade för övrigt ännu på 1920- och början av 30-talet föga anseende, och ett klientel med anspråk klädde sig inte i konfektionskläder. Genom konfektionstillverkning av blusar fick dessa den stora spridning, som gjorde dem till ett arbetarnas plagg. I Åhlén

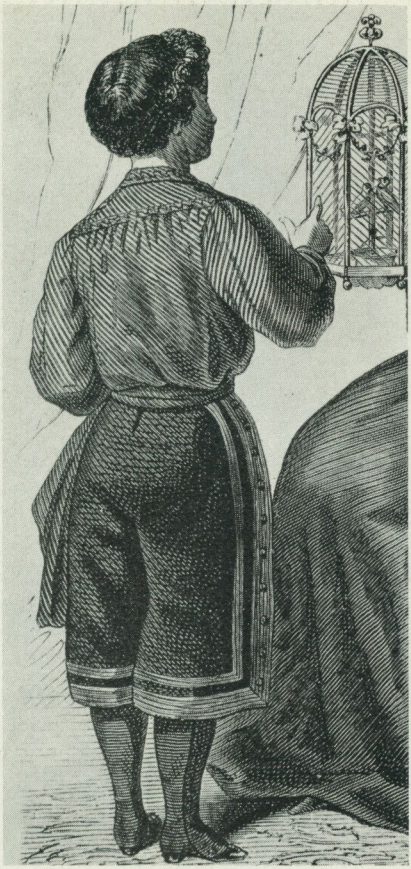

& Holms första postorderkatalog från 1899 saluföres dels arbetsskjortor i randigt bomullstyg med halslinning, sprund och knäppning fram, dels arbetsblusar av enfärgat blått bomullstyg, »blåblusen», med halslinning och knäppning hela vägen framtill. Här kodifieras sålunda på bredast möjliga folkliga bas benämningen blus. Och därmed har bussarongen, ordet och i viss utsträckning plagget, fått vika för *blåblusen*.

Ett av de företag, vilka i hög grad specialiserat sin produktion på arbetskläder, är »Algots». Omkring 1905 började Algot Johansson tillverkningen av blåkläder genom att organisera lönsömnad i hemmen i Sjuhäradsbygden. Efter ett par år startade han en verkstad i Borås och en grosshandel för försäljning av sina förnämsta produkter, blåblusar, blåbyxor och blåställ. Senare kom han att inrikta sig mera på fritidskläder.

Benämningen blus och dess prestigevärde kom att ytterligare befästas i samband med den av den italienske frihetshjälten Guiseppe Garibaldi under 1850- och 60-talen ledda kampen mot det utländska herraväldet. Gari-

8. Garibaldi iförd den röda blusen, som under 1860-talet blev en stor modesuccé. Illustrerad Tidning 1862.

9. Förslag till uniform med utanpåblus för Stockholms frivilliga skarpskyttekår. Illustrerad Tidning 16 mars 1861.

10. Pojke i Garibaldikostym. Modeplansch ur Journal des Dames et des Demoiselles, maj 1862.

11. »Land-toilette. Svart tafts-kjol med en garibaldijacka af rödt siden.» Modeplansch ur Nyaste Journal för Damer 1861.

baldi var en tid hela Europas hjälte och ägnades exalterad hyllning. Han själv och de män som slöt sig till honom var iklädda röda blusar, som snart under benämningen garibaldiblus blev ett oerhört populärt modeplagg för damer. I moderapporter i Stockholms modejournal för år 1861 kan man läsa om hur Garibaldiblusen i olika varianter blivit en modefluga. Bild 11 visar en ung dam i vid krinolinkjol och röd skjortblus med rött band om midjan hämtad ur denna tidskrift.

Redan under 1800-talets förra del hade blusen använts i barndräkten. På 1860-talet får blusar för barn förnyad aktualitet. Även gossar och flickor bar Garibaldiblusar. På 1870-talet började sjömansblusen bli ett genuint pojkplagg, i viss utsträckning även ett plagg för flickor. Ännu på 1920-talet var sjömansblusen nästan obligatorisk som finkostym för pojkar.

På 1850—60-talen hade i dammodet den s. k. chemisetten, som bars under de mycket moderna jackorna och paletåerna, blivit ett allt mera spritt och varierat plagg. Chemisetten motsvarar i stort sett vad vi nu menar med blus och behöll denna benäm-

Gosskostym N:ris **11496 A, 11497 A, 11498 A, 11499 A** och **11500 A,** av präktig, brunmelerad korderoj i ny, mycket klädsam modell. Kostymen består av blus och knäbyxor. Denna trevliga kostym kommer helt säkert att bliva mycket omtyckt för såväl kvalité som modell.

Gosskostym № 11496 A, för 3 à 4 års pojkar. Pris **6,75** pr st.

Gosskostym № 11497 A, för 5 à 6 års pojkar. Pris **7,25** pr st.

Gosskostym № 11498 A, för 7 à 8 års pojkar. Pris **8,25** pr st.

Gosskostym № 11499 A, för 9 à 10 års pojkar. Pris **8,65** pr st.

Gosskostym № 11500 A, för 11 à 12 års pojkar. Pris **9,50** pr st.

Gosskostymer N:ris **9554 A, 9555 A, 9556 A, 9557 A** och **9558 A** äro tillverkade av ljust, blårandigt, tvättäkta kadettyg, ärmlinningar att knäppa, noggrannt sydda, blusfason med sjömanskrage. Sommarkvalité.

Gosskostym № 9554 A, avsedd för 3 à 4 års pojkar. Pris **4,50** pr st.

Gosskostym № 9555 A, avsedd för 5 à 6 års pojkar. Pris **4,75** pr st.

Gosskostym № 9556 A, avsedd för 7 à 8 års pojkar. Pris **5,—** pr st.

Gosskostym № 9557 A, avsedd för 9 à 10 års pojkar. Pris **5,45** pr st.

Gosskostym № 9558 A, avsedd för 11 à 12 års pojkar. Pris **6,—** pr st.

Gosskostymer N:ris **5396 A, 5397 A, 5398 A, 5399 A** och **5400 A** äro sydda av tennistyg (cremevitt m. blå, smala ränder), blusfason och sjömanskrage, trevl. besättningar på kragen och ärmlinningarna. En kostym består av blus med vit bröstlapp samt byxor. Synnerligen trevliga sommarkostymer.

Gosskostym № 5396 A, avsedd för 3 à 4 års pojkar. Pris **5,35** pr st.

Gosskostym № 5397 A, avsedd för 5 à 6 års pojkar. Pris **5,75** pr st.

Gosskostym № 5398 A, avsedd för 7 à 8 års pojkar. Pris **6,15** pr st.

Gosskostym № 5399 A, avsedd för 9 à 10 års pojkar. Pris **6,65** pr st.

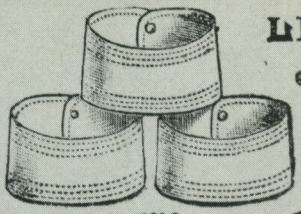
Gosskostym № 5400 A, avsedd för 11 à 12 års pojkar. Pris **7,25** pr st.

12. Gosskostymer sydda i blusfason med sjömanskrage. Åhlén & Holms sommarkatalog 1913.

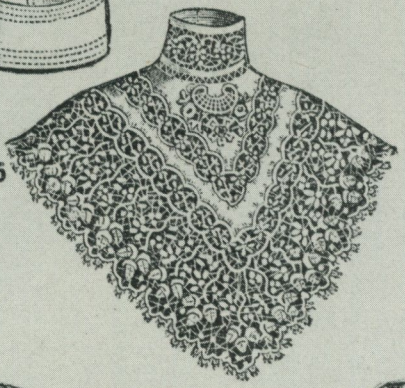
LINGERIE FINE et CHEMISETTES

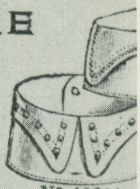

N° 41620. **CHEMISETTE** nansouk, brodée à la main et garnie entre-deux et dentelle imitation Valenciennes, encolure 0m33 à 0m40. . **19.75**

N° 41610. **COLS** toile pur fil, ornés piqûres. De 0m32 à 0m40. Les 3 cols. **1.85**

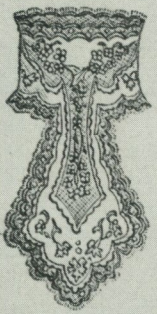
N° 40611. toile pur fil, à jour, bro gansé. De 0m32 à Les 3 assorti

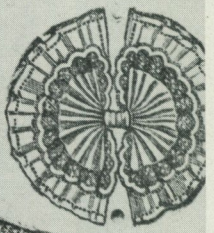

N° 41652. **CHEMISETTE** fine ornée broderie à la main, plis et imitation Valenciennes. De 0m33 à 0m40. **25.**

N° 41636. **COL** nansouk, garni entredeux et dentelle guipure. **13.50**

N° 41644. **RABAT** mousseline, brodée à la main sur tulle et garni imitation Valenciennes. **6.50**

N° 41623. **CHEMISETTE** en linon, brodée à la main et garnie motifs Irlande imitation. De 0m33 à 0m40, ... **65.**

N° 41632. **ENCOLURE** broderie et dentelle imitation. Prix. **1.95**

N° 41626. **COLLERETTE** fine, dentelle imitation et motifs brodés. Prix. **6.50**

N° 416 **PAPILL** batis et dent **1.9**

13. Blusar i katalog från Maison du Bon Marché, Paris 1904.

14. »Dräkt med rysk blus.» Modebild ur Freja 1892.

ning i franska modetidskrifter och kataloger inpå 1910-talet. I de svenska modetidskrifterna kallas redan på 1860-talet den övre delen av en tvådelad klänning för blusliv, dvs. egentligen var det ett liv till en kjol. Blus vinner sålunda som benämning en vidare användning i Sverige när det gäller damdräkten, och accepteras allmänt omkring 1890, då det stora blusmodet utvecklar sig. Kjol och jacka, dvs. dräkt med blus, blev den yrkesarbetande kvinnans stora tillgång och har så förblivit. Suffragetterna bar gärna en mycket manligt betonad dräktjacka och blus med stärkkrage. För mindre stridbara yrkeskvinnor var dräkten med blus en korrekt och inte utmanande kvinnlig klädsel, ett camouflage under vilket man sökte att anpassa sig till en arbetsmiljö, där mannen dominerade. Den uppfattades också som praktisk. Från början ett ganska vidlyftigt plagg i ylle introduceras den omkring 1890 under benämningen »rysk blus», en utanpåskjorta med skärp i midjan, hög i halsen, vid och med broderade mönster, band eller rysch.

Blusen var till en början länge enkel och korrekt med sydda stråveck precis som männens skjortor. Snart nog blev den emellertid ett genuint kvinnligt plagg med rysch och infällda spetsar, rynkning och smock, broderier och bandbesättningar.

Blusens roll som symbol i 1900-talets politiska rörelser är väl känd och lever i färskt minne hos den generation som upplevat första och andra världskriget. I dagens samhälle har blusen blivit det stora fritidsplagget och sålunda lagt ytterligare en funktion till sina övriga.

DAMBLUSAR M. M.

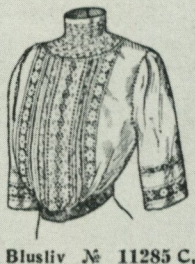
Blusliv № 11284 C, av vit, fin moll med extra trevlig veck-, spets- och brodyrgarnering. Urringad hals. Knäppes i ryggen. Kimonomodell med insatta ärmar. Pris **3,45** pr st.

Blusliv № 11287 C, av extra fin, vit moll med synnerligen rik o. vacker spets-, veck- och brodyrgarnering. Kimonomodell med insatta ärmar. Knäppes i ryggen. En vacker blus, som helt säkert kommer att bliva mycket omtyckt. Pris **4,25** pr st.

Blusliv № 11288 C, extra elegant, lågringad blus, till-

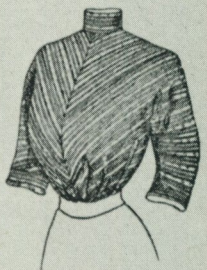
Blusliv № 11285 C, av mycket fin, vit moll med rika veck-, spets- och brodyrgarneringar. Knäppes i ryggen. Särdeles klädsam. Kimonomodell med insatta ärmar. Pris **3,45** pr st.

Blusliv № 10399 C, av prima, tunn och lätt äkta engelsk lawn med utomordentligt stilfulla och vackra veck-, spets- och brodyrgarneringar. Knäppes i ryggen. Den som önskar en utsökt fin och god damblus bör utan tvekan köpa detta n:r. Pris **4,50** pr st.

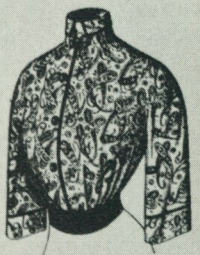
Blusliv № 10400 C, av värkligt fint, mjukt och be-

Blusliv № 10388 A, av mjuk, god perkal i vackert mönster, kimonomodell. Knäppes i ryggen. Pris **1,90** pr st.

Blusliv № 11304 A, av mjukt, trevligt blustyg i modärnt mönster och randning. Knäppes fram. Kimonomodell. Pris **2,—** pr st.

Blusliv № 10391 A, av fin, behaglig musslin i japanskt mönster, garnerad samt försedd med klädda knappar och liten trevlig rosett i till tyget passande färgnyanser. Kimonomodell. Knäppes fram, m. pärlemorknappar. Ytterst modärn och elegant. Pris **2,50** pr st.

15. Damblusar. Ahlén & Holms sommarkatalog 1913.

SUMMARY

The Blue Blouse and other Blouses

The blouse has a range of application that extends from a blouse of rough material used by all kinds of categories of workers to an elegant evening dress of gold lamé. From a superficial aspect one finds it difficult to understand why garments so different in appearance and use have this name in common, but on closer analysis one realizes that the lines of connection between the two extremes run via the liberal and revolutionary movements in Europe during the 19th and 20th centuries — the social and political emancipation of the working classes and of women. Both in name and use the blouse has had at times a very high symbolic value which in part explains the prestige and penetrative power of the name.

The word *"blus"* is a Swedifying of the French word *"blouse"*, an overall shirt which in France is worn and has long been worn by labourers and farmers as a protective garment. The word was adopted in Swedish in the 1820s, having been introduced through the medium of our first fashion journal Konst- och Nyhetsmagasin (The Art & News Magazine) in 1822.

Just as the long trousers worn by certain groups of workers were promoted to the rank of a fashionable garment through the proletarian class during the French Revolution in 1789, the same was also the case with the blouse. To start with, its use was limited, but at the time of the July and February Revolutions in 1830 and 1848 the blue blouse became a symbol for the working class and for Progressive Radicalism.

In Sweden the French blouse was worn by certain occupational categories and as a fashionable garment in connection with certain functions. In the 1830s the word *blouse* was also used as the name for the labourers' protective garment. This garment, an overall shirt, was for a long time worn by certain occupational groups and out in the country under the name "bussaron". It is a name imported via the clothes worn by seamen. The actual garment, in the many forms in which we find it in rural Sweden, is an older indigenous garment with prehistoric and mediaeval traditions. When ready-made clothing became a trade in this country it was, inter alia, cheap cotton clothes for the increasingly numerous class of industrial workers that were made. The blue cotton twill became, besides the striped cloth, the most commonly used material. This was the origin of the blue blouse—its material, design and name—and it still survives in spite of the numerous other types of overalls that have been introduced.

The woman's blouse follows the development of the workman's blouse described above. It appears as a fashionable garment when the revolutionary movements have reached a phase of actuality. In particular, Garibaldi's and his supporters' red blouse was in the 1860s under the name of the Garibaldi blouse a highly up-to-date and widespread fashionable garment. The blouse came into fashion as a female garment around the year 1890, originally under the name of "Russian blouse", but it was not long before the blouse was accepted, together with the shirt and jacket, as signifying a woman with a professional occupation, and since then it has survived and been developed, sometimes gaining special popularity in the fashionable world and sometimes not attracting so much attention.

Marshall Lagerquist

Från ett herrgårdshem på 1870-talet Gyllenkrokarnas Oby

En halvmil nordost om Vislanda i Värend vid sjön Salen, icke så långt från skånegränsen, ligger gården Oby, känd sedan tidig medeltid. Den synes ha fått säterirättigheter omkring 1675, vilket som bekant bl. a. innebar ståndsmässig bebyggelse på gården. Den karolinska huvudbyggnaden, vars utseende liksom övriga byggnader på herrgården är känt genom ett antal avbildningar, finns ej längre, ty den brann ned till grunden en stormig marsvinternatt 1888 och har sedan icke återuppstått. Gården gick därefter en förfallets tid till mötes. De båda då kvarstående ursprungliga flyglarna — timrade, rödfärgade och med kvadratisk grundplan — ombyggdes och vandaliserades. Sedan fröken Florence Stephens på Huseby 1934 blivit ägare till gården, fick den tack vare hennes ekonomiska resurser och livliga intresse för gammal herrgårdskultur en senkommen rehabilitering.

Namnet Oby erinrar den sakkunnige om en episod i 1700-talets urfabrikation; år 1741 fick nämligen gårdens dåvarande ägare, majoren vid Kronobergs regemente friherre Carl Gustaf Cronhiort, tillstånd av kommerskollegium att på godset inrätta bl. a. en urfabrik. Att denna kom till stånd och producerade visar ett i Nordiska museet befintligt bibliotekssur i foder av engelsk typ med dekorativ kinesiserande målning. Urtavlan har en rikt utformad rokokoinfattning med cronhiortska vapnet som krön och följande signatur: »Af Oby Manufabrique i Cronobergs Lähn».[1] Obys historia, framför allt ägareföljden, har utretts och bekantgjorts av filosofie doktor P. G. Vejde[2] och med en vidare kulturhistorisk syftning av professor Bengt Hildebrand[3], den senare genom nära släktskap med gårdens ägare under större delen av 1800-talet varmt fästad vid densamma. Tyvärr kom Bengt Hildebrand inte att fullfölja publiceringen av Obys historia under 1800-talet, därför att hans livslåga släcktes 1964. Något eller kanske några år dessförinnan hade han och författaren till denna uppsats planerat att tillsammans bekantgöra några kulturhistoriskt sett ganska intressanta interiörbilder från 1870-talets Oby, vilka var helt okända för såväl forskare som allmänhet och som genom arv från släkten Gyllenkrok kommit i Bengt Hildebrands ägo. Det är fördenskull som en gärd av tacksamhet mot den lärde äldre vännen författaren här presenterar dessa bilder med åtföljande kommentarer efter medgivande av den efterlevande makan, filosofie doktorn Ingegerd Hildebrand, som härför varmt tackas.

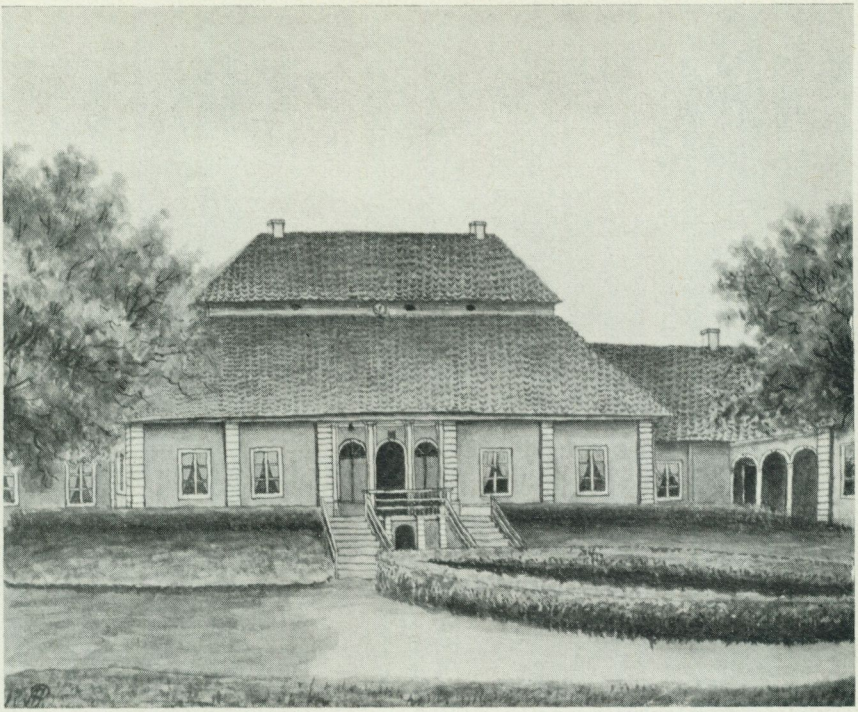
Den 18 mars 1821 köpte förre majoren vid Mörnerska husarerna fri-

herre Thure Gabriel Gyllenkrok Oby av sin styvbror, generalbefälhavaren i Skåne friherre Bror Cederström d. y. Han överflyttade emellertid dit med sin familj först två år senare. Baron Thure Gabriel avled på Oby 1865, som han halvannat år tidigare avyttrat till sin son Stellan Valfrid Gyllenkrok, liksom fadern en framsynt jordbrukare. År 1882 såldes Oby, och därmed är den sextioåriga gyllenkrokska eran avslutad. Den har kallats gårdens storhetstid. Livsföringen säges ha varit den på de gamla svenska herrgårdarna traditionella med en översvallande gästfrihet gentemot alla och envar. Baronen Thure Gabriels officersvänner, avdankade krigare från Karl Johans ärorika fälttåg med tapperhetsmedaljer på syrtuten, var ofta gäster på Oby, och flera av dem dröjde sig kvar i åratal. Baron Stellan Valfrid hade starka kulturella intressen och var för övrigt barndoms- och umgängesvän med författaren till Wärend och wirdarne, folklivsforskaren Gunnar Olof Hyltén-Cavallius på Sunnanvik.

Oby på Gyllenkrokarnas tid gav utifrån sett intryck av karolinsk herrgård från 1700-talets första årtionden främst genom huvudbyggnadens höga säteritak och de båda symmetriskt placerade flyglarna med kvadratisk plan. Men sannolikt i slutet av 1700-talet hade den ursprungliga karaktären till en del förändrats på grund av till- och ombyggnader, som visserligen ytterligare poängterade gårdsrummets karolinska slutenhet men som skänkte eller i varje fall avsåg att skänka fasaderna en gustaviansk-klassicistisk prägel. Till huvudbyggnaden hade nämligen direkt fogats två flyglar eller pocher, byggda i vinkel, vilkas mot trädgården vända sida låg i liv med den gamla byggnaden, men vilkas bredd blott svarade mot dennas halva; två fönster på huvudbyggnadens gavlar blev således fria. Härigenom bildades två kongruenta gårdsrum, vart och ett med en portik i vinkellängan och en trappa ned till ett lägre plan, på vilket gårdsanläggningens gamla hörnflyglar låg. Knutkedjorna hade inpanelats och genom målning getts sken av rusticerade stenpilastrar, samtidigt som fasadfärgen förändrats från rött till gult.

I detta hus bodde de båda generationerna Gyllenkrok från 1823 till 1882. Baron Thure Gabriels hustru hette Elisabet Charlotta och var född Horn af Rantzien. Hon dog 1876, elva år efter maken. De hade fyra söner och lika många döttrar. En femte son hade dött i späd ålder. Baron Stellan Valfrids maka hette som ogift Michelli Hegedahl — av dansk härkomst — och de hade fyra söner och två döttrar, av vilka en son avled kort tid efter födelsen. Den ena av döttrarna var Bengt Hildebrands mor.

I denna miljö figurerade från slutet av 1850-talet och en tid framåt en yngling, som av någon outgrundlig anledning benämndes Magni, i det familjära umgänget kallad med diminutivnamnet Magnino, vilket sedermera av honom upptogs som tillnamn. En halvkväden visa förtäljer, att han var ett utskott på den förädlade Gyllenkrokska stammen och ett utslag av jus patroni. Kyrkobokföringsmässigt var han son till torparen Peter Jönsson på Sparreholm under Oby. Själv skrev han sig Magni Petersson Magnino. Han stod baron Thure Gabriel nära i egenskap av betjäntgosse hos honom.

1—2. Den karolinska gården Oby i Kronobergs län, under åren 1821—1882 tillhörig släkten Gyllenkrok. Nedan gården från ängarna med konstnären själv i verksamhet. Akvareller av Magni Petersson Magnino, sannolikt från omkring 1870.

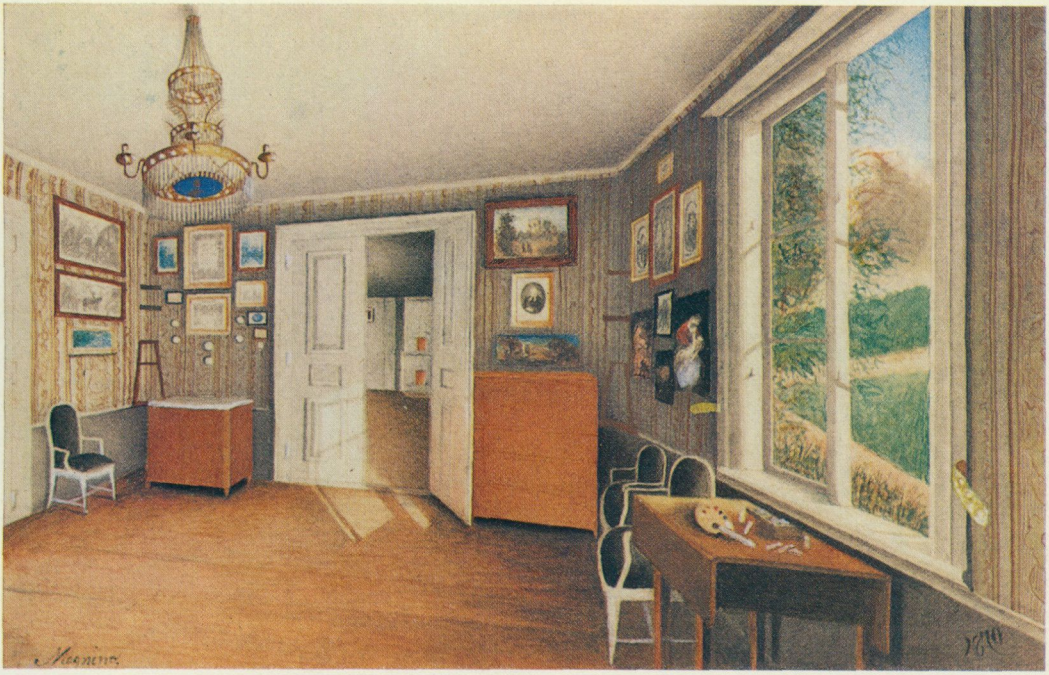

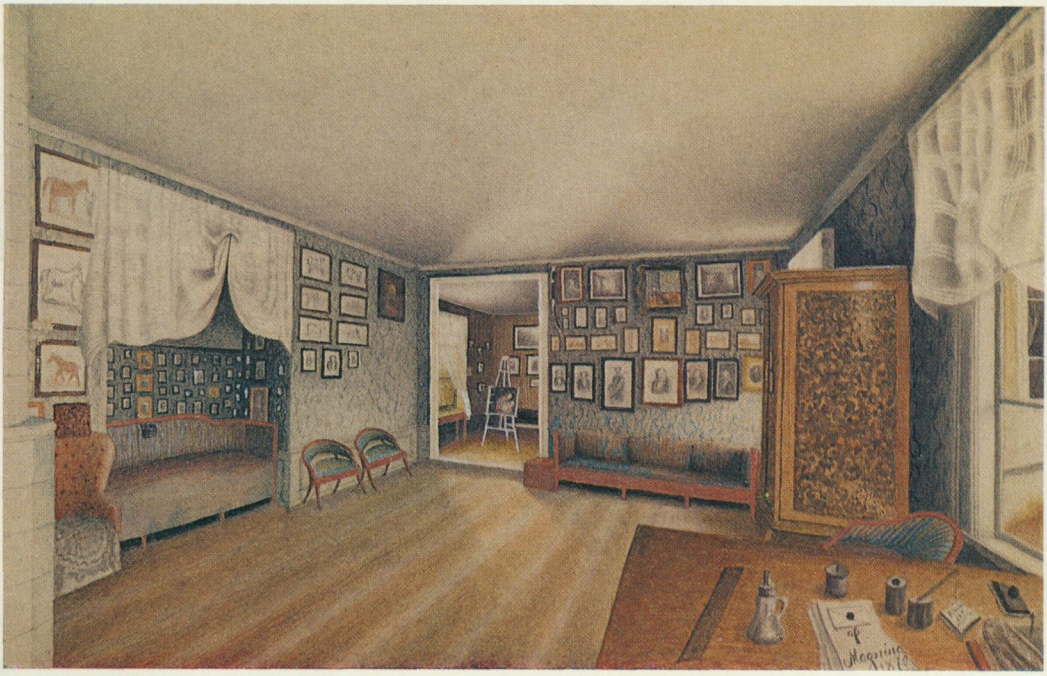
Han röjde tidigt konstnärliga anlag, som hans husbonde var ivrig att söka utveckla. Inom den Gyllenkrokska släkten och den med denna nära besläktade Mörnerska förekom åtskilliga talangfulla tecknare och målare, bland vilka i synnerhet Hjalmar Mörner gjorde sig ett känt namn. Magnino gavs möjlighet att utbilda sig till artist hos kammarherre Uno Angerstein på Gåfvetorp i Kronobergs län, vilken amatörmässigt sysslade med att måla altartavlor för småländska kyrkor. På Oby fanns en icke obetydlig konstsamling av äldre mästare, som ställde förebilder till Magninos förfogande för kopiering. Hans intresse hade också väckts för fotografin, och när han 1926 över åttioårig dog i Ljungby, hade han en lång tid tjänat sitt levebröd där och dessförinnan i Vislanda som kabinettsfotograf.

Magnino kopierade inte bara gamla målningar, han återgav också den verklighet han dagligen såg omkring sig på Oby både ute och inne. Denna hans iver har efterlämnat ett icke så obetydligt antal akvareller i en litet naiv, pedantisk stil. En exteriörbild exempelvis visar honom själv tecknande i ett i sanning arkadiskt landskap med en fårskock vid sidan och den gamla herrgården i fonden, bild 2. Han har också gått närmare och detaljmässigt beskrivit huvudbyggnadens och dess anslutna flyglars arkitektur, bild 1.

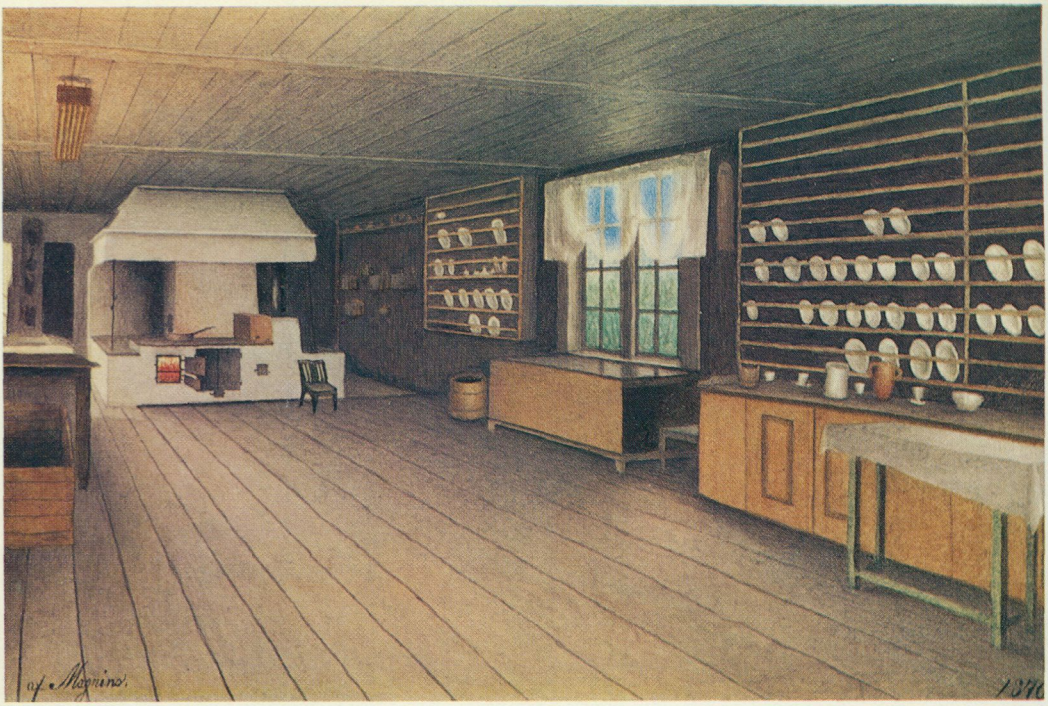
Vad som emellertid gör Magnino intressant är hans iakttagelser från hemmets mera slutna värld, bilder från baronerna Thure Gabriel och Stellan Valfrid Gyllenkroks bostadsmiljö. Före fotografins genombrott är dylika konstnärliga återgivningar värdefulla, därför att de är så ytterligt sällsynta. I tre här återgivna akvareller har Magnino 1870 skildrat framlidne baron Thure Gabriels förmak, sängkammare och kök på Oby. I sin perfektion beträffande perspektivet står de fotografin nära, och man frågar sig om icke konstnären begagnat den rutade visirskivan på kameran som hjälpmedel vid deras framställning. Då han målade dessa rumsinteriörer, var han förvisso en entusiastisk fotograf. Kamerans föregångare är som bekant renässansens camera obscura, varmed man kunde få en, låt vara upp- och nedåtvänd, bild av rummet med dess synmässigt korrekta proportioner. Belägg på att camera obscura begagnats i vårt land som hjälp att teckna rummet och dess accessoarer — tingen och människorna — finnes exempelvis från 1700-talet; arkitekten F. W. Hoppe, som bl. a. byggt Tistad i Södermanland, har i slutet av 1760-talet gjort en laverad teckning, återgivande en interiör på Tistad, vilken enligt konstnärens egen uppgift utförts med camera obscura som tekniskt hjälpmedel.[4] Med kännedom om Magninos kunskaper i fotograferingskonsten kan man naturligtvis också tänka sig, att han haft fotografier av rummen på Oby som förlagor till sina målningar. Hur som helst, så ger dessa interiörbilder genom exaktheten i utförandet intryck av fotografiska färgbilder.

De båda bostadsrummen, bild 3—4, som låg i fil med varandra, var som sagt baron Thure Gabriels förmak och sängkammare. Möblerna kan nämligen identifieras i bouppteckningen efter honom, som är upprättad rumsvis, och detta förhållande ger också vid handen att rummen stod pietetsfullt

3—4. Friherre Thure Gabriel Gyllenkroks förmak och sängkammare på Oby. Av Magnino 1870.

5. Köket på Oby. Av Magnino 1870.

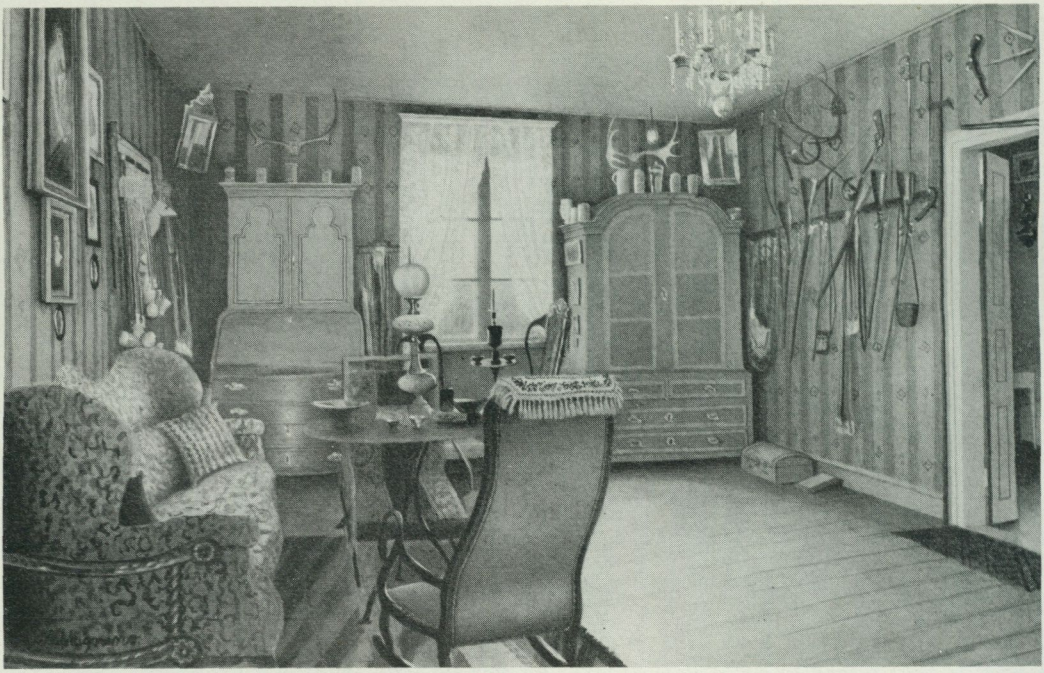
orörda ännu fem år efter hans död, eftersom bilderna är daterade 1870. Rummen kom senare att disponeras av baron Stellan Valfrids barn Bror Thure och Joaquine Gyllenkrok.

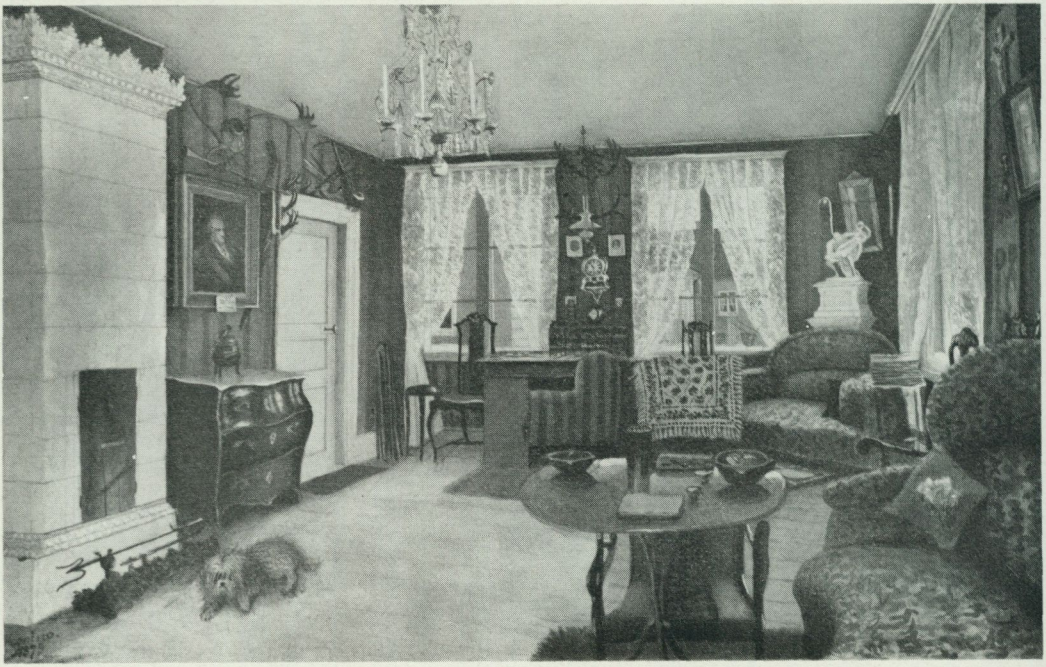
Förmaket har, då Magnino satt där vid staffliet, tydligen underkastats vårrengöring, ty de tunna vita bomullsgardinerna i sina broderade omtag har ännu inte kommit på plats, och ej heller har de fem tobakspiporna hunnit ställas upp på hörnhyllorna efter silverbeslagens putsning i köket. Lägg vidare märke till att tavlan i nedre raden närmast fönstret eller dess kopia befinner sig på staffliet i detta rum, då konstnären betraktar det från sängkammaren. Boupptecknings upplyser om att möbeln till vänster om dörren till sängkammaren är ett skåp med marmorskiva och ej en byrå, som man skulle kunna tro vid en hastig blick.

Sängkammarens alrotsfanerade skåp är från Fredrik I:s tid och står på en bordsliknande ställning med svängda ben och är i sin helhet av en typ, som förekom i England i början av 1700-talet. I övrigt anmärkningsvärt är att alla de små tavlorna i sängalkoven är porträtt av baron Thure Gabriels regementskamrater — de befinner sig numera i Malmö museum. I detta rum fanns enligt boupptecknings icke mindre än åttio »porträtter och taflor».

Köksinteriören, bild 5, är som dokument synnerligen märklig, ty den berikar vår eljest ringa kunskap om denna viktiga del av hemmet. Det är förvånansvärt, hur man så sent som 1870 fann sig till rätta med tämligen primitiva förhållanden i ett herrskapshem på landet. Järnspisen exempelvis har som synes ännu inte accepterats här, utan man har nöjt sig med att tillaga maten på det ålderdomliga sättet över s. k. gruvor i en järnhäll. Varmvattencisternen av koppar står på hällen och får sin värme dels från denna, dels från en särskild gruva, vars mindre draglucka är stängd på bilden. I taket är en anordning med spjälor för torkning av något slag. Boupptecknings anger endast möblerna — tre bord, ett skåp, tre stolar och två bänkar. Porslinet i tallrikshyllorna är det som dagligen nyttjades av tjänarna.

När man betraktar sängkammar- och förmaksinteriörerna och vet att de existerade 1870, förundras man över att 1700-talsprägeln på det hela taget alltjämt består, låt vara att en eller annan möbel, såsom empirefåtöljerna och den längst till vänster på sängkammarbilden till en del synliga stoppade soffan, är yngre. Den luftiga atmosfären och de fria golvytorna hör samman med det gustavianska hemmet. Nio år senare har emellertid fotogenlampornas tid med modern möbelstil och ett nytt möbleringssätt börjat avsätta spår i hemmet på Oby. År 1879 målade Magnino baron Stellan Valfrids arbetsrum från två håll, bild 6—7, i grått och vitt, ett maner som än tydligare visar sambandet med fotografin. Här förekommer visserligen fortfarande antikt arvegods, av vilket för övrigt åtskilligt bevarats till våra dagar i den hildebrandska familjen, men man har genom stoppade möbler, soffgrupper, mattor och en anhopning av småting velat åstadkomma en intimare, mera ombonad miljö. Möjligheterna att röra sig mera fritt i rummet har blivit begränsade häri-

6—7. Friherre Stellan Valfrid Gyllenkroks arbetsrum på Oby från två håll. Akvarell i grått. Av Magnino 1879.

8. Konstnären och fotografen Magni Petersson (1845—1926) vid staffliet. Fotografi från 1860-talet, då Magnino var betjäntgosse hos friherre Thure Gabriel Gyllenkrok på Oby.

genom. Dessa moderniserade interiörer från 1879 har onekligen också sin charm, som skulle ha varit mera påfallande om blott Magnino även här velat använda sin färgpensel.

1 E. Sidenbladh, Urmakare i Sverige under äldre tid. 2:a uppl. Sthlm 1947.
2 P. G. Vejde, Några gamla gårdar i Blädinge, i Norra Allbo hembygdsförenings årsbok 1929.
3 B. Hildebrand, Den gamla Oby-släktkretsen och dess minnen, i Norra Allbo hembygdsförenings årsbok (Värendsbygder) 1941.
4 M. Lagerquist, Hem och människor, i Fataburen 1943. — Professor Gösta Berg har haft vänligheten omtala för författaren, att Artur Hazelius i sin ungdom under en resa i Jämtland medförde en »kamera», icke en fotografisk sådan utan ett hjälpmedel vid teckning, ävenså påpekat att om användningen av camera obscura är skrivet i Konstrevy 1955, h. 4, s. 177 ff.

SUMMARY

From a Manorial Residence in the 1870s. The Gyllenkrok Family's Oby

On Lake Salen, in Småland, lies Oby Manor, which during the period 1821—1882 was owned by members of the noble family Gyllenkrok. At that period the main building gave the impression of being a Carolinian manor dating from the first decade of the 18th century, but its original character had been partly altered by reconstruction and additions at the end of the 18th century. In this home there resided from the close of the 1850s a young man by the name of Magni Petersson Magnino, probably a son of the owner of the house on a collateral line. He went through a painting school and took pleasure in reproducing in paintings the realities of life he saw daily around him. Among other things, he painted some interiors in his home. Since artistic productions of this kind are quite rare prior to the emergence of the art of photography, they are not without interest. The three aquarelles reproduced in colour are dated 1870 and represent with almost photographic exactness the kitchen and the former owner's drawing-room and bedroom, which had obviously remained untouched since his death five years earlier. It is surprising to note that these rooms had still retained up to that period their 18th-century character. The two latter interiors in grey and white are from 1879 and illustrate the then owner's study from two directions. This room is furnished in a more modern style, although it still contains inherited antique furniture.

Maj Nodermann-Hedqvist

Gammaldags och modenytt hos jämtländska möbelsnickare under 1860—70-talen

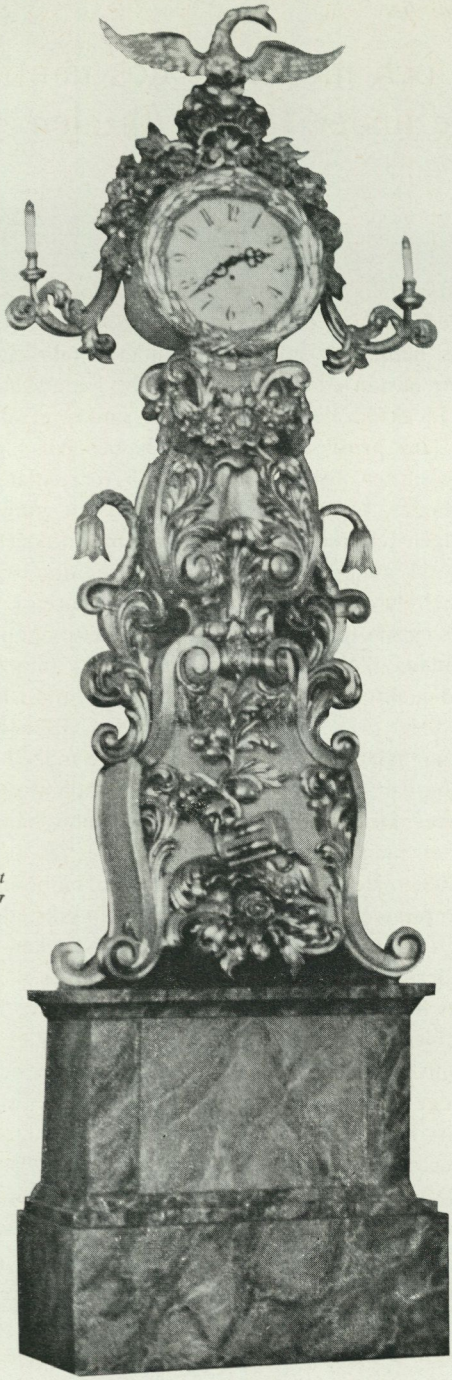
Den rika rokoko, som sedan 1700-talets slut präglade inredningen i den jämtländska allmogens hem, fick en lång varaktighet. Under nästan ett sekel framåt formades klockfodralen i mjuka linjer och med slank profil och skåpen med svängda gesimser. Dekoren bestod av rosor, fåglar, bladverk och rocailler. Inredningen i kyrkorna utfördes under denna tid av provinsens egna konstnärer, och det var även till stor del dessa som svarade för den höga standarden hos sådana allmogens möbler, som med en i dag aktuell term kunde kallas statusmöbler.

De många förmögna bönderna i socknarna kring Storsjön var lätt mottagliga för modets nyheter. Det är också inom Storsjöområdet man finner 1700-talets rikaste möbelmåleri och det tidiga 1800-talets imponerande paradrum med kolonner i skenperspektiv. Det är även bönder inom detta område som är de första inom landskapet att skaffa sig salsmöbler i nyrokoko.

Även sedan fabrikstillverkade möbler fanns att tillgå i landet och även sedan järnvägens tillkomst 1879 möjliggjort långväga transporter av tyngre gods, föredrog man i Jämtland att beställa sina möbler hos bygdens egna snickare. Det hör till bilden att industrialismens genombrott inte förändrade Jämtlands karaktär av bondebygd. Ingen möbelindustri växte t. ex. fram, som kunde konkurrera om efterfrågan på hantverksmässigt utförda möbler. Den handel av fabrikstillverkade möbler, som i blygsam skala förekom strax före eller omkring sekelskiftet, synes närmast ha bedrivits i form av gårdfarihandel och förmedlat produkter från Sundsvall, såsom gungstolar av amerikansk typ med fjäderförsedd fotställning under medarna. »Sådana gick dom och sålde i gårdarna kring sekelskiftet. Dom finns litet överallt och dom kom från Sundsvall» (uppgifter från Ammer och Bölestrand i Ragunda socken och kyrkbyn i Hällesjö socken).

Några av de möbelhantverkare som arbetade i Jämtland under 1860—70-talen är till namnet kända:

Johan Edler d. y. (1831—1910), kyrkoinredare, möbelsnickare och bonde, hade sin verkstad på sin gård i Ånge, Lockne socken. Sin utbildning skulle han, enligt familjetradition inom den edlerska släkten, ha fått i Stockholm, men det har ej lyckats mig att verifiera förekommande uppgifter om att han varit gesäll hos förgyllare Gustafsson på Hamngatan. Man har skäl att behandla traditionsuppgifterna med en viss försiktighet, inte minst därför att två skilda föremål uppges som Edlers gesällprov, dels en spegel från 1847 (priv. äg., Östersund), dels ett toalettbord från 1867, bröllopsgåva inom släkten Lignell, Östersund (priv. äg.).

1. Ståndur, tillverkat 1853 av Johan Edler d. y. Lockne kyrka.

Edler visar i sina kyrkliga arbeten merendels en diskret anbragt dekor. På 1850-talet, då han i kyrkoräkenskaperna ännu nämnes bildhuggargesäll, utförde han emellertid för Lockne kyrka ett ståndur med en oerhörd anhopning av ornamentsdetaljer. Vid anblicken av detta märkliga ur får man lätt intrycket, att den unge gesällen enbart önskat demonstrera sin färdighet som träskärare och ännu ej fått känsla för den måttfullhet som röjer mästaren.

Ett säkert dokumenterat arbete från Edlers verkstad i Ånge är den salsmöbel i nyrokoko, som 1947 skänktes till Lockne församling och förvaras i kyrkans sakristia (enligt donationsbrev i kyrkans arkiv). Den består förutom av soffa, bord och stolar även av en rikt skulpterad och förgylld spegel samt ett väggur. De olika delarna har tillkommit under olika tidsperioder enligt donationsbrevets uppgifter. Soffgruppen härrör enligt dessa från år 1886, vägguret från 1890 och spegeln från 1898. Årtalen synes rimliga med hänsyn till möblernas typ och utformning. Bordet med dess svängda ben, tunga kryss och snidade rosor är helt i stil med vad man vid denna tid kunde möta i salongen hos en förmögen kolhandlare i Stockholm (jfr A. Lindblom, Sveriges konsthistoria, s. 826, bild 1192). Soffan har starkt accentuerad form med högt svängda ryggpartier. Dekoren är till viss del överlastad med både rosskärning och sköldmotiv på rygg och sarg samt därtill snidade rocailleliknande ornament på sidorna.

Betydligt måttfullare är två väl proportionerade toalettspeglar, där de skickligt skulpterade rosorna gör det sannolikt att antaga Edler som mästaren (priv. ägo, Hälgebacken, Ovikens

socken, och Tomtegården, Rödöns socken). Tradition föreligger att de skulle vara tillverkade »i trakten». Den typ spegeln representerar är för övrigt vanlig 1880—1900 och förekommer i möbelkataloger så sent som 1910 (jfr bild 4).

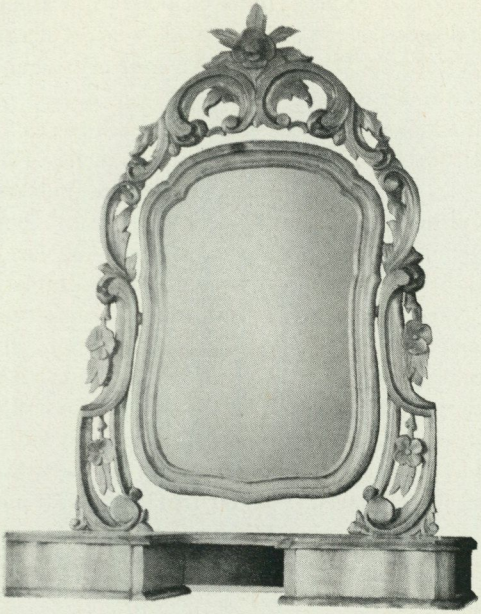
Med sitt påkostade utförande i en tidskrävande träskärarteknik var Edlers möbler i dåtidens penningvärde helt visst dyrbara ting. Något exempel på hans priser på profana möbler har jag inte, men till jämförelse kan nämnas att det stora ståndure för Lockne kyrka, vilket han snidade vid 22 års ålder, betingade ett pris av 66 riksdaler 32 skilling, vartill kom förgyllningen med 156 riksdaler.

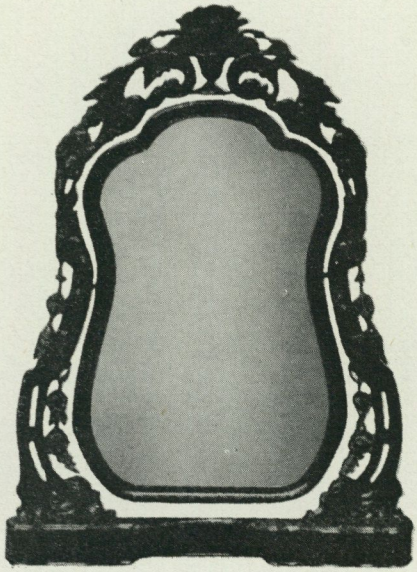
I Jämtlands läns museums samlingar finns ett porträtt av Johan Edler d. y. Han har själv utfört den rikt skulpterade ramen med ornament av rosor och blad.

Skrivmöbler är en sen företeelse i allmogens möbelinnehav. I Jämtland uppträder sekretärer, pulpeter, skrivklaffar och chiffonjéer i bouppteckningarna först efter 1840. Det finns givetvis enstaka tidigare exemplar. Dessa möbler utfördes i furu och målades vanligen i fanerimitation. Ibland ingick skrivklaffen i sängskåpet till den väggfasta sängen. Eftersom sängskåpen ofta försågs med ägarnas initialer och årtal är det lätt att datera dessa. När det gäller de fristående chiffonjéerna i Karl Johansstil, vilka vanligen hade sin plats i salen som finmöbel, föreligger inte ett

2. Soffgrupp i nyrokoko, tillverkad 1886 av Johan Edler d. y. Nu förvarad i Lockne kyrkas sakristia.

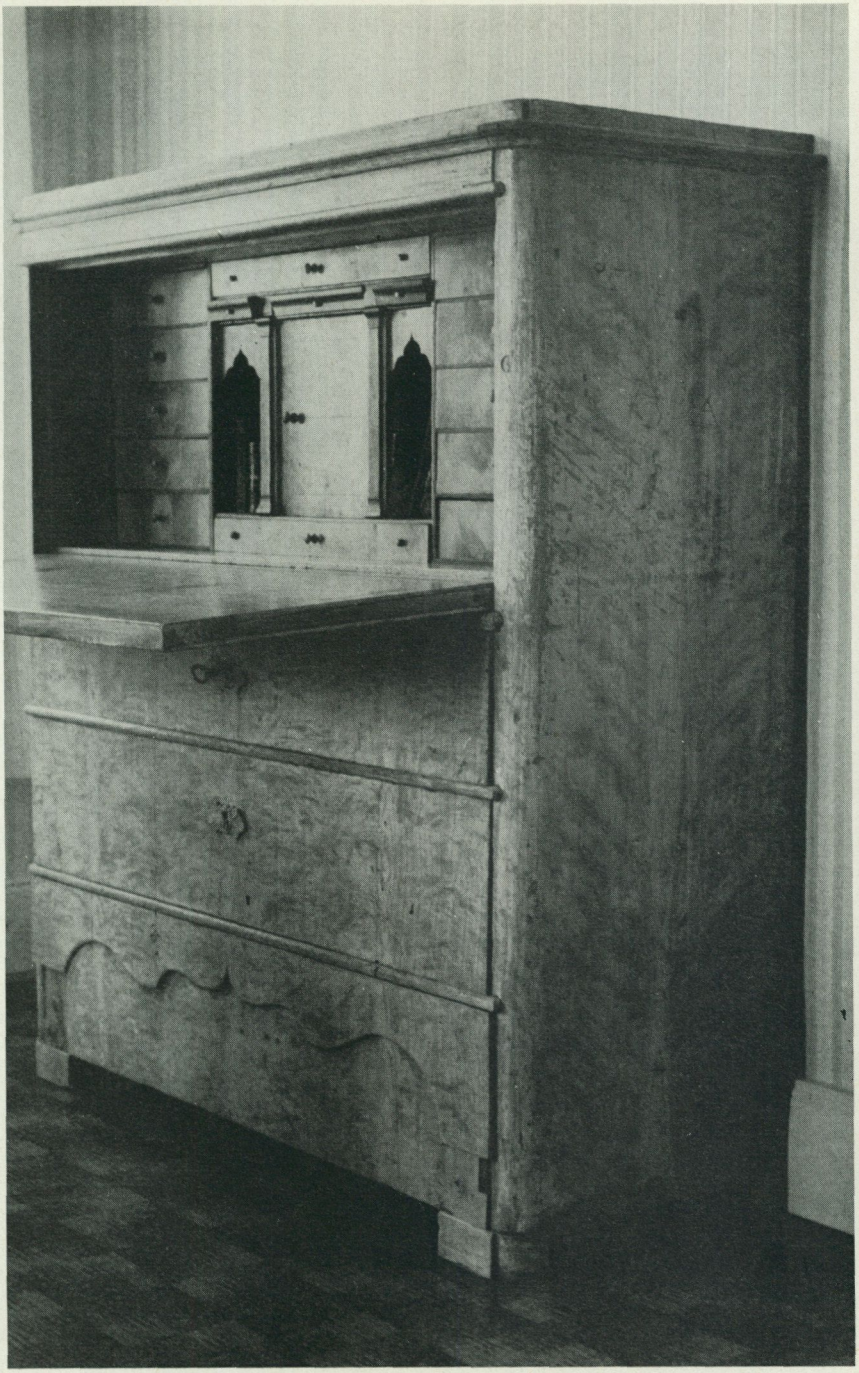
3—4. Toalettspegel, s. k. pigtittare, sannolikt skulpterad av Johan Edler d. y. Tomtegården, Rödöns sn. Privat ägo. — Toalettspegel ur möbelkatalog från sekelskiftet.

enda daterat exemplar från Jämtland. Man har endast bouppteckningsuppgifterna att gå efter. Generellt kan sägas att typen börjar uppträda omkring 1840 och att den ej är särdeles vanlig.

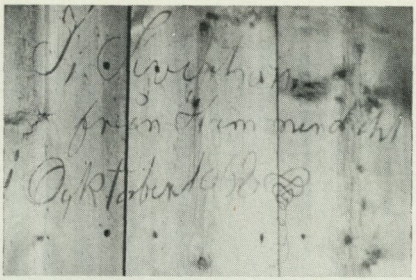
En av dem som tillverkade sådana chiffonjéer var *Olof Olofsson* från Kaxås i Offerdal, f. 1816. Olofsson var bonde och snickare och hann leverera åtskilliga möbler från sin verkstad, innan han 1878 emigrerade till USA. Han tillverkade stora, släta chiffonjéer i modifierad Karl Johansstil — tre exemplar är kända. Inredningen utfördes i björkrot, medan hela möbeln i övrigt målades i gul fanerimitation, som gav den sken av att vara helt tillverkad av björk (priv. äg. Kaxås och Rise, Offerdal).

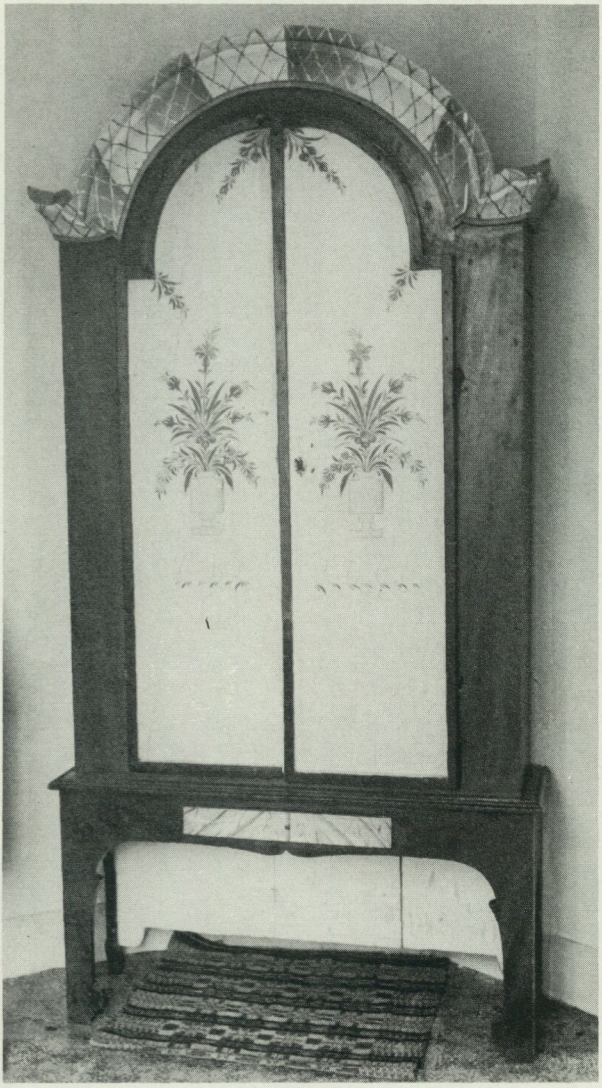
Medan man i Storsjötrakten förnyade sitt bohag med salsmöbler i nyrokoko och chiffonjéer av Karl Johanstyp, i stil med de ovan beskrivna exemplaren, kunde man samtidigt i de avsides fjällsocknarna nyanskaffa möbler av äldre modell. I Frostviken, Jämtlands nordligaste socken, påträffar man stabila stolar med ramslå och nedåt avsmalnande ryggbricka, daterade så sent som 1856 (tre daterade exemplar, Hembygdsgården, Gäddede). Skåp av 1700-talstyp nytillverkades inpå 1870-talet.

Jonas Sivertsson, f. 1829, sockensnickare i Hammerdal, har signerat ett av sina skåp så sent som 1868. Skåpet var både snickrat och dekorerat i en vid tillverkningsåret förlegad smakriktning. Det har höga ben med profilerat underrede och svängd gesims, av den typ som blev modern ca 100 år tidigare. Dekoren visar ett uttunnat blomstermåleri med en naivt uppfattad urna, medan marmoreringen är utförd som

5. Chiffonjé, målad i fanerimitation, tillverkad av Olof Olofsson i Kaxås. Rise, Offerdals sn. Privat ägo.

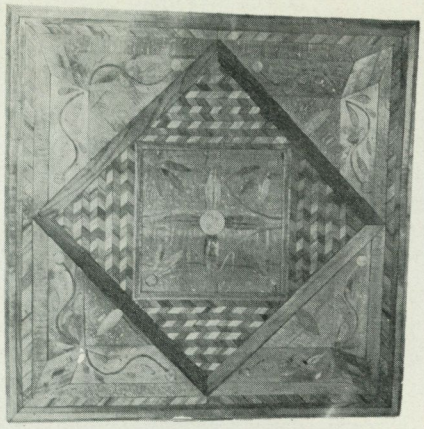
6—7. Skåp, på baksidan signerat av Jonas Sivertsson 1868. Valsjöbyn, Hotagens sn. Privat ägo.

ett torrt rutmönster (tre identiska exemplar, två i Valsjöbyn och en i Gunnarvattnet, samtliga i Hotagens socken).

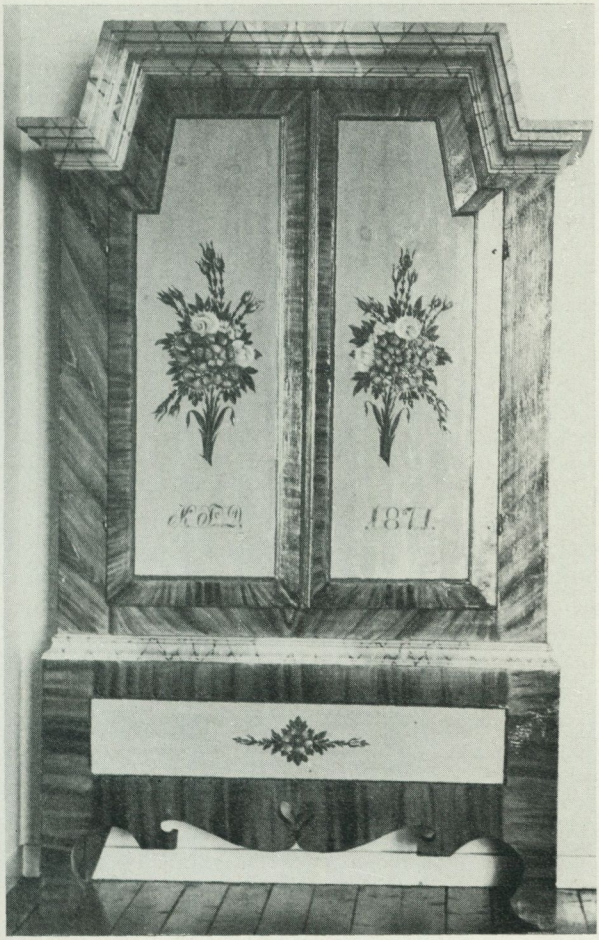
Det är betecknande att alla Sivertssons arbeten är påträffade i Hotagen, en av de västliga fjällsocknarna, och inte nere i hans mantalsskrivningsort Hammerdals kyrkby, som endast ligger sju mil från Östersund. Där var inte arbeten av denna art längre gångbara.

Jämtland led svårt av missväxtåren 1867—69. De nordliga landskapens frostlänta gårdar var givetvis mest utsatta. Minskad köpkraft blev den naturliga följden härav. På torget i Östersund sökte bönderna avyttra allt vad de kunde undvara. År 1867 såldes ett elegant, fanerat litet tebord, som på skivans undersida har följande inskription: »Detta arbete hafwer jag Undertecknad med elända Hand jorth som inne Håller 182 stycken . . . tecknat af Olof H(alfvarson) i Wålle Dalen».

Olof Halfvarsson (1797—1864) var härjedaling från Ljungdalen i Storsjö kapellförsamling och tillhörde den västhärjedalska snickarskolan. I västra Härjedalen hade en krets av skickliga möbelsnickare skolats av den i Stockholm utbildade schatullmakaren Jöns Andersson Ljungberg (1736—1818). Sedan denne Ljungberg fullgjort sina gesällår i Stockholm, återvände han till sin hemtrakt Ljungdalen, en isolerad fjällby i västra Härjedalen nära norska gränsen. Här utförde han möbler formgivna i rokoko och med intarsia i de träslag som stod till buds: ene, hägg och björk. Både Ljungberg och hans efterföljare stannade i trakten och arbetade inte utanför Härjedalen. Den ende som flyttade över jämtlandsgränsen var den ovannämnde Olof Halfvarsson, och

8. Bordskiva, signerad av Olof Halvarsson. Prästgården, Hällesjö sn. Privat ägo.

9. Skåp, målat av Anders Häggman 1871. Kaxås, Offerdals sn. Privat ägo.

det var på minsta möjliga avstånd, endast tre mil från hembyn, som han 1839 slog sig ner som kronotorpare i Vålådalen i Undersåker helt nära härjedalsgränsen. Han fortsatte där att tillverka möbler i den särpräglade formgivning som utmärkte härjedalssnickarna: kraftigt profilerade dragsoffor med snidade pilastrar och kartuscher och stolar i rokoko av högst karakteristisk utformning. Därtill kunde han för avsalu åstadkomma kvalitetsarbete såsom det ovannämnda fanerade tebordet, som också hamnade i en prästfamilj. Det såldes på Östersunds torg det svåra nödåret 1867, tre år efter snickarens död (bordet har i tre generationer ägts av prästfamiljen Hasselberg och stod 1959 i prästgården i Hällesjö, Jämtland).

Den siste snickaren tillhörande den jämtländska möbeltraditionen var *Anders Jonasson Häggman* (1832—1923) från Rise i Offerdals socken. Sitt sista skåp daterade han så sent som 1871. Hans verksamhetsområde var snävt. Förutom i sin hemsocken Offerdal har han gjort enstaka arbeten i grannsocknarna Föllinge, Hotagen och Kall. Häggman prydde sina klockfodral och skåpdörrar med rosor, ibland placerade i små naivt målade urnor. Rosorna känns lätt igen på det mörka njurformade mittparti, omkring vilket han grupperar kronbladen. Därtill målar han kvistar med bär och nyponrosor med över varandra skivformigt lagda blad. Flera olika traditionsuppgifter pekar på möbler med samma dekor inom ett avgränsat geografiskt område, daterade mellan 1856—1871. Trots att ingen signerad möbel påträffats är det rimligt att attribuera en hel serie möbler till Häggman, som med sitt torra

måleri och sina fantasilösa rosor får markera det sista avtynande rosmåleriet, innan de fabrikstillverkade möblerna definitivt ersätter bygdesnickarnas alster.

Det är påfallande, hur stark kontinuiteten är, när det gäller spridningen av de jämtländska allmogemöblerna. I några fall har man varit lycklig nog att finna familjearkiv med bevarade handlingar från en målarfamilj. Det har då visat sig att flertalet av de möbler, som utgått från den aktuella verkstaden, i dag återfinnes i just de socknar, där man genom de bevarade handlingarna vet att hantverkaren haft sitt verksamhetsområde.

Det är tydligt att större och skrymmande möbler såsom skåp och dragsoffor vid arv ofta fått följa gården och ej avlägsnats från den ursprungliga beställningsorten. Icke heller har hantverkarna bosatt sig långt från sin hemtrakt. Härtill kommer att ingen större spridning synes ha skett genom försäljning. Jämtlandssnickarna tillverkade inte möbler till avsalu för en större marknad såsom skedde i Dalarna. Jämtarna gjorde möbler för den egna kretsen inom begränsade verksamhetsområden. Därtill kommer att antikvitetshandlare inte haft framgång vid försök till uppköp på landsbygden. Ännu 1960 hade Östersund ingen antikvitetsaffär.

SUMMARY

Old- and New-fashioned. Some Rural Furniture Makers in Jämtland during the 1860's—1870's

In Jämtland there developed during the last decades of the 18th century a local manufacture of furniture ornamented with high-class rose-painting. A number of these were decorated by the province's own church artists. Most of the furniture of this type is to be found in Central Jämtland in the districts around Lake Storsjön, where dining-room decoration with sham architecture is preserved.

No furniture industry ever developed out of this craft. When the railway was built in the 1870's, thus making possible the transport of heavy goods such as factory-made furniture, the local inhabitants nevertheless had their furniture to some extent made by local carpenters. Dining-room furniture was now produced in Neo-rococo and straight-topped secretairs in simplified Swedish Empire. In this field notably the sculptor Johan Edler the Younger produced many fine works of art.

While in Central Jämtland people refurnished their best rooms with straight-topped secretairs and carved sofas in Neo-rococo, several of the local carpenters in the out-of-the way mountain parishes continued to work in the old style. As late as in the 1870's furniture was still being made which in type and decor clearly shows how long the heritage from the 18th century Rococo survived. The author gives the names of several of these rural carpenters who worked in the outskirts of the province.

Rut Liedgren

Min pappas leksaker

Sina första sex levnadsår — han var född 1879 — tillbringade min far på landet, på gården Bärstad i Rystads socken i Östergötland. Det är hans leksaker under dessa tidiga Bärstad-år som anteckningarna här nedan koncentrerar sig kring. Men innan jag talar om leksakerna, vill jag först säga ett par ord om själva gården och om hans närmaste omgivning.

Till Bärstad hörde — utom den vitputsade bostadsbyggningen med rött tegeltak och utbyggt kök på ena sidan — stall, ladugård, vagnbod, kuskbostad, gårdsplan med gräsrundel och jättestor lind, ett litet miniatyrberg och en liten miniatyrpark, allt av lagom stort format för ett litet barn att kunna uppfatta som ett helt och fånga inom sitt synfält.

Den vita byggningen hade den vanliga sexdelade planen med förstuga mitt fram, sal innanför, två gavelrum på ena sidan och ett gavelrum och kök på den andra. Vindsvåningen var inredd med ett rum på vardera gaveln. Från fönstren åt gårdsplanen såg man Linköpings silhuett längst bort i fjärran över slätten, och från västra gavelfönstret kunde man bekvämt se Roxens vatten glittra fram mellan träden. I hagen, som gick ned mot sjön, gick hästar och betade, allt medan de långsamt svängde sina svansar som stora plymer.

Min farfar dog tidigt, min far var då bara halvtannat år. Som enda barn kom därför hans närmaste omgivning att bestå av idel fruntimmer: hans mor, hans faster Ida, hans »Tant Anna» och en växlande uppsättning jungfrur och barnflickor. Att han inga syskon hade var aldrig något bekymmer för honom, han hade lekkamrater i alla åldrar och led aldrig, tycks det, av oföretagsamhet. Och minst av allt led han brist på fantasi.

Min far var döpt till Karl Gustaf Emil, och Emil var tilltalsnamnet. Men det var en aning svårt att säga för ett litet barn, det blev »Mille» i stället, och Mille kallades han inom familjen, tills han började skolan.

I sin »Faster Ida» ägde den lille pojken en utomordentlig lekkamrat, som inte ryggade för något, när det gällde brorsonens lekfantasi och uppslag. Så långt det stod i hennes förmåga älskade hon att tillfredsställa hans infall och hugskott. Hon var född 1825, men åldersskillnaden var märkvärdigt oväsentlig.

Utom Faster Ida hade Mille en liten lekkamrat som ständigt fanns till hands. Det var befallningsmans Erik med efternamnet Engberg. Han anpassade sig med stor beskedlighet i Milles lekvärld och fann sig utan minsta uppror eller synbara obehag i att hörsamma den regi som gavs i alla de olika

lekarna. En gång kom han med ett väl övertänkt förslag rörande rollfördelningen mellan honom själv och Mille. Det var när de små pojkarna i 5-årsåldern skulle leka skola. Erik sa: »Men då ä' de' allt bäst att jag ä' lärarn, för jag kan inte läse».

Många generationer barn har roat sig med att betrakta de sköna mönster frosten ritar på fönsterrutorna på vintern och i dem funnit stoff till hela sagor. Säkert hände det att Faster Ida och lille Mille beundrade isblommorna på fönstren, men minst lika mycket nöje utvann de ur den imma som ofta bildades på fönstren som vette mot norr. Faster Ida ritade profiler, den ena efter den andra, i den lätta imman, och småningom började också Mille med stor förnöjelse »rita gubbar» i fönsterimman. Där lades grunden till hans förtjusning i att rita och måla, en förtjusning som jämte det oförlikneliga nöjet att se på bilder blev återkommande älsklingssysselsättningar långt upp i åren.

Det fanns också andra tidiga lekar där vatten spelade en viktig roll och som Mille tidigt fann förtrollningen i: att spegla sig i den stora vattensån som stod i köket. En gång råkade han bli så förförd av sin egen spegelbild att han nätt och jämnt undgick att helt ta överbalansen ner i det blanka vattnet. Det gjorde han nu inte, det räckte med att han blötte ner sig ordentligt. Källkaret där man hämtade vatten — han kunde se kusken knoga upp till de olika husen med sina ämbar — låg nära stallet och hade också sin lockelse. När man lyfte på källuckan såg man ett ansikte djupt därnere. Det var »källgubben», han bodde där i djupet, och Mille visste att man måste akta sig för honom och aldrig, aldrig ensam våga sig upp på källkaret.

Vid tjänlig väderlek ställde Mille gärna till med sandkakebak. De ljusbruna kakorna gräddade han genom att med sin lilla sandspade skjuta in en och annan genom järnluckorna i byggningens låga stenfot, det var ju en lycklig tillfällighet att ha en så präktig ugn med veritabla ugnsluckor till sitt förfogande.

Som mycket liten sysselsattes den lille pojken ibland av sin faster med stillsamma nöjen, där färger spelade en viktig roll, både som estetiska värden och som fantasieggande symboler. Han älskade färger, men han led om någon försökte slarva med nyanserna. Då kunde det bli riktiga uppträden, för på den punkten ville han svårligen ge med sig. De stillsamma färglekarna med Faster Ida bestod i att hon till exempel tog fram en liten bricka och på den strödde ut röda, vita, blå och gula sockerpullor. Så vickade hon försiktigt på brickan, så att sockerpullorna rullade omkring i sina olika färger och med olika fart och bildade ett mobilt mönster som i hög grad tilltalade pojken. När hans ögon fått nog av färgspelet, fick hans gom överta sybaritrollen, det var då tid att stoppa några av de små kummingrynen i munnen. Och så var leken avslutad för den gången.

En annan, något likartad lek slog ännu mer an. Då bredde Faster Ida ut en grön duk på sitt björkbord med den stadiga foten, och på duken hällde hon så med Milles bistånd ut bruna och vita bönor. Vad gjorde nu denna bild så lockande? Jo, det gröna var för pojken beteshagen och bönorna de

1. Emil Liedgren, »Mille», vid drygt 1½ års ålder. Han tittar med spänd uppmärksamhet åt det håll där fotografen, fröken Maria Tesch i Linköping, just lovat att det ska komma fram en liten häst.

bruna och vita kor som i upphöjd ro gick där och betade. Vad han såg utanför fönstret var plötsligt överflyttat i en annan dimension, men det var ändå samma sak. Mille njöt med varje fiber av denna färglek. Kor var över huvud det bästa han visste på denna jorden, i varje fall då det gällde djur. Hästar kom faktiskt i andra hand — utom vissa individer, något som jag återkommer till. På sockertoppspapper ritade han kossor, alla av rödbrokig svensk ras, de svart-och-vita främlingarna hade knappt ännu hunnit komma inom hans synfält. Med Faster Idas hjälp lösgjorde sig korna så småningom ur papperet, hon hanterade saxen säkrare än han. Sedan färdigade de tillsammans klavar av ståltråd, och mellan varven vilade sig korna i någon av de tre smålådorna under de tre hyllorna i Faster Idas stora skåp med de stora stjärnorna på dörrarna.

Utomhus hade Mille kor av klassiskt slag. Framför en blåmålad bänk i behaglig närhet av stallet inrättade han sin egen hage. Av pinnar som »staver» byggde han en gärdsgård kring sina kor och får av kottar. Djuren måste ju vattnas, och till den ändan beslöt han gräva en brunn. När han fått ett skapligt djupt hål, bar han dit vatten att fylla brunnen med. Till hans besvikelse försvann vattnet, och hur han än bar sig åt, ville inte vattnet stanna utan brunnen blev endast en våt grop.

Naturligtvis hade Mille också ett stall med hästar. Det var både egenhändigt ritade och målade hästar och små hästar som köpts »i stan». En mycket avhållen häst — älskad även av Faster Ida — var brun och vit med riktigt hår. Den fick en julafton tillsammans med några av Milles andra små hästar ett tillfälligt stall i den stora huven som vanligen satt över urtavlan på det gamla Beckska golvuret. Just denna julaftonsförmiddag krävde urverket en justering, varför huven lyfts av och placerats på golvet. Mille tog tillfället i akt. Huven befanns strax vara ett idealiskt stall. Och den långa julaftonsförmiddagen förkortades på ett mycket välkommet sätt.

Hästarna som fick bo i urhuven tillhörde annars den grupp leksaker som användes vid »lek på bordet» i motsats till mindre ömtåliga pållar som hörde till »lek på golvet». I denna senare kategori lekar ingick sådant som

byggande med byggklotsar och brädlappar och andra mera svängrumskrävande lekar. Bordet i fråga var ett av de bägge vita fällbord som hade sin plats framför fönstren i salen.

Den underbaraste och mest minnesvärda av alla julaftnar var den då »Turemalla» gjorde sitt inträde i Milles tillvaro. Mille kom inte själv ihåg alla detaljer i samband därmed och måste därför ha varit bra liten, två eller tre år bara. Men eftersom han älskade Turemalla så, hade han ofta bett de äldre berätta om händelsen. Han visste därför att den rara hästen — för Turemalla var en leksakshäst — »slängts in» i salen från förstun av en av drängarna som ombetts tjänstgöra som julbock. Efter konstens regler hade först hörts en kraftig klapp på dörren, och då den som slängt in julklappen raskt försvann, utan att någon hann se honom, ropade den äldsta i sällskapet, Tant Anna (född i Stockholm 1816): »Tag fast karlen!»

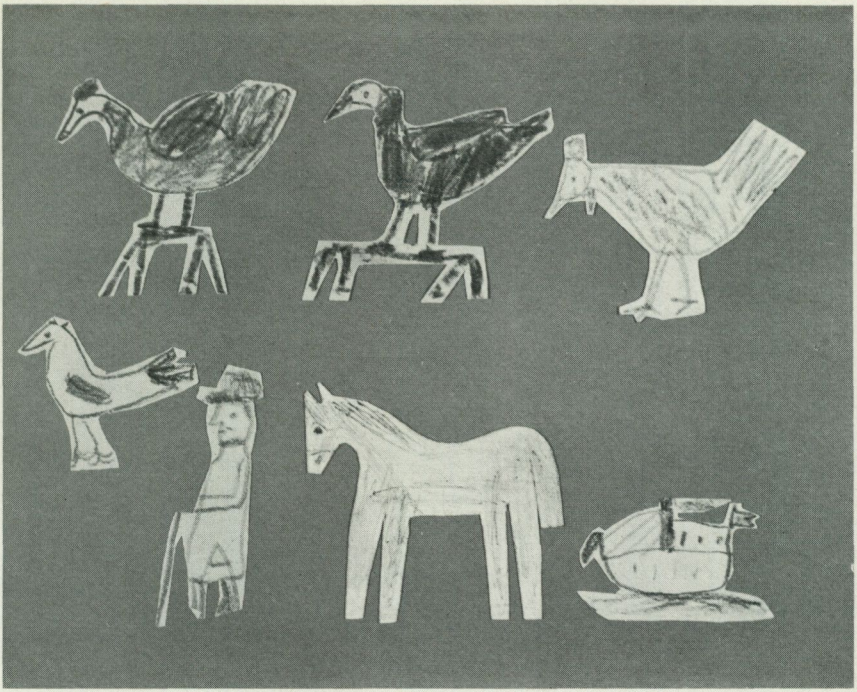
Turemalla stod på en fotställning med hjul, hade sålunda inga medar men var annars av sådana dimensioner som en ordinär gunghäst. Den var överklädd med brunt tyg och hade riktig tagelman och tagelsvans samt hovar av blankläder. Vem som snickrat själva hästen är inte fullt klart, möjligen var det den händige och mångkunnige smeden Larsson som man vänt sig till med beställningen. Larsson bodde i Tunaskogen i Rystad. Överklädseln med man, remtyg och hovar var med all sannolikhet skomakare Lundberg inne i stan mästare till. Hos honom beställde man sina skor, såvida man inte vände sig till Lybergs på Tanneforsgatan, där det fanns färdiga skor att köpa.

Men hästen måste Mille visa ute i köket, så att jungfrur och drängar fick se dess härlighet. De var mycket intresserade och frågade Mille ivrigt vad hästen skulle heta. Samtidigt började de erinra sig hästar som funnits på gården när Milles far levde. En av drängarna sade: »Patron hade en vacker apelkastater häst som hette Ture». En av jungfrurna föll in: »Men han hade också e' grann märr som hette Malla». Ja, där stod nu Mille med olika namn att välja på. Han ville gärna vara alla till lags, inte bryskt avvisa deras vänliga förslag. Han var i stort bryderi. Ingen fick bli ledsen. Och så bestämde han sig: hästen skulle heta Ture-Malla! Och Turemalla fick den heta så länge den levde. Så småningom anade Mille att det var något galet med namnet, det hände väl att en och annan av de stora drog lite på munnen, när de fick höra namnet på hans häst. Han ville därför inte så gärna tala om vad den älskade hästen hette och kände sig alltid lite osäker och generad, när någon oinvigd skulle upplysas om Turemallas namn.

Turemalla fick sitt stall i salen, invid druvspegeln som hade sin plats mellan fönstren med de vita fällborden framför. Hästen räckte nätt och jämnt upp till spegelbordets kant. Som alla hästar måste Turemalla ha ett hästtäcke. Och Faster Ida förfärdigade ett av vitgult tyg med röd langett runtom och märkte det med »E L» i ena hörnet. Den lille hästägaren undrade en del, varför det stod »el», när han nu hette Emil. Att bokstäverna hade med honom själv att göra stod fullt klart för honom.

Turemalla var så älskad att den tålde alla jämförelser. I prostgården sat-

Liedgren:
Min pappas
leksaker

2. Prov på de små djur och gubbar som Mille ritade och färglade och som Faster Ida klippte ut. (Hästen är 3 cm hög.)

3. Här har Mille sannolikt tecknat en just passerad födelsedag. Han sitter själv på en stol och uppvaktas från höger och vänster av herrar och damer. Några av presenterna har hamnat på golvet. En smula rädd har han tydligen blivit men förklarar modigt: »Mile är ike räd», endast »Mile» har fått rum på detta blad, men fortsättning följer på bladets andra sida. Färgerna på teckningen som han gjort vid 4, möjligen 5 års ålder, är blått, svart, rött och grått.

4. T. v. den svart-och-vita porslinshunden med rött band om halsen som Mille fick en jul. Den lilla sittande hunden är också av porslin, vit med ljusbruna fläckar, den sitter i grönt »gräs». Hästen och kon är av trä, och ljusstaken är en av de fyra små porslinsljusstakarna i form av mullbär på ett blad som stod på Milles julbord varje år.

tes Milles ståndaktighet på prov, när han där fick göra bekantskap med en stor fin apelkastad gunghäst från Gemla. Den hade utöver sin skönhet också en sadel, något som Turemalla saknade. Men Mille översåg utan större svårighet med bristen och förblev sin Turemalla minst lika trogen som förut. Barnen som ägde den fina gemlahästen bodde i Stockholm egentligen men var då och då på besök hos sina morföräldrar i Rystads prostgård. Bland leksakerna de hade beundrade Mille också mycket en svit utmärkt fina och välformade kor och hästar av papier-maché. Leksakerna var förvisso finare än Milles egna, men varför lät då deras ägare så föga entusiastisk, nästan uttråkad, till och med då han berättade för Mille om sina besök i Nationalmuseum och Livrustkammaren.

Till Livrustkammaren gick Milles tankar ibland, målet för hans fantasibesök där var Gustav II Adolfs häst. Han var väl bekant med den från bilder i böcker. I de »gula», de »gröna» eller de »röda» böckerna dvs. Montelius-Hildebrands Sveriges Historia, Gernandts Familjejournal och Förr och Nu, tröttnade han aldrig att se på bilder och planscher, och han tyckte också mycket om att man läste ur de där böckerna för honom, innan han själv kunde konsten. Tillsammans med befallningsmans Erik iscensatte han många berättelser som han på så sätt blivit bekant med. Lämpligast var det givetvis att välja sådana med två huvudpersoner, som Gustav Adolf och Axel Oxenstierna eller Erik XIV och Olov Stenbock, kungens grymme väktare. Sistnämnda lek gick så till att en låda, som en gång i tiden varit avsedd för förvaring av spelmarker, utvaldes att tjäna som fängelse för kungen — kungen i gestalt av en tennsoldat. En annan tennsoldat, Olov Stenbock, gick utanför och vaktade. Till denna lek hörde att Mille läste den psalm i 1819 års psalmbok (ps. nr 271 i 1937 års psalmbok) som då ännu ansågs vara

skriven av Erik XIV och som började: »Jag är en fattig fånge I denna världen vrånge som Fåret på en ö . . .» Men det var inte alla gånger som kungar var inblandade i teaterlekarna. Det var också mycket populärt att leka sotare, koskötare, kuskar, drängar, sjömän eller soldater.

När Mille var 5 år kunde han hjälpligt läsa. Det var Tant Anna som bistod honom i den roande leken att lära sig vad bokstäverna betydde och hur de såg ut. Allra första början gjordes med bokstäver av vetedeg — Tant Anna visste av erfarenhet de pedagogiska hjälpmedlens betydelse och vikt. Snart övergick man till Bröderna Kastmans Läsebok för småskolan och Prinsens ABC-bok, både den som skrivits för Gustav IV Adolf och den som trycktes 1883 för vår nuvarande konung. När det gick väl framåt med läsningen värpte tuppen sin plikt likmätigt, ibland var det en av de små goda chokladkakorna med bilder på omslaget som Tant Anna förvarade i sitt skrivbord, ibland var det en karamell som tuppen lagt i ABC-boken. Tuppen fanns för övrigt själv att beskåda på insidan av ABC-bokens pärm. Tant Anna hade klistrat in en tuppbild i enlighet med de bästa traditioner. Att lära läsa var en så rolig lek att den pågick också under sommaren, men då satt lärarinnan med sin elev utomhus i syrénbersån. Undervisning i skrivning förekom inte på detta stadium, men Mille kom underfund med konsten ändå genom att härma tryckbokstäverna. Skrivstil lärde han sig i 6-årsåldern, sedan han och hans familj flyttat in till Linköping.

Som nämnts hörde rita och måla till Milles favoritsysselsättningar. När han i 3-årsåldern fick börja sitta med under gudstjänsterna hemma på söndagarna, då besök i kyrkan ej förekommit, försågs han med rikliga mängder papper, pennor och kritor och hade det utmärkt. Någon olustkänsla för gudstjänster grundlades sålunda ej.

Att rita och klippa ut djur och pappersdockor var en lek som Mille aldrig tröttnade på. När hans mamma en gång råkat använda uttrycket »i din Pappas gröna ungdom», då hon berättat något om honom för sin son, fick pojken en idé och förfärdigade strax en ljusgrön pappersherre och presenterade honom för sin mamma: »Här är Pappa i hans gröna ungdom».

Efter husförhören i Näsby skolhus med åtföljande kalas hemma på Bärstad inspirerades Mille att tillsammans med Faster Ida sätta sig vid ett av de vita fällborden i salen och klippa ut de olika vid husförhöret agerande figurerna, prosten Lundvall, pastorsadjunkten Jacobsson och olika husförhörsbesökare för att så hålla en egen examen med dem i fönsterkarmen.

Smeden Larsson i Tunaskogen hade två söner, Johan och Otto, påhittiga och finurliga med sina händer som fadern. De begåvade Mille med diverse trevliga saker, bl a ett litet kvarnverk, men minst lika uppskattat var det pappersark med djur som Otto kalkerat av i Sundströms Djuratlas och färglagt i breda fält med lysande glada färger. Lejon, leopard, tiger och noshörning, alla sprakade de i gult, grönt, blått och rött — högst tilltalande för ett barnaöga.

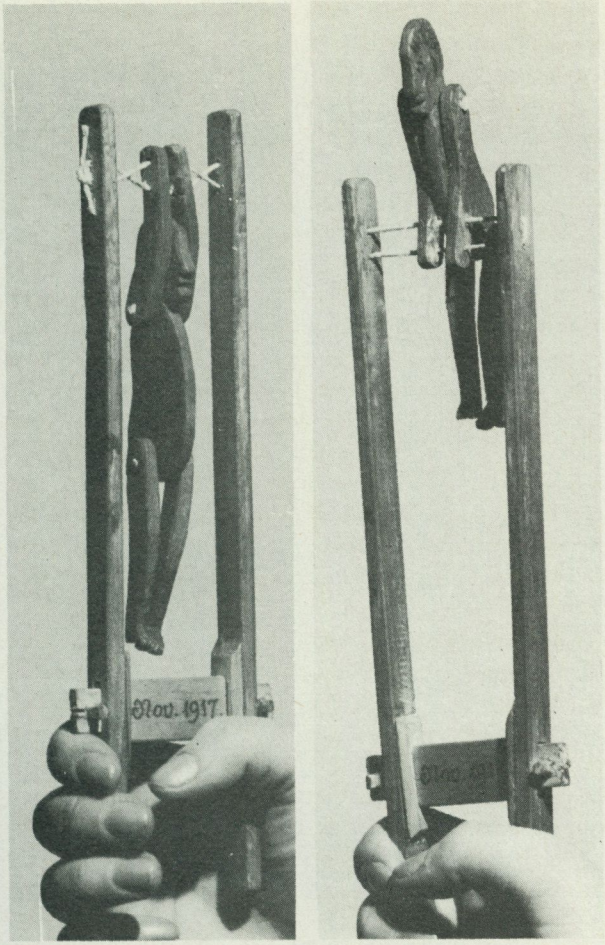
På våren och sensommaren lektes gärna lite lantbruk. Av gubben Ingvalds, koskötarens, son Gustaf fick Mille en grind och en rar liten hövagn,

en »häck», som Gustaf egenhändigt gjort. Vagnen var konstruerad alldeles som en riktig hövagn, så att sidorna kunde fällas ned. I hövagnen körde så Mille hö, när slåttertiden var inne. Höet slog han med en liten låtsaslie, två små käppar bands ihop så att de fick utseende av en riktig lie. Gustaf erbjöd sig också att vara »häst» åt Mille och drog honom på lek i hans gamla barnvagn (en korgvagn) på själva landsvägen till kusken Milles stora förnöjelse.

Till Milles lantbruksgarnityr hörde också en uppsättning hösäckar med därtill hörande släde. Faster Ida var mästaren till dessa näpna saker som helt tillfredsställde Milles krav på illusion. En jul hade han fått en liten leksakshäst, till formatet sådan, att den lämpade sig för »lek på bordet» i salen. Till den lilla hästen gjorde Faster Ida den raraste lilla gröna släde, av papp och överklädd med blankt julgranskaramellpapper. Men inte nog med det, hon hade också styrt om att få en riktig liten träkälke gjord, i miniatyrstorlek så att den lagom passade för en grå leksakshäst av bleck som ingick i Milles rätt välförsedda stall. För att hästen och den lilla fint hopsnickrade kälken skulle kunna göra nytta för sig, sydde Faster Ida små sädessäckar — små påsar som hon fyllde med svarta och gula havrekorn. Det var ett nöje! Mille kunde köra sin säd som en riktig dräng. Allra festligast var det, då han fick bygga en lång väg »till kvarnen», ja ända till stan när fantasien så ville. Bräder placerades på stolskarmar i en lång rad från faster Idas rum och en bra bit in i salen — det blev en präktig väg. Ibland var det vinter, när han måste köra sina lass, och då klippte Faster Ida »snö» — det var vitt papper som hon klippte så smått, så smått och strödde ut som en lång vit väg genom rummen. På den vita vintervägen begav han sig så av med sin släde genom snölandskapet. Sin egen riktiga gröna kälke fick han också dra på Faster Idas golv så det gnisslade. Denna inomhuskälkbacksåkning ägde rum, då det ansågs för kallt för honom att vistas utomhus — och det var nog större delen av vintern man tyckte så.

Jungfrurna på Bärstad var synnerligen snälla mot den lille pojken, och han gick gärna ut i köket ett slag ibland, där var så mycket att se på och dofter att insupa. Bakdagarna tog nog priset, alla hans fem sinnen fick då sitt lystmäte. Det var också roligt att övervaka bäddningen av sängar på morgnarna. Särskilt viktigt var det att inte utebli, när turen kom till Faster Idas stora säng. Där rumsterade han friskt om med kuddarna, lekte att de var hösäckar och kastade dem glatt på golvet och på jungfrun, som det föll sig. Och även med dessa »hösäckar» lekte han att han gjorde kvarnresor. Märkligt nog fann sig jungfrurna även i detta överdåd och lät honom hållas. Det var inga tidsstudier på bäddning i huset. Råkade det sig så olyckligt att vederbörande tjänsteande ställde sig en aning oförstående inför hösäckar och kvarnresor, avlägsnade sig Mille snart, gick till sin mamma och sa: »Jag vill nog inte bädda med Augusta, Mamma . . .»

Barnflickorna som fanns i huset när Mille var liten lekte med honom på olika vis, berättade sagor och sjöng visor. Många gånger var de inte stort mer än barn själva, som den 15-åriga

5. En »akrobat» av samma slag som den Mille ägde. Då de parallella stöden trycks ihop nedtill, reser sig akrobaten och börjar göra konster.

Ann Sofi Pettersson från Torvinge i S:t Lars. Hon hade stor berättartalang och var helt med på Milles fantasilekar, antingen det nu gällde att leka bröllop eller ta sig en låtsastur in till stan i en av vagnarna i vagnboden. En bror till Ann Sofi hade en gång, när han kom och hälsade på sin syster, med sig en mycket trevlig leksak åt dennas skyddsling. Det var en »akrobat», Ann Sofis bror hade gjort den själv av cigarrlådeträ som han sågat eller skurit ur. »Akrobaten» hade rörliga armar och ben och hängde i ett par korsvis anbragta snören, som i sin tur var fästade i en ram, bestående av två parallella pinnar eller stöd med en tvärslå undertill och fria ändar. Då man tryckte ihop de bägge fria ändarna på stöden, fick man se akrobaten göra sig redo för sitt konststycke och göra överslag. Så akrobat han var, såg man att det kostade på, då han hävde sig upp på armarna. En annan leksak Mille fick, säkert gjord på Bärstad men okänt av vem, var en s. k. »spåman». Stommen i den leksaken var bröstbenet på en gås. På dess undersida var fästat ett snöre, en pinne och en beckklump. Pinnen trycktes mot becket, hölls kvar där en stund för att sedan långsamt börja lossna. Och plötsligt frigöra sig helt från becket. Spåmannen hoppade då upp med en liten smäll.

Sommaren hade sin leksaksflora. Kor och får av kottar är redan nämnda. Därtill kom de kedjor av maskrosstjälkar och pipor av sälgkvistar eller hundkäxstammar, som jungfrurna med förfarna fingrar fabricerade.

En barnflicka var fyndig och fantasirik och kunde utan vidare berätta fullkomligt levande om alla figurerna i Milles målningsböcker. Med denna pigga Lina, smeden Larssons dotter, lekte Mille allt möjligt, likt och olikt. En gång var de Fritjof och Ingeborg, det gällde scenen där Fritjof lämnar en björnunge han själv skjutit som gåva till Ingeborg. Som björnungen tjänstgjorde vid detta tillfälle en lång grön pall som Mille höll i famnen och räckte den häpna »Ingeborg». Lina mottog den ovanliga gåvan med just den min av överraskning blandad med en lätt förfäran som passusen fordra-

de. Lina var lätt att ge regi. Och Mille hade klart för sig, hur det skulle vara, hade ofta och gärna och ingående studerat sina bilderböcker och gjort sig väl förtrogen med handling och minspel. Över huvud taget roade honom just iscensättning mycket. Ännu bra liten läste han Kellgrens Gustaf Vasa, han hade upptäckt att texten var insprängd med scenanvisningar, och det var de som fångade hans intresse och lockade honom att läsa stycket.

Många av Milles leksaker var gjorda av husets folk eller av folket på gården. Men det hände också att han fick saker från stan. Det var spännande att få se, vad hans mamma kunde ha med sig hem, när hon haft ärende in till Linköping. Apelsiner och persikor var ju inte leksaker, men särskilt persikorna med sina fina mjuka färger, sin doft och sin duniga lenhet väckte hans behag. Tillsammans med dessa då ganska sällsynta delikatesser, avsedda för alla familjemedlemmarna, kunde förekomma helt för hans räkning inköpta ting, ark med pappersdockor, målböcker att färglägga — färgkritornas doft njöt han av redan innan han ens börjat måla med dem — dekalkomanihäften med gummerade bilder som var avsedda att kopieras på vitt papper och som då stundom visade sig ge helt andra bilder än dem som man såg på omslaget.

En jul fick Mille i julklapp en riktig liten kask. Kasken visade han förstås för livgrenadjären Hjälm som på bestämda tider kom och klippte honom så liten han var. Under hans allra första år hade Faster Ida fuskat i barberarens yrke. Men nu var det Hjälm som ansade hans frisyr. Som alla andra var Hjälm mycket snäll mot den lille pojken och gav sig god tid vid sina besök. När han nu fick se Mille i kasken, måste han lära honom att göra honnör på reglementsenligt sätt. Han förde handen upp mot sin egen hjässa och sade: »Si förr då skulle en göre honnör mä' två fingre på myssskärmen, men nu ska de va mä' hele näven». Så kunde Mille göra riktig honnör också efter Andra livgrenadjärregementets modell och instruktion.

De flesta köpta leksaker Mille ägde kom från Pariserbazaren i Linköping. Därifrån emanerade sannolikt en den raraste lilla häst, brun och vit med riktigt hår på sin kropp, och en svart och vit porslinshund, visserligen inte av ädlaste ras, men med tegelrött halsband om halsen och med ett fromt och barnvänligt uttryck. Pariserbazaren låg i Östgötabankens hus och var länge för Mille en av de stora sevärdheterna i Linköping. Pariserbazaren och Trädgårdsföreningen var de två fasta punkterna på programmet vid Milles stadsresor. Först efter inflyttningen till stan fick de en konkurrent i det s. k. »korkkabinettet», ett slags föregångare till senare tiders biograf.

Kanske var det i Pariserbazaren Faster Ida köpte ett par spännande leksaker som Mille fick bekanta sig med. De var inte ämnade åt honom utan åt skollärarens i Näsby bägge söner. Men Mille fick ju se dem först, innan de försvann till sina nya ägare. Bägge föremålen var av papier-maché, det ena en stork, det andra en papegoja. Bägge hade ett slags underrede som kunde åstadkomma ett gnällande, jämrande läte. Det var två träskivor förenade med vitt, rätt tunt skinn som utgjorde detta stativ, den undre skivan var försedd med ett litet hål, och när

man tryckte ihop de bägge skivorna som man trycker ihop en blåsbälg, gav de ifrån sig detta klagoläte. Mille njöt av oljudet men inte av fåglarnas yta, den var inte behaglig att röra vid, tyckte han. Han hade själv en brun och vit leksaksko av samma material, och han visste att många »fina» leksaker som han sett var gjorda av denna sträva, en smula skrovliga materia.

Det fanns en tredje möjlighet att förvärva leksaker när Mille ännu bodde på Bärstad, och omständigheterna där omkring var i sig ett helt äventyr. Bland kringvandrande försäljare och luffare som kom upp till gården och fram till byggningen var Mille särskilt intresserad av gubbar som bar väldiga skinnpåsar på ryggen och som ur dessa påsar plockade upp granna bilder med olika motiv, mest bibliska som han kände igen från Bildbibeln han gärna bläddrade i. Men kanske var han än mer förväntansfull, då den blinde mannen kom med sina varor. Han hade mörkblå glasögon och leddes av en pojke, hans vägvisare och synhjälp. Mannen med de blå glasögonen sålde träsaker av alla tänkbara slag, och när han kom på besök, var det självskrivet att något i leksaksväg skulle köpas av honom åt Mille. När Mille fyllde 4 år, ingick bland hans födelsedagspresenter en dockservis som köpts av den blinde med träsakerna, det var koppar och fat, ämbar och smörkärna och mycket annat smått och nätt. På själva födelsedagen måste servisen avprovas, och på Milles bön iskänktes svagdrickskallskål i en av de små träkopparna. Styrkt av drycken gick sedan Mille över till nyttiga sysslor. Han fyllde sina små träämbar med vatten och bar dem som han sett kusken göra, när denne fyllt sina stora ämbar i källan och på väg därifrån passerade nedanför Faster Idas fönster.

Tennsoldater hann inte bli någon stor artikel i Milles leksaksarsenal under Bärstad-tiden. Det var först i Linköping som han och Tant Anna under vinterkvällarna började leverera batalj på det runda bordet i salen med en liten glaskula som förintande projektil. Med dess hjälp föll de små krigsmännen i stora skaror, och förluster som segrar räknades in med spänning och precision. Tant Anna besatt även på det militära området nyttiga kunskaper, hon hade en tid under sitt liv varit guvernant i en officersfamilj, och vad hon som resultat därav visste om uniformsdetaljer och militära grader kom väl till pass, inte bara vid dessa bordskrig utan också vid utklädningar, en av Emils specialiteter under hela skoltiden. Men helt obekant med tennsoldaternas tjusning och möjligheter var Mille inte ens som liten på Bärstad. Särskilt var det två tennsoldater som gjort intryck på honom. Han hade av de unga baronerna Sparre på Näsby fått två rara exemplar, som de unga baronerna själva lekt med som barn. Det var fina »skulpterade» hästar med ryttare som kunde lyftas av. Kanske var det just de två som fick träda in i dramatiska sammanhang och spela viktigare historiska roller.

En leksak av alldeles speciellt slag som jag sparat till sist var den lilla eleganta trähäst som syns här som sista bild. Den hade funnits långt före Milles tid och var kanske just därför omgiven av en viss »vördnadens» nimbus. Hästen var ingen vardagsleksak utan stod alltid förvarad utom Milles räckhåll men dock synlig. Mille älskade

6. Trähästen, den fina leksaken som Mille inte fick leka med till vardags. Den är av ett vackert ljusbrunt träslag och helt omålad. Höjden är c:a 22 cm.

denna häst med något av respektfylld beundran, det var en kärlek av annat slag än den han hyste för sin trogna Turemalla. Hästen hade sin plats uppe på ett skåp, och från denna upphöjda position tittade den ner på Mille och krängde så behagfullt med huvudet. Det hände att hästen lyftes ner och han försiktigt fick hålla i den och klappa den. Det var när han hade slagit sig, hade ont någonstans eller av någon anledning var djupt bedrövad och inte snabbt kunde tröstas med vanliga medel. Då fick hästen träda in som den överlägsna tröstare den var. Ja, det var en underbar häst, så len och glatt att stryka över ryggen. När den gjort sin tjänst, lyftes den åter upp på sin plats och återtog sitt förnämt reserverade utseende. Men den fortsatte att se ner på Mille och vad han hade för sig. Hästen var en liten husgud.

Ovanstående bygger på minnesanteckningar nedskrivna av min far, professor Emil Liedgren (1879—1963).

SUMMARY

My Dad's Toys

My father, born in 1879, spent his early childhood in the country. His collection of toys can be grouped according to origin and production. The first are those made at home: paper dolls and animals, a small sledge of cardboard covered with bright green paper, miniature grain sacks of cloth filled with black and yellow grain of oats etc. To the second group belong objects made by handy people on the estate, e.g. a small, finely made water- or wind-driven flour-mill, a neatly made toy sledge of wood and a little hay-wagon made just like a real wagon; toys of a semi-mechanical kind capable of moving about or making sounds. Among other things there was a so-called soothsayer, a jumping-jack made of the breast-bone of a goose, a piece of string and pitch; further, an »acrobat», in which cleverly arranged strings were important elements that helped the acrobat to exhibit his skill. The third group are toys bought readymade in town e.g. papier-maché animals, a grey tin horse, another brown and white one with real hair on its body; painting-books, coloured chalks, a real little helmet and a couple of tin soldiers that could be lifted off their horses. On his fourth birthday the boy was given a neat little tea service bought from an itinerant seller of wooden articles. A small carved wooden horse was something very special; it had existed long before Father's days. It stood on top of a cupboard and was only allowed to be worshipped at a distance though on occasions the horse was taken down and my Father allowed to play with it. The fact is, it had proved to be a first-class comforter.

Marianne Olsson

Tvätt före maskinerna

Artikeln Tvättning i andra upplagan av Nordisk familjebok (Sthlm 1920) anger, att bomulls- och linnetvätt tillgår på följande sätt: kläderna läggs i kallt vatten i förväg, därpå vrids de ur och tvättas i ljumt vatten med tvättmedel samt kokas eller byks. Sedan sköljs de en eller två gånger, vrids ur och hängs upp till torkning.

Artikeln skiljer på kokning och bykning, dvs. ösning med lut. När den skrevs var emellertid ösningsmetoden redan ganska ovanlig och på väg att alldeles överges. År 1936 gav Nordiska museet ut en frågelista om klädtvätt (NM 64) med tonvikt på äldre metoder, särskilt ösning. Listan besvarades av 140 meddelare, och svaren belyser främst tillståndet på landsbygden under 1800-talets tre sista decennier. Proceduren var då i stora drag den som beskrivits ovan.

Tvättmedel

Allmänt användes vid den tiden dels köpt eller hemkokt såpa, dels en pottaskelut som erhölls genom kokning eller urlakning av aska, helst efter björk, bok eller en. Man skulle akta sig för lut av ek- eller alaska, som färgade kläderna röda. Askan samlades ur kakelugnar och spisar och sållades före användningen. Den hemgjorda såpan kokades av asklut och fett från slaktade djur.

På samma sätt, genom urlakning av växtaska, framställdes ännu in på 1800-talet de alkalier som behövdes för t. ex. glas- och tvålindustrien och de stora linneblekerierna. Det holländska lärftet var berömt för sin höga kvalitet och vithet. Det blektes genom en tidsödande och många gånger upprepad process, som började med åtta dagars ösning med het asklut och slutade med solblekning på gräset i ett par tre veckor. De irländska linneblekarna förkortade proceduren avsevärt genom att inte ösa linnet utan koka det i luten. På 1820-talet började i England (och från 1870 i Tyskland) industriell framställning av soda ur koksalt, något som fick stor betydelse för hela den kemiska industrien. Som biprodukt fick man klor och därmed ett snabbt och effektivt blekmedel, som slog ut den gamla ängsblekningen inom textilindustrien.

Under slutet av 1800-talet fanns soda och lutpulver att tillgå i de svenska handelsbodarna. Hushållen fortsatte dock länge ännu att utnyttja askan från spisar och kakelugnar till tvättlut. Såpkokning var däremot en så omständlig sak att såpan var en uppskattad köpvara. Till tvätt av yllekläder och ömtåliga, färgade plagg var emellertid askluten oanvändbar, eftersom den förstör ylle och bleker färger, och såpan fick yllet att krympa. På de håll

i landet, där fåren tvättas före eller ullen efter klippningen, har ylle och färgade kläder kunnat rengöras i får- eller ulltvättvattnet. Eftersom ullfettet innehåller såväl fett som pottaska, har det kunnat fungera som en mild och fet tvål. »På försommaren när fåren tvättas, då passa di på å tvätta strumpor och yllekläder i det vattnet ty det hade såpa med sig» (Sörmland EU 16 903). Andra tvättmedel som nämns för ömtåliga plagg var urin, blålera, riven rå potatis och fiskspad. En ytterligare möjlighet var att alldeles undvika rengöring. »Nu är att märka: Att strumpor tvättades aldrig» (Blekinge EU 10 525). »Fruntimmerna hade underkjolar av hemvävt ylle och likaså förkläde av ylle om vintern. När det blev för smutsigt på den ena sidan, vände man det inåt, så gnoddes smutsen av mot kjolen» (Skåne EU 10 305). »Farmor, född 1816, talade om att hon begagnat blålera för tvätt av ylle och blåkläder, ylle tål ej att tvättas i asklut» (Hälsingland EU 10 019).

Till blötläggning, förtvätt, kokning samt tvätt av enkla färgade plagg gjordes en klar lut i förväg. Man hade askan lös eller vanligare instoppad i en tygpåse. Antingen hälldes hett vatten över askan och fick stå och dra, eller också kokades aska och vatten. Sedan luten svalnat silades den. Till 20—25 liter vatten togs 7—8 liter aska.

Blötläggning och gnuggning

Blötläggningen skedde en eller flera dagar i förväg i vatten med eller utan tillsats av lut eller soda. Ofta skedde blötläggningen på en lördag och tvättningen började tidigt på måndagsmorgonen, för att hela arbetet skulle hinna bli klart under veckan. Kläderna fick rinna av och gnuggades sedan mellan händerna minst två gånger i varmt lut- eller såpvatten. Man började med vittvätten, som sedan skulle ösas eller kokas för att bli vit. De färgade plaggen, som allmänt kallades rand- eller blåkläder, utsattes endast för gnuggning och sköljdes sedan. Tvättbrädan med veckad zinkplåt kom i handeln tidigast på 1870-talet, berättar meddelarna. På många håll köptes de på marknaderna först omkring sekelskiftet. Många använde gamla tov- eller valkbräden, som var avsedda för hopfiltning av strumpor och vantar. Behovet av hård gnuggning och tvättbräden kom enligt mångas uppgifter med den ökade förekomsten av bomullskläder. »Tvätten bestod av hellinne, som var löstvättat, därför gick det att tvätta utan gnuggning, sedan bomullskläderna kom i bruk då måste det gnuggas, då kom tvättbrädet av trä, det kom hit med järnvägen 1880—82, då många nymodigheter följde med» (Hälsingland EU 10 019). »I mitt hem där tog vi alltid blötvatten i en lergrav, där dom hade grävit upp blålera till att mura spisar med. Det vattnet var särskilt bra att ha till bykvatten. Di hade varken såpa eller tvål till grovtvätt, det var hemvävt av linne och hemspunnet så det blev rent av askelut. Vi varken stukade eller gnidde men det var arbete ändå att ösa ur en 50 grytor» (Blekinge EU 9819). »Vid lakning under lång tid och tillräckligt med aska behövde ej kläderna gnos, men gnoddes vid såpkokning utan askelut i senare tid» (Västergötland EU 9799).

Gnuggningen hade många namn, gnugga, gnubba, tvätta. I Svealand var

1. Den sista gammaldags stortvätten på Ovesholm i Skåne 1965. Kläderna stukas före ösningen.

stöta det vanliga (jfr blötas och stötas) och i Götaland stuka och gno. Speciella för Västsverige var orden skrubba och krömta och för Skåne fila och krönta. Tvättbrädet fick motsvarande benämningar: gnugg-, stöt-, stukebräde, fileflaga, m. m.

Ösning och kokning

Efter gnuggningen skulle vittvätten kokas eller ösas. Ösningen förekom mycket allmänt i slutet av 1800-talet, särskilt i södra och mellersta Sverige. Denna metod innebar att kläderna inte kokades utan östes med lut. Det vanligaste var att lägga askan, insvept i ett grovt skynke eller i en tygpåse, i bottnen på ett mycket stort laggat kar av 400—1500 liters rymd, som hade ett avrinningshål med tapp nära bottnen. Karet lyftes upp på en ställning, och en balja ställdes under tapphålet. Under askpåsen lades pinnar, flaskor eller grova, väl avkokta djurben och gärna också en djurskalle närmast hålet för att underlätta avrinningen. Över askpåsen lades de gnuggade kläderna, det grövsta och sämsta i botten, det finaste överst. Varmt vatten från pannmur eller gryta östes genom kläderna, rann ner i baljan, östes tillbaka till grytan för att värmas och så över kläderna igen i många timmar. Askan lakades ur i det genomsipprande vattnet, som så småningom blev en brun och hal lut. För att sköljningen skulle gå lättare kunde ösningen avslutas med en eller ett par grytor rent, kokande vatten.

Ösningen av vittvätten kallades lak eller byk. I Skåne, Blekinge, Småland och södra Östergötland hette det byk, och det stora karet kallades bykeså eller byka. Östra Småland hade ett eget uttryck, där kallades det att läcka byken. I norra Östergötland, Sörmland, Västergötland, Dalsland och Värmland hette metoden lakning och karet lakekar eller lakeså. I dessa områden kunde bykning betyda klappning. Ordet byk har annars på många håll alltmer kommit att användas om klädtvätt i allmänhet. Halland, Närke och Dalarna hade ett växlande språkbruk, där talade man både om att laka, byka och ösa, och i Västmanland och Uppland dominerade uttrycket byka på. I Hälsingland kallades ösningen för rostning eller röstning, en term som eljest hör ihop med ölbrygden. Övriga Nordsverige använde ordet ösning, där företeelsen överhuvudtaget förekom. I denna del av

landet dominerade nämligen kokningen.

Avsikten med kokningen eller ösningen av tvätten var som sagt att få den vit, och metoderna var i stort sett desamma som vid blekning av lingarn och vävar. Från många håll berättas att vårbyken inte bara innehöll ett halvt års smutstvätt, utan att också det oanvända linnet togs med för att blekas, eftersom våren var den bästa blekningstiden, då dessutom nya linhärvor och vävar östes eller kokades före blekning. Det går inte att avläsa någon skillnad i resultatet av kokning eller ösning. Det är möjligt att ösningsmetoden en gång har övertagits från de yrkesmässiga linblekerierna. Vid den tid som meddelarna berättar om är ösningen på tillbakagång, särskilt tydligt i Sydsverige, och det är osäkert om den alls förekommit i Nordsverige. »Här i Borrby», skrev en meddelare från Skåne, »har man ända ifrån 1870-talet eller sedan soda allmänt kom i bruk kokat tvätten. Jag har aldrig sett någon byka tvätten här.» Men på Tunbyholms gård, där samma person förestod tvättarbetet 1898, »bykte man på gammeldags vis i stället för att koka. Tre pigor och en av de kraftigaste statarhustrurna skulle hjälpas åt. Det tog en dag att byka. Man skulle slå på och tappa av 18 gånger.» Bykan rymde 500 liter och där gjordes stortvätt var tredje månad (EU 10 305).

Många skånska uppteckningar berättar om samma förhållande. Kokningen av vittvätten var den normala metoden i Skåne långt före 1900, och ofta utfördes gnuggningen först efter kokningen. Att först koka och sedan gnugga, det var på skånskt vis, skriver meddelare från Småland och Östergötland. Bykningen höll sig längst kvar på gods och stora herrgårdar, särskilt för det grövre linnet. Ösningen krävde mycken arbetskraft och bränsle och var tidsödande. Men det tycks ha varit en bra metod att klara enorma tvättar av enbart linne. När allt mer av linneförråden kom att bestå av bomull, visade de en tendens att gulna av askluten. Många köpte klorkalk för att bleka bomullsplaggen. »Det var endast högfärdsgalna som bykte tvätten. En hoveribonde skulle bli ruinerad om han eldade i ett sträck i 12 timmar», säger en meddelare i Skurup. »Vanlig bondtvätt kokades 1½ timma och bankades sedan, och det gick åt 2 kg soda och ½ kg såpa till en stor tvätt.» Koktiden varierar från ½ till 2 timmar.

Redan 1834 hade en hushållskunnig dansk dam Christiane Rosen gett ut en handbok i tvätt: Den duelige Husmoder, där hon beskriver både kokning och bykning men anmärker, att hon själv inte sett någon byka sedan sin ungdom. Andra upplagan av Matilda Langlets handbok Husmodern (Sthlm 1892) är däremot skeptisk mot kokning och rekommenderar bykning.

Det var inte bara skåningarna som från 1870-talet hastigt övergick till den bekvämare kokningen av tvätten. Kokning var för övrigt en gammal och välkänd metod överallt, fast den tidigare inskränktes till små tvättar. I Nordsverige var kokningen allmän utom på stora gårdar i Hälsingland och Ångermanland, och ingen kan minnas att någon annan metod förekommit. En kvinna i Jämtland som föddes 1850 berättade om hur hennes mormor skildrat sin ungdoms kokning av vittvätten med fett och lös aska »i ask-

2. Stora bykkaret uppställt på en bock vid sidan av pannmuren. Ovesholm 1965.

groen», alldeles likt blekningsprocessen av de nyspunna linhärvorna. I södra hälften av Dalarna har man lakat och bykt, men i den norra delen fanns inget minne av någon annan metod än kokning.

Sköljning och klappning

Sköljning försiggick bäst vid rinnande vatten eller vid en sjö, men i nödfall fick man stå vid gårdsbrunnen och skölja i flera kar. Vintertid höggs en vak på isen. »Det var så kallt att kläderna som vi bykte (=klappade) frös ihop och vi såg ut som isstoder. Så bar det då iväg hem den långa vägen, frusna, isiga och gråtfärdiga, men bykas skulle det», klagar en torparflicka om sin tjänst på en bondgård år 1905 (Sörmland EU 33 519). Det berättas att omtänksamma husmödrar bland de varma kläderna lade ner en butelj brännvin med sirap i, som tvätterskorna fick stärka sig med under klappningen.

Stortvätt

Ett välbeställt hushåll med ett stort linneförråd satte en ära i att endast ha stortvätt två gånger om året, vår och höst, eventuellt med en mindre tvätt strax före jul. »Det var dålig bondgård, där inte 'linkläa' räckte till ombyte ett halvår» (Hälsingland EU

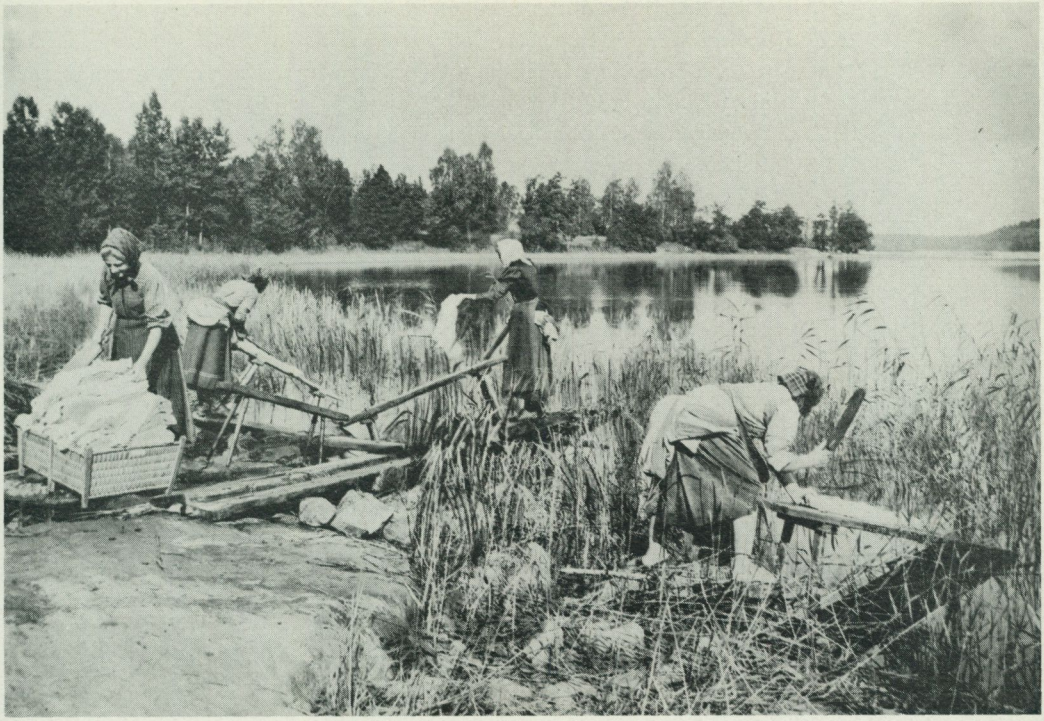

3. De sköljda kläderna vrids med vridmaskin. Ovesholm 1965. (Bild 1—3 foto F. Henriksson, Kristianstads Museum, neg. i Nord. mus.)

10 019). »Höstlaket innan tjänstehjonen flyttade, vinterlaket före Lusse, vårlaket före pingst» (Västergötland EU 9944). Husets döttrar och kvinnliga tjänare utökades med lejd arbetskraft, som kunde få 50 öre om dagen på 1870-talet och 1 kr vid sekelskiftet plus maten. Maten gjordes alltid extra god och riklig under tvättdagarna, och kaffet flödade.

Där kokningen dominerade var tvätten ett enskilt, kvinnligt hushållsbestyr utan särpräglade drag. Men i de mellansvenska landskapen (Småland, Öster- och Västergötland, Sörmland, Närke, Västmanland och Värmland), där man länge och allmänt höll fast vid ösningen, följde tvättens olika arbetsmoment ett rikt utvecklat och varierat mönster. Arbetslaget var ganska stort, oftast unga flickor under ledning av en erfaren äldre kvinna. Husmodern deltog sällan i arbetet men såg till, att tvätterskorna fick rikligt med mat och värmande drycker. I ett inre område bestående av Småland, Västergötland, Östergötland och Sörmland föregicks den långa varmösningen av en eller ett par timmars lakning med kall eller ljummen lut.

Varmlakningen började på kvällen och pågick större delen av natten och hade närmast karaktär av en ungdomens arbetsfest. Pojkar och flickor från granngårdarna kom och hjälpte till med nattarbetet. De skulle elda och ösa nästan utan uppehåll, ty avsikten var att kokande lut från t. ex. en 60-liters gryta genom ständig ösning skulle hetta upp ett 500-liters kar med tvättkläder, så att karet till slut brändes, när man tog på det. 12—20 grytor eller mera östes över tvätten, enligt en ramsa: lägg på så det brinner och läck så det rinner. Traktering hörde till: raggmunk och fläsk, eller våfflor, smörgås, öl och brännvin, eller kaffe, kringlor och gorån. Det var ett stort nöje för ungdomen, ett riktigt kalas, försäkrar både manliga och kvinnliga berättare. Ett sådant gille kallades bykåka i Östergötland och lakesjå i Västergötland. En pojke och en flicka fick sköta arbetet en stund i taget, medan den övriga skaran nojsade, dansade, satte ihop rim och drog historier. »Då de ej lakade tvättkläderna på lakesån utan kokåde den en timma i lakgrytan och sedan sköljde dem då var tvätten färdig före kvällen, och då blev det ej något lakesjå på kvällen, därför kallade ungdomarna sådan byk för Lusebrögg» (Västergötland EU 9944).

4. Sköljning och klappning i Södermanland. Odat. foto.

Över hela landet har kvinnorna under tvättarbetet roat sig med skämt och retsamheter, ofta med erotisk anstrykning. Särskilt har floran av talesätt blomstrat inom det område, där ösningen gav upphov till ett kalas. Skämten rörde sig mycket kring sambandet mellan pojktycke och torkväder. »Det var bra att ha en flicka med karltycke med vid byket, då blev det fint torkväder.» »Tänk på oss i morgon då vi ska skölja tvätten», var tydligen ständiga utrop från flickorna till pojkarna. En flicka som fick vackert väder skulle få en vacker fästman. Om det regnade, retades gummorna med flickorna: nu är ditt pojktycke förstört för hela året. Men det fanns mera drastiska uttryck för sambandet mellan manfolk och torkväder: för att torkvädret skulle bli bra lade man ett par manskalsonger närmast askpåsen i lakesån, och tvätterskorna uppmanade männen att hängsla upp byxorna högt på morgonen, eller skaka byxorna ordentligt, eller vända dem, eller hänga ut dem, osv.

Retsamheter kvinnorna emellan rörde sig likaså om förhållandet till det andra könet. Den som blötte ner sig skulle få en fyllebult till man. När två kvinnor hjälptes åt att vrida ur ett lakan skulle den som fick »knuten» få en krokig gubbe, eller sades det att hon fick vaggan. En sista urvridning kallades att snyta svärmor.

Överallt berättades också variationer av historien om lusen. Efter tre dagars lakning kommer en lus kravlande upp ur karet och sätter sig på

kanten och klagar: Ska du laka i dag med? Historien får gärna utspelas i en granngård. »Så länge inte seden kom mit i bruk och man börjat koka tvätten var det ingen skam eller ovanligt heller, att båda rika och fattiga voro fulla av lus», skriver en skånska född 1873 (EU 10 305). »Det var särskilt tre stycken av våra granngummor, den sista dog 1888, som det sades om, att när de bykte stodo lössen på bykans kant och sade: byker du i dag mor.»

SUMMARY

Laundry

The laundering of white clothes, especially of linen, was carried out in Sweden during the end of the 19th century and still, in certain quarters, during one or two decades of the 20th century by lading with ash lye. This method was employed at big wash, this being done two, three or at the most four times a year. Small laundry which was done in a wash-tub was boiled in ash lye. The lading was done as follows: the white articles of clothing were put in a very large wooden tub with a capacity of 400—1 500 litres, having a hole with a tap near the bottom. At the bottom a sack was laid containing ashes of beech- or birch-wood. Water was sprayed over the clothes, ran out through the hole down into a tub, was poured into a wash-tub to be heated and then back again over the clothes 12—20 times or more. That took many hours. By this means the ash was soaked out into the water to make a lye of potash.

In Central Sweden this work was carried on during the night and was performed by young women, who were visited by young folk, especially young men, from the neighbourhood, and the lading of the laundry had developed into a lively work-time festival with song, dance and refreshments.

When soda became a regular article of trade over the whole country, at least from the 1870s, the time-saving process of boiling the washing came more and more into use, with the result that night-work became unnecessary and the work-time festivals came to an end. In South Sweden the lading of the laundry ceased in the 1870s and 1880s, in certain parts of Central Sweden it was still carried on in the early years of the 20th century. In North Sweden, on the other hand, boiling is an old practice: the lading method is known only in certain districts. The name for lading was in South Sweden »byk», in the Western and in parts of Central Sweden »lak». One of the reasons why lading with ash lye was abandoned was apparently the increasing quantity of cotton goods in the linen cupboard. The ash lye is said to have made the cotton yellow. Moreover, cottonwear has to be rubbed with soap and soda before being laded or boiled.

For woollen garments neither ash lye nor soap nor soda were suitable. For these were used, inter alia, sheep-wash wool-scouring water, urine, blueclay, boiled-fish water.

The above data were collected and sent in to the Nordic Museum during the years 1936—37 with the aid of a questionnaire on clothes-washing (NM 64). The questions were answered by 140 persons, and the answers are based on the informants' own experiences and on interviews with elderly persons. The answers refer in the main to the situation existing in the rural districts between the years 1870 and 1900.

Annika Österman

När cykeln kom till byn

»Jag var imponerad när karlarna kom på cykel med sina stora hattar nedtryckta i pannan, hängande över nedböjda styren och med kavajskörten fladdrande för vinden. Det var något av frigörelse och fåglarnas flykt över dem.» Så heter det i ett av svaren på Nordiska museets frågelista Cykeln, som skickades ut i december 1966 och som ännu cirkulerar. Listan har hittills resulterat i 190 svar från olika delar av landet. Uppsatsen bygger i huvudsak på dessa svar, i mycket liten utsträckning refererar den till litteratur. Något samlat verk om cykeln i Sverige är inte skrivet, däremot finns det en hel del tidnings- och tidskriftsartiklar från 1869 och framåt. Från cykelns ungdom finns också ett par handböcker i hjulsportens utövning (se bifogad litteraturförteckning). För övrigt finner man också notiser om de första cyklarna och cyklisterna i samtidsskildringar. Eftersom uppsatsen bygger på frågelistsvaren, har jag endast i korthet berört cykelns tekniska utveckling. Huvudvikten har lagts vid berättelserna om dess mottagande och användning och vid de förändringar i arbetsliv och fritidsliv den åstadkom.

Velocipeden eller »pedalmaskinen», som den då också kallades, infördes i Sverige år 1867. I början gjordes den helt av trä och hjulen skoddes med järnringar, men så småningom ersattes träet av järn och stål, lätta stålnav med kullager, smäckra stålekrar och en fälg med inlagd gummiring infördes. Framhjulet gjordes allt större och bakhjulet allt mindre. Först efter mitten av 1880-talet fick cykeln i stort sett sin nuvarande form med två lika stora hjul och särskilt drivhjul, utväxling etc. På de första cykelmodellerna skedde drivningen på framhjulet. Senare överfördes drivningen till bakhjulet, utväxlingen förenklades och dunlopringar (pneumatiska ringar) och »frihjul» infördes. Frihjul innebär att förbindelsen mellan pedalerna och bakhjulet upphör, så snart de förra hålls stilla utan tryck, varigenom cykeln utan att man trampar kan rulla framåt på grund av farten eller utför backar. Bromsningen kan ske genom att pedalerna trycks bakåt. Cyklarna av de första modellerna var man tvungen att trampa hela tiden, även i utförsbackar, och bromsningen skedde medelst en handbroms, som tryckte en gummi- eller metallplatta mot ett av hjulen.

Frågelistsvarens tidigaste uppgift om innehav av cykel kommer från Öregrund. Sagesmannen, som är född 1882, berättar att hans far i sin ungdom, mellan åren 1860 och 1865, var bruksbokhållare på Hargs bruk. Där lät han en av brukssmederna tillverka en cykel, »den var gjord efter ett franskt mönster och två lika stora hjul

1. Konstnären Knut Ekwall, som 1869 gjorde en cykelfärd genom landet.

hade den. Man måste starta den i en nedförsbacke. När min far åkte hit en söndag från Harg var det stor förevisning hela söndagen. Och friherrinnan på Harg ville ha honom att åka runt gårdsplanen och förevisa cykeln». Den cykeln skulle alltså ha varit gjord 1865 eller tidigare, vilket är märkligt.

Bild 2 föreställer klensmeden Johan Modin på en egenhändigt tillverkad cykel från 1877. Som synes är det en betydlig skillnad på fram- och bakhjulets storlek. Den skillnaden skulle komma att bli mycket större. När framhjulet var som störst, kunde det vara nästan manshögt, medan bakhjulets diameter krymptes till mindre än en halv meter. Detta för att man skulle kunna uppnå större hastighet. Sadeln måste då placeras i det närmaste ovanför hjulaxeln, vilket gjorde att cyklisten riskerade att störta framöver, då det stora hjulet stötte mot någon ojämnhet i vägbanan. En cykel av den typen är den på bild 5 avbildade från Kungsör omkring 1880.

Uppgifterna om cykelinnehav på 1870- och 1880-talen är få och naturligt nog ganska knapphändiga.

De första cyklarna var dyra, följaktligen var det bara välsituerat folk som kunde köpa dem. Vi har i frågelistan bett uppgiftslämnarna att om möjligt uppge, vem eller vilka i deras hemort som först skaffade cykel. Lärare, handlande, tjänstemän, förmögna bondsöner och byggmästare hör till de kategorier som oftast angetts. I svaren från tätorterna har meddelarna haft svårt att ange någon viss person. Smeder och smedsgesäller omtalas också som de första cykelägarna. Deras cyklar var ofta egenhändigt tillverkade. Bland dem som tidigt hade cykel nämns ägaren till Koberg, friherre Otto Silfverschiöld, som på 1880-talet hade en träcykel av typ höghjuling.

Uppgifterna om cykelpriser är i uppteckningarna naturligt nog mycket vaga när det gäller tiden före 1900. Östberg uppger i Hjulsport, tryckt 1887, att det vanliga priset för en omsorgsfullt byggd maskin är 200—250 kr. för en tvåhjuling, 300 kr för säkerhetsvelociped och 250—500 kr för trehjuling. De siffrorna säger oss inte så mycket, om vi inte sätter dem i relation till vad folk förtjänade och vad det kostade att leva. Här följer några exempel på detta: »Min mor som var lärarinna här i socknen, skaffade sig en cykel omkring år 1900. Det var 8 km till kyrkan som hon gärna ville besöka varje söndag och det passade ej alltid

2. Klensmeden Johan Modin på en egenhändigt tillverkad cykel, fotograferad i Gävle 1877.

3. Ingenjör Otto Billberg 1869.

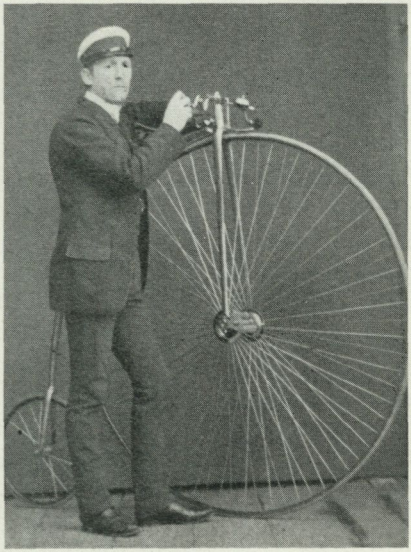
att få åka med hästskjuts. Mest av den anledningen köpte hon en cykel som då kostade ca 150 kr eller halva årslönen som var 300 kr plus bostad.» En annan uppteckning: »Jag köpte min första cykel 1908, den kostade 135 kr, 35 kronor kontant och resten på avbetalning 10 kr i månaden. Jag arbetade då som kilare i berget. Då allt var ackord varierade förtjänsten. Man låg genomsnittligt vid 12 kr i veckan om man jobba hårt. Mat och logi kosta 7 à 8 kr i veckan så det var till att spara. Om vintrarna fick man vara glad om man fick ihop till mat och logi.» Ett tredje exempel på vilka ekonomiska svårigheter som var förknippade med att skaffa sig den åtråvärda cykeln: »Jag köpte cykel när jag var 16 år (1910). Jag köpte den själv när jag tjänade piga hos arrendatorn i Viksta prästgård. Den kostade 125 kr, jag skulle betala den på avbetalning 5 kr i månaden så jag hade länge göra innan den blev betald. Ja, jag tyckte nog att priset var högt, det var ju en hel årslön för mig.»

En hemmason berättar att han fick cykel 1923 och att den då kostade 145 kr. Det var mycket pengar, han hade dem inte själv men föräldrarna sålde en ko för 150 kr, och kopengarna användes till att betala cykeln med. Vi har fått många exempel på sådana transaktioner.

Uppfattningen om cykelåkningen var i början mycket delad. Man betraktade den som en farlig och äventyrlig sport, avsedd för de rika i samhället. »Den som kunde skaffa sig en cykel kände sig som uppflyttad i en högre socialgrupp om benämningen funnits då.» Höghjulingarna var svåra att ta sig upp på — för en kvinna med de

4. Tävlingscyklister på 1880-talet. Ur Tekniska Museets samlingar.

5. Handlanden Erik Appelgren, Östra Husby sn i Östergötland, fotograferad i Kungsör omkr. 1880.

långa kjolar som modet och anständigheten föreskrev var det nästan omöjligt utan hjälp. Höghjulingarna var också svåra att manövrera och bromsa. Det gjorde att »hjulandet» betraktades som hälsovådligt, man hamnade ju så lätt i diket. Och genom den — som man då tyckte — höga farten med det åtföljande draget kunde man lätt förkyla sig. När de första kvinnliga cyklisterna uppträdde, tyckte många att det var oanständigt, okvinnligt och rent av skadligt för den kvinnliga kroppsbyggnaden att åka cykel. Det fanns t. o. m. de som ville få till stånd förbud för damer att åka cykel, då cykelåkandet skulle ge upphov till sexuell retning.

6. Två systrar i Stockholm omkr. 1900, då damcyklar ännu var mycket ovanliga.

7. En ung man från Gränna med kedjedriven cykel, som började komma vid 1880-talets mitt. Foto Herman Stafhell & Co, Jönköping.

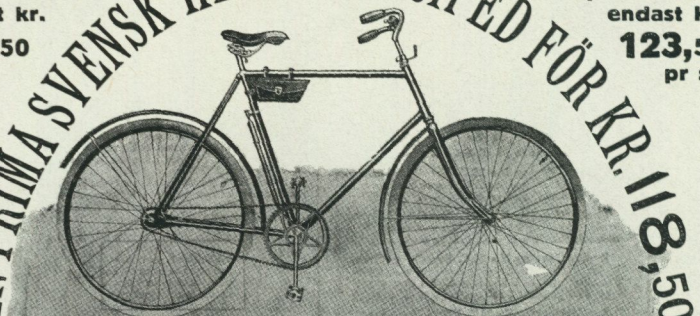
Kring de första cykelåkarna uppstod en sägenbildning som vi fått flera exempel på: Fan själv kommer åkande i mörkret på ett spinnrockshjul så att det slår gnistor om det. Detaljerna växlar. Ibland ryker det ur gapet på Fan.

Lantbrukarna var inte alltid så glada att möta cyklister, hästarna kunde bli skrämda och råka i sken. Ett sockenstämmoprotokoll av den 6 maj 1894 från Botkyrka i Södermanland berättar om de problem som uppstått i socknen med anledning av det tilltagande velocipedåkandet på vägsträckan mellan Fittja och Grödinge, särskilt om sön- och helgdagarna, då det anordnades velocipedtävlingar och velocipedryttarna ej tog hänsyn till andra vägfarande. Ryttarna kunde ibland räknas i hundratal och förorsakade allmänt missnöje och bekymmer hos församlingens vägfarande befolkning. Olyckor och svåra olyckstillbud hade inträffat. Mången föredrog att inställa en angelägen resa, t. ex. att besöka söndagens gudstjänst, hellre än att utsätta sig för »faran att förlora liv och lemmar, hästar och åkdon». Stämman gjorde därför en framställning hos Konungens Befallningshavande i Stockholms län att vidtaga »åtgärder som stävjade velocipedryttarnas övergrepp gent emot fredliga vägfarande». Den föreslog bl. a. att varje velocipedåkare skulle ha sin velociped försedd med registrerat, tydligt nummer samt att han skulle stiga av velocipeden då han mötte eller passerade vägfarande. Stämmans framställning vann K. B.:s fulla gehör. Redan samma år meddelades ordningsföreskrifter för velocipedåkning och bestämdes det, att tävlingar fick anordnas endast med vederbörligt tillstånd av K. B. I Stockholm infördes

Herrvelocipeden
N:o 8759 U
Dalpilen kostar
endast kr.
118,50
pr st.

EN PRIMA SVENSK HERRVELOCIPED FÖR KR. 118,50

Damvelocipeden
N:o 8760 U
Dalpilen kostar
endast kr.
123,50
pr st.

Dalpilen 1914 års modell

Vi hava länge sökt få fram en velociped med, så långt som möjligt är, svenska delar till ett för alla åtkomligt pris. Detta har nu lyckats oss, varför vi satt en betydande fabrikation av velocipeder i gång och äro därför i tillfälle sälja *en prima svensk, stark maskin till det särdeles billiga priset av* **Kronor 118,50.** Vi veta mycket väl, att det förut finnes maskiner i marknaden till detta låga pris, ja till och med billigare, men de äro då av underhaltig kvalité, medan däremot den maskin, vi sälja, är *prima*, svensk vara. Helt visst skall var och en som köper vår velociped bliva fullt belåten med densamma. Köpt maskin, mot vilken befogad anmärkning kan göras, får, ifall den är obegagnad, gärna återsändas.

Damvelociped Nº 8760 U

av samma utmärkta material som ovanstående herrvelociped med utväxling 68,5" äro vi i tillfälle att leverera till 5 kronor högre pris. Alltså kostar vår **prima, svenska, starka Damvelociped Dalpilen endast kr. 123,**50.

En i förhållandet till priset bättre velociped än den vi härmed erbjuda Eder, står absolut icke att erhålla. Den som önskar sig *en värkligt god maskin* till ett *enastående* billigt pris, bör därför genast skynda att rekvirera från oss.

SPECIFIKATION:

Ram: Av svenska stålrör med lödda inre förbindningar.
Styrlagerdelar: Svarvade
Styrstång: Framåt- och uppåtböjd.
Vevparti: Fauber Standard modell, med runda vevar.
Hjulskenor: Av Sandvikens stålplåt, dubbelförstärkta s. k. Westwood modell (passande till Dunlop system).
Pedaler: Drott. Svensk tillvärkning med gummi.
Stänkskärmar: Av stålplåt, lackerade i mahogny med guldlinier.
Gummiringar: "Dalpilen" prima svenska gummiringar.
Luftringar: Moseleys. Special.
Frihjulsnav: New Departure.
Sadel: K. 15.
Handtag: Celluloid, svarta.
Ekrar: Dubbelförstärkta, förnicklade.
Väska: Avlång modell med tillbehör.
Pump: 12"x$^{1}/_{2}$" mässing, förnicklad.
Utväxling: 80"
Kedja: Popular $^{1}/_{2}$"x$^{3}/_{16}$"
Klocka: Metallklang, förnicklad.

Dalpilen 1914 års modell

VÅRA VELOCIPEDER ÄRO OMTYCKTA!

Ett bevis härför är, att köparnes antal varit i ständigt stigande år från år. Fördelaktiga uttalanden från belåtna kunder komma oss ofta till del.

Rekvirera genast en velociped på prov från

Åhlén & Holm, Insjön

8. Ur Åhlén & Holms sommarkatalog 1914.

Åhlén & Holms tryckeri, Insjön 1914

registreringsnummer för velocipeder (efter livliga påtryckningar från pressen) trots att hjulryttarna protesterade. För kungen reserverades nummer ett.

De folkliga namnen på cykeln avspeglar ofta en viss skepsis: skamåka, rockahjul, välteped, vältepetter, villepåsned, vilseped, rundtrampare, evighetstrampare o. s. v. Fosterfördrivare kallades en tidig träcykel.

I och med att den låga kedjedrivna cykeln med lika stora gummihjul slog igenom på 1890-talet fick cykeln en större spridning. Per Froms cykelfabrik i Stockholm, en av landets första, startad 1883, började i slutet av 1880-talet tillverka den nya typen. Cykelfabriker växte upp lite varstans i landet. Samtidigt som cykeln förbättrades och blev bekvämare, blev den också billigare. Cykelreparatörerna — den nya yrkesgrupp som utgått ur smedernas, vagnmakarnas och ibland också urmakarnas led — satte av delar från landets olika cykelfabriker ihop cyklar, »bastarder» som man kunde köpa förmånligt. Framsynta lanthandlare insåg att cykeln hade framtiden för sig och började föra cyklar i lager och sälja på kredit och avbetalning. Avbetalningssystemet gjorde att många som annars inte skulle ha haft möjlighet att skaffa cykel nu kunde göra det.

För den som bodde isolerat blev det möjligt att köpa cykel på postorder. En småländsk uppteckнerska berättar att bästa och billigaste sättet att få sig en cykel i hennes hemtrakt var att tala väl med de pojkar som på vårarna for till Danmark för att arbeta på tegelbruk. Där fick de köpa billiga och bra begagnade cyklar. En sagesman från Dalsland skriver: »Någon riktig fart blev det inte på köpen förrän på 1910-talet, då en återförsäljare för lingon till Tyskland inte fick någon kontant likvid utan måste ta cyklar i stället. Det var flera som i sin tur inte fått likvid för plockningen utan fick ta cyklar i betalning. Dessa kostade omkring 90 kr stycket och hade frihjulsnav. Det var då stora ekonomiska svårigheter för många som kanske inte tänkt köpa cykel.»

Cykeln blev snabbare var mans egendom på landsbygden än i tätorterna. Detta sammanhänger med att man i städer och tätorter tidigare inte bodde så långt från sin arbetsplats. »Någon direkt nytta av cykeln för att komma till våra arbeten här på bruket hade vi inte, de flesta av oss bodde så nära dessa», skriver en uppteckнare från Söderfors. Han fortsätter: »Jag minns många från Tierp och Hedesunda som hade två mil och längre till sina arbeten vid Söderfors som dagligen cyklade ... Det var inte många flickor på bruket som hade cyklar i början av 20-talet. Men bondjäntorna omkring bruket hade i de allra flesta fall cyklar.»

Yrkesmän och arbetare på landsbygden var i stor utsträckning säsong- eller tillfällighetsarbetare och fick till följd därav ofta byta arbetsplats. Väglängden till de olika arbetsplatserna varierade och några reguljära kommunikationer fanns inte ännu. När man hade en cykel var förutsättningarna för att man skulle kunna utnyttja de arbetstillfällen som bjöds i hemtrakten större. En uppteckning från Fredriksberg i Dalarna illustrerar det nyss sagda: »Min far var skogsarbetare och arrenderade ett mindre torp. Far, mina två bröder och jag arbetade i skogen. Det var ackordsarbete med så låga priser på de olika sortimenten att vi inte kun-

9. »På söndagsmorgonen plockade vi fram våra avbetalningscyklar, vilka belamrades med all den upplysning som vi ansåg nödvändig för att skingra en del av det nattsvarta mörkret på landsbygden.» Cykelpatrull med vallitteratur i Njurunda sn, Medelpad 1920.

de förtjäna mer än omkring 40 kr i månaden per man ibland mindre, beroende på vägens längd till arbetsplatsen, risig och dålig skog o. s. v. För det mesta var det lång väg att gå. Det kunde ta timmar i anspråk men sedan jag fick cykel [uppteckna ren och hans bröder fick cyklar 1908 och 1909] kunde den tiden reduceras och man fick på det sättet mera tid till arbete och därav större förtjänst. Som vi bodde så att vi hade lång väg till närmaste butik måste man handla mycket åt gången. Man måste gå den långa vägen, det tog mycken tid, men sedan vi fick cyklar kunde vi klara av den resan på mycket kort tid . . . När jag var 22 år [1914] hade jag tröttnat på skogen, jag sökte och fick arbete på massafabriken i Fredriksberg. Jag kunde ändå bo hemma och åka till och från arbetet tack vare min cykel.»

Cykeln fick betydelse inte bara som fortskaffningsmedel utan även som hjälpmedel för lättare transporter. För den småbrukare eller torpare som ej hade egna dragdjur kom den väl till pass, när det gällde att frakta en säck säd till kvarnen eller mjölkflaskorna till mjölkpallen vid landsvägskanten.

Cykeln kunde också användas där det inte gick att komma fram med andra kördon, där det inte fanns riktiga vägar. Från en by i Vilhelmina berättas att handlaren där köpte cykel åtta år innan byn fick landsväg. Han använde sin cykel (en damcykel för att hustrun och barnen också skulle kunna lära sig åka) för att frakta varor de dryga tre milen från Vilhelmina. Större delen av vägen var upptrampad gångstig.

De vandrande försäljarna började nyttja cykeln; gårdfarihandlarna tog sig cyklande med sina kappsäckar till minsta skogsby. På sydkusten verkade cykeln omdanande på fiskförsäljningen, påpekar en sagesman från Trelleborg. De gamla »sillaprångarna», vanligen äldre kvinnor, som rullat omkring med fiskarenas fångster i »börar» (skottkärror), ersattes av unga pojkar, som med en låda sill på cykeln hastigt färdades från gård till gård.

Man köpte inte alltid cykel för att man behövde den för dess praktiska nytta, utan enligt uppteckningarna minst lika ofta »för nöjes skull». En värmlänning säger: »De var ju ypperliga att åka på till de olika dansbanorna i trakten och på hösten till 'Oxhälja' i Filipstad fast det var omkring fem mil dit. Och så kunde man ju få skjutsa någon flicka som då fick sitta på ramen mellan styret och sitsen. Så skjutsade man flickor på cykel till 'Oxhälja', dvs. höstmarknaden i Filipstad både fram och tillbaka. Det kan ifrågasättas vem som hade det värst på en sådan långresa. Var det svårt för den som skulle trampa, så var det inget lättare att sitta på en smal ramstång i tio mil.»

Ungdomens umgänges- och nöjesliv fick genom cykeln en helt annan form än det tidigare haft. »Den gamla by- och sockengemenskapen med dans och lekar i skogsbackar eller vägkorsningar under sommaren, eller under den mörka årstiden i hemmen eller någon förhyrd gård, försvann ganska snart när man erhållit ett så ypperligt samfärdsmedel som cykeln, det var naturligtvis mycket intressantare att träffa motparter från andra orter.»

Ungdomarna samlades från flera platser till större arrangemang. »Omkring 1910 började de s. k. ungdomstingen bl. a. i Frostbrunnsdalen i Stora Tuna, och i Leksand, och Säterspelen i Säterdalen. Dessa var anordnade av folkrörelserna och till dem kunde ungdomarna cykla flera mil. Campingen har sitt upphov i dessa fester», skriver en man från Stora Tuna.

En uppteckнare säger att han betraktar cykeln som en av de främsta uppfinningar som gjorts för att bryta landsbygdens isolering, och en annan påstår att det var cykeln som avskaffade byslagsmålen. För föreningsfolket blev cykeln en kär vän, med vilken man kunde resa till grannföreningar på möten av olika slag, säger en tredje.

Genom att ungdomarna inte längre var hänvisade enbart till den egna byns nöjestillställningar utan med cykelns hjälp kunde komma till sammankomster som låg flera mil hemifrån vidgade de sin bekantskapskrets. Detta blev av betydelse för bygdens befolkningssammansättning, det blev mindre ingifte.

10. År 1927 gjorde Nybros alla springpojkar gemensam aktion och hotade med strejk. Orsaken var att en av dem — pojken i bildens mitt — saknade cykel, som hans principal fann onödig. Inför strejkhotet kapitulerade denne och pojken fick sin cykel.

Nya tankar och idéer gjorde sitt intåg per cykel; valtalare, kolportörer och föredragshållare förde ut sina åsikter med cykelns hjälp. En uppteckning från Medelpad visar detta. Den får bilda avslutning på denna uppsats:

»Våra ungdomliga sinnen tändes av allt som hände runt omkring oss och ute i stora världen. Nya idéer gjorde sitt segertåg bland barackinnevånarna och den nya läran måste spridas bland landsbygdens befolkning, som ännu, enligt vår uppfattning, levde i ett stort andligt mörker. När det skulle bli val till riksdagen och Hinke, Kata, Pastor Spak, Texas och övriga profeter hade skrivit sitt anatema över tjyvsamhällets onådiga behandling av vanligt, strävsamt folk, måste dessas sanningsord spridas bland folket. På söndagsmorgonen plockade vi fram våra avbetalningscyklar, vilka belamrades med all den upplysning, som vi ansåg nödvändig för att skingra en del av det nattsvarta mörkret på landsbygden...»

Källor och litteratur

Det hände i vår tid — om det gamla som var och det nya som kom. Utg. av Sveriges radios förlag. Sthlm 1967.

Castegren, Erik, Botkyrka socken i kulturhistorisk framställning. Upps. 1948.

Hasselgren, A., Utställningen i Stockholm 1897. Sthlm 1897.

Lundin, Claës, Nya Stockholm. Sthlm 1890.

Nordisk Familjebok. 3:e uppl. Bd 20, uppslagsordet Velociped.

Lindberg, Ernst-Folke (red.), Salaminnen. Sthlm 1954. (Svenskt liv och arbete 20.)

Östberg, Adolf, Hjulsport, i Illustrerad idrottsbok 2, utg. av Viktor Balck. Sthlm 1887.

Östberg, Adolf, Den moderna velocipeden och dess ryttare. Illustr. handbok för hjulsportens utövare. Sthlm 1965. (1:a uppl. 1894.)

SUMMARY

When the Bicycle came to the Village

The article is mainly based on the nearly two hundred replies that poured in to a questionnaire about the bicycle which the Nordic Museum sent out during the winter of 1966—1967. The answers recall the first appearance of the bicycle at various places in the country and tell of its reception, the uses to which it was put and the importance it acquired.

The earliest cycles, the so-called "Tall Ordinary", never acquired any practical importance or any very wide circulation. They were difficult to manoeuvre and apply the brake to; besides, they were expensive. It was not until the low, chain-driven bicycle with wheels of equal size proved successful in the 1890's that it came into general use. While the cycle underwent technical improvements its price also became lower so that the "man-in-the-street" could afford one. It is interesting to note that the use of the cycle spread more rapidly in the countryside than in towns and densely populated areas. This is explained by the fact that rural communications were so sparsely developed—in many quarters almost non-existent. The cycle enabled a person to travel distances that would have taken too much time to cover on foot or by horse and cart. The bicycle introduced changes in working-life, leisure time and social life. It disrupted the ancient village and parish community, put an end to isolation and contributed to the spreading of new thoughts and ideas.

Brita Stjernswärd

Carl Fredrik Sundvalls projekt till Araslövs huvudbyggnad 1790

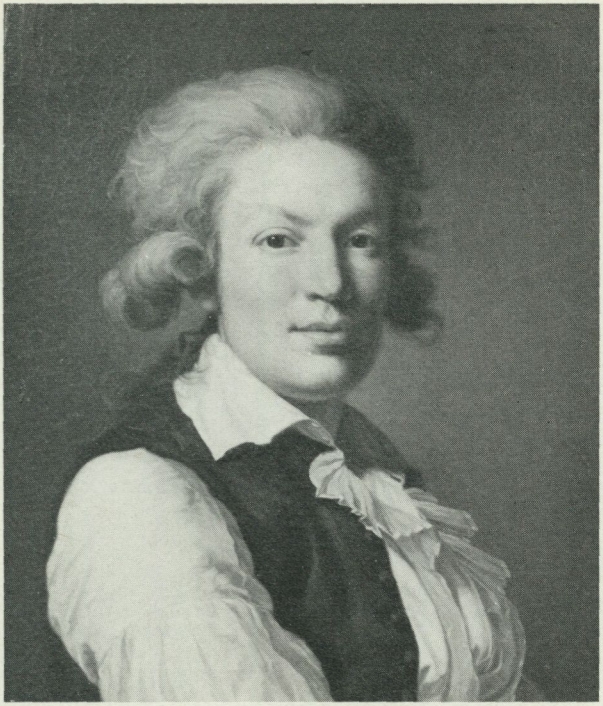
I arkivet på Ovesholm i Kristianstads län, Skåne, förvaras en osignerad ritning visande fasader och plan av en byggnad i italiensk stil och med rumsbenämningar och andra påskrifter på franska. Med en helt annan handstil har nedtill på detta ritningsblad antecknats: »Förslag till Ovesholm i ännu ej inom riket begagnad stil C. F. Sundvall 1792. Jämför brev av den 22.5.1792 till Carl Adam Wrangel.» Hittills saknas uppgift om arkitekten till Ovesholms huvudbyggnad, som grundlades år 1792.

Inte bara slottet utan även samtliga byggnader på gården uppfördes av Ovesholms nydanare dåvarande landshövdingen i Kristianstads län, sedermera excellensen friherre Carl Adam Wrangel af Adinal (f. 1748, d. 1829). Han var en framstående jordbrukare och i likhet med Rutger Maclean på Svaneholm och Carl Georg Stjernswärd på Engeltofta indelade han sitt andra stora gods Araslöv efter skotskt mönster i »farmer», som utarrenderades. Wrangel uppförde boningshus på de flesta av Araslövs elva farmer avpassade till de »ståndspersoner», som han önskade såsom arrendatorer i stället för bönder; flertalet var officerare.

Den nuvarande huvudbyggnaden på Araslöv påbörjades av Wrangel år 1807 och uppfördes som envånig för att 1833 av sonen Henning byggas om till tvåvånig[1], varpå 1846—48 en tredje våning tillbyggdes.[2]

Det är Hans H. von Schwerin som i sin doktorsavhandling 1932, Skånska herrgårdar efter Roskildefreden, antagit att den här nämnda ritningen skulle ha varit ett förslag till Ovesholms nybyggnad gjort av C. F. Sundvall. Till stöd härför åberopar von Schwerin två brev från Rom skrivna av Sundvall 24/3 och 14/4 1790 till Carl Adam Wrangel och förvarade i Ovesholms arkiv. von Schwerin drar den slutsatsen att Sundvalls förslag refuserats, eftersom det inte finns den minsta likhet mellan denna ritning och Ovesholms byggnad av 1792, avbildad i U. Thersners Skånska Utsigter, 1817, som visar en byggnad i två våningar under brutet tegeltak av renaste svenska 1700-talstyp. Det är denna byggnad som ännu finns kvar men påbyggd 1857 med en tredje våning.

På tal om Araslöv förmodar von Schwerin i sin ovan nämnda avhandling att Sundvall skulle ha ritat huvudbyggnaden där av år 1807, och citerar ett tredje brev i Ovesholms arkiv som stöd för denna förmodan, ett ofullständigt brev, även det på franska men utan underskrift eller datum; brevskrivaren rekommenderar emellertid Sundvall varmt såsom arkitekt

1. Carl Fredrik Sundvall, f. 1754, d. 1831. Oljemålning 1786 av A. U. Wertmüller. Konstakademien, Stockholm. Foto SPA.

till ett projekterat mindre lanthus på Araslöv.

von Schwerin har förbisett att i dessa brev, av vilka fyra är undertecknade av Sundvall och ett utan underskrift, inte ett ord nämnes om Ovesholm, det är aldrig tal om annat än Araslöv. Dessutom kan inte mer än ett av breven, Sundvalls sista, skrivet i Stockholm den 22/5 1792, vara ställt till Carl Adam Wrangel, emedan de andra är skrivna till en i Genua bosatt person och det första av dem kallar adressaten "Mon Général" och C. A. Wrangels högsta militära titel var kapten. Därtill skriver Sundvall på ett ställe om »ce petit dessein de maison de campagne pour Monsieur votre neveu». Dessa brev måste vara ställda till C. A. Wrangels farbroder, generalen friherre Georg Gustaf Wrangel af Adinal (f. 1728, d. 1795 i Livorno), Sveriges envoyé i Italien 1789—1793. Han är känd som »Brännvins-Wrangeln», för det var han som ingav Gustav III idén om den regala brännvinsbränningen. Genom studier i denne Wrangels arkiv har jag kunnat konstatera, att det är hans handstil i tillägget utan underskrift i marginalen till Sundvalls brev från Rom den 14/4 1790.[3]

Fyra av de ovan nämnda breven förvaras alltjämt i Ovesholms arkiv, medan det femte, som är skrivet av Sundvall i Rom den 3 mars 1790, tillsammans med huvuddelen av Ovesholmsarkivet sedan 1951 är deponerat i Uppsala universitetsbibliotek.[4] Detta brev är det första som Sundvall skrev till general Wrangel, och det har sänts tillsammans med den här behandlade ritningen och kommenterar dess planlösning. Dessutom talar brevet om, vem som rekommenderat Sundvall till generalen och alltså skrivit det ofullständiga brevet, vilket av innehållet att döma är det tidigaste i denna lilla serie: »Monsieur Grundel», d. v. s. medaljören Lars Grundel (f. 1750, d. 1836), som just var i Rom åren 1782—1795 med kungligt understöd; han blev 1799 Carl Gustaf Fehrmans efterträdare som gravör vid Kungl. Myntverket.

Här följer de omnämnda breven i översättning och i kronologisk ordning.

Herr General!

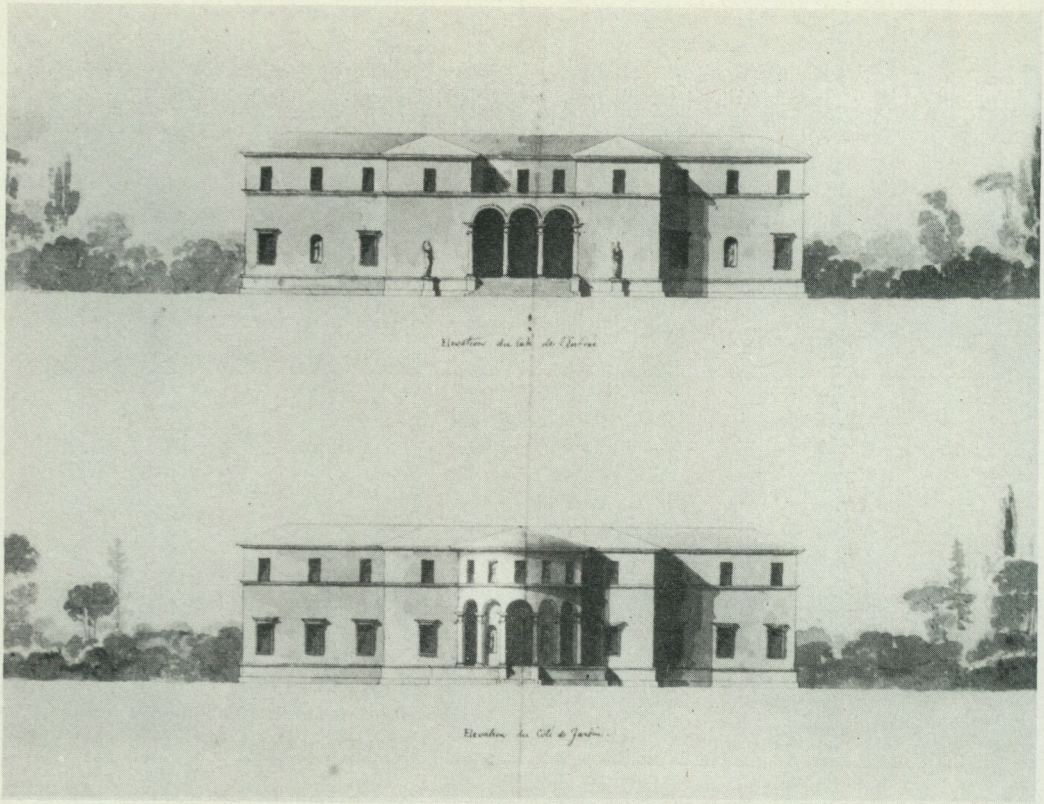
Det förtroende Herr Generalen haft älskvärdheten visa mig från den stund jag hade äran att få göra Herr Generalens bekantskap, fyller mig med den djupaste tacksamhet och gör det till min

högsta önskan att visa mig detta värdig. Så fort jag haft äran att för Herr Generalen förklara motiven som bestämt mig i valet av arkitekt till ritningarna till det lilla lanthuset på Araslöv, smickrar jag mig med att det val jag gjort skall vinna Herr Generalens gillande, och fullkomligt motsvara Herr Generalens önskningar. Eftersom herr Desprez, Hagas arkitekt, inte längre är i Rom, har jag varit tvungen att tänka på någon annan, som har hans talang. Dessutom har jag gjort den reflexionen att man vore bäst betjänt med en arkitekt som, förutom att ha god smak, kände till icke blott den goda franska dispositionen av en bostad utan även den italienska magnificensen; och att han därtill förstod att tillämpa detta i överensstämmelse med vår ekonomi, våra vanor och i synnerhet vårt klimat. Utan att ha varit i Sverige skulle man förgäves försöka bli en god arkitekt där. Herr Sundvall, arkitekt och av konungen av Sverige understödd konstnär, äger alla de egenskaper, som äro nödvändiga för att lyckas väl med ett företag av denna natur: Han har mycket god smak; han har vistats 5 à 6 år i Paris, där han studerat hos skickliga lärare; han behärskar både antiken och den italienska stilen; och därtill kan han lägga talangen att veta, hur man skall tillämpa den italienska arkitekturen i vårt klimat, efter våra behov och enligt vår ekonomi. Sådan är Sundvall, vår landsman, som jag har äran att föreslå Herr Generalen såsom den enligt min mening ende som vore kapabel att vara Herr Generalen till verklig nytta. I det man väljer Sundvall får man även en icke obetydlig fördel, nämligen att Herr Sundvall på sin återresa till Sverige, inom sex månader kanske, eller senast om ett år, utan något besvär eller någon omväg kunde passera själva byggnadsplatsen och där lämna alla de instruktioner och upplysningar som herren till Araslöv skulle kunna önska. Vad beträffar den engelska parken är det omöjligt, Herr General, att göra någon som helst plan över den utan att vara på platsen; ty det är oregelbundenheterna och skiftningarna i terrängen och naturen, som ger konstnären motiven och inspirerar honom att använda dem på bästa sätt och som ingen karta utan att vara av en enorm storlek kan ge tillräckliga detaljer om. Vad det lilla lanthuset angår, skall Sundvall genast ta itu med det och så snart han . . .

Här slutar brevets tredje sida och fortsättningen fattas.

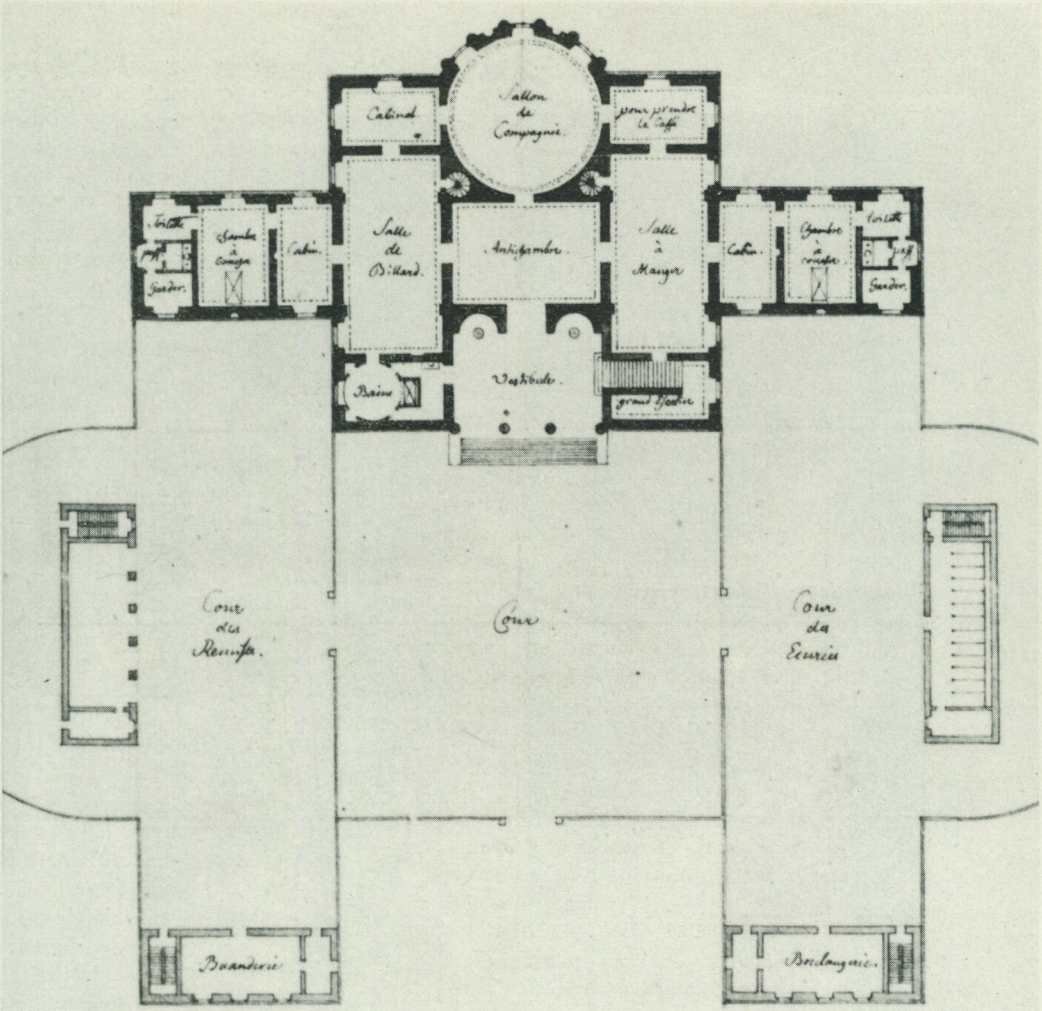
Herr Baron!

Slumpen som har sådan stor del i våra öden har varit mig synnerligen bevågen, ty sedan länge har jag, Herr Baron, hyst en önskan att få den äran att göra Herr Baronens bekantskap, och aldrig hade ett mer lyckosamt tillfälle kunnat erbjuda sig för att uppfylla min önskan. Eftersom jag sedan lång tid för en skicklig läromästare studerat arkitekturkonsten sådan den i dag blomstrar i Frankrike, så har Herr Grundel genom att vända sig till mig med Herr Baronens kommission trott sig kunna tillfredsställa Herr Baronens önskan; jag har å min sida gjort allt vad jag kunnat för att göra mig värdig Herr Baronens uppmärksamhet och jag har härmed äran översända en liten skiss för att få veta, om den möjligen motsvarar den idé som Herr Baronen gjort sig om det blivande huset, och om jag efter denna skiss kan tänka mig göra ytterligare studier och renrita det hela. Jag har försökt att göra något som i någon mån avviker från det vanligaste för att finna en lyckad och tilltalande planlösning, naturligtvis utan att glömma att den måste vara bekväm. För att ge fasaderna ett intryck av höjd har jag använt mig av kolonner, som uppbära valvbågar, för att likna den italienska stilen, och i övrigt avstått från alla onödiga ornament för att därigenom låta

2. Sundvalls första förslag till Araslövs huvudbyggnad, ritat i Rom 1790. Överst gårdsfasaden, underst trädgårdsfasaden. Foto Nord. mus.

arkitekturen tala utan andra hjälpmedel än goda proportioner. Denna lilla ritning kommer att bättre förklara för Herr Baronen min idé än en aldrig så mångordig förklaring, och jag anser det endast behövligt att säga att souterrainvåningen kan få ljus genom små öppningar i fotlisten; man skulle kanske kunna göra en terrass ovan vestibulen för att där kunna njuta av den varma årstiden och placera blomsterurnor m. m. Jag har sett mycket trevliga sådana arrangemang i Paris, och Chevalier S:t Etiennes berömda cement tycks ju vara synnerligen lämpligt för ett sådant önskemål. Förrummet skulle bli två våningar högt och upplyses av tre fönster upptill åt terrassidan och genom ett öppet valv i nedre planet mot vestibulen. Gästrum tänker jag mig i mellanvåningen ovanför sällskapsrummen; och i flyglarna ovanför herrns och fruns rumssviter finns det tillräckligt med rum för att härbärgera husets barn, guvernanter, informatorer etc. Om man tänker sig att salongen är 30 fot i diameter skulle byggnaden bli 150 fot lång, något som kanske kan förefalla väl stort, men så snart man inte vill göra huset i flera våningar är man tvungen att sträcka ut det för att få plats med de behövliga rummen. Detta har emellertid den fördelen att byggnaden framträder bättre och man tror att den är större än den i verkligheten är. På ingenjörens lilla carta har man dragit upp olika riktlinjer, som alla peka mot ett centrum, där man troligen tänker uppföra huvudbyggnaden, vilket förefaller vara en vac-

3. Planen till byggnaden å vidstående sida. Observera badrummet t.v. om vestibulen. Foto Nord. mus.

ker utsiktsplats, vilket är skälet till att jag tänkt mig att göra en rund salong för att därigenom bäst kunna njuta av ett så fördelaktigt läge. Se där, Herr Baron, det jag tycker är det väsentligaste att observera; detta lilla projekt hoppas jag kommer att vinna mycket på att man studerar det och kanske gör några mindre ändringar. Jag ber Herr Baronen att godhetsfullt markera för mig vad Herr Baronen skulle kunna önska sig annorlunda, så att jag kan ägna min uppmärksamhet däråt. Det enda som bekymrar mig är att min vistelse här kanske bara varar ännu en kort tid, min morbror, baron Adelcrantz, påpekar för mig i alla sina brev att jag måste tänka på att lämna Rom i april eller maj för att inställa mig i Sverige. Detta gör att jag planerar att resa till Neapel innan dess. Allt detta får emellertid bero på omständigheterna. Så snart Herr Baronen gör mig den äran att lämna mig ett svar, kommer jag genast att sätta

igång med mitt uppdrag, och det skulle vara mig en glädje och en ära att kunna vara till nytta för en så välkänd och förnämlig landsman. Det är med dessa känslor jag har äran vara Herr Baronens ödmjuke och lydige tjänare
Sundvall.
Rom den 3 Mars 1790

Herr Baron!

Jag mottog i går det brev Herr Baronen gjort mig den äran att skriva och det är inte utan sorg jag erfar att Herr Baronen ingalunda tycker om den skiss, som jag översänt. Jag skulle vara förtvivlad över att göra något som Herr Baronen inte vore fullkomligt nöjd med; således skall jag göra nya ansträngningar för att söka få fram en plan, som innefattar flera rum och mera motsvarar, vad Herr Baronen synes önska. Under tiden tillåt mig, Herr Baron, att plädera till förmån för min skiss och svara på de anmärkningar som Herr Baronen gjort till mig om denna. Jag tror mig ha förklarat i brevet, som medföljde skissen, att förrummet upptager två våningar och är upplyst av tre fönster i den övre delen och genom en stor öppning i bottenvåningen. Den runda salongen med sina tre fönster får utan tvivel tillräckligt ljus, men det är Herr Baronens anmärkning om matsalen och biljardsalen, som ger mig något att tänka på. Dessa båda stora rum kanske inte får tillräckligt med ljus genom två fönster. Beträffande betjänten och kammarjungfrun och tjänstefolket, så hade jag tänkt logera dem i entresolen. Eftersom jag vid komponerandet av denna plan ingalunda glömt bort ordet ekonomi, så nödvändigt att känna till för en svensk arkitekt, så trodde jag mig böra draga in på toilettrum och boudoirer och andra rum för bekvämligheten och lyxen för att blott tänka på det nödvändiga, men jag skall korrigera denna min sparsamhetsanda genom att göra en annan plan, och jag skall komma ihåg att damerna i Sverige ingalunda äro mindre eleganta, charmanta och fordrande än Londons och Paris skönheter. Jag erkänner uppriktigt att min idé var att göra fasaderna med stor enkelhet, väl vetande att skulpturer och ornament hos oss ställer sig mycket dyra av ett enkelt skäl, det finns alltför få, som kan göra dem. De pauvra resurser, som man länge använt sig av för att fördärva en byggnad i stället för att berika den, utsprång, framskjutande väggpartier, blomstergirlander, vinlövsrankor etc., äro Gud ske lov komna ur bruk inom dagens goda arkitektur, och jag skulle ha lidit av att se en vacker list vanställd av dessa gräsligheter. Det är genom dessa en depraverad smaks ornamenter, som flertalet av Genuas palats äro överlastade och som gör dem dåliga i deras ögon som älskar antiken, och som inte låter sig förföras av enorma marmorblock och en procession av kolonner samt skulpturer använda utan förstånd och utan smak. På min väg från Paris till Rom passerade jag Genua och jag saknar inte den staden men glömmer den aldrig. Med all rätt är den berömd för sina palats, men man måste beundra dem utan att älska dem. Jag skulle med nöje återse staden än en gång, om min stjärna skulle leda mig dit, men jag fruktar storligen att den kortaste vägen kommer att bli den som bäst passar mina finanser. Jag lever ännu i osäkerhet om när min resa till Sverige kommer att äga rum; i väntan på mina order skall jag sysselsätta mig med denna lilla ritning till ett lanthus för Herr Baronens herr nevö, och jag kommer inte att spara vare sig möda eller omsorg för att försöka förtjäna Herr Baronens fulla gillande. Med utmärkt högaktning Herr Baronens ödmjuke och lydige tjänare
Rom den 24 Mars 1790.

C. Fr. Sundvall.

Herr Baron!

För ett par dagar sedan mottog jag Herr Baronens senaste brev, så älskvärt att jag är fylld av beundran och vördnad; eftersom jag just höll på att avsluta skissen, som jag har äran att översända i dag, var jag rädd att det bilagda brevet från Herr Baronens nevö skulle innehålla ändringar av det jag redan gjort, men jag hade tillfredsställelsen att se att allt han begär överensstämmer med den idé jag redan kommit till, och det återstår mig blott nu Herr Baronens godkännande för att jag skall sätta igång att närmare studera och göra upp detta projekt i stor skala. Som inledning till de förklaringar jag skall göra till denna skiss, hoppas jag Herr Baronen tillåter mig göra en liten enkel anmärkning: det är att i konsten ingenting förefaller enklare än en redan färdig sak, men ofta är ingenting svårare än att göra den väl. Jag har försökt på olika sätt att finna en planlösning som överensstämmer med konstens regler och som ändå innehåller det antal rum, som Herr Baronen önskade inkomponerade i planen; slutligen tror jag mig ha funnit lösningen, och se här de fördelar, som denna plan resulterat i, trappan börjar storslaget och för på ena sidan till herrarnas rumssvit och på den andra till damernas, och fastän den vid första ögonkastet synes sakna dagsljus, finns det säkra medel att lysa upp den utan att göra detta upptill; vid sidan av matsalen kan man försöka att under trappan placera en ganska stor skänk. Under denna trappa kommer man också ned till souterrainvåningen under förrummet. Matsalen och biljardsalen har tre fönster och till och med fyra, om man så vill. Förmak av alla sorter saknas inte, och de olika rummen äro tillräckligt varierande ifråga om storlek och form. Jag har för att få en stegrad accent av fasadens höjd gjort de tre rummen i fil, domestikens rum, boudoiren och det lilla kabinettet, endast en våning höga också för att där ovanpå kunna placera en terrass, detta under den varma årstiden så behagliga arrangemang, som även i Sverige påminner oss om Italiens härliga klimat; för övrigt torde Herr Baronen se vad de olika rummen avsetts till genom vad jag antecknat; och det återstår mig blott att be Herr Baronen göra sina anmärkningar härom och för mig markera, vad Herr Baronen kan önska struket eller tillagt till min plan. Med djupaste vördnad har jag äran förbliva Herr Baronens ödmjuke och lydige tjänare

Sundvall.
Rom den 14 april 1790.

Tillägg med annan handstil, som visat sig vara general Wrangels:

»Efter att noga ha granskat det hela, gillar jag mycket denna andra plan, och där kommer att finnas tillräckligt utrymme i entresolvåningarna. Det han säger om terrassen ... [några oläsliga ord] ... flyglarna av mindre höjd är mycket sant och används mycket här i Italien. Man omgiver dessa terrasser, som man på folkspråket kallar *loger,* här i landet oftast med en balustrad, något som pryder upp husen mycket. Var god behåll dessa skisser, min vän, för att bespara oss postavgifter. För att vinna tid ber jag i dag Sundvall att göra den stora planen.

Herr Baron!

Mitt namn är utan tvivel Herr Baronen bekant genom de två små skisser, som jag gjorde i Rom och som skickades till Herr Baronen genom Herr Baron de Wrangel i Genua för länge sedan. Genom resor och olika uppdrag i Paris för Salig Kungens räkning, min återresa till Sverige och flera andra oförutsedda omständigheter, har jag tills nu hindrats från nöjet att tänka på denna angelägenhet. Om Herr Baronen inte redan har byggt huset efter ritningar av någon an-

nan arkitekt, erbjuder jag nu mina tjänster. Efter vår konungs död förutser jag att jag kommer att ha tid till alla uppdrag, som man begär av mig; ty konsten och konstnärerna i detta land har i honom förlorat en beskyddare och en kännare, som vi kanske aldrig mer får se. Vid min ankomst till Sverige i november förra året, blev jag genast engagerad av Salig Konungen, som beställde olika förslag av mig till Drottningholm, och han lovade mig lönen efter herr Rehn och befattningen som intendent över de kungliga byggnaderna, något som han aldrig hann verkställa, men Hertigen av Södermanland, som instruerats om detta löfte, har uppfyllt det nyligen i samband med konungens begravning, då kyrkan var dekorerad efter mina ritningar, vilka mycket behagade honom. Ritningarna och detaljerna i stor skala av den sista lilla skissen, som Herr Baronen haft älskvärdheten förklara kunna bli intressanta, är i en stil ännu okänd i Sverige, ty planen är ganska omfattande och planlösningen, som jag tror, ganska lyckad; jag fruktar allenast att Herr Baronen, trött på att vänta på den större skissen, har övergivit tanken på att vända sig till mig, men jag ber Herr Baronen vara övertygad om att det är helt och hållet mot min vilja som jag tvingats till denna inaktivitet, och att jag skulle vara ytterst angelägen att få göra mig ett namn genom att arbeta för en familj så frejdad i Sveriges historia som Herr Baronens. Det är med den djupaste vördnad som jag har den äran vara Herr Baronens ödmjuke och lydige tjänare

Charles Fr. Sundvall.

Stockholm den 22 Maj 1792.

Av denna korrespondens framgår, att Sundvalls ritning aldrig varit tänkt för Ovesholm. Lika litet kan man förbinda den med det Araslöv, som Carl Adam Wrangel började uppföra 1807. Det troligaste är väl att Sundvall aldrig hann med att närmare utarbeta sin ritning till Araslöv 1790. Adelcrantz hade i Stockholm anhållit om ett års förlängning av Sundvalls reseunderstöd, en ansökan som beviljades genom kungligt brev den 26 februari 1790. Sundvall reste sedan hem 1791 via Florens och andra norditalienska städer samt Paris.[5]

Anländ till Stockholm på hösten nämnda år fick han genast olika uppdrag att utföra vid Drottningholm och vann Gustav III:s bevågenhet.

Sundvall, som i Paris blivit god vän med den där bosatte svenske målaren Adolf Ulrik Wertmüller, skrev till denne från Stockholm den 24 december 1791:

Det är nära två månader sedan jag återkom till mitt fattiga fosterland ... Du bad mig ... att noga underrätta dig om det intryck, Sverige gjorde på mig vid återkomsten dit ... Jag måste sålunda säga dig, att jag fann fattigdomen tydligt tecknad vid varje steg, jag tog från Malmö till Stockholm ... Vid ankomsten till Stockholm möter man däremot en oerhörd lyx; man skulle kunna tro, att det härskade överflöd där, och i själva verket råder en fattigdom, vartill man aldrig skådat maken ... Sergell, Masreliers och Desprez äro de enda, som förtjäna något här, och de hava verkligen talang. Utan att smickra mig för mycket skulle jag se mig i stånd att utföra någonting bättre än härvarande herrar arkitekter, men det är icke nog med att jag själv är övertygad därom, det fordras att de, som hava pengar att bygga för, också äro det.[6]

Sundvall är ett vittne bland många andra om vilket slag för konstlivet i landet Gustav III:s död i mars 1792

blev. Den 3 juli detta år skriver han till vännen Wertmüller:

... Jag fick i uppdrag att utföra dekorationerna i kyrkan vid Konungens begravning, vilket renderade mig fullmakt som Kongl. Hofintendent med survivance efter Herr Rehn. Under tiden uppbär jag ur byggnadskassan den blygsamma summan av 350 rdr om året. Härtill inskränker sig för ögonblicket mitt välstånd. — En oförskämd och okunnig intrigmakare, som heter Wijnblad[7] och som ej sett annat än Sveaborgs klippor, har så väl förstått att innästla sig i Överintendentsämbetet, att han för närvarande leder det hela, står i spetsen för allt och inom kort gör allt vad han vill. På grund härav har varken jag eller min morbror något att göra. Så skötas för närvarande statens byggnadsföretag i Sverige! Utan att vara egenkär kan jag ej undgå att inse, att jag är den bäste arkitekten i Stockholm, men det finns blott Sergell och några andra, som förstå detta, hela återstoden av våra så kallade kännare är lika klarsynta som mullvadar.[8]

För Sundvalls del inskränkte sig beställningarna under hertig Carls regentskap till inredningen av Gustav III:s antikmuseum i Kungliga slottets norra Logårdsflygel. Sedan Gustav IV Adolf 1796 blivit myndig var det slut med de kungliga uppdragen, han hade, för att citera Areen, »föga användning för arkitekter, ty under hela sin regering företog han icke en enda byggnad».

Mot denna bakgrund är det lätt att förstå att Sundvall i maj 1792 försökte alla möjligheter att få något uppdrag för att bevisa sin talang och därvid erinrade sig general Wrangels brorson och de ritningar han gjort nere i Rom 1790 till en planerad nybyggnad på Araslöv samt att han i sitt brev till C. A. Wrangel den 22 maj 1792 är så angelägen att få göra något arbete för denne. Wrangel hörde till dem som hade möjlighet att bygga med sitt innehav av godsen Araslöv, Ovesholm och Oretorp i Skåne jämte Sperlingsholm i Halland, det sistnämnda en gåva från den barnlöse farbrodern-generalen nere i Genua, när denne för gott lämnade Sverige för Italien. C. A. Wrangel var gift med grevinnan Anna Margareta Hamilton, dotter till innehavaren av Barsebäcks fideikommiss. Det var givetvis familjer som det kunde vara synnerligen värdefullt för en ung arkitekt att komma i förbindelse med, i all synnerhet för en som nyss stått inför en lovande början på en bana under Gustav III:s beskydd och plötsligt fann sig arbetslös.

Jag har inte i Ovesholmsarkivet kunnat finna några ytterligare spår av någon korrespondens mellan Sundvall och Carl Adam Wrangel och ej heller med någon annan arkitekt. Varken på Ovesholm eller i det i Uppsala deponerade Ovesholmsarkivet har påträffats några räkenskapsböcker för den aktuella tiden, som skulle göra det möjligt att skingra dunklet kring vem som ritade Ovesholm, Araslöv i någon version eller farmerna.

Möjligen har »Conducteuren» A. Sundström, som enligt von Schwerin var verksam i Skåne bl. a. i Malmö och vid Övedskloster, haft något att göra med Araslöv. I ett brev i Ovesholmsarkivet i oktober 1810 från Henning Wrangel[9] skrivet på Sperlingsholm till modern på Hamilton Hill, den tidigaste av Araslövsfarmer-

na, uppförd 1807[10], säger denne: »Brevbäraren Conducteuren Sundström skall Herrskapet ej släppa förrän indelningen av rummen samt accordet är avgjort med Bergschöld.»[11]

Att inte C. A. Wrangel använder sig av C. F. Sundvalls ritning till Araslöv sammanhänger måhända med att hur nyklassicistiskt inriktad man än kunde vara ifråga om estetiska synpunkter på en byggnad, så kunde svårligen den som känt på den skånska vinterns isiga vindar över Araslövssjön vara lockad att låta bygga ett hus med en stor vestibul öppen för alla dessa vindar, vilka även obehindrat skulle blåsa uppför den stora trappan till övervåningen. Sundvall glömde synbarligen våra vintrar inför sina nyklassicistiska ideal, och under studiet av Andrea Palladios verk, när han under varmare latituder gjorde upp ritningen till en ny byggnad på det gamla Araslöv.

I övrigt visar Sundvalls ritning den vid denna tid så moderna »salon à l'italienne» med kupoltak, ett ståtligt rum som i likhet med »antichambre» är två våningar högt. Kabinettet eller förmaket mellan matsalen och salongen har fått beteckningen »pour prendre le Caffé», en motsvarighet till vad som på sina ställen ännu i dag av tradition kallas för kafferummet (t. ex. i Tottieska malmgården på Skansen). Sällskapsrummen har på denna ritning gjorts mycket spatiösa, och arkitekten har bibehållit den tidigare här i landet använda franska planlösningen med en likformig rumssvit för husets herre och fru på ömse sidor om sällskapsrummen. Här omfattar sviten kabinett eller förmak, sängkammare, boudoir och garderob samt innanför passagen mellan de båda sistnämnda ett avträde. Detta är en nästan sensationell nymodighet i Sverige i en tid, då man annars fick nöja sig med en portabel s. k. nattstol, placerad i toalettrum eller garderob invid sängkammaren och för dagligt bruk hade ett mer eller mindre elegant utformat »hemlighus» i parken. Här var Sundvall betydligt före sin tid, då sådana utrymmen ej ingått i boningshusens planlösningar sedan de vallgravsomgärdade borgarnas tid. Inte förrän på 1800-talets sista decennier, när patenterade torrklosetter kom i bruk, flyttades dessa utrymmen allt mer in i boningshusen både på landet och i städerna.

En annan högst ovanlig sak vid denna tid är att ritningen även upptar ett badrum, ett lika stort rum som sängkamrarna men opraktiskt beläget mellan vestibulen och biljardsalen.[12] Av vad man kan se av ritningen har arkitekten inspirerats av de romerska badrum han kunnat studera på platsen.

Enligt de här citerade breven skulle den bevarade ritningen vara Sundvalls första förslag, eftersom han i kommentarerna till det andra säger sig ha ritat sidopartierna med sovrumssviterna endast en våning höga. I förhållande till sällskapsrummens utrymmen skulle det i detta andra förslag bli bra liten plats över till sovrum i huset i övrigt. Kammartjänare respektive kammarjungfru borde enligt tidens bruk haft sin säng i garderoben, men enligt Sundvalls första kommentar hade han tänkt logera dem i entresolvåningen. Enligt hans andra förslag skulle nog tjänstefolket fått sina rum jämte köket i souterrainvåningen.

De två byggnaderna på ritningen vid infarten till gårdsplanen innehåller tvättstuga i den ena och bagarstuga i den andra. Mangården är med ett staket avgränsad från stallgården och gården framför vagnsboden.

Det finns inte några belägg för von Schwerins förmodan att Sundvall skulle ha medverkat vid uppförandet av byggnaderna på farmerna Wrangelsberg och Harastorp. Den muntliga traditionen inom familjen Hamilton berättar, att den tvåvåniga huvudbyggnaden på Wrangelsberg skulle ha flyttats från Oretorps säteri i Vinslövs socken, men Wrangelsberg betecknas i en värdering 1820[13] såsom grundmurat, nybyggt och av tegel. Arkitekten Gustaf af Sillén beskriver dessutom Oretorp i sin dagbok för augusti 1800 sålunda: »Mangården har en åbyggnad av trä, med stolpar och balkverk, huvudbyggningen, som är av ek, endast en våning. Ladugården är av sprängd gråsten.»[14] Sillén besökte Oretorp i sällskap med Henning Wrangel, på väg från Sperlingsholm, där de tillsammans bestämt läget för den nya huvudbyggnad, som började uppföras där 1812 och för vilken Sillén här talar om att han gjort ritningarna.

Henning Wrangel bosatte sig efter sitt giftermål 1810 på Hamilton Hill och befordrade sin mångårige kammartjänare och följeslagare P. Hallström till inspektor här för att, när denne senare gifte sig, upplåta det närbelägna Harastorp åt honom.[15] Henning Wrangel lät här uppföra en manbyggnad, som ser ut som en italiensk villa.

Sundvalls mest kända skapelse är Carolina rediviva i Uppsala, den byggnad som inrymmer universitetsbiblioteket. Uppdraget att bygga en herrgård, som han hoppats att få av C. A. Wrangel på Araslöv, fick han i stället vid sekelskiftet 1800 av den store bruksägaren Olof Burenstam på Stjernsund i Närke, som 1798 lät riva den förfallna huvudbyggnaden där.

Ett annat slottsbygge, som Sundvall utförde, är Skottorp i Halland, byggt och inrett 1816—1828. De rum som bevarats med Sundvalls inredningar orörda hör enligt Gustaf Upmark till »de mest enhetliga prov vi äga inom Sverige på empiretidens rumsinredningskonst i både fast och löst».[16]

1 Värdering nr 17195 i Brandförsäkringsverket, daterad den 30 mars 1838: »Stenhus, nytt och i gott stånd . . . uppfört 1807 samt till större delen ombyggt och upphöjt år 1833 av 2:ne våningar . . .» Joachim Staël von Holsteins dagböcker. Herrgårdsliv i Skåne för hundra år sedan. 1933, s. 252: 1833 Den 5 sept. »Em. for jag . . . till Araslöv för att se det stället, som nu genom byggnad är omskapat. Det är icke mer än medelmåttan vackert.»

2 G. Ljunggren, Skånska herregårdar. 1852—1863.

3 Uppsala universitetsbibliotek. Okat. Hamilton. Ovesholm. 22.

4 Uppsala universitetsbibliotek. Okat. Hamilton. Ovesholm. 19.

5 E. E. Areen, Gustavianska konstnärsbrev, C. F. Sundvall till A. U. Wertmüller. 1916.

6 E. E. Areen, a.a.

7 Slottsfogden överste Adolf Fredrik Wijnbladh (f. 1753 d. 1821), son till den »Conducteur» vid fortifikationen, Carl Wijnbladh, som 1755—56 gav ut ritningar i kopparstick på hus i

sten och trä samt 1766 Nya planer till säterier och gårdar.

[8] E. E. Areen, a.a.

[9] Uppsala universitetsbibliotek. Okat. Hamilton. Ovesholm. 21.

[10] Värdering nr 11780 i Brandförsäkringsverket.

[11] Frälsekamrer vid Ovesholm, där P. Bergschöld själv i mantalslängden uppgivit om sin person, att han brukar två halva mantal i Färlövs socken »under benämning Wrangelsdal»; det är en av Araslövsfarmerna.

[12] G. Selling, Svenska herrgårdshem under 1700-talet, 1937, redovisar ett enda badrum: på J. E. Rehns odaterade ritning till Stora Ek i Västergötland. Detta är placerat i en flygelbyggnad och ser ut att vara tänkt mera som en bastu med två hytter med markerade viloplatser bredvid badrummet. »Badstuga» är också dess beteckning på planritningen. Samma beteckning finns på Ericsbergs magnifika barockbadrum i en beskrivning i Palmskiöldska samlingen i Uppsala universitetsbibliotek. Svenska slott och herresäten, Uppland. 1908.

[13] Värdering nr 11799 i Brandförsäkringsverket.

[14] Gustaf af Silléns dagbok, del 4, Uppsala universitetsbibliotek X 292 h, s. 489. För påpekandet av uppgifter om de Wrangelska gårdarna i denna dagbok tackar jag den nuvarande innehavaren av Araslöv antikvarien Carl Filip Mannerstråle.

[15] Enligt Joachim Stael von Holstein a.a. s. 255, tillsammans med friherre Otto von Schwerin på Araslövsfarmen Sofiedal, författare till »Henning Wrangels leverne», varmed torde åsyftas den 1836 anonymt utgivna »Biografiska underrättelser om Överste-Kammarjunkaren och kommendören, Friherre Henning Wrangel.»

[16] Svenska slott och herresäten, Halland. 1914, s. 1.

SUMMARY

Carl Fredrik Sundvall's Design for the Main Building of Araslöv Manor in 1790

In the archives at Ovesholm Manor House in Scania an unsigned drawing is preserved showing façades and a plan of a building in Italian style. According to a note on the drawing it is supposed to refer to a project for the main building at Ovesholm designed by C. F. Sundvall in 1792. This statement is erroneous insofar that the drawing does not refer to Ovesholm but to Araslöv and was made in 1790. Both these estates were owned by Baron Carl Adam Wrangel. The architect Sundvall was staying in Rome when he was commissioned to design the main building at Araslöv. Returned home in 1791 he was appointed Surveyor to the Royal Household. The project was never carried out.

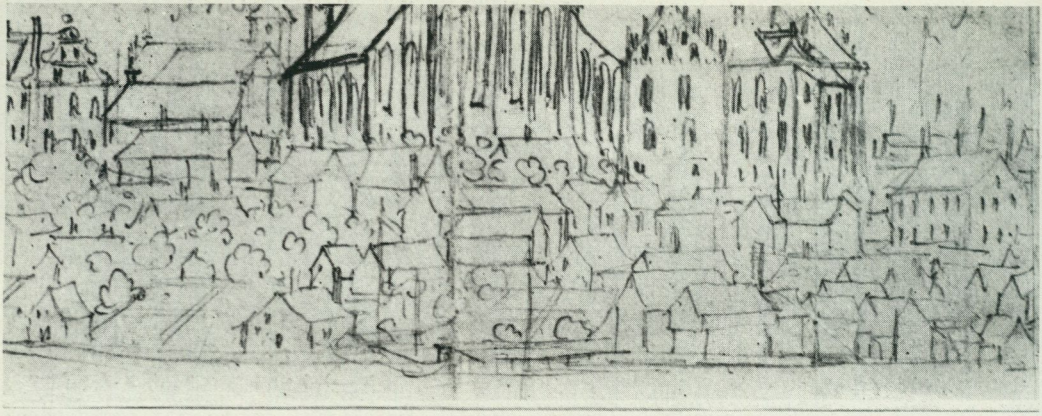
Sundvall's design is that of what was considered so modern a feature in those days, viz. a »salon à l'italienne» with a cupolar roof — a stately room which, like an »antichambre», is two floors high. The drawing-rooms are very spacious, and the architect has retained the French style of planning formerly adopted in Sweden with a suite of rooms of similar design for the master and mistress of the house on either side of the social rooms. The suites of rooms also included a lavatory — an almost sensational innovation in Sweden at a period when one otherwise had to be content with a so-called »night-stool». Another highly unusual item in those days is that the design also includes a bathroom — a room as large as the bedchambers. Evidently the architect has been inspired by the Roman baths which he had had an opportunity of studying on the spot.

Sigurd Wallin

Kungsberget på Svecians Strängnäsbild

Fataburen för år 1947 uppvisade i en uppsats om Den klassiska Strängnäsvyn en förut obeaktad förstahandsteckning av Strängnäs stads centralparti kring domkyrkan, ritat i blyerts av Erik Dahlberg från en båt på Mälaren öster om staden. Nutidsbetraktaren ställdes här för första gången öga mot öga med 1600-talsstadens allmänbebyggelse i dess individuellt åskådliga enskildheter, sådan den omgav domkyrkan och dess krets av stenhusmonument. Men en otålig längtan att få se också fortsättningen norrut i samma klara närsyn var väckt genom att teckningsbladets högerkant bar tydliga passmärken till skissen av partiet kring torget med rådhuset och Kungsberget ut mot udden Hörngården. Ty här gällde det just den del av staden som framför alla var de gåtfulla sägnernas hemvist och som dessutom blivit helt utplånad av eld och omreglering, så att inte ens jorden fanns kvar, nedschaktad och bortförd med sina möjligheter till historiska fynd.

Nu — efter tjugu år — har den efterlängtade teckningen återfunnits av en uppmärksam forskare, docenten Gunnar Berefelt, och återgivits i sitt sammanhang i hans bok om Gripenhielms Mälarkarta. Att detta meddelande mottages med uppriktig tacksamhet är en självklar sak, något som icke dess mindre förtjänar att vederbörligen understrykas. Genom att denna kompletterande Strängnässkiss befinner sig inhäftad i en av Johan Peringskiölds samlingar av sörmländska runstensbilder (K. Bibl. ms F. 1. 5: 5, fol. 23) lämnar den också ett vittnesbörd om ett samband mellan dessa båda samlare. Bladet, vars nötning och vikningar skvallra om att det legat i reserockens fickor tillsammans med den andra Strängnästeckningen, bär på sin baksida ett antal teckningar av runstenar från Strängnäs och från Kjula ås. Och runkunskapen — antikvarien Elisabeth Svärdström har haft älskvärdheten att granska bladet — konstaterar att det visserligen gäller förstahandsskisser gjorda direkt inför stenarna men att tecknaren ändå icke haft runskriften som sitt huvudintresse, och vidare att Peringskiöld för sina träsnitt använt andra förlagor än dessa. Detta synes lämna möjligheten öppen att även runstensbilderna på arket tillkommit i Dahlbergs verkstad och att det varit de som fört bladet över till runforskaren. I varje fall tycks den för Sveciaverket avsedda skissen vara ensam i sitt slag i hela den Peringskiöldska kvarlåtenskapen. Samhörigheten hos bladet i dess helhet med Erik Dahlberg ökas genom en lätt skiss av ett Sturevapen i Jäders kyrka, som står ensam på arkets fjärde sida,

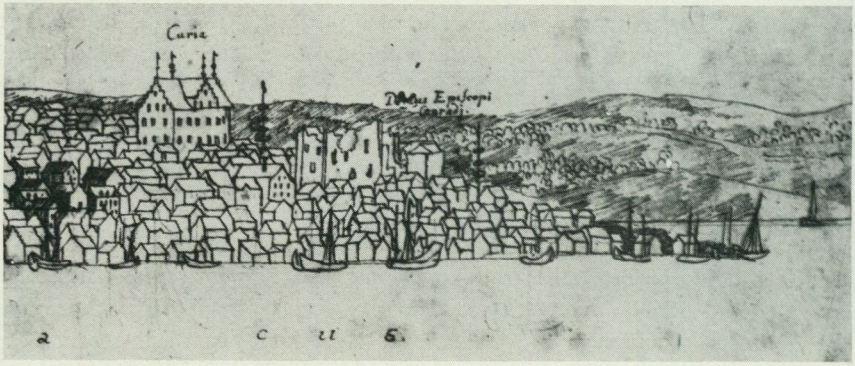
1. Strängnäs. Domkyrkobergets strand på blyertsskissen.

och ett bland runstenstecknings-arna instucket kursivt bokstavsmonogram, som finnes upprepat på en Dahlbergs Sveciateckning med text om Skurugata i Småland (KB 10: 21 a, baksidan).

Det historiska intresset för den lilla staden Strängnäs och ej minst dess topografiska uppsyn grundar sig på att det kunnat visas att stadsplan och tomtgränser bibehållit sig där på ett förvånande sätt alltifrån medeltiden och fram, så att det är rådande på en karta från så sent som år 1785. En detaljerad 1600-talsbild kan då ha stora förutsättningar att visa en stående bebyggelse av åldrigt datum åtskilligt utöver det som vår tid äger i behåll.

Just Sveciabilden i dess olika stadier har härvid varit den mest uppmärksammade och stegvis vunnit i värde allt efter som den framträtt i allt ursprungligare form, nu slutligen med blyertsskissen av Kungsberget. Just närbildens detaljer är det som ger den kompletterande Dahlbergska blyertsskissen dess företräde framför dels de summariska avståndsscenerier som Palbitzki och Gripenhielm tecknat, dels de båda bearbetningsstadierna av hans eget skissmaterial, först förlagan i hela dess mekaniserade omformning och slutligen Adam Perelles enbart på denna grundade gravyrpanorama.

Ännu är dock blyertsskissen ej all-

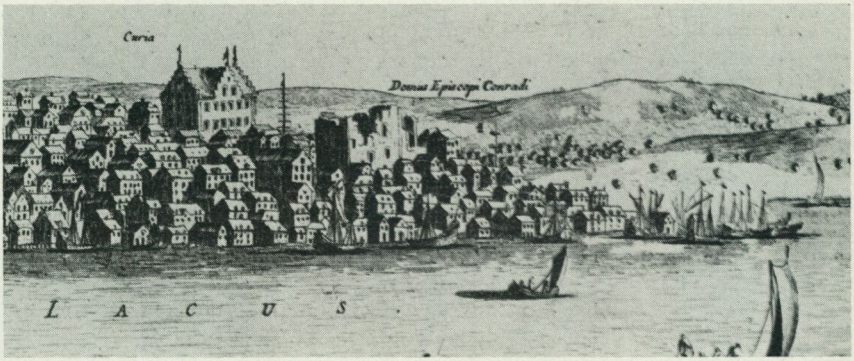
2. Strängnäs. Kungsberget på förlageteckningen.

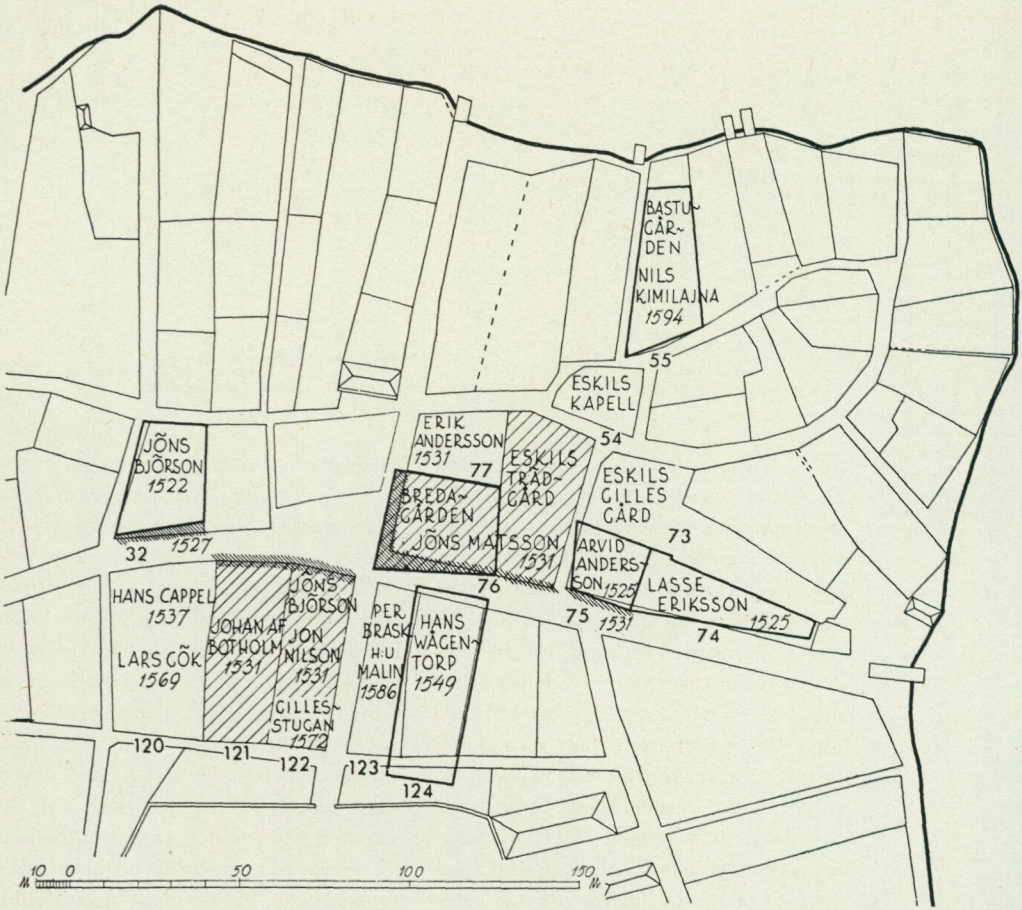
3. Strängnäs. Kungsberget på blyertsskissen. Den tunna teckningen förtydligad genom att separeras ut ur pappersfonden.

deles fullständig, ty i vänsterkanten på bladet med domkyrkan står det stympade slutet av påskriften över det yttersta stenhuset. Men det finns anledning gissa att det bortskurna blott varit en ganska smal remsa. Ty om man observerar förlagan så utbytes dess överdrivna gytter av detaljer här mot ett innehållsfattigt terrängparti med det isolerade ordet »Nabben». Detta vore förklarligt om skissen avslutats med denna blotta minnesanteckning utan någon bild av denna närbelägna upptornade sandkägla, som skulle ha dominerat över den tillbakadragna bergsträckan.

Trots stadens litenhet har den detaljerade närbilden icke kunnat tecknas från en enda punkt på sjön. Tvärt om visar en detaljgranskning av bilden en växling av utsiktspunkter från en båt, som efter hand rört sig utanför stadens östra strandkant inom klart synhåll för detaljer och kanske inte bara ett enda varv. Under en sådan förutsättning bli perspektiven i varje enskilt fall helt förklarliga. Särskilt betydelsefulla byggnader såsom det medeltida biskopshuset, som sedan år 1626 rymde gymnasiet, och det på 1650-talet uppförda rådhuset måste nämligen ha skildrats från dubbla utsiktspunkter, dels lagts in i omgivningen, då endast gaveln var synlig,

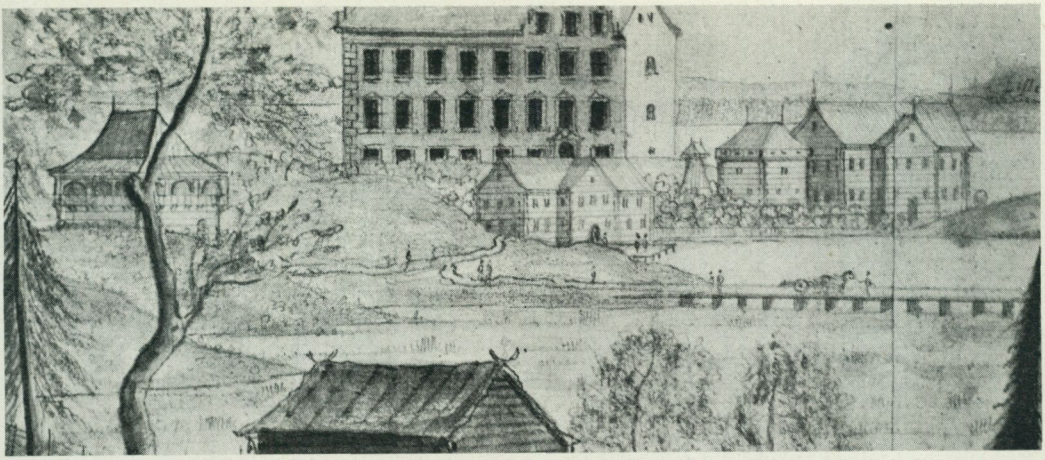
4. Strängnäs. Kungsberget på gravyren.

5. Strängnäs. Kungsberget och torgtrakten med kända 1500-talsgårdar inlagda på 1785 års karta. Rådhuset norr om torgkvarteret. Österut Kungsberget. — Ur Strängnäs stads historia 1959.

dels fullbordats med sin nordliga långsida, när denna visade sig från båten. En annan inblick som för en nutidsbesökare kan förefalla omöjlig är partiet mellan domkyrkans sydsida och biskopshuset, som nu är uppfyllt av kyrkogårdens resliga och kompakta trädgrönska. Här visar skissen över varandra byggnader alltifrån Prästgatans nedre sida, från tomtutrymmet därovanför och längst bort det medeltida ännu kvarstående skolhuset med dess klockhuv på takets nordända. Skissens rimlighet bekräftas av en insyftning på 1700-talskartan mellan alla de byggnadspartier som alltjämt finnas kvar.

Granskningen har utmynnat i en metod för Dahlbergs skissarbete, nämligen den rörliga utsiktspunkten, som ingalunda är ovanlig. Hans teckningar ha ej sällan naturen av minnesanteckningar mer än porträttenheter. I detta fall ger det möjligheter till detaljuppfattning även av småbebyggelsen. Men man förlorar å andra sidan möjligheten att från en fixerad synpunkt syfta in läget av en viss sak i bilden,

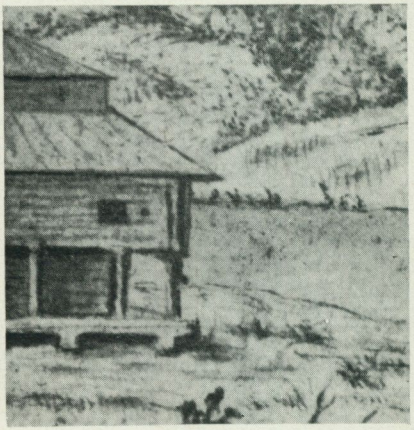

6. Nynäs i Bälinge, Södermanland. Fullt utbildad gårdsfatbur på en kulle. Vid stranden en fatbursformad bod. Förlaga.

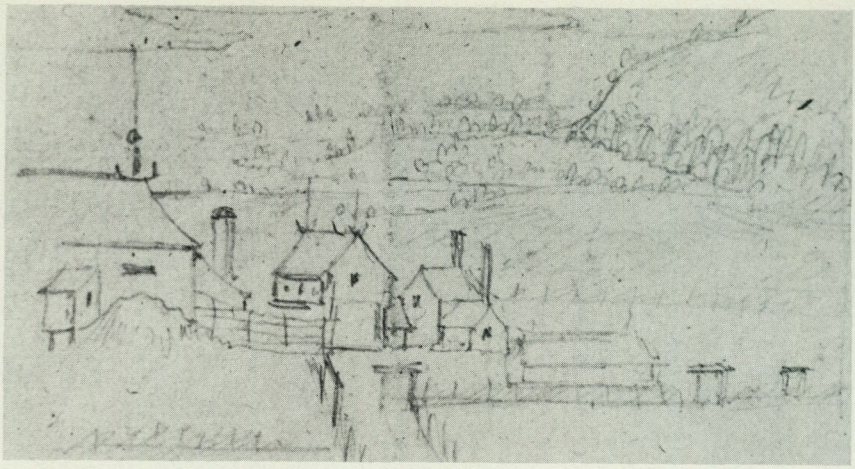
som icke är känt på annat sätt. I den nyfunna teckningen samlar sig intresset i första rummet på den ruin som förlagan och gravyren framhållit med sådant eftertryck och som gett den lärda diskussionen ett livligt utnyttjat stoff. Det hjälper sålunda ej att man från kartan är underrättad om rådhusets läge, när just dess bild kan tänkas vara sammansatt från dubbla synpunkter. Ruinens exakta läge på Kungsberget blir därför ej ens med skissens hjälp fastställbart. Men skissen ger ändå en mycket värdefull kunskap, rester av ett stenhus ha verkligen stått på Kungsberget i närheten av dess mitt. Men dess storlek och dess dominerande roll i stadsbilden har överdrivits betydligt under bildens fortsatta behandling. Den envåniga lilla stenhuskub som Dahlberg har tecknat och betecknat som »Biskop Corts huus» bör ej kunna frånkännas värde som materiellt underlag för de dokumentariska uppgifterna om 1400-talets infirmaria.

Detta hem för stiftets gamla orkeslösa prästmän har i litteraturen gått under benämningen biskop Rogges infirmaria, och dess lokalisering till närheten av sankt Eskils kapell har varit känd. Dahlbergs skiss ger vid handen att detta för hans samtid inom orten stod så klart att resten av infirmarians lilla stenhus på Kungsberget kunde kallas helt enkelt biskop Corts hus, medan samme biskops väldiga residens ett stenkast därifrån benämndes uteslutande efter sin senaste funktion »Collegium».

7. Brokind, Östergötland. Gårdsfatbur. Förlaga.

Wallin:
Kungsberget på
Svecians
Strängnäsbild

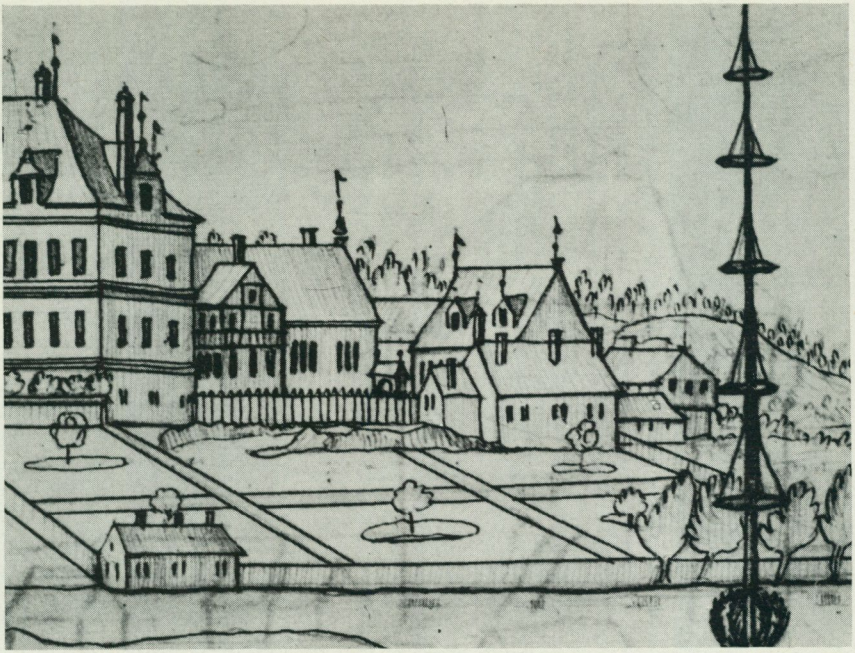
8. Gäddeholm, Södermanland. Skiss av gårdsparti med fatbur.

Enligt den senaste tidens rön, publicerade i Strängnäs stads historia (1959, sid. 269) stod sankt Eskils kapell på en av gator kringskuren tomt på Kungsbergets topp, ännu bibehållen på 1785 års karta. Granntomterna söderut upptogos av Eskils gillesgård och Eskils trädgård. I samma verk (sid. 516 f.) har Gottfrid Carlsson framlagt den senaste kunskapen om infirmarian. Dess första tillkomst ligger före Rogges tid, i det att ärkedjäknen Erik van Lipen — densamme som har sin del i det stora domkyrkokorets byggnad — år 1460 stiftade en Trefaldighetsprebenda vid det från 1400-talets början existerande Eskilskapellet och till prebendan skänkte en gård invid kapellet, vilken tillhört hans morbror lagmannen och riddaren Johan Karlsson (Färla). Senast 1466 inrättade van Lipen infirmarian som fick sin bostad i prebendans gård och prebendaten till föreståndare. Den fromma stiftelsen fick t. o. m. påvlig bekräftelse på att föreståndaren samtidigt blev kyrkoherde i Åkers församling söder om staden. Men så inträffade en stadsbrand år 1473, Johan Karlssons tomt avbrändes helt och

9. Torpa, Västergötland. Fatburen i gårdsbebyggelsen. Förlaga.

Wallin:
Kungsberget på
Svecians
Strängnäsbild

10. Hammarskog, Uppland. Fatburen ytterst bland gårdens hus. Förlaga.

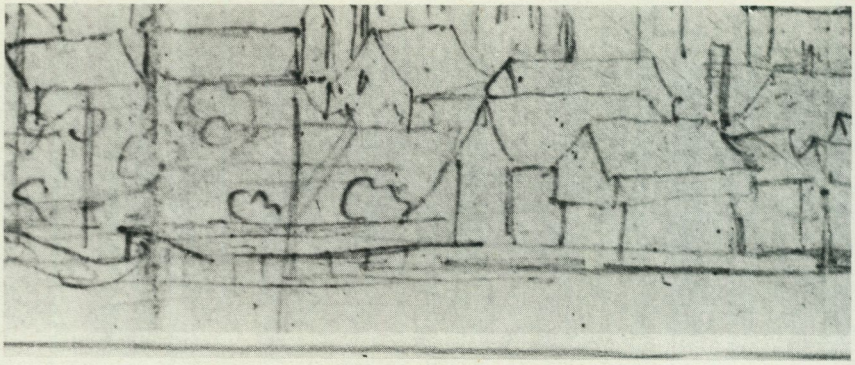
blev i många år liggande öde, och infirmarian upphörde. På 1490-talet upprättades den av biskop Rogge, som bebyggde tomten med ett stenhus och några träbyggningar och 1496 utfärdade ett formligt fundationsbrev med utförliga bestämmelser. För eftervärldens föreställning har denna handling jämte andra fäst Cort Rogges namn vid infirmarian och därmed också vid stenhuset invid sankt Eskils kapell.

Men ännu fattas ett led i kunskapen om ruinen på Kungsberget. När inte heller Dahlbergsskissen kunnat utvisa stenhusets exakta läge, skulle man på annan väg behöva få känne-

11. Alvastra kloster, Östergötland. Fatburen i kanten av gårdens hägnader. Lavering av M. Palbitzki.

Wallin:
Kungsberget på
Svecians
Strängnäsbild

12. Strängnäs. Blyertsskissens strandbebyggelse vid östra båtbryggan.

dom om vilken av vissa möjliga tomter intill kapellet är den som en gång tillhört riddaren Johan Karlsson. Det är granntomterna i norr och öster man har att välja på, eftersom den södra sidans tomtägare äro kända. Dahlbergsteckningens ruin får således avvakta ytterligare hjälpmedel för sin fulla tydning. Men teckningen har redan gett en fingervisning hän mot en trovärdig lösning genom att betydligt reducera stenhusets dimensioner. Ruinen på Kungsberget visar såsom ett klart typexempel, hur ett enstaka motiv kan växa ut genom Sveciabildens utvecklingsstadier från skiss över förlaga till gravyr. Ett dylikt typvärde får dock ej generaliseras på ett mekaniskt sätt utan individuell prövning för varje särskilt fall.

Därmed kan man övergå till ett närmre studium av Kungsbergsskissens övriga innehåll och kan till en början konstatera att strandbebyggelsen längst åt höger är påtagligast återgiven medan den till vänster om rådhuset är blott allmänt antydd. Jämte rådhuset, ruinen och dennas södra grannhus har tecknaren närmast ägnat sig åt sluttningen ned mot udden som sticker ut åt nordost och slutar staden. Kring denna udde — numera känd som Hörngården — rundar segelleden när den västerifrån gått genom det smala sundet och antingen passerar vidare mot Stockholmsleden eller kröker in utmed staden till bryggan nedanför domkyrkans kor, stadens offentliga östra båtbrygga vid Storgatans mynning.

Själva strandbebyggelsen har naturligen framträtt tydligast för tecknaren som rört sig ute på sjön. Själva udden bär en grupp av hus i vattenlinjen, och en båt med vimpel på den höga masten ligger utmed det vänstra av husen, som väl alla få uppfattas som sjöbodar. Den yttersta av dessa är tydligt tecknad med en åt alla sidor utkragad låg övervåning under sadeltak. En sådan särform, som man är van att betrakta som egentligen bruklig i större gårdars fatbursbyggnader, drar här till sig uppmärksamheten, så att man söker vidare utmed strandens täta anhopningar av sjöbodar med resultat att man konstaterar ännu en sådan fatburslik sjöbod framme invid den östra båtbryggan på skissens tidigare kända blad. Men redan på förlagan har denna liksom andra särformer på privathusen gått förlorad.

Wallin: Kungsberget på Svecians Strängnäsbild

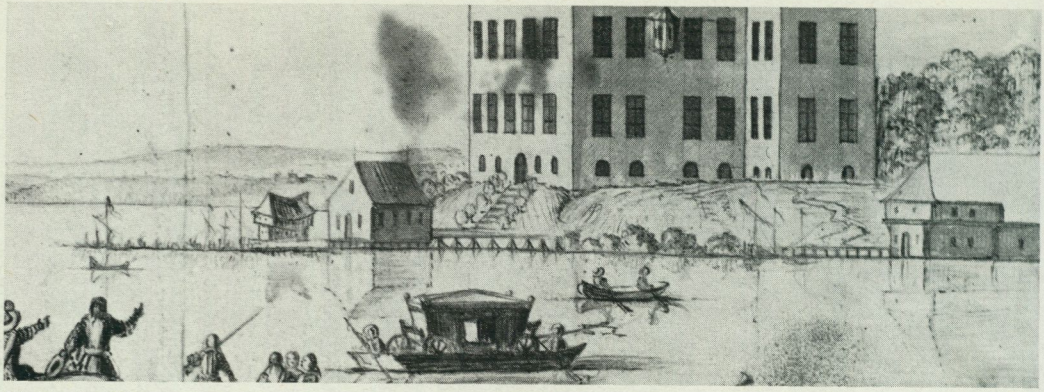

13. Strängnäs. Blyertsskissens strandbebyggelse vid Hörngårdsudden.

En genomgång av hela samlingen av Svecians teckningsmaterial jämfört med själva gravyrerna ur enbart synpunkten av denna byggnadsforms förekomst borde kunna ge ett djupperspektiv bakåt om tre århundraden för de observationer som vår tids byggnadsforskning gjort rörande denna speciella hustyp. Svecians material sträcker sig ju över landet i dess helhet och omfattar jämte den utpräglade herrgårdsbebyggelsen också städerna och ej sällan prov på rent lantliga nyttobyggnader.

Den mest uppmärksammade fatburen i våra dagar är östgötaherrgården Björkviks ståtliga förrådsbyggnad, uppförd på en bergkulle invid själva mangården. Om dess ändamål och åldriga användning tala de märkliga fynd, som letats fram i dess övervåning, av dräktplagg som tillhört en av Karl XII:s officerare och både genom slitning och ihärdigt fullföljda reparationer intimt och påtagligt vittna om livet under långa fälttåg. Björkviksfatburen har därtill genom kopian på Skansen blivit allmänt bekant och ställts i forskningens centrum. De fristående fatbursbyggnadernas område har konstaterats vara Mälarlandskapen och Östergötland. Formerna äro mycket växlande i fråga om övervåningens utkragningar alltifrån allsidig öppen svalgång eller sluten vägg och till blott en markering eller alls ingen överkragning och därtill allehanda enkelsidigheter och slutligen taken, toppiga tälttak, valmtak eller räta sadeltak.

Bland ännu stående gårdsfatburar exemplifierar den vid Högsjö gård i Vingåker i Södermanland den mest utvecklade typen med allsidig omgång med breda öppningar och täckt med ett högt tälttak. Det likaledes sörmländska Nynäs i Bälinge socken har en hög tvåvånig fatbur helt utan utkrag-

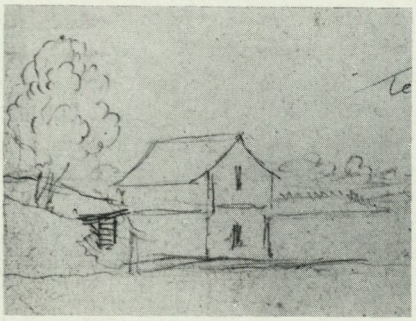

14. Åkerö, Södermanland. Fatbursbyggnader vid stränderna kring stenhuset. Förlaga.

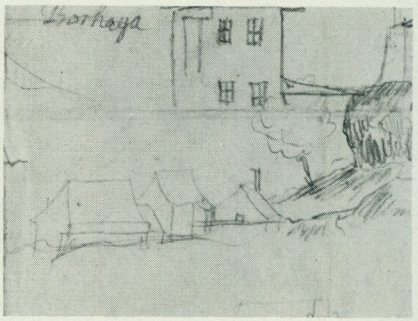
ning, med lanterninkrönt takhuv i släkt med mångfalden av paviljonger vid Tessintidens herrgårdar. Från Stockholmstrakten känner man Örby gårds fatbur, ett numera borttaget stort kubiskt hus i sluten form med rakt väggliv med endast magasinsgluggar i båda våningsplanen och under ett lågt paviljongtak med helslutet åttkantigt lanterninkrön. Dessa exempel gälla alltså endast de stora gårdarnas lätt synbara sort, vilket naturligtvis ej utesluter förekomsten av hela skalan av enklare typer ända till vad som utan vidare benämnes bod.

Genomgången av Svecian ger med tämligen stor tydlighet till resultat, att hus av fatbursform icke tillagts av gravörerna. I något enstaka exempel, som skulle kunna tydas i motsatt riktning, gäller det att förarbetena numera äro okända. Å andra sidan förekomma teckningar som icke utnyttjats för gravyrer och därför falla utanför jämförelserna. Bortfallen gälla i regel småhus i lägen jämförliga med Strängnäsbildens, alltså ofta i städernas strand- eller kantbebyggelse. Om inte huset helt enkelt försvunnit i den förenklande omformningen, kan det ha fått bostadskaraktär med fönster eller skorsten eller enbart förlorat utkragningen. De rikare detaljerade teckningarna på gårdsbilderna ha däremot oftast graverats med full förståelse. De utgöra därför tillsammans med ett par ej graverade skisser Sveciamaterialets tillskott till kännedomen om de egentliga

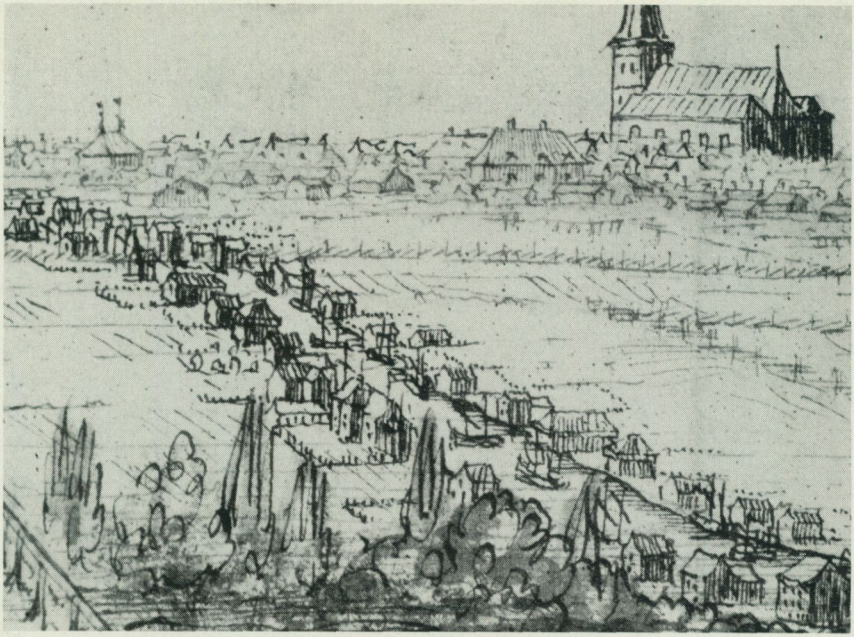
15. Skokloster, Uppland. Avradsboden. Blyertsteckning.

16. Hörningsholm, Södermanland. Strandbyggnader nedom slottsklippan. Blyertsskiss.

Wallin:
Kungsberget på
Svecians
Strängnäsbild

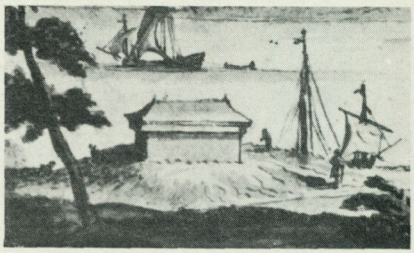
17. Arboga. Ån kantad av sjöbodar. Bland dem ett par med utkragad övervåning. Förlaga.

gårdsfatburarna. Hit hör Hammarskog i Uppland med en fatbur i helt naturligt läge i gårdskomplexets utkant, men som redan i förlagan fått fönsteruppsättning men ej skorsten. Och Penningby har på en kulle nära stenhuset ett lågt fönsterlöst förrådshus med utkragning under valmtaket.

I Sörmland framstår det nyss omtalade Nynäs i sitt Sveciaskick med en särdeles rikt utbildad fatbur på rektangulär plan under högt valmtak med en utkragad omgång sirad med arkadbågar under sitt mer lågsluttande takfall. Därtill har gården också ett högt magasin med utkragning under valmtaket, beläget invid sjön tillsammans med annan gårdsbebyggelse.

I Östergötland har Mattias Palbitzki i en oreproducerad skiss av Alvastra klostergård bland Sveciateckningarna återgett en utpräglad fatbursbyggnad med allsidig utkragning och lågt sadeltak, helt sluten, utan skorsten eller över huvud taget någon synlig öppning. Brokind, också i Östergötland, visar i utkanten av en delikat utarbetad teckning ena hälften av en den rikaste fatbursbyggnad med brett utskjutande övervåning vilande på en rad stolpstöd på undervåningens syllar. Taket har fått utseendet av ett normalt säteritak genom att omgångens takfall med en mellandel sluter till det övre

18. Penningby, Uppland. Gårdsfatbur. Förlaga.

Wallin: Kungsberget på Svecians Strängnäsbild

taket. Figuren är exakt återgiven i gravyren. Östgötaslottet Rönö, för vilket teckningar saknas, visar på gravyren på sidorna om porten i den symmetriskt anordnade infarten till gården två långsträckta hus med hel överkragning under sadeltak, skorstenslösa och med fönster endast i gaveln. Fatburarna ha här inkomponerats i den symmetriska gårdsmonumentaliteten med bibehållande av sitt fristående kantläge.

Gårdsfatburen i mindre format och mer direkt nyttobetonad form ser man på en oreproducerad teckning av Gäddeholm vid Trosa i gårdens äldre tillstånd. Det är ett högt och kort hus med sadeltak och runt om överskjutande övervåning, förlagt i mangårdens utkant. Liknande storleksordning visar summariskt bilden av Rinkesta i Eskilstunatrakten och ännu flyktigare en skiss av Hörningsholm. Förlagan till Hedemora stadsbild visar ett tydligt karakteriserat förrådshus, högt och kort med valmtak och markerad men knapp utkragning. Redan i förlagan har huset skorsten, och i gravyren har utkragningen försvunnit.

Som redan bör ha framgått, visar Sveciamaterialet samma geografiska utbredning av denna husform som man funnit i nutiden, Mälarlandskapen och Östergötland. Ett enstaka exempel faller avgjort utanför, nämligen det västgötska Torpa. Teckningarna därav ha en liten låg fatbursfigur med allsidig utkragning. I gravyren har den utrustats med fönster.

Härmed har emellertid ej ännu något fullt sammanhang uppnåtts med Strängnässkissernas »fatburs»formade byggnader i strandkanten med avgjord karaktär av sjöbod eller kanske fiskemagasin. Men även sådant material ryms i ritningssamlingen. Närmast frestar ett just sådant hus, som står alldeles i sjökanten vid Skokloster nedanför kyrkan, synligt på teckningar men utanför området för det stora gravyrbladets översiktsbild. Husets användning är känd genom samtidiga notiser. Det var slottets avradsbod, och den var direkt tillgänglig både från sjön och från land, det senare genom en brygga över till det utkragade loftet. Vid det sörmländska Åkerö ser man inte mindre än två representanter för typen i olika skapnader men båda i klart strandläge. Karl Karlsson Gyllenhielms Sundbyholm har på gravyren — förarbeten saknas — i sin båthamn ett symmetripar av fatbursformade bodar. Ur gårdskompositionens synpunkt äro de jämförbara med anläggningen vid Rönö men här i utpräglat vattenläge.

I städernas strandlinjer finner man på teckningarna ej så sällan de rena parallellerna till Strängnäsbodarna instuckna bland sjöbodar av andra fasoner och nästan alltid på gravyrerna utbytta mot enklare former. De förekomma i Stockholm vid Klara strand på teckningar till stadspanoramat från väster. De ligga vid ån i Arboga på en oreproducerad teckning. De kunna också letas fram både i Norrtälje och Södertälje och ha där t. o. m. räddat sig över till motsvarande gravyrer.

Härmed skulle den nyfunna Strängnässkissen ha avlockats preliminära svar på ett par av de frågor som legat närmast till hands att exempelmässigt framställa. Erik Dahlbergs anteckningsskisser få väl anses ha visat sig äga en sannolikhetsgrad som kan öppna vägar till vidgade sammanhang.

Källor och litteratur:

Dahlberg Erik, Svecia antiqua et hodierna. 1667—1716.
Pl. II: 4 Strängnäs av Adam Perelle, 1670—74.
Pl. II: 29 Sundbyholm av J. J. von Sandrart 1688.
Pl. III: 23 Rönö av J. van den Aveelen 1706.
Uppl. 1920—24. Erik Vennbergs text.

Dahlberg, Erik, Teckningarna till Svecia antiqua et hodierna.
Del I, Stockholm. Sthlm 1963.
Bild 97, 98 Klara strand.
Del II, Uppland. Sthlm 1966.
Bild 689 Norrtälje.
Bild 758, 759 Krusenberg.
Bild 973, 974 Hammarskog.
Bild 1065 Penningby.
Bild 1200 Skokloster.
Del III, Svealand, Norrland, Åland. Under tryckning.
Bild 1364, 1367, 1369, 1377, 1378, 1382 Strängnäs.
Bild 1401 Södertälje.
Bild 1440—1442 Åkerö.
Bild 1509 Gäddeholm.
Bild 1532 Hörningsholm.
Bild 1538 Jäders kyrka.
Bild 1545, 1546 Nynäs.
Bild 1568 Rinkesta.
Bild 1663 Arboga.
Bild 1708 Hedemora.
Del IV. Götaland, Finland. Under redigering. Ur materialet i K. Bibliotekets Dahlbergssamling.
N:r 9:5 Alvastra.
N:r 10:14 Brokind.
N:r 10:21 a, baks., Skurugata.
N:r N: 292 Torpa.

Strängnäs stads historia utg. av Föreningen Strengnenses genom Hans Jägerstad, Lund 1959.
Kap. 5 Stadsbilden av Sigurd Wallin.
Kap. 8 Biskopssäte, domkyrka och kloster av Gottfrid Carlsson.

Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början, Södermanland. Sthlm 1908.
Högsjö i V. Vingåker.
Nynäs i Bälinge.

Skansens hus och gårdar. Sthlm 1953.
Fatburen.

Andrén, Erik, Herman Wrangels Skokloster i Erik Dahlbergs skisser. Fataburen 1945.

Andrén, Erik, Skokloster, ett slottsbygge under storhetstiden. Sthlm 1948.

Berefelt, Gunnar, Bilder från en mälarfärd år 1688. Sthlm 1966.

Erixon, Sigurd, Den äldre folkliga bebyggelsen i Stockholmstrakten. Sthlm 1941.

Peringskiöld, Johan, Södermanlandz Antiquiteter och Runstenar, 1686. K. Bibl., ms F. 1. 5:5.

Selling, Gösta, Säterier och gamla gårdar i Stockholmstrakten. Upps. 1928. Örby.

Wallin, Sigurd, Den klassiska Strängnäsvyn. Fataburen 1947.

SUMMARY

"Kungsberget" on the Svecia Antiqua Picture of Strängnäs

The magnificent collection of engravings "Svecia antiqua et hodierna" printed in 1667—1716 stands out as the foremost production in Swedish historical topography.

Sweden, having recently risen to a Great Power, wanted to show Europe that she had new and beautiful towns, castles, and manor houses in abundance. The ancient monuments were supposed to give evidence of the pristine glory of the realm.

The engravings of this grand work of Erik Dahlberg were produced in the following way. Firstly, a sketch was drawn in the open air before the object.

Wallin:
Kungsberget på
Svecians
Strängnäsbild

On the basis of this sketch a fair copy was made on the drawing-board, and this drawing was reproduced by the engraver. To a large extent the sketches and drawings behind the printed work are still preserved. From a topographical point of view, the greatest veracity belongs to the open-air sketches which have been made face to face with the motifs.

The present paper deals with a newly-discovered sketch of the lakeside view over the small medieval diocesan capital Strängnäs. The engraving in question is dominated by the remains of a large stone house. The hitherto unknown original sketch shows a ruin of moderate dimensions and thus makes it more trustworthy. Also the private houses of the town gain a higher degree of authenticity.

The second part of the paper is devoted to a discussion concerning the type of storehouse with the upper storey corbelled out called "fatbur" which is frequently found among the outskirt buildings of the manorial estates depicted in "Svecia antiqua et hodierna". In present-day Sweden the "fatbur" is only found within a limited geographical area. The same geographical limitation applies to the pictures of the "fatburs" in Dahlberg's work but they appear also as boat-houses along the riversides of the towns. Nowadays such a function of the "fatbur" is unknown.

Mátyás Szabó

Svältfödningen och dess bakgrund

En uppteckning från Vilhelmina socken i Lappland beskriver en egendomlig anordning som togs i bruk på vårkanten, när korna ej orkade resa sig i båsen. »Starka stöttor restes upp i kons spilta på båda sidor om kon. En stark matta spändes under kons buk och hörnen av mattan fästes i stöttorna eller pålarna. Nu höjdes kon så högt att hon kom nästan i stående ställning.»[1] På samma ställe kallas den i citatet omnämnda mattan för *gell'n* »som är fäst i hörnen med starka rep som sedan knytas upp på fyra stadiga pålar».[2] På Fårö talade man om ett *stänge,* en bur av ribbor, monterad under taket i ladugården, vari »liggsjuka» kor placerades.[3] Korna kunde fram på våren bli så svaga och utsvultna att de inte orkade resa sig på morgonen. Grannarna måste då tillkallas för att hjälpa till att »häva» upp de utmattade djuren.[4] Vi vet inte säkert, hur ofta denna hissanordning kom till användning i mannaminne, men man har anledning att tro, att den var känd i hela landet.

Det är viktigt att påpeka att orkeslösa, svaga kor på senvintern ingalunda var en tillfällig företeelse. Detta belyses av flera uppgifter från 1700- och 1800-talen, varav en lyder på följande sätt: »Man kan icke nog beklaga huru av allmänheten kreaturen wanvårdas uti deras winterqwarter, där de mest ligga i mörker, och osund luft med mager föda och ringa tilsyn, hwaraf sker, at man om wåren måste resa dem med stänger och störar, och sedan ofta på bästa gräsbetet aldeles mista dem.»[5]

De övriga skandinaviska länderna har ej haft det lättare med husdjuren efter vinterns knappa fodring. C. C. Matthiessen har sammanställt danska och norska termer från olika landsdelar, vilka syftar på de orkeslösa, uthungrade korna, som behövde särskild vård på våren, innan de släpptes på bete.[6]

Det ligger nära till hands att tro, att det bara var småbönderna som genom brist på tillräckligt vinterfoder drabbades av detta besvär med liggsjuka kreatur. Det visar sig emellertid att företeelsen var allmännare än så! I Svendborgs amt i Danmark noterar man år 1837, att många kreatur dör även på de stora gårdarna efter vinterns svältkur och att en del av dem måste hängas i selar för att kunna stå på benen.[7] Uppgifter om att korna restes på morgonen utan att man tillgrep någon särskild anordning finner man nästan överallt i de beskrivningar av boskapsskötseln som berör förhållandena före skiftena. På många håll verkar det nästan som om karlarnas första morgonuppgift var att gå till ladugården och »resa kor», då dessa

var så svaga i ben och knän att de inte kunde hålla sig stående. Att låta korna ligga var nämligen farligt, då de lätt kunde få liggsår!

Kunde man klara korna genom att hjälpa dem på benen, tills betesgången kunde påbörjas, var det emellertid ej så illa ställt. Men problemet kunde vara större än så! Inte alla husdjur klarade vinterns knappa fodring och nödfoderdiet: en del dog, innan markerna blev fria från snön. Från Knäred i Halland berättas att vid 1800-talets mitt korna i regel var så utmärglade på senvintern att en del miste livet. Nästan varje år förlorade bönderna något kreatur som begravdes i mossarna.[8] Andra djur blev så bensköra av vinterns olämpliga utfodring, att de bröt benen, då de försökte resa sig, och måste slaktas ned, trots att de överlevt vintern! Försenad betesgång kunde bli direkt ödesdiger för de bönder som ej hade någon extra foderreserv. Ofta blev bristen på foder så stor, att man fick släppa betesdjuren, framförallt får och getter, på de fortfarande snötäckta markerna. Man fick hålla ett vaksamt öga på de svaga korna som släpptes ut på bete för tidigt och försöka hjälpa dem på benen igen, om de föll av svaghet. »Vid betessläppningen var en del av djuren, särskilt äldre kor, så svaga, att de fick hjälpas upp ur båsen, när de skulle drivas i bete på våren, och det sades även att de kördes ut med en drög . . . och placerades på en bar mark.»[9] Från Frostvikens socken i Jämtland berättas att husdjuren kördes på skogsbete, medan snön ännu var kvar. Djuren var så svaga att man fick trampa snön framför dem.[10] Förgäves försöker man fastställa regionala skillnader för detta missförhållande. Man skulle kunna tänka sig att fäbodområdet med sin rikare tillgång på fodermarker hade varit undantag i fråga om den miserabla vinterfodringen. Uppgifterna visar emellertid motsatsen.

Man försökte ibland förklara liggsjukan med att korna stått för länge i båsen utan någon motion. Förklaringarna till deras »fotlöshet» (som det kallades i Jämtland) är att söka på annat håll. En väsentlig fysiologisk orsak, som man ej får glömma i detta sammanhang, är den s. k. *skravelsjukan* eller *trånsjukan,* som många husdjur drabbades av i äldre tider. Denna sjukdom innebär kroniskt förlöpande ämnesomsättningsrubbningar hos nötkreaturen. Deras matlust upphör med stark avmagring som resultat. Detta beror på att vånarbetet inte fungerar normalt. Sjukdomen — som kan drabba djur i alla åldrar — har tidigare haft en mycket stor utbredning, men på senaste tiden har den bara förekommit på Gotland och kring Siljan i Dalarna i de byar där boskapsskötselns nivå var låg. Denna eftervintersjuka — orsakad av brist på rotfrukter eller saltfoder — förekom mest när lång tid förflutit sedan föregående betesperiod. Sjukdomen orsakades även av brist på koppar i höet eller av mineralfattigt foder. Alla orsaker till skravelsjukan är ännu ej kända. Karakteristiskt för denna sjukdom är också att kor som överlever till betesgången börjar snart kan repa sig. Det är tydligt att *liggsjukan* hos korna i många fall bör förklaras med att skravelsjukan drabbade djuren. Vi får dock utgå ifrån att skravelsjukan förekommer även vid normal, dvs. tillfreds-

ställande vinterfodring och därför faller de problem som är förknippade därmed utanför denna undersökning. [9b]

De ovan skildrade missförhållandena har varit intimt förknippade med boskapsskötseln i äldre tid, dvs. före skiftena eller närmare bestämt före vallodlingen. Den skildrade knappa vinterfodringen kallades också för *svältfödning* eller *svältfodring* och bottnade som sådan i den sedan århundraden tillämpade praktiken att hålla flera kreatur än gårdens vinterfodertillgång tillät. Detta utfodringssätt, som vid första ögonkastet kan betecknas som en egendomlig och oförklarlig men segt inrotad ovana, var ett av den gamla svenska boskapsskötselns mest karakteristiska drag. Sedan århundraden talas i landets olika delar om den orimliga proportion, som var vanlig mellan kreaturens antal och fodertillgången. Uppgiften att skaffa vinterfoder var i regel svårare än att finna lämpligt sommarbete. Medan djuren knappt krävde tillsyn under sommaren, var anskaffandet av vinterfoder en svårbemästrad uppgift, som tog manfolkets arbetskraft i anspråk under större delen av sommaren. Hur mycket foder på sommaren man än skaffade, räckte det nästan aldrig till.

Uppgifterna från den levande traditionen har åtskilligt att berätta om överdimensioneringen av boskapsantalet i proportion till fodermängden. »Boskapsracen är liten och svag; en följd av allmogens bruk att lägga sig till med flera kreatur, än som kunna väl vinterfödas» — heter det i en femårsberättelse från Gävleborgs län år 1828.[11] Svältfodringssystemet är emellertid mycket äldre än 1800-talet. Ekonomiska författare och jordbruksexperter från 1700-talet omtalar det i flera sammanhang. »Få hushållare jämka sitt antal (fä) över vintern efter sitt foder, utan de lägga på så många som antingen fårhuset rymmer, eller gården haft av gammal hävd», skriver Serenius. »Därav kommer sedan att de födas illa och svälta ut sig innan jul om året», tillägger han.[12] Salander, en av 1700-talets bästa ekonomiska experter, varnar också djurägarna för dålig planering. »Det är en försiktig och klok hushållare, som vid sin gård eller hemman icke mera boskap tillhopa samlar och pålägger än han förmår framföda och vid gott hull hålla . . .»[13] Denna förmaning kan föras tillbaka ända till vasatiden, då Per Brahe framlägger de faror som hushållaren löper, ifall han inte avpassar djurens antal till fodermedlen.[14]

Felbedömningen av vinterfodret var inte något för de svenska bönderna speciellt. Vinterfodret ville inte räcka till i de andra skandinaviska länderna heller. Vi står här inför en gansk egendomlig företeelse som förorsakat även de två föregående århundradenas ekonomer huvudbry: boskapsstockens överdimensionering i relation till fodermängden förblev trots alla varningar ett akut problem genom århundradena ända fram till de senaste bondegenerationernas tid. Under större delen av 1800-talet utövade jordbruksförfattarna en direkt agitation för djurstockens minskning: en paradox eftersom tiden ställde ökade anspråk på husdjurens alla produkter.[15]

Vad var nu de reella orsakerna till svältfödningssystemet? Varför felbedömde djurägarna så allmänt behovet av vinterfoder och därigenom även-

tyrade sina husdjurs existens? I de beskrivningar vi får från 1700- och 1800-talen om boskapsskötselns tillstånd lägges skulden oftast på bönderna själva, som inte förmåddde organisera sin hushållning eller också slarvade med anskaffandet av vinterfoder. Det är givet att detta i många fall också var den verkliga orsaken till svältfödningen, men vi kan dock inte förklara ett rådande system så enkelt. Man kan knappast föreställa sig att bönderna var helt oförmögna att bedöma den rätta proportionen mellan kreaturens antal och mängden vinterfoder. Djurägarnas tusenåriga erfarenhet talar helt emot detta antagande.

Från Jämtland anges en orsak till svältfödningen, som säkerligen haft viss giltighet även i andra landskap. Det rapporteras sålunda år 1848: »Den i förhållande till fodertillgången alltför stora mängd kreatur, som här vinterfödas, bottnar i den falska föreställningen, att det rika fjällbetet skall ersätta den förlust i hull och avkastning, vinterns svältkur förorsakar.»[16] Det var emellertid alltför många bönder som satte samma stora förhoppningar till det rika fjällbetet. Nedan kommer vi att kommentera denna tankegång!

Wasell, den utmärkte kännaren av den norrländska boskapsskötseln, kommer med en intressant synpunkt på svältfödningen. Han talar om en viss fåfänga som gör sig gällande, när bonden bestämmer antalet kreatur som skall vinterfödas. Bönderna vill skryta med mycket boskap, och samtidigt är de ej noggranna, gör t. o. m. alldeles felaktiga beräkningar över fodertillgången, säger Wasell.[17] Samma tanke går igen i en beskrivning av Häggenås socken i Jämtland från år 1821. På tal om svältfödningen anföres »at det oförlåtliga, länge öfverklagade felet begås nästan öfverallt, at bondehustrun, utan at rätta sig af årens misräkning, föder flera kreatur, kanske ofta af skryt, än fodertilgången tillåter . . .»[18] Vi berör alltså här ett känslokomplex som är ganska vanligt i samband med kreatursskötseln: bönderna ville överhuvud taget ha så mycken boskap som möjligt av rena prestigeskäl. I en tid då jordbruket och boskapsskötseln var jämställda näringar, kunde man på många håll, särskilt i fjällbygderna, direkt tala om boskapsskötselns dominans. Det var då boskapens antal som uttryckte bondens förmögenhet och bestämde hans ställning. Därför hade man ofta flera kreatur än man egentligen behövde för gårdsbruket. Tegengren har nyligen behandlat denna form av bondeprestige och hänvisar särskilt till hästarnas ställning: deras antal var ofta för stort i relation till jordarealen, och de fodrades också bättre än andra husdjur, fastän deras deltagande i arbetet på gården inte var särskilt stort.[19] Detta förhållande finner man överallt, där husdjuren hade stor betydelse inom näringslivet. Europas bönder skilde sig ej från andra kontinenters boskapsskötare i fråga om respekt för boskapsinnehav. Vid ett studium av det norska svältfödningssystemets olika sidor säger Hasund också, att den orimliga proportionen mellan antalet djur och vinterfodermängden även hade en social aspekt: det synes ha varit liksom en skam att påbörja vintern med ett mindre antal husdjur än grannen.[20] Det utsvultna, eländiga husdju-

ret, som av kraftlöshet låg i båset nästan hela vintern, var sålunda inte enbart något skamligt utan helt enkelt ett vedertaget bruk. Därom vittnar t. ex. följande förteckning över husdjur vid ett arvskifte på Eik i Bærum (Norge) i slutet av mars 1659. Här omtalas nämligen »en rød ko 3 rdl., en utsultet ko 2 rdl., en utsultet kvie 2 rdl.».[21]

När vi nu återigen ställer frågan angående orsakerna till svältfödningssystemet, måste vi värdera betydelsen av de faktorer som vi hittills försökt framhäva. Prestigen har säkerligen bidragit till de missförhållanden beträffande husdjurstockens överdimensionering, som kännetecknade ladugårdsskötseln före den traditionella allmogehushållningens upplösning. Det är emellertid en diskutabel fråga, hur mycket denna »bondeprestige» har påverkat kreatursinnehavet, dvs. var har gränsen gått mellan det rationella och det medvetet skrytsamma? Skulle prestigeskäl kunna förklara svältfödningen som *system?* Troligen lika litet som bondens oförmåga att skaffa tillräckligt med vinterfoder. Det måste finnas ytterligare förklaringar som närmare belyser, varför svältfodringen var ett så allmänt vedertaget sätt att hålla husdjur.

Vid ett närmare studium av äldre tiders boskapsskötsel får man klart för sig, att vinterutfodringens uppgift ej har varit att hålla husdjuren vid gott hull med tanke på deras avkastning utan endast att rädda deras liv. Rättshistorikern Østberg har fastslagit att den norska lagstiftningen som ofta behandlade vinterfodringen inte var särskilt generös mot husdjuren: Under 1700- och 1800-talen föreskriver lagen sålunda, att kreaturen skall vid vinterns slut inte vara värre utsvultna än att de kan resa sig (upp på benen) utan hjälp.[22] Man kan följa detta betraktelsesätt att hålla boskap långt tillbaka i tiden. Om man utgår ifrån de husdjursben, som arkeologerna grävt fram, får man besked också om de perioder, då foderkriserna nådde sina höjdpunkter. Från och med 1400-talet fram till 1700-talet kan man tala om en direkt minskning av husdjurens kroppsstorlek av benmaterialet att döma, någonting som endast kan förklaras med den dåliga utfodringen. En mjölkko på 1500-talet var sålunda ej större än en 1½ år gammal kalv av idag.

Man har också velat förklara svältfodringen genom att påpeka det låga näringsvärde de fodersorter hade som husdjuren ofta fodrades med, t. ex. löv, vass, ljung m. m. Man kan däremot med all säkerhet anföra, att de förhistoriska djurskötarna använde samma fodersorter för sina djur utan att detta inverkade på husdjurens kroppsstorlek. Om djuren får tillräckligt mycket av vad man idag kallar för nödfoder, mår de väl av det och behåller sin vikt. Under medeltiden har otvivelaktigt inträffat en förändring i boskapsskötselns struktur, som gjorde att djuren, framförallt korna, betraktades endast som sommarproducenter, vilkas underhåll på vintern endast tjänade till att behålla stocken. När hösten kom, nödslaktades en del djur som man inte ansåg sig kunna vinterföda. Man har t. o. m. förhistoriska spår efter denna typ av husdjursskötsel. Ungdjurens utslaktande hade inte bara till funktion att leverera kött, utan slakten var delvis en ren reduceringsåtgärd

med tanke på vinterfodrets otillräcklighet.[23]

Vi har dock ej tillräckliga uppgifter för att belysa, hur pass omfattande svältfödningen var under olika tider. Det berodde mycket på själva odlingssystemet och förhållandet mellan jordbruket och boskapsskötseln. Vi vet att det forntida Sverige, liksom Skandinavien i övrigt, var boskapsskötarnas och ej åkerbrukarnas landskap. Den äldre medeltidens våta marker favoriserade boskapsskötseln som huvudnäring. Från och med 1400-talet märker man en motsatt tendens inom denna näring av benfynden att döma. När spannmålsodlingens omfattning ökade från och med 1500-talet, skedde det på animalieproduktionens bekostnad. Vissa kulturgeografer uppfattar denna process som en följd av foderkriser på grund av markförsämringar och landhöjning.[24] Bönderna gjordes orättmätigt ansvariga för de genom en naturprocess försvagade och försämrade ängarna. Under denna tid finner vi överväldigande belägg på boskapsskötselns förfall med svältfödningssystemet som dess mest karakteristiska drag.

Det är av ett visst intresse att försöka fastställa, i vilken mån svältfödningen kan sägas ha en nordisk särprägel. Med hänsyn till de foderkrävande, långa vintrarna är det inte otänkbart, att foderkriser drabbade Norden oftare än kontinenten i övrigt. Nordens klimatologiska förhållanden tillät inte långvarig betesgång. Det kan också tilläggas att den ovan skildrade utvecklingen med boskapsskötselns försämring som följd i mångt och mycket var en särnordisk företeelse. Kan då svältfödningen härledas av dessa orsaker? En orientering i det hithörande kontinentala materialet ger ett tydligt svar: så var inte fallet! Svältfödningen har nämligen förekommit på många andra håll i Europa och kan t. o. m. sägas ha varit ett rådande system under vissa tider. Även på kontinenten fanns denna strävan att bevara husdjurens antal, oavsett deras kvalité, en strävan som var den viktigaste uppgiften så långt fram som på 1800-talets mitt. Klagomålen att bönderna håller flera husdjur än de förmår fodra över vintern var en helt vanlig företeelse på större delen av kontinenten. Termer som de österrikiska »schwanzches Vieh» eller de tyska »Schwanzvieh» var allmänna i många hushåll.[25] Termerna syftar — liksom de nordiska — på nötkreatur som efter senvinterns svältkur blev så magra, att de inte orkade resa sig i fähuset utan att gårdsfolket skulle hjälpa dem. Att detta inte var ovanligt alls visar ett till hälften magiskt bruk med vilket den veterinärkunnige fårherden kurerade de liggande, undernärda korna i Münster.[26] Zelenin beskriver en lyftanordning från Ryssland, vilken tillgreps i april, när korna inte längre orkade stå på benen.[27] T. o. m. den för sin boskapsskötsel berömda ungerska storslätten kände till ordet *svansko* både i samband med utegångsdjur, som tillbringade vintern i inhägnader under bar himmel, och i samband med nötkreatur som vinterfodrades i ladugården. På de brittiska öarna lär vinterfodringsproblemet ha varit störst i Skottland trots att betesmarkerna och ängarna här angavs vara prima. Att slakta en hel del betesdjur av nöd på hösten var vanligt ända in på 1800-talet, men det tycks inte ha

hjälpt: vintern decimerade boskapsstocken alldeles enormt. Under vissa perioder påstås var fjärde ko ha dött av hunger.[28]

Man kan säga att svältfodringen var en allmän företeelse i de odlingssystem, där balansen mellan åkerbruket och boskapsskötseln rubbades av ojämn utveckling. Det förekom ofta i de länder, vilkas odlingssystem präglades dels av treskiftesbruk, dels av halvextensiv boskapsskötsel på den samfällda betesmarken. Krisen når på de flesta håll sin höjdpunkt under den tid, då nyodlingens och åkerbrukets utvidgning satte stopp för husdjurens expansion på den samfällda betesmarken och de naturliga ängarna. B. Schier har kommit in på detta problem och förklarar svältfödningen vara en slavisk tradition beroende på skötselns teknik och på djurbehandlingens traditioner. Hos de gamla slaverna spelade boskapsskötseln inte någon viktig roll och därför stod den så lågt, framhäver Schier.[29] Utan att gå in på diskussion angående denne forskares mening, må hänvisas till de ovan anförda uppgifterna, vilka helt vederlägger spekulationer, som förknippar svältfödningen med efterblivenhet eller fast inrotad ovana.

Låt oss nu återgå till den nordiska svältfödningens olika problemställningar. Det framgick av ovanstående att vi här har att räkna med ett problem som berör praktiskt taget hela den europeiska boskapsskötseln, och därför kan orsakerna ej ligga i lokala omständigheter. Man måste ge sig in djupt i boskapsskötselns struktur för att få förklaringar, som gäller för hela vår kontinent.

Rätten till boskapsinnehav hos allmogen var under medeltiden ej oinskränkt. Det fanns förordningar — både centrala och lokala — som reglerade boskapsstockens storleksförhållanden med avseende på de olika djurarterna, dock främst får och nötkreatur. Bland dessa bestämmelser finner man sedan senmedeltiden en princip, som gick ut på att varje gård fick hålla sig med så många djur, som kunde hållas vid liv över vintern med *eget foder*. Man fick alltså inte förvärva hö utifrån och ej heller genom köp föröka sin boskapsstock på våren. Denna bestämmelse har haft en utomordentligt stor betydelse för större delen av kontinenten och bör därför belysas ytterligare här. När det högsta tillåtna antalet kreatur bestämts i relation till fodertillgången, vet man inte bestämt. Enligt föreliggande uppgifter skulle de första skriftliga beläggen vara från 1450-talet och härstammar från Schwaben (i en s. k. Weistum från Holzkirchen).[30] Det är mycket tänkbart att man har haft samma system i muntlig tradition under medeltidens tidigare epoker. Det förefaller som om det utbildats inom den alpinska boskapsskötselns område, där dess organisation var upplagd enligt nästan moderna principer redan under högmedeltiden.[31] Tillgången på vinterfoder som grund för kreatursinnehav förekommer ofta under hela medeltiden i de tyska, schweiziska och österrikiska »Weistümer» och byordningarna. Förordningen tolkas också som ett tecken på övergång från extensiv husdjursskötsel till stallskötsel.[32] Av uppgifterna att döma är det uppenbart att ifrågavarande princip alltid har haft en anknytning till beteskulturen, eftersom det härigenom också bestämdes, hur

många djur som en viss gård hade lov att skicka till den samfällda betesmarken. Bortsett från ursprungsskälet har principen förblivit en norm, som bestämde böndernas boskapsstock i kvantitativt avseende. Ingen ekonomisk historiker har ännu analyserat, vilken betydelse denna bestämmelse har haft, utöver den för allmogens boskapsinnehav, i nationalekonomiska sammanhang.

Enligt en uppfattning skulle tillgången på vinterfoder som grund för rätten till utmarksbeten sträcka sig tillbaka till germansk medeltid, då det s. k. Markgenossenschaft tilldelade all mark (jord, skog och betesmark) till sina medlemmar. I praktiken kunde ett hushåll då ta så mycket mark i sin besittning som det ville. Parallellt med boskapshjordarnas förökande inskränktes självfallet denna rättighet till bete. Det första reglerande steget var att antalet djur, som skickades på bete, ställdes i relation till det *egna foderförrådet*.[33] Det förefaller logiskt att härleda betesrätten ur den ursprungliga grundprincipen, som bestämde vars och ens rättighet till djurinnehav — åtminstone för kontinentens del! Sedan 1600-talet finner man sällan något direkt förbud mot oinskränkt innehav av husdjur — förutom får, vilket i och med ylleindustrins uppsving kom att bli en privilegierad näringsgren. Men desto oftare finner man tillgången på vinterfoder som utgångspunkt för gårdarnas betesrätt i den gemensamma betesmarken. I princip är saken dock densamma: eftersom man sällan hade enskilda beten, kunde man ej hålla fler djur, än man hade lov att skicka på allmänningen. I Tyskland levde denna princip kvar ända fram till de stora skiftena, och i samband med torparnas betesrätt ända fram till de sista årtiondena.[34]

I diskussionen om svältfödningssystemets ursprung och utbredning är det av stor betydelse att belägga, att tillgången på vinterfoder även i Norden var den avgörande principen vid betesrättens fastställande. P. Meyer har för Danmarks vidkommande ingående studerat detta problem och kommit till följande resultat. Så länge boskapsskötseln var huvudnäring, kunde inte den odlade jordens ägosystem ligga till grund för betesrättens fördelning mellan byborna. Är djuruppfödningen i den ekonomiska verksamhetens centrum, måste närmast ängens storlek avgöra deltagandet i den gemensamma betesgången. Med andra ord hötillgången avgör antalet betande husdjur.[35] Det verkar som om särskilt södra Skandinavien följde den omtalade principen, medan man i mellersta och norra Skandinavien (åtminstone sedan 1600- och 1700-talen) följde en annan norm vid betets fördelning, nämligen efter böndernas andel i byns mark.[36]

Det är av stor betydelse att framhäva, att dessa två sätt att bestämma de enskilda böndernas betesrätt i princip ej strider mot varandra. Andelen i byns mark ger en klar relation mellan gårdarnas storlek, som i sin tur avgör boskapsstockens storlek. Skillnaden härvidlag är närmast av teknisk natur. I mindre byar, där man hade jordinnehavet som norm för betesrättens reglerande, brukade man ofta jämka det sammanlagda antalet betesdjur efter tillgången på bete *under innevarande sommar*. I de stora

kontinentala byarna skulle en sådan årlig omräkning ha berett större svårigheter, eftersom byamännens antal var stort. Här har man en annan bidragande orsak till att antalet vinterfodrade kreatur blir grundvalen för betesrätten: även byherden avlönades sedan århundraden efter samma norm, dvs. efter antalet vinterfodrade kreatur (oavsett om alla djur deltog i betet eller inte). Att räkna ut herdens lön från varje djurägare år för år hade varit alltför besvärligt.

I Sverige finner man dock storleken av den vinterfodrade kreatursbesättningen använd som norm i samband med torparnas betesrätt (liksom i Tyskland) i bruk ända fram till 1800-talet.[37] Att man även i norra Skandinavien räknade med höavkastningens storlek vid betesrättens fördelning framgår av Gulatingslagens bestämmelse (§ 81) från 1200-talet. En systematisk genomgång av de historiska källorna med hänsyn till fastställandet av normer för betesrätten i Skandinavien (förutom Meyers undersökningar, vilka dock endast berör Danmark och de forna danska provinserna) har ännu inte företagits, så vi kan inte avgöra den betydelsefulla normens utbredning. Det är märkligt att normen ej förekommer i de mellan- och nordsvenska byordningarna. Detta beror med stor sannolikhet på byarnas storleksförhållanden! Men man får utgå ifrån vinterfodringsnormens förekomst även innan spannmålsodlingen slog igenom i slättbygderna — Gulatingslagens bestämmelse talar härför. Det är också intressant att konstatera, att rätten till kreatursinnehav i Norden inte har reglerats med hänsyn till antalet vinterfodrade kreatur som på kontinenten. Därför kan man knappast säga vad vinteruppfödningsnormen hade till sin ursprungliga uppgift: bestämma rätten till betet eller fastställa antalet husdjur. Principen påverkade i båda fallen boskapsskötseln i kvalitativt avseende och fick till följd undernärda, mindre produktionsdugliga husdjursarter.

1 ULMA 17502.
2 ULMA 17223.
3 ULMA 5776.
4 Edsbergs hd, Närke. D. Harbe, Folkminnen från Edsbergs härad. II. Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs akademien för folklivsforskning. 19:2. Örebro 1956, s. 190. Se även Klas Olofsson, Folkliv och folkminne i Ås, Vedens och Gäsene härader i Västergötland. I. Gbg 1928, s. 202.
5 Hushåls-bibliothec. I. Wecko-Bladet. Sthlm 1755, s. 125.
6 C. C. Matthiessen, Fortidens vintersultefodring belyst især gennem de nordiske landskabsmaal. Dansk veterinærhistorisk Aarbog 18 (1953—1954), s. 49—53.
7 C. Dalgas, Svendborg Amt. Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværænde Tilstand. IX. Khvn 1837, s. 313.
8 J. Wangö, Knäred i gången tid. Dess historia, kultur, folk, tro och sed. Malmö 1933, s. 260.
9 Vissefjärda sn, Småland. EU 28794.
9 b N. Lagerlöf, Husdjurens vanligaste sjukdomar. Nordisk rotogravyrs handböcker för jordbrukare. 28. Sthlm 1943, s. 147 ff.
10 L. Johansson, Fäbodar i en jämtlandssocken. En historik över Frostvikens fäbodväsen. Fataburen 1933, s. 199.
11 Kongl. maj:ts befallningshafvandes . . . till Kongl. maj:t afgifne femårsberättelse. Gefleborgs län, 1828, s. 38.

[12] J. Serenius: Bihang til Engelske Åkermannen och Fåraherden. Sthlm 1743, s. 38.

[13] E. Salander, Tillförlitelig gårdz-fogde instruktion ... eller underrättelse för gårdz-fogdar och landt-hushållare. Sthlm 1731, s. 94.

[14] P. Brahe, Oeconomia eller huuszholdz-book för ungt adelsfolck, skrifwin 1581. Sthlm 1920, s. 69.

[15] E. F. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. II:1. Sthlm 1949, s. 225.

[16] Protokoll, hållet vid Jemtlands läns hushållnings-sällskaps extra ordinarie sammankomst i Östersund den 4 juni 1849. Östersund 1849, s. 4.

[17] A. Wasell, Strödda anmärkningar vid landthushållningen i Jemtlands län. Om boskapsskötseln. Jemtlands läns kongl. hushålls-sällskaps handlingar I. Sthlm 1818, s. 37.

[18] Sockenbeskrivningar från Jämtland och Härjedalen 1818—1821. Insända till Jämtlands läns kungl. hushållningssällskap. Skrifter utg. av Jämtlands fornskriftsällskap. VII. Lund 1941, s. 109.

[19] H. Tegengren, Bondebyggningar og bondeprestisje. Det 15. nordiske folklivs- og folkemindeforskermøde. Ålborg 1961. Danmarks folkeminder nr. 74. Khvn 1963, 23 ff.

[20] S. Hasund, Vårt landbruks historie. Oslo 1932, s. 139.

[21] Bærum. En bygds historie. Utg. av Bærums Herredsstyre ved en komité. I. Sandviken 1920, s. 48.

[22] K. Østberg, Norsk bonderett. I. Hamar 1914, s. 66.
Eftersom det främst var på husdjurens produkter det traditionella gårdsbruket grundade sin existens i Norge, var »sulteforingsprincipet» ett viktigt drag i landets boskapsskötsel. Den övervägande produktionen av mjölk och mjölkprodukter ägde rum under sommarens betesperiod. Stigum anser att man finner grunden till denna sedvana i att man hade gott bete eller vidsträckta betesområden i fjället, medan möjligheten att skaffa tillräckligt vinterfoder var ganska begränsad. Trots denna omständighet förekom det allmänt att bönderna hade för många kreatur i fähuset, vilket gjorde vinterfodringsproblemet akut. H. Stigum, Fjellgardsbruket. Den 16. Nordiske Folkelivs- og Folkminnegranskarkongress på Røros 27.—30. august 1963 (Norveg 11). Oslo 1964, s. 15 f.

[23] Från en neolitisk fyndort, Skara Brae på Orkneyöarna, föreligger en benanalys, som lämnar otvivelaktiga upplysningar om hösttidens nödslakt. Nötkreaturen slaktades i unga åldrar, de flesta kring sex månaders ålder. V. G. Childe, Skara Brae. A Pictish Village in Orkney. London 1931, s. 201. Jfr av samma författare: Prehistoric Migration in Europe. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie A:XX. Oslo 1950, s. 125.

[24] M. Sjöbeck, Iakttagelser rörande den bebyggelsehistoriska utvecklingen omkring den forna Kafjärden i Södermanland. Fornvännen 42 (1947), s. 236 ff. B. Boëthius, Spannmålskonsumtion och mjölkhushållning. Saga och Sed 1950, s. 10 ff.

[25] J. Buchinger, Der Bauer in der Kultur- und Wirtschaftsgeschichte Österreichs. Wien 1952, s. 319. G. Czybulka, Die Lage der ländlichen Klassen Ostdeutschlands im 18. Jahrhundert. Braunschweig 1949, s. 25. F. R. Riemann, Ackerbau und Viehhaltung im vorindustriellen Deutschland. (Beiheft zum Jahrbuch der Albertus-Universität Königsberg.) Kitzingen 1953, s. 76.

[26] W. Jacobeit, Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Berlin 1961, s. 376.

[27] D. Zelenin, Russische (ostslavische)

Volkskunde. Berlin-Leipzig 1927, s. 56 f.

28 J. E. Handley, Scottish farming in the eighteenth century. London 1953, s. 69. I. F. Grant, Highland Folk Ways. London 1961, s. 75. F. R. Seebohm, The evolution of the English farm. London 1927, s. 135.

29 B. Schier, Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Reichenberg 1932, s. 369. (2. Aufl. Göttingen 1966.)

30 Jacob Grimm, Weistümer. VI. Göttingen 1869, s. 221.

31 »Die Grösse der Winterung war für die Grösse des Auftriebs auch in den Alpen massgeblich. Dieses Stadium ist in der Geschichte des Genossenrechtes noch dass ursprünglichere, denn es stammt aus jenen Urzeiten, in denen jeder der Siedler nach den Bedürfnissen seines Hofes in der Allmenden nutzungsberechtigt war.» K. Haff, Zum älteren norwegischen und deutschen Alprechte. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Bd. 26. 1933, s. 152. Det föreligger åtskilliga bevis på att den alpina kulturregionen reglerade betesrätten i högre grad efter den ifrågavarande principen än Europas andra delar. Dess spår finner man i den österrikiska lagen än idag. »Durchwinterungsgrundsatz»: österr. ABGB § 500. N. Grass, Die Almwirtschaft in Geschichte, Volkstum und Recht. Festschrift für Karl Gottfried Hugelmann. Bd. 1. Aalen 1959, s. 180.

32 M. Heyne, Das deutsche Nahrungswesen von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jahrhundert. (Deutsche Hausaltertümer II.) Leipzig 1901, s. 201.

33 P. Wohas, Die Weiderechte in Bayern. Memmingen 1932, s. 17.

34 H. Behrend, Die Aufhebung der Feldgemeinschaft. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Bd. 46.) Neumünster 1964, s. 43 ff, 128 ff.

35 P. Meyer, Danske bylag. Kvhn 1949, s. 163.

36 Betesrätten tilldelad efter hömängden finner man exempel på i Skånes byordningar från 1700- och 1800-talen. Likaledes förekommer det i Halland, där byordningarnas formulering påminner om de danska motsvarigheterna. Det bestämdes sålunda i byordningen för Gödestads m. fl. byar i Himle härad år 1734 att »vad fäladsmarken vidkommer, så må ingen av grannarna den på något sätt inkräkta eller flera kreatur insläppa, än han själv äger eller om vintern kan överföda . . .» G. Thölin, Byalag och byaliv i Himle härad. Institutet för västsvensk kulturforskning. Skrifter 7. Vänersborg 1965, s. 31. Eftersom risk förelåg att somliga bönder utvidgade sin djurbesättning före vallsläppningen, innehöll byordningen förbud mot detta. I byordningen för samma by 16 år senare bestämmer man följande: »Som en del haft den seden att till våren köpa får från skogsbygden och det till ansenligt antal samt gjort sig kvitt dem om hösten, varmedelst de flera andra kreatur kunnat föda över vintern och jämväl av betet på utmarken haft största fördelen; ty stadgas härigenom att icke fler får få köpas och på utmarken släppas, än högst till åtta stycken på ett helt hemman.» Thölin s. 40.

37 V. Elgeskog, Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet. Lund 1945, s. 256 f, 298 f. C. G. Ihrfors, Om häradsallmänningar enligt svensk rättsutveckling. Upps. 1916, s. 489 ff.

SUMMARY

Starvation-Feeding and its Background

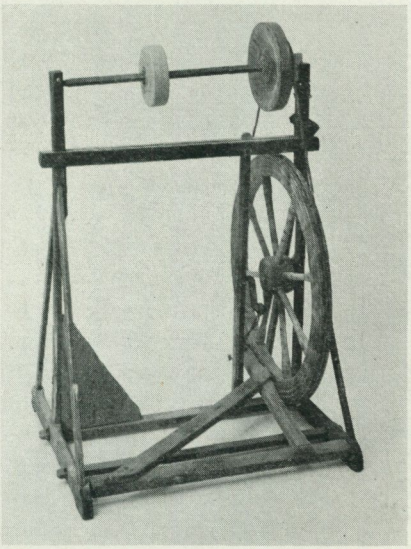
Swedish cattle-breeding in old times was characterized *inter alia* by the fact that the farm's supply of fodder was seldom sufficient for feeding the domestic animals in the winter. When the spring came animals were so weak and incapacitated that they could not stand on their legs in the morning. This unfortunate state of affairs characterized Swedish cattle-breeding right up to the period of land-parcelling in the 19th century or, in many districts, up to the time when grassland first began to be cultivated. In the earlier domestic literature the farmers were often unfairly held responsible for this starvation-feeding. It was considered that the farmers were either careless about procuring winter fodder or else they were incapable of correctly judging the required quantity of winter fodder in proportion to the number of domestic animals. In many quarters, moreover, one spoke of a certain degree of »farmers' prestige». Everywhere in Europe where cattle-breeding was the principal industry we find that the existence of a large number of domestic animals on a farm was regarded as a social indicator. Starvation-feeding as a prevalent system cannot be due entirely to that.

Before stable breeding became usual it was the quantity of the animals and not their value that was given the highest consideration; the main purpose of winter feeding was simply to keep the animals alive until pasture was available in the spring. Another feature that has to be analysed in this connection is the size of the herds possessed by the peasants. On the Continent there were fixed norms which determined the individual farms' holdings of domestic animals already during the High Middle Ages. According to the most customary principle, the holdings of domestic stock were limited to the number of animals which the farm could feed in the winter with its own fodder; the purchase of hay outside was prohibited. This standard rule governing the amount of stock is directly linked up with the right of pasture. In Central Europe and South Scandinavia we find the winter-feeding capacity being regarded as a norm determining the right of pasture up to the second half of the 19th century. The norm encouraged cattle-owners to increase their stock of animals at the expense of their quality. In Central and North Scandinavia it was proportionate ownership of the village soil that determined how many animals each farm was allowed to put out to graze on the common pastureland. The medieval Norwegian Gulathing Law gives proof, however, that once upon a time, even in North Scandinavia the winter-feeding capacity was regularly taken as the basis for allotting the pastureland. Thus, the starvation-feeding of more recent days has as its background primarily the centuries-old grazing-ground principle.

Anders Nyman

Skärsliparen — don och person

I november 1964 erhöll Nordiska museet som gåva en slipstensställning av möbelsnickare Carl Qvarnhagen, Stockholm, bild 1. Slipanordningen, som är smäcker, nästan spinkig, är målad i ljusgrå oljefärg med mörkare marmorering, som gör en tidsbestämning till 1700-talets senare hälft tänkbar. Föremålets slipsten av sandsten samt smärgel- eller polertrissa av trä drevs runt sin järnaxel genom en spinnrocksliknande trampanordning. Tack vare den smäckra konstruktionen hos slipställningen har den lätt kunnat flyttas från plats till plats genom att bäras på ryggen. Tydligen har redskapet en gång i tiden använts av någon kringvandrande skärslipare.

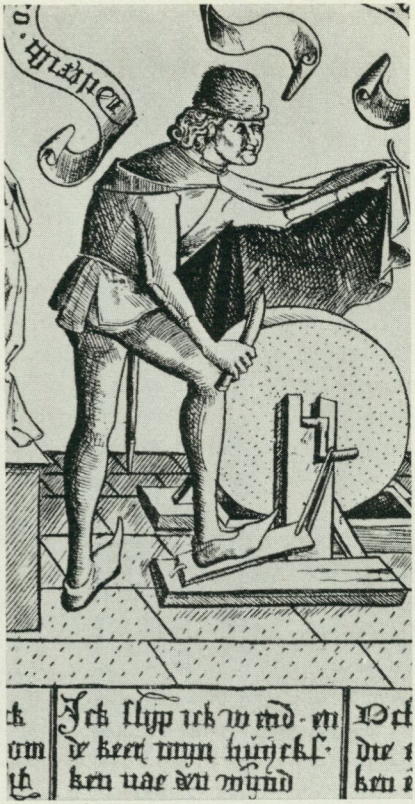

1. Portabel slipanordning för skärslipare. Höjd 85 cm. Nord. mus. 267207.

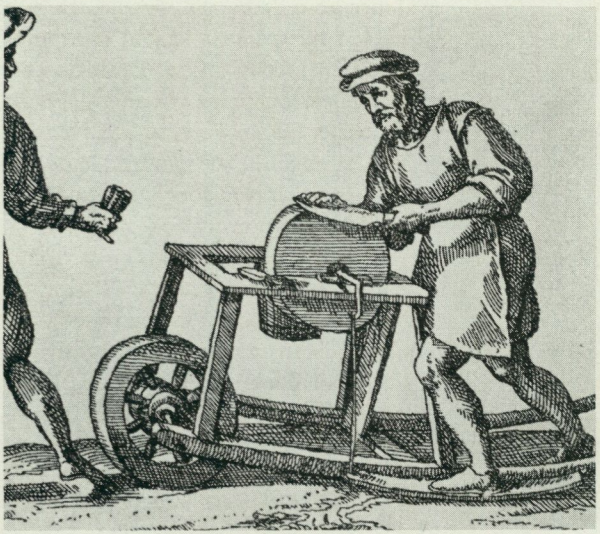
Denna museets första slipställning stimulerade till försök att få veta mera både om redskapet och om skärsliparyrket. Genom utsändande av Nordiska museets frågelista nr 183, Skärslipare, har närmare ett fyrtiotal ortsmeddelare ute i landet genom sina svar gett en rätt bra bild av den ambulerande yrkesmannen, som nu blivit alltmer sällsynt.

Intressant är att taga del av vad en ortsmeddelare från Askers socken i Närke anför: »— — — Men så var det andra skärslipare, som kom. De återkom ej, så man lärde ej känna dem. De hade alla precis lika slipmaskiner, som de bar på rygggen. De var målade ljusgrå och liksom marmorerade i en mörkare färg. De hade gott om pengar och var ej så angelägna att få arbete. De talade ej så bra svenska. Min far sa alltid, att han trodde de var några spioner. De försvann vid första världskrigets utbrott.»

Uppgiften om slipmaskinernas grå-marmorering och om att de bars på ryggen stämmer till synes rätt bra in på vad ovan sagts om museets exemplar, som dock, kanske felaktigt, förmodats vara betydligt äldre än från tiden före första världskriget. Misstanken om att skärsliparna med de marmorerade slipdonen skulle ha varit spi-

2—3. Skärslipare (Scherenschleifer). Kopparstick, ovan från 1400-talet av Israel van Meckenem, nedan från 1600-talet, båda ur Ernst Mummenhoff, Der Handwerker in der deutschen Vergangenheit, Leipzig 1901.

oner har paralleller i de ryska sågfilare, vilka nämns hos andra ortsmeddelare.

Innan vi fortsätter att taga del av vad ortsmeddelarsvaren kan ge för upplysningar om skärslipare i mans minne, kan det kanske vara skäl att gå längre tillbaka i tiden. Först kan då nämnas, att yrkesbenämningen *skärslipare* kommer av tyskans Scherenschleifer och lågtyskans scherensliper, som ordagrant översatt skulle bli saxslipare. I danskan heter han skærsliber.

I litteraturen förekommer skärsliparen sparsamt. Ernst Mummenhoff har två skärsliparbilder med i sin »Der Handwerker in der deutschen Vergangenheit» (Leipzig 1901; Abb. 18 och 116).

Den äldsta från 1400-talet, bild 2, visar en man, som trampar en stor slipsten, så stor att den borde varit svår att transportera. Stenen står över en vattenho. I texten under bilden läser vi i fri översättning: »Jag slipar, jag vänder och vrider min kappa efter vinden.» Föreställningen att skärsliparen är en mindre pålitlig person har tydligen mycket gamla anor.

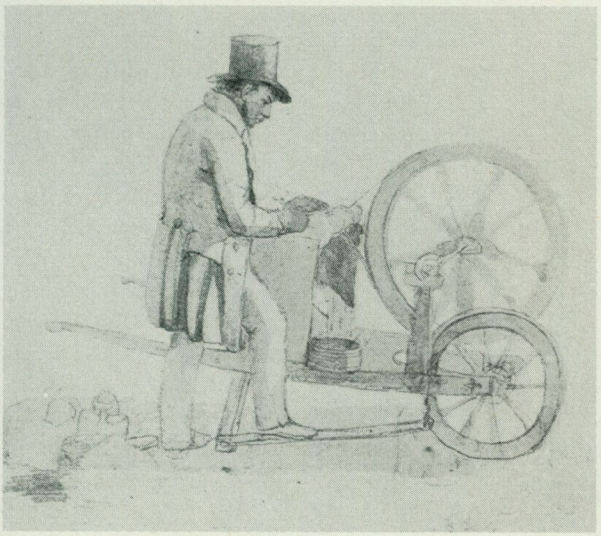
Den andra bilden av skärslipare, bild 3, stammar från 1600-talet och visar slipanordningen uppbyggd på en skottkärra. Även här är slipstenen så stor, att inget extra svänghjul behövs för en jämn gång. Trampan påverkar således slipstensaxeln direkt.

Bengt Nordenberg avbildar 1850 en skärslipare nära Huskvarna, bild 5. Liksom på 1600-talsbilden är slipanordningen monterad på en skottkärra, men här drivs de små stenarna via ett stort svänghjul likt en spinnrock.

Grosshandlare J. A. Steinorth i Karlshamn har 1841 ritat en skärslipare, bild 4, som tydligen måste bära sin

4. Skärslipare. Blyertsteckning av grosshandlare J. A. Steinorth i Karlshamn 1841. Privat ägo.

5. »Kringvandrande. En skärslipare 1850 vid Husqwarna.» Akvarellerad teckning av Bengt Nordenberg. Kulturen, Lund.

slipstol. Även här drivs de små stenarna via ett svänghjul. Ett par mindre pytsar hänger utanpå, förmodligen avsedda för vatten, som används att fukta slipstenarna med.

Med bilden av en skärslipare på Munkbrotorget i Stockholm, bild 6, har vi kommit fram till vårt eget århundrade. Den primitiva slipanordningen står på medar och svänghjul saknas. Vattendropp över stenen är ordnat genom en plåtburk upphängd i en böjd järnten. Som vattenreservoar tjänstgör en tömd cornedbeef-burk på sidan av ena ståndaren, som bär slipstensaxeln.

De slipanordningar, som beskrivs i ortsmeddelarnas svar, är av samma konstruktioner som vi sett på bilderna 1—6. Som exempel på hur skärsliparen kunde transportera sitt slipredskap, anföres en uppgift från Kverrestads socken i Skåne: »Forna dagars skärslipare (de kallades så) hade helt andra redskap. Det bestod av en ganska stor slipsten av sandsten, vilken kördes omkring på en cykelkärra. Tidigare bar de slipstenen på ryggen och körde den ibland på skottkärra. Somliga hade slipstenen på en ställning, som hade någon slags trampanordning, med vilken slipstenen drogs likt en spinnrock.»

Cykeln och någon gång mopeden har på senare tid varit det huvudsakliga transportmedlet för skärsliparen och hans utrustning. Skärsliparen Edvin Bengtsson, född 1894, som befar Skåne och södra Småland och utövat yrket sedan 1925, visar på bild 7, hur han numera satt hela »sliperiet» grensle över cykelpakethållaren.

En skärslipare, som reste i Uppland, visar upp sin utrustning på bild 8. Slip-

6. Skärsliperi på Munkbrotorget, Stockholm. Foto G. Heurlin.

7. Skärsliparen Edvin Bengtsson står och slipar i Älmhult, Småland. EU 54300. Foto 1965

8. Skärslipare med sin utrustning uppackad och färdig för användning. På pallen en flaska med vatten och bryne för finskärpning. Vaksala sn, Uppland. Foto Wolter Ehn 1959, ULMA 25756:3.

stensställningen är lätt särtagbar och kan packas på cykeln. Han medför även tält, för den händelse han ej lyckas att få tak över huvudet.

Benämningen på slipredskapet har i ortsmeddelarsvaren som regel haft förleden slip- såsom: slipstol, slipbänk, slipställning, sliptyg, slipverk.

På landsbygden, där gårdarna hade tillgång till egna slipstenar, klarade man i regel av slipningen av de större redskapen som t. ex. yxor och liar och slåttermaskinsknivar. Där var det huvudsakligen rakknivar, saxar och kanske köttkvarnsknivar som lämnades till skärslipare, som fått namn om sig att vara kunniga i finare slipning. De skulle då kunna efterbryna och strigla, vilket var speciellt viktigt när det gällde rakknivar. I städer och tätorter fick skärsliparen ta hand om hushållens eggverktyg, varibland för äldre tid kan nämnas sockertänger och »hackeknivar»; även skridskor omtalas.

Skärsliparna har i stort sett arbetat och uppträtt likartat landet över. Några markanta skillnader har ej kunnat iakttagas annat än mellan landsbygd och tätorter. Landsbygden besöktes egentligen endast sommartid av skärslipare, under det att de större tätorterna kunde påräkna hjälp med slipning året runt.

Det framgår inte så sällan av ortsmeddelarsvaren, att det varit svårt att få reda på något om skärsliparens person. »De voro inte särskilt pratsamma av sig», heter det, vilket kanske ej är att förvåna sig över, då de ofta enligt ryktet varit misslyckade existenser, mer eller mindre. I några fall sägs, att de smitit från hustru och många barn.

Mycket vanligt var, att skärsliparna var starkt alkoholiserade. »Mat är det

inte så noga med, huvudsaken är att törsten blir stillad.» »Frun förstår att så länge det finns pilsner och sprit att köpa, så länge finns det också skärslipare.»

Dessa avsigkomna typer, som ej passade i ett ordnat arbete, var vanligtvis smutsiga, ovårdade och fulla av löss, varför de hade svårt att få logi i boningshus och var hänvisade till uthus, tegelugnar eller Guds fria natur.

Ofta var det en obetvinglig vandringslust, speciellt sommartid, som var orsaken till att de drog land och rike kring som skärslipare. På vintern kunde de ha verkstadsarbete. »Med slipstenen på ryggen kände man sig ganska trygg för polis och länsman och andra myndigheter. Svartsjö och andra inrättningar svävade över alla luffare.»

Det fanns dock skärslipare som var kända som både dugliga och nyktra. Dessa var välkomna, var de drog fram. De gjorde rätt för sig och betalade för mat och logi. Ofta under arbetslöshetsperioder skaffade sig arbetslöst men duktigt verkstadsfolk försörjning som skärslipare.

En skånsk skärslipare säger: »När vi slutar kommer inga andra i stället. Det är ett vågspel att cykla på vägarna, särskilt när man blir äldre. Sju bilolyckor har jag varit med om — men ont krut förgås inte så lätt. Jag är nöjd med några matbitar och ett par flaskor öl varje dag. Det håller humöret uppe. Hade inte öl funnits hade jag lagt av för länge sedan.»

SUMMARY

The Grinder—the Tool and the Person

In 1964 the Nordic Museum received as a gift a slender portable grinding-tool, painted a pale-grey oil-colour with darker marbling, which may conceivably date it to the second half of the 18th century (fig. 1). This, the Museum's first abrading tool for the use of a grinder, encouraged an attempt to get to know more about the implement and the occupation. The information found in literature is meagre. Partly for this reason the Museum circulated a questionnaire, the answers to which have given a fair idea from a more recent date of the skilled journeyman, who has now become increasingly rare.

C.-H. Tillhagen

Sägner och folktro kring pesten

Man har ansett, att den pandemi som under åren 1343—1354 hemsökte gamla världen är den största katastrof som hittills drabbat mänskligheten. Inalles torde omkring 50 miljoner människor ha dött av pest under dessa år, dvs. omkring 25 % av den dåvarande befolkningen. I vårt land anses en tredjedel av invånarna ha omkommit; Norge drabbades av många uppgifter att döma ännu hårdare.[1] Och 1349—50 års digerdöd, svarta död och stora död som hemsökelsen betecknande nog kallats, var inte pestens enda uppträdande i vårt land. Svåra pestepidemier hemsökte sålunda Norden åren 1356, 1359—60, 1370—71, 1379, 1390, 1392, 1439, 1495, 1548—49, 1565—66, 1572, 1576, 1580, 1603, 1623 (då enbart i Stockholm 20.000 människor avled), 1629—30, 1638, 1653, 1657 och 1710—11. Under 1710-talet dog av Stockholms då till ungefär 60.000 uppgående befolkning 23.000 människor i pest, och i hela landet torde minst 100.000 sjuka ha dött eller ungefär 15 % av invånarantalet.[2] Detta var emellertid pestens sista uppblossande i Sverige. Tyfus, kolera, dysenteri och fältsjuka skulle emellertid under ytterligare 150 år gastkrama vårt land och hålla skräcken för farsoter vid liv.

Det är uppenbart, att hemsökelser av detta ofattbara slag, då hela socknar och härader lades öde och liken staplades i en mängd som gjorde det omöjligt att ens begrava dem, skulle göra ett outplånligt intryck på de överlevande. Svälten, trångboddheten, avsaknaden av den mest elementära hygien, bristen på läkare och medicinska hjälpmedel, stanken från de sjuka och döda, den absoluta hopplösheten, allt detta måste ha skapat en förtvivlan utan gräns. De av oss som minns den sista stora pandemien, spanska sjukan 1918, då kyrkklockorna ständigt ringde själaringning, då sjuka och döende låg i snart sagt vart hus, och dussinet gravar fylldes var söndag vid kyrkorna runt om i landet, de kanske kan ana något av den domedagsstämning som i pesttider rådde ute i bygderna. Och ändock dog i spanska sjukan endast 34.500 människor på en befolkning på 5½ million[3]; 1710 års epidemi hade 20 gånger, digerdöden 40—50 gånger så hög dödsprocent.

Följande skildring bygger på material, som i huvudsak hämtats från Folkminnessamlingen vid Nordiska museet.[4]

Då pesten väntades.

Redan före digerdöden hade pesten härjat i Norden.[5] Trots detta torde 1349 års pestkatastrof ha drabbat ett folk som sannolikt var helt oförberett på hemsökelser av denna otroliga om-

fattning. Efter hand lärde man sig emellertid — trodde man — att av tecken och tydor utläsa vad som komma skulle. — Blossade pesten ej upp på våren, ansåg man sig kunna vara ganska säker om att slippa sjukdomen det året.[6] Var det ont om svamp och gräshoppor men gott om flugor, inbillade man sig, att bygden snart skulle komma att plågas av pest.[7] Visade skogen upp osedvanligt många torkade enbuskar eller fanns det särskilt gott om mullvadar, var detta också ett dåligt omen.[8] Blodregn var ett ont järtecken.[9]

Dessa märken föreligger emellertid blott från enstaka orter. Från Bohuslän, Dalsland och Halland finns dock ett flertal uppteckningar, som visar att man där trott, att pesten färgar ett i fria luften upphängt fläskstycke svart. »Digerdöden kom ur luften från Norge. Och det var så fullt i luften av pest, så att när de hängde upp fläsksvålar, så blev de svarta som kol.»[10] Man tycks också av flera uppteckningar att döma ha använt fläskstycken för att dra till sig pesten och därigenom hindra den att angripa människorna. »Fläskstyckena hängde de på gärdesgårdarna, när pesten gick, och de blev svarta, för pesten samlade sej på dem. De räddades genom det», berättas från Forshälla i Västergötland.[11]

För att skydda sig mot den annalkande pesten drog familjer och ibland hela byalag till skogs eller isolerade sig på annat sätt.[12] På sina håll spärrades vägarna.[13] Där socken- eller häradsgränsen utgjordes av en å, förbjöd man mångenstädes all trafik över vattnet. Pesten ansågs nämligen ej kunna ta sig över rinnande vatten.[14] En vitt spridd sägen berättar sålunda, att pesten ropade från andra stranden och begärde rodd, och att då den som hörsammade kallelsen sparades till livet eller fick en lätt död. I Söndrum i Halland var invånarna förbjudna att passera Mellbyån. »Men varje söndag predikade prästen vid ån, och åhörarna sutto vid brädden av strömmen på båda sidor utan att därför smitta varandra.»[15]

Jämte dessa efter vårt sätt att se mer rationella försök att skydda sig mot pesten, vidtogs en hel rad magiska åtgärder avsedda att hindra farsotens framfart. Sålunda tände man gnideld[16], som sedan distribuerades inom byalaget.[17] Att detta var en vanlig företeelse under epidemier framgår av att landshövdingeämbetet i Jönköpings län i en kungörelse av den 13 augusti 1764 förbjöd gnideldens kringbärande. I Tun i Västergötland skaffade man sig gnideld genom att med en krokig ekgren borra i kyrkdörren; askan från elden skulle man strö på de sjuka.[18] Även vanlig eld har använts i avvärjande syfte. I en uppteckning från Harestad, Bohuslän, heter det: »På Flateby gärde är en plats, som jag vill minnas kallas Djävulsfladen eller något ditåt. Där hade man vid digerdödens framfart här i länet tänt ett bål tvärs över vägen i tro att därmed hindra sjukdomens spridning. Eld att tända bålet med togs från Harestads kyrka.»[19] Även denna sed har i tid och rum en vidsträckt spridning.

Det samma kan sägas om seden att i rågångar och gränslinjer gräva ner levande människor eller djur. »De lockade ner ett barn i en grop, som de hade grävt på sockengränsen, och begravde barnet levande för att diger-

döden inte skulle över den gränsen.»[20] Samma uppgifter finns från Norra Kedum och från Eriksberg i Västergötland samt från Tånnö i Småland.[21] Seden är känd även i Danmark[22] och Norge[23]. Från Holmestads socken i Västergötland berättas, att man »grävde ner levande djur utmed råmärkena; det skulle vara harar eller harungar.»[24]

Pesten personifierad.

Folktanken har ofta personifierat sjukdomarna. Detta har i all synnerhet varit fallet med de förhärjande epidemiska sjukdomarna: frossa, nervfeber, kolera, blodsot och pest, vilka allt sedan antiken trotts uppträda i de mest skiftande gestalter. Enligt nordisk folktro har pesten både visat sig i gestalt av människa, djur eller föremål och uppfattats som ett osynligt väsen. Som människa har pesten trotts uppträda som man, pojke, kvinna, flicka och allra vanligast som pojke *och* flicka, den förra med räfsa och den senare med sop.

»I den tiden, då digerdöden gick, hade de kardegille i Dalabygget mot gränsen mellan Tönnersjö och Eldsberga. Då fick bonden se en ryttare som kom och red på en häst, som bara hade tre ben, och då förstod han med ens, vad de hade att vänta, så att han gick in och sade till. Och de dog allihop, både käringarna och bonden, men ett litet barn, som var ett år, levde över.»[25] Vid Isums i Atlingbo på Gotland visade sig pesten som en herre som bad en bonde att få åka ett stycke och på det viset slank in i en by, där invånarna gjort så »många konster, att han annars inte kommit dit».[26]

»Straxt norr om Åsele mosse låg förr en liten mosshåla, som de kallade Gule mosse. När digerdöden kom, så kom den västerifrån och hade nått Falköping. Den föregicks av en man som var klädd i gult. När han kom till mossen slogo de ihjäl honom och stoppade ner honom i Gule mosse.»[27]

»Då en gång Träskur, bonden vid Träska, låg utanför Hårne och fiskade, kom en man till honom på lösa vattnet och bad honom att bli förd i land. 'Vad är du för en man?', frågade Träskur. — 'Jag är utsänder med pesten!', svarade denne. 'Nå, slipper jag då sjukan, om jag förer dig i land?', frågade bonden vidare. 'Du kan själv se på längdi! Du är själv den förste!', svarade pestmannen, som därmed försvann. Men andra dagen var Träskur död i pesten, den förste pestdöde på Fårö.»[28] — »Likaså kom pesten med en båt till Ormsö. Först alldeles nära stranden märkte folket närvaron av den grå mannen. Denne hoppade genast i land och gick in i byn Förby, där sjukdomen snart bröt ut.»[29]

Till Dagö kom pesten i gestalt av en »liten gosse av tre fots höjd i grå rock, som var tillskuren som en herrskapsdräkt, och med trekantig hatt». Då de pestdöda fördes till kyrkogården, såg man pojken i den trekantiga hatten löpa omkring på fälten vid vägen och hoppa och dansa.[30] I Fjälkestads socken i Skåne kom pesten också i gestalt av en liten pojke,[31] så även i Västra Fågelviks socken i Värmland.[32]

I Estlands svenskbygder, speciellt då på Runö, Rågö och Ormsö, uppträdde pesten i gestalt av en gråklädd man beväpnad med en käpp eller ett spjut, med vilket han vidrörde dem

som skulle dö.[33] I Korsberga i Västergötland uppträdde under pesten 1710 en pojke, som gick omkring i stugorna och slog de hemmavarande, varvid hans hand blev alldeles blodig. De slagna dog sedan av pest.[34] I Fagerhult i Skåne skulle under digerdöden en ande ha gått omkring och »prickat» folk, vilka sedan dog i pesten.[35] Föreställningarna att pesten drabbade den som på ett dylikt övernaturligt sätt hade stuckits av ett spjut eller en stav, är mycket gamla. Redan i Iliaden[36] talas om att Apollon sköt pestpilar mot akajerna, och Gamla Testamentet berättar på flera ställen om att en Herrens ängel slog folket med svärd, så att de drabbades av pest.[37] Under pesten i Rom 680 e.Kr. gick enligt Paulus Diakonus en ängel och stack genom husdörrarna med ett spjut, och där dog sedan ofelbart någon i pesten dagen därpå.[38]

På Sollerön i Dalarna uppträdde pesten som Pästilänta, en vacker kulla som gick omkring och strödde »grannlåt» omkring sig och dansade med ungdomen. Alla som vidrörde grannlåten eller dansade med Pästilänta dog i pesten.[39] I Köla i Värmland uppträdde pesten som en gammal, lutande, jordgrå, simpelt klädd kvinna, som vandrade vägarna fram. Hon hade alltid brått, men stannade hon vid någon gård, dog alltid någon i det huset.[40] I Lena i Uppland fann en gumma i Lenabergs by i en långhalmskärve »en underlig liten människoliknande varelse, en flicka så liten som en docka. Den lilla, som kunde både tala och gå, frågade, om hon kunde få stanna över natten. Innan den lilla nästa morgon gav sig iväg, sade hon till gumman: 'Efter ni varit snälla mot mig här i gården, slipper ni dö, utan ni ska få leva!' Och just den gumman på Lenaberg var den enda inom Lena socken som fick överleva digerdöden.»[41]

Oftast personifierades emellertid pesten i Norden som två vandrande barn, en pojke med räfsa och en flicka med sop. Medan uppgifterna om övriga mänskliga personifikationer är ganska fåtaliga, är uppteckningarna rörande de båda pestbarnen många och spridda över hela landet ända upp till Medelpad och Jämtland. Verkligheten bakom de båda vandrande pestbarnen är ju också mera påtaglig än vid övriga personifikationer. Pesten torde nämligen ofta spritts just genom hemlösa tiggarbarn som vandrade från ort till annan och »bad om», och av dylika fanns det i gamla tider mer än nog. Fantasien har här bara behövt förse barnen med en räfsa och en sop och kringgärda dem med föreställningen, att där pojken räfsade, där sparades åtminstone några av bygdens invånare, men där flickan sopade, där dog alla.

Pesten har också personifierats som ett djur. »Det kom en svart hund simmande in från havet genom Mjällbyån i Söndrum, och sedan dog alla norr om ån. Det var digerdöden som hade kommit.»[42] I Dädesjö i Småland sågs strax före digerdödens utbrytande en vit häst.[43] Från Ö. Broby och Glimåkra socknar i Skåne berättas, att där kom en kalv löpande till en gård i Vesstorp i Glimåkra. Då han såg hungrig och utsvulten ut, gav gumman honom litet att äta och dricka. »Jag vill ha mer!», sa kalven då, och gumman som förstod, att hon måste ha att göra med ett riktigt troll, körde

iväg kalven. Strax därpå kom pesten och alla dog utom folket i den gård som givit kalven att äta och dricka.[44]

I svenskbygden i Finland och Estland uppträder pesten ofta som en röd tupp.[45] »Då digerdöden kom, visade sig liksom en röd hane i byarna, och genast efteråt började folket dö.»[46] »En hane kom flygande och gol, och där den flög över, dogo alla genast bort.»[47] »Bönderna i Sviby hade flytt i skogen, och en gammal man med sin hustru hade slagit sig ned i en hölada. Då de saknade bröd, gingo de hem för att hämta nya förråd. Mannen varnade sin hustru att icke tala, vad helst än mötte dem. Då de kommo till gårdsporten, såg hon på stolpen en blodröd hane och ropade: 'Skåa, far! En blorea hana!' — 'Ack', sade han, 'hade du ändock tegat!' Så gick han in och tog bröd, men då han ville gå tillbaka till skogen, hade hans hustru redan sjunkit ner död, så att han bedrövad måste gå allena.»[48]

Pesten kunde också för den folkliga fantasien gestalta sig som ett föremål. Från Torsås socken i Småland berättas, »att ett hjul rullade fram genom bygden, och att omkring detta hjul små varelser sprungo och sopade. Till varje hus som detta hjul kom rullande, kom också pesten. Ju flitigare de små mystiska varelserna sopade, ju flera invånare avledo av pesten.»[49] Från Frostvikens socken i Jämtland berättas, att pesten syntes som ett rött klädesplagg.[50] I Rolfstorp i Halland »fick de se en röd järnstång i luften som gick från Mute till Linnarp, och sedan dog de som flugor i Linnarp också».[51] I Idala i Halland »såg de det röda lakanet komma från Hult och gå mot Hoffors.»[52] — »Bråddöden var som ett nystan. En gång kom det farande längs Kärvo bro, och där fick man fast det och kastade det i ån. Sålunda blev det slut med bråddöden.»[53]

Slutligen kunde pesten vara en ande. »Pesten var en slags osynlig varelse. Han kunde inte ta sig över sjöarna utan hjälp, varför han kökade (ropade) efter båt som andra människor. Då roddaren kom för att ro den som kökat, var där ingen, dvs. han såg ingen, men då han började ro, kände han, att båten var litet mera nedtyngd i bakstammen än förr. Pesten sopade rent, där han for fram, men han tog aldrig den som flyttade honom.»[54]

Pesten oskadliggöres.

Mot pesten hade folkmedicinen inga egentliga botråd. Döden kom för plötsligt och mejade ner människorna i sådan ofattbar omfattning att alla mot andra sjukdomar beprövade läkemedel föreföll att slå slint. Pesten betraktades också som en Guds straffdom, och vad skulle människoförstånd förslå mot den Allsmäktiges rådslag? Folkminnet innehåller därför litet eller intet av de råd som vid andra, lindrigare sjukdomar så självsäkert och myndigt rekommenderades av »kloka» och »visa». De medeltida läkeböckerna har ej heller mycket att råda, och det som rekommenderas torde ha varit lika dugligt eller odugligt för vad sjukdom som än kom på. Ur en handskrift från 1500-talets början läses t. ex. följande. »For pestilentzie plago. Nar pestilentie regerar skal man liffwa edruelige, oc dricka oc ätha matteliga Oc skal man vactha sig wel för skörheet, Te som sa dana brwka te bliffwaa snart befengda, Man skal oc vel vactha sig for ond lwkt, som er af döt

få oc atol, oc for swrt oc rwtit vatn aff rennestena eller skarn pwsza.»[55]

Allmogen har emellertid sedan åldriga tider förfogat över vissa magiska botemetoder, som i huvudsak dels baserade sig på de tankegångar som utmärker praktiskt taget allt primitivt tänkande, dels på den uppfattning om sjukdomarnas väsen som i gamla tider var gängse.[56] Om sjukdomarnas verkliga orsaker hade man av självklara skäl ingen kunskap; baciller, bakterier och virus var ju okända även för vetenskapen för endast 100 år sedan. Många uppgifter tyder emellertid på att man från äldsta tid var medveten om begreppet smitta. Man isolerade sig sålunda från de sjuka, man gav sig iväg till skogs eller levde avskilt på utgårdar och fjällsätrar, man kunde också sätta de sjuka i karantän, spärra vägar, förbjuda samfärdsel m. m. Men även om man var fullt medveten om att en pestsjuk kunde smitta en frisk människa, så var man alldeles okunnig om nersmittandets mekanism. Många trodde att lukten kunde smitta. Den nyss citerade läkebokens förbud mot att komma i närheten av starkt och illa luktande föremål eller ämnen får väl närmast betraktas som ett uttryck för likhetsmagi; de pestsjuka spred ju en fruktansvärd stank omkring sig, och allt som luktade illa kunde därför vara en orsak till sjukdomen. Dåtidens läkare talade ju också om »onda dunster» och liknande som sjukdomsorsaker. Flertalet torde emellertid ha förmenat, att smittan skedde på så sätt, att »pesten», dvs. sjukdomsdemonen som framkallade pest, bokstavligen kunde förflytta sig från den ene sjuke till den andre. Man talar t. o. m. om flera »pester», vilket då skulle förklara, varför människor på olika orter samtidigt kunde insjukna.

Att helt klarlägga, hur man ville förklara sjukdomarnas uppkomst förr, torde vara helt omöjligt. Dels var uppfattningarna diffusa, därför att man icke ens för sig själv vågade klargöra händelseförloppen av rädsla för att man därigenom »lockade» på sjukdomen och aktualiserade dess intresse för en, dels är autentiska uppgifter om hur man tänkte och tyckte alldeles för få och ofullständiga. Vi som vet, att pesten förorsakades av pestbacillen, som spreds genom bett av den svarta pesträttans loppor, eller genom direkt beröring med redan pestsmittade, vi har därigenom en nyckel till förståelsen av folkfantasiens förklaringar. Pestens olika personifieringar är praktiskt taget ingenting annat än fantasifulla skildringar av de olika sätt, på vilka pestsmittan i verkligheten fördes vidare. Det är ryttaren som kommer till byn, vandraren som får åka ett stycke, främlingen som ros över gränsälven eller in i hamnen, det är de vandrande tiggarbarnen, det är djur som kommer till bys, det är föremål som förs till hemmet.

Ur stånd att förklara smittans mekanism och uppfyllda av tidens tro på förekomsten av allsköns farliga övernaturliga väsen, på andar, trolldom och magi, stannade man inför de förklaringsgrunder, som tro och erfarenhet tycktes göra självklara. Sjukdom, menade man, orsakades i första hand av sjukdomsdemoner, av övernaturliga väsen och av trolldom och magi. Pesten vållades av en demon som kunde inkarnera sig antingen

som människa, djur, föremål eller ande. Trängde denna demon in i människans kropp, blev hon sjuk och dog. Kunde man döda denna demon eller oskadliggöra honom genom magi, så upphörde sjukdomen. Detta ansågs vara desto enklare att göra, som man var övertygad om att vad som hände med delen hände med det hela. Dödade man pestdemonen i en enda människa, dödade man all pest åtminstone på orten i fråga.[57]

I de botemetoder som kallas bortsättning, utkastning, inborrning, nedgrävning m. m. och som flitigt kommit till användning inom folkmedicinen ända in i våra dagar, har man tillämpat denna lag.[58] Skall botaren *kasta bort* en åkomma, tar han vanligen sju eller nio delar av den sjuke (av hans kläder, hår, skägg, naglar, öronvax o. s. v.) och kastar detta t. ex. i en korsväg under iakttagande av vissa ceremonier. Trots att det som kastas ut endast *representerar* den sjuke och hans sjukdom eller bara är en del av den sjuke, var man övertygad om att sjukdomen genom detta förfarande skulle gå till hälsa. Delen fick träda i stället för det hela. Pars pro toto.

Mot pesten har man allmänt använt sig av dessa magiska botemetoder. Den enskilda människan kunde inga hjälpmedel rädda; all erfarenhet sade, att den som angripits som regel var förlorad, men epidemien i dess helhet kunde man angripa med magiska medel och därvid tro sig om att ha en viss framgång, ty förr eller senare måste ju en sjukdomsvåg ebba ut, och detta kunde då tas som bevis för åtgärdernas effektivitet.

Pesten kunde *bindas*. Ännu 1959 förekom i vårt land seden att binda en sjukdom. Enligt en uppteckning som förf. gjorde angivna år i Viksjö socken i Ångermanland tog den kloke ett hårstrå från den sjuke, gick till skogs, band hårstrået kring ett träd och sade: »Tag nu emot NN:s onda och låt NN bli frisk!»[59] I Västsverige (med centrum i Värmland och Västmanland) samt i Medelpad, föreligger en ganska stark tradition om att man på detta eller något liknande sätt har bundit pesten vid ett träd, vanligen då en enbuske. Från Gillberga socken i Värmland berättas sålunda: »Prosten Göransson mötte en dag pesten och Pestilentia. Då tog han ett hår från Pestilentias huvud och band dem båda vid ett enträd. 'Här ska ni stå', sa han, 'lika många år som håren på en nyfödd kalv och en tid därefter'.»[60] Från V. Fågelviks socken i Värmland berättas: »Det skulle ha varit en präst i en av Nordmarkssocknarna, som hette Svala. Han skulle binda pesten i en enbuske, har jag hört, och efter den dagen blev det alldeles slut på den sjukdomen. Prästen fick se en främmande pojke och frågade honom i vad ärende han var ute. 'Jo', svarade pojken, 'jag är ute och plockar rosor'. — 'Härefter', sade prästen, 'ska du slippa att plocka rosor. Jag binder dig här med mitt huvudhår.»[61] I de flesta av dessa sägner om pestens bindande är det en präst som betvingar pesten. Prästen hade ju också ett stadgat rykte om att vara införsatt i magiska konster.[62]

Sägnen om den bundna pesten finns också i Norge, där »en noaide, d. e. trollmann, fanget den og bandt den fast i en jernring på fjellet Vaddasbakte (Offerfjället) omkring to mil ovenfor Garnviken».[63] Även från

Dagö i Estland föreligger en sägen om hur pesten bundits. »En finsk flicka, som tjänade i Kertell, band pesten med ord och stängde in den i ett tomt häststall i Reinas gård, men varnade envar för att lägga sig att sova i närheten. Men kort därefter gjorde några unga flickor badkvastar vid stallet, och en av dem lade sig i stallet på halmen och insomnade. Då fick pesten makt över henne, dödade henne och kom lös, varpå den bringade stort elände över hela trakten.»[64]

Pesten kunde också *borras in* eller »in-naglas». Från Frostvikens socken i Jämtland berättas: »Så var det en by. Där var pesten innaglad för det han inte skulle komma vidare.»[65] — »I Ormsö i Estlands svenskbygd gjorde en finska, som med sin man kommit i land just vid Saxby, pesten oskadlig. Hon lät i stolpen insätta ett stycke rönnträ, i vilket ett hål var borrat, band pesten däri och slöt hålet med en plugg av samma trä. Sedan denna tid har det inte varit någon pest, så att finnkäringen satte fast den.»[66] En annan finska band pesten »för sju år, sju månader och sju dagar».[67]

Pesten kunde *förvisas*. I svensk folkmedicin förekommer det, att en sjukdom medelst en formel förvisas »bortom nol och norr». Från Sollerön berättas, att en kyrkvaktmästare visade pesten »bort på skogen», och att som en följd av detta skogen torkade ut på ett stort område.[68] Samma uppgift föreligger också från Svärdsjö socken.[69] I Gotländska sägner berättar P. A. Säve att »en käring vid Osarve blåste pestanden i en katt och räddade därmed gårdsfolken från sjukdomen.»[70]

Slutligen kunde pesten *dödas*. I Svenska Finland har den ofta bränts. »På ett ställe bärgades vrakgods i land och sattes i bastun för att torka. Där hade varit två pester i fartyget, och de hade kommit i land med sakerna. En flicka hörde dem tala med varandra och hota att döda alla människorna. Hon berättade därom för folket, och då satte man eld på bastun, pesterna brunno upp, och ingen blev sjuk.»[71] Från Sibbo berättas: »Då digerdöden vandrade genom Borgby och Pajpis kom den också till Bärtbacken. Då den ena efter den andra dignade av, så visste de, att digerdöden var där, och då talade de sinsemellan: 'Vi ska ta de här fisksäckarna in!' Och så gjorde de, och fick på så sätt digerdöden in. Sedan kastade de de där säckarna i ugnen, och då visade det sig som en tupp och small som ett bössskott, och därmed var det slut på hela digerdöden.»[72] I andra sägner luras pesten in i en smörask och blir uppbränd,[73] eller tvingas pesten i skepnad av en tupp in i ugnen och dödas,[74] eller bränns hela det hus vari pesten härjat,[75] eller de sjuka föres ombord på ett skepp, som seglas till havs och sticks i brand.[76]

Från Sibbo berättas: »Digerdöden var en ande, som kunde visa sig som en tupp. En gång på sjön började alla hastigt kikna, och då anade de, att de hade digerdöden ombord. Då började folk tala sinsemellan och sade: 'Nu har vi kastat allt i sjön, bara hummelpåsen ska vi lämna kvar.' Men de kastade den först, och då visade sig digerdöden som en tupp på säcken och omkom.»[77] Även bland lapparna finns en sägen om hur de en gång dränkte pesten. »Samene har et sagn

om en gammel markedsplass ovenfor Karlebotn i Varanger som nå er øde, men før i tiden var den en stor handelsplass. En handelsmann var på veien hit fra Sverige, og vappusen merket da, at den pulken som førte de dyreste varene, var helt varm, så sneen smeltet straks den falt på locket. Da skjønte de at det måtte være *rotto,* pest, i pulken og blev enige om å ødelegge den. Den blev sendt ned i Nijdgofossen nær markedsplassen, der den eksploderte, og da så de tre ganger at et lite, nakent barn hoppet op av fosseskummet og huket fingrene fast i fjellveggen, men det måtte gi tapt, blev ført av strømmen inn under isen og kom aldri op mer.»[78] — Uppgifter finns om att pesten både skjutits[78] och stenats.[79]

Det vanligaste sättet att förgöra pesten har emellertid varit att begrava pesten levande. Pesten kunde ju inkarneras i form av en pojke med en räfsa och en flicka med en sop. Det kan synas oss märkligt, att pesten på detta sätt kunde ikläda sig gestalten av *två* varelser, men så har man nu trott. Ett studium av de mer än hundra beläggen för denna tro ger ingen anledning att förmoda, att barnen *varslade* om pesten. De *var* pesten, och de kunde sinsemellan komma sams om huruvida de skulle räfsa eller sopa, dvs. om de skulle spara några eller döda alla.

Hans-Egil Hauge har i sin avhandling »Levande begravd eller bränd i nordisk folkmedicin» (1965) visat, att man i hela Danmark samt i Sverige sydväst om en linje dragen från mellersta Blekinge över Vätterns sydspets upp till Kristinehamn i Värmland har som yttersta hjälpråd mot pesten enligt folktraditionen kunnat levande begrava en pojke eller flicka eller båda tillsammans.[80] Från Linneryds socken i Småland berättas följande sägen, som kan anses vara en prototyp för sägnerna kring levande begravd i Sverige. »Under den stora pesten dog många människor här i socknen. Hela byar dog ut. Pesten stoppades i en by som heter Grevamåla. Det tillgick så, att man grävde ner ett par levande barn i jorden. Vilkens dessa barn voro visste ingen. Deras föräldrar hade dött i pesten, och de vandrade från gård till gård och tiggde mat. Det var en gosse och en flicka. I Grevamåla gav man dem var sin smörgås och bad dem sedan gå ner i en grop, som man just hade grävt. Utan att ana någon fara och helt upptagna av sina smörgåsar gjorde barnen detta. Så snart barnen kommit i gropen, började byborna hastigt att skyffla igen gropen över dem. Pojken började gråta och sade: 'Varför kastar Ni jord på min goda smörgås?' När barnen så blivit levande begravda hördes en röst som sade: 'Så länge jorden står skall härefter finnas en krympling i Grevamåla gård!' Och det har alltid funnits en krympling där, försäkrar man mig.»[81]

Kan det finnas någon verklighet bakom denna vandringssägen, som synes ha sitt epicentrum i Väst-Sverige? Hauge är i sin avhandling böjd att avvisa den möjligheten genom att understryka, att det icke finnes några säkra bevis för att människor i Sverige skulle ha levande begravts som medel mot farsoter.[82] Åtskilligt förefaller mig dock tala för möjligheten av att begravning av levande verkligen förekommit i Sverige och Danmark. Folke Ström har i sin avhandling »The

sacral origin of the Germanic death penalties» (1942) utförligt diskuterat levande begravd som dödsstraff och därvid dragit fram åtskilligt material som belyser detta straffs användning.[83] Upplandslagen stipulerar sålunda, att den kvinna som sakerfördes för stöld skulle levande begravas.[84] Att även detta stadgande efterlevdes framgår av Stockholms stads Tänkeböcker. Den 30 juni 1488 dömdes pigan Kaderin att »quik j jordh seties», därför att hon stulit 16 mark i reda penningar från sin husbonde. Den 1 juni 1489 dömdes Gunnil »quik j jord» för stöld av en kittel och för mordbrand. Den 23 januari 1490 dömdes en piga till stockstraff och förvisning och hotades med att levande begravas, om hon kom igen till staden. Den 7 jan. 1499 dömdes en kvinna för stöld av en kjortel »til jorden quik graffwes». År 1546 blev en kvinna för mord dömd »att hon brennes skulle eller setties quick i jordh».

I tyskspråkiga länder begravdes ännu så sent som i slutet på 1590-talet barnamörderskor levande[85], och Leonard Rääf anför, att enligt en tradition i södra Östergötland samma straff skulle ha utmätts där för enahanda brott.[86]

Av alldeles särskilt stort intresse är att det faktiskt föreligger ett par dokumenterade fall av begravning av levande mot farsoter i Norden. Under pesten 1603 begravde en dansk kvinna ett av sina barn levande för att få pesten att upphöra. Fallet finns omtalat i ett par brev från Christian IV av den 11 februari 1604 och den 7 augusti samma år.[87] Enligt Sunnerbo dombok 1712 skulle i Sunnerbo i Småland under en farsot Kerstin Gudmundsdotter i Tuna ha lagts »trots skrik och jämmer med våld framstupa i kistan, varefter locket nålats igen». Kvinnan räddades av tillställeskommande, men avsikten var ju tydlig nog.[88]

Till vad som ovan anförts måste ytterligare ett par synpunkter fogas. Ännu i mans minne har man grävt ner levande djur mot olika former av kreatursjukdomar.[89] Redan här föreligger alltså ett handlingsmönster. Men vad som särskilt talar för att man mot farsoter begravt människor levande är den obeskrivliga nöden parad med vantron och okunnigheten. Då människor dog i tusental, då familjer sopades bort och hela byar avfolkades och lades öde, är det icke att förundra sig över att människorna blev desperata och tog till de yttersta medel för att stävja farsoten. Erfarenheterna från vår moderna tids koncentrationsläger, där de olyckliga hemföll åt kannibalism, kan ge oss en tankeställare beträffande vad som händer med människor som bringas till den yttersta förtvivlan. Det förefaller mig därför på intet sätt otroligt att levande begravning förekommit i Norden som en sista desperat åtgärd att betvinga pest och andra farsoter.

Hur skall man då tolka begravningen av levande som ett medel att hindra en pestepidemi att sprida sig? Jag tror, att man måste hålla med Hauge om att begravningen icke kan betraktas som ett offer i strängt religionshistorisk mening. Man begravde icke de levande i pesttider för att beveka en andemakt. Snarare är det här som ovan antytts fråga om ett dödande av pestdemonen. I varje fall torde detta kanske ha varit den ur-

sprungliga avsikten i analogi med hur man bekämpade pesten genom att binda eller förvisa honom eller genom att bränna, dränka, skjuta, stena eller annars döda den personifierade pesten. Sekundärt har begravningen av levande blivit uppfattad som ett offer och det är den uppfattningen som i folktraditionen vunnit alltmer terräng. Betecknande är att uppteckningarna, av vilka ingen är äldre än ca 100 år, alltid talar om ett offer. Man har ej heller sökt efter sjuka människor att »offra» utan oftast hållit sig till barn som av en händelse kommit till bygden. Endast i en mindre del av uppteckningarna (i 8 av 62) är de begravda en gosse *och* en flicka, dvs. just de personer som man enligt en vittspridd tradition trodde personifierade pesten. I ytterligare 8 fall är den begravde ett barn utan angivande av kön, i 6 fall en pojke och i icke mindre än 40 fall en flicka eller en kvinna. Detta senare förhållande kan tänkas ha samband med att »kvick i jord» i gammal germansk rätt ansågs vara ett straff förbehållet just kvinnor.[90] Endast i en enda uppteckning sägs det klart och tydligt ifrån att den begravda, i det aktuella fallet inmurade, kvinnan hade pesten, och att man genom att döda henne också därmed dödade eller stängde inne pesten.[91]

Och varför tillgrep man då ett så barbariskt förfarande som att begrava delinkventen levande? Meningen var ju att döda pesten. Om offret dödades på ett annat sätt, menade man sannolikt att pestdemonen i dödsögonblicket kunde smita iväg och tränga in i någon annan. Den levande begravda dog först så småningom, och förr än hon var död, kunde inte pesten lämna henne, och då var ju pesten redan fångad i graven. I det fall då den sjuka kvinnan murades in, föreligger uppgiften, att öppnades väl graven, skulle pesten på nytt slippa lös. Tanken är helt analog med tron, att högg man omkull en s. k. tandvärkstall, vari alltså kloka gummor och gubbar »borrat in» tandvärk, så skulle den som fällde trädet få all den tandvärk som satt inborrad i trädet.[92]

Pestens härjningar i folkminnet.

Det berättas allmänt att pestens första symptom var att den sjuke började nysa, och därför borde man genast säga »Gud hjälp!»[93] Som Reichborn-Kjennerud påpekat, är emellertid nysningen intet verkligt symptom på pest, varför han sannolikt alldeles riktigt anser, att nysningen mera uppmärksammades under pesttider, därför att det av ålder var ett dödsvarsel.[94] I pesttider ordnade man genast för sin grav. Uppgifter finns, att den sjuke ännu i livet satte sig vid gravkanten för att vara förvissad om att komma i vigd jord.[95] Från Sollerön berättas, att den sjuke uppmanades att genast bege sig till kyrkogården så snart han kände, att sjukdomen angripit honom.[96]

Den fruktansvärda dödligheten i pesten avspeglar sig i folktraditionens berättelser. Över hela Europa är sägnen om de enda överlevande spridd. I vårt land hör den sägnen till de allra vanligaste pestsägnerna. Hela byar och bygder lades öde. I en socken fanns bara en enda kvinna kvar. Hon såg en dag från ett berg en rök i fjärran. Hon begav sig dit och fann en enda överlevande man. De bildade

hjonelag, och från dessa två stammar sedan allt folket i bygden. Sägnen föreligger i något hundratal uppteckningar över hela Syd- och Mellansverige samt talrikt över hela Norge.[97]

Från Frillesås socken i Halland berättas, att det var en karl från Mark, som inte fann en enda levande människa i hela Frillesås, men när han gick förbi vid Stocken, fick han se spår efter en människa, och då kastade han sig ner och kysste i spåren.[98] Detsamma berättas även från Norge. »— det var så folktomt på disse kanter at straks en fant et fotspor efter folk, blev han så glad derved, at han lagde sig ned og mintes med det (kysste det)».[99]

»År 1698 dogo av hunger och sjukdom inemot 2.000 människor», berättar P. A. Säve, »och av pestsjukan 1710—12 nedslogs folket som strån, så att endast i Visby 459 ströko med under det att alla de i Sproge kvarlämnade kunde stå på en gravsten».[100] Från Persnäs socken på Öland berättas detsamma.[101]

En sägen från Värmland och Västmanland, också känd i Norge, berättar om människor som under digerdöden miste »dagtalet», dvs. blev okunniga om dag och datum, och icke längre visste, om det var jul eller nyår.[102] Från många håll berättas om särskilda pestkyrkogårdar. Namn sådana som Dödlyckan, Dödhagen (Vånga, Östergötland), Dödåkern eller Diakan (När, Gotland), Kyrkekullarne (Hamneda, Småland), Kyrkogårdsgärdet (Älghult, Småland), Kyrkobacken (Gisslaboda, Skåne), Döingahällorna (Fagerhult, Skåne), Kyrkogårdsön (Lerbäck, Närke) skall vara minnen av gångna tiders pestepidemier.[103]

Förkortningar: EU = Etnologiska undersökningen vid Nordiska museet; HA = Hammarstedska arkivet vid Folkminnessamlingen vid Nordiska museet; F. Sv. F. = Finlands svenska folkdiktning, 1917 ff.; FoF = Folkminnen och Folktankar, tidskrift, 1914—1943; IFGH = Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs universitet, Göteborg; LUF = Lunds universitets folklivsarkiv, Lund; N.M. = Nordiska museet; R.-Kj. = I. Reichborn-Kjennerud, Vor gamle trolldomsmedisin, III, Oslo 1940; Sv. L. = Svenska Landsmålen och Svenskt Folkliv, tidskrift 1878 ff.; ULMA = Landsmåls- och folkminnesarkivet, Uppsala.

1 R.-Kj., s. 84.

2 Se R.-Kj., s. 89; O. T. Hult, Pesten i Sverige 1710. Hygienisk tidskrift 1916 s. 79—197. Dödssiffrorna under digerdöden är av många skäl svåra att bestämma. Hult har efter studium av dödböckerna angivit dödsprocenten för Stockholm i 1710—11 års pestepidemi till 18,7. K. G. Kjellgren har beräknat mortaliteten i Visby för samma epidemi till 20 procent och för Gotland i dess helhet till 11,9 procent, för vissa socknar dock till över 20 procent. K. G. Kjellgren, Pesten på Gotland 1710—12. Karolinska Förbundets årsbok 1930, s. 1—30.

3 M. Bergmark, op. cit., s. 192.

4 Uppgifter har också erhållits från Västsvenska folkminnesarkivet, Göteborg, Lunds universitets folklivsarkiv, Lund, samt från Landsmåls- och folkminnesarkivet, Uppsala, vars material dock på grund av arkivets pågående flyttning ej kunnat utnyttjas i full utsträckning.

5 R.-Kj., s. 78 ff.

6 EU 17036, Folkminnessamlingen. Sägner och memorat, bd VI, s. 291, Vättlösa sn, Västergötland.

7 L. Rääf, Svenska skråck och signerier, Sthlm 1957, s. 313.

8 Fale Burman, Anteckningar om Jämtland, Östersund 1930, s. 100.

9 K. Olofsson, Folkliv och folkminne i Ås, Vedens och Gäsene härader i Västergötland, II, Gbg 1931, s. 134; LUF 2165: 3; se också A. Ridderstad, Fornsägner och kulturbilder från Östergötland, Sthlm 1920, s. 226; R.-Kj., s. 80.

10 C.-M. Bergstrand, Dalslandssägner, Gbg 1951, s. 173. Se också IFGH 4587 (Edsleskog och Håbol, Dalsland); C.-M. Bergstrand, Hallandssägner, Gbg 1949, s. 179.

11 C.-M. Bergstrand, Bohuslänska sägner, Gbg 1947, s. 172 (Forshälla). Svinet har varit ett ominöst djur, lätt att förhäxa och ofta använt som orakeldjur. Se Bächtold-Stäubli, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, VI; sp. 1477, 1482.

12 ULMA 11901: 1—9, Sollerön, Dalarna; R.-Kj., s. 96.

13 A. Melander, Anteckningar om Marks och Bollebygds härader i Älfsborgs län, Gbg 1913, s. 286.

14 P. A. Säve, Gotländska sägner, I, h. 2, Upps. 1960, s. 234; ULMA 11901: 1—9 (Sollerön); EU 17615, Frostviken, Jämtland; årsskriften Norrbotten, årg. 1927, s. 143—144, Jokkmokk, Lappland.

15 C.-M. Bergstrand, Hallandssägner, Gbg 1949, s. 182.

16 Om gnideld, se J. Kalén, Om gnideld i västra Sverige, FoF, bd 15, s. 200 ff, och bd 16, s. 46 ff.

17 A. Melander, *op. cit.*, s. 169—170. R.-Kj., s. 77: »Helt i samsvar med de gamles bruk av ild som vern mot sott var det også å ta skogsbrander til hjelp. Dette blev til og med gjort så sent som i 1654 da pesten truet Christiania, og folk satte ild på skogene omkring byen for å rense luften, således på Gjelleråsen». Se också Bächtold-Stäubli, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, Bd VI, sp. 1514, not 227—228, samt R.-Kj., s. 87.

18 L. Hagberg, När döden gästar, Sthlm 1937, s. 84.

19 J. Kalén, Ytterligare om gnideld, FoF, bd 16, s. 47.

20 IFGH 4040, Örsås, Västergötland.

21 IFGH 4913, Norra Kedum; ULMA 13299, Eriksberg; IFGH 5565, Tännö.

22 J. M. Thiele, Danmarks Folkesagn, II, Khvn 1843, s. 62—63; H. F. Feilberg, Levende begravet, i Aarbog for Dansk Kulturhistorie 1892, s. 22; H. F. Feilberg, Ordbog over Jyske Almuesmål, II, Khvn 1886—1893, s. 403.

23 R.-Kj., s. 97.

24 EU 21085, Sägner o. memorat, bd 7, s. 731.

25 C.-M. Bergstrand, Hallandssägner, s. 180—181. I dansk folktro rider dödsgudinnan i pesttider på en trebent häst. Se K. Müllenhoff, Sagen, Märchen und Lieder der Herzogthümer Schlesvig-Holstein und Lauenburg, Kiel 1845, s. 244 ff.

26 P. A. Säve, *op. cit.* s. 236.

27 EU 12492, Sägner o. memorat, bd 5, s. 76—77. Även i Wales uppträder pesten som en gul spökgestalt, se Handwörterbuch, Bd VI, sp. 1505.

28 P. A. Säve, *op. cit.*, s. 234.

29 F. Sv. F., II:3, s. 203; C. Russwurm, Eibofolke, Reval 1855, II, s. 279.

30 F. Sv. F., II:3, s. 203.

31 HA, Pehr Johnsson XI, Historiska sägner.

32 C.-M. Bergstrand, Värmlandssägner, Gbg 1948, s. 172.

33 F. Sv. F. II:3, s. 202—203.

34 EU 21806, Sägner och memorat, bd 8, s. 145.

35 LUF 5642:116.

36 Iliaden I, vers 43—52.

37 Andra Samuelsboken 24:15—16; Andra Konungaboken 19:35; Första Krönikeboken 21:12.

38 R.-Kj., s. 90.
39 ULMA 11901:1—9.
40 E. Olsson & D. Arill, Värmländska folkminnen, Karlstad 1932, s. 126—127.
41 Folkminnessamlingen, Nordiska museet, Manuskript bd V, s. 1117, efter sagesman f. 1811.
42 C.-M. Bergstrand, Hallandssägner, s. 179.
43 LUF 6159:4.
44 LUF 211:76.
45 I Finland är pestens vanligaste personifikation en röd tupp. Se L. Honko, Krankheitsprojektile, FFC nr 178, Helsinki 1959, s. 152 ff.
46 F. Sv. F. II:3, s. 201.
47 Sibbo. F. Sv. F. II:3, s. 200.
48 Ormsö. F. Sv. F. II:3, s. 201.
49 HA, Sägner I. Jfr också H. F. Feilberg, Ordbog, II, s. 810.
50 K. H. Waltman, Lidmål, Sv. L. XIII, s. 75.
51 C.-M. Bergstrand, Hallandssägner, s. 180.
52 C.-M. Bergstrand, Hallandssägner, s. 181.
53 F. Sv. F. II:3, s. 205.
54 EU 17615, Sägner och memorat, bd 6, s. 451. Se också L. Hagberg, När döden gästar, s. 77.
55 G. E. Klemming, Läke- och Örteböcker från Sveriges Medeltid, Sthlm 1883—1886, s. 374.
56 C.-H. Tillhagen, Folklig läkekonst, Sthlm 1958, s. 17 ff.
57 Se också L. Honko, *op. cit.* s. 29 ff.
58 C.-H. Tillhagen, *op. cit.*, s. 102 ff.
59 EU 51081, Folklig läkekonst.
60 IFGH 1507.
61 C.-M. Bergstrand, Värmlandssägner, s. 172.
62 C.-H. Tillhagen, *op. cit.*, s. 51.
63 R.-Kj., s. 118.
64 F. Sv. F. II:3, s. 207.
65 K. H. Waltman, Lidmål. Sv. L. XIII, s. 75; Handwörterbuch, Bd VI, sp. 1515.
66 F. Sv. F., II:3, s. 207.
67 F. Sv. F., II:3, s. 207; R.-Kj. s. 120.
68 ULMA 11901:1.
69 N. M., Folkminnessamlingen, manuskript, bd VI, s. 947.
70 P. A. Säve, *op. cit.*, s. 235.
71 F. Sv. F. VII:1, s. 734.
72 F. Sv. F. II:3, s. 207.
73 F. Sv. F. II:3, s. 201.
74 F. Sv. F. II:3, s. 207, Sibbo
75 F. Sv. F. VII:1, s. 734.
76 F. Sv. F. II:3, s. 208.
77 F. Sv. F. II:3, s. 201.
78 R.-Kj., s. 118.
79 H. F. Feilberg, Ordbog, II, s. 811.
80 H.-E. Hauge, Levande begravd eller bränd i nordisk folkmedicin, Sthlm 1965, s. 158.
81 LUF 5359:2—3.
82 H.-E. Hauge, *op. cit.*, s. 41.
83 F. Ström, s. 198 ff.
84 F. Ström, *op. cit.*, s. 199.
85 F. Ström, *op. cit.*, s. 200 ff.
86 L. Rääf, Samlingar och anteckningar till en beskrifning öfver Ydre härad i Östergötland, III, Örebro 1861, s. 45.
87 F. Ström, *op. cit.*, s. 205.
88 L. Hagberg, När döden gästar, s. 85; se också Handwörterbuch, Bd VI, sp. 1501.
89 H.-E. Hauge, *op. cit.*, s. 47 ff.
90 F. Ström, *op. cit.*, s. 199.
91 C.-M. Bergstrand, Gammalt från Kind, III, Säffle 1961, s. 202 ff.
92 C.-H. Tillhagen, *op. cit.*, s. 110; Handwörterbuch, Bd VI, sp. 1504, 1515.
93 ULMA 11901:1—9, Sollerön; ULMA 12287:5—7, Kumla, Västmanland; HA, Folkminnessamlingen, Sjukdomar V, Torp, Medelpad; EU 21085, Sägner o. memorat, bd 7, s. 731; m. fl.; R.-Kj., s. 92; Handwörterbuch, Bd VI, sp. 1498.
94 R.-Kj., s. 92.
95 EU 552:40, Vånga, Östergötland. Se också L. Hagberg, När döden gästar,

s. 83; Carl Larsson i By, En dalasockens historia, I, Sthlm 1920, s. 163.

96 ULMA 11901:1—9.

97 R.-Kj., s. 93, 100 ff. Jfr också Handwörterbuch, Bd VI, sp. 1520; H. F. Feilberg, Ordbog, II, s. 811.

98 C.-M. Bergstrand, Hallandssägner, s. 182.

99 R.-Kj. s. 100.

100 P. A. Säve, Ur handelns och näringarnas sagor från Gutarnas ö, Visby 1937, s. 18.

101 EU 10126, Sägner och memorat, bd 4, s. 449.

102 C.-M. Bergstrand, Värmlandssägner, s. 172; E. Bore, Händelser och sägner, Sv. L. B 31, s. 70.

103 För att hindra pestsmittans spridande anbefallde regeringen i samband med 1710—12 års pestepidemi, att de döda skulle nedgrävas avsides från byarna. Se L. Hagberg, När döden gästar, s. 79 ff; Handwörterbuch, Bd VI, sp. 1500.

SUMMARY

Legends and Popular Beliefs connected with the Plague

For protection against a threatening pestilential plague, families and entire village communities concealed themselves in the forest, roads were closed to all traffic, boundaries formed by rivers were placed under guard, and so on. Fires, produced by friction, were lit right across the roads. It is related in many quarters that at the parish boundary animals were buried alive—in fact, even human beings were buried alive.

In popular belief the plague has been *personified* in various ways: as a *spirit*, an *object* (e. g. a revolving wheel surrounded by small running creatures, a ball, a red sheet, etc.), an *animal* (in Finland and the Baltic countries a red cock; in Sweden a black dog, a white horse, a calf etc.). Finally, the plague might appear in a *human guise* (as a rider on a 3-legged horse, as a man dressed in yellow, as a boy wearing a threecornered hat, as a man dressed in grey and armed with a staff with which he touched those who were destined to die, as a beautiful woman, but most frequently as *a boy and a girl*, the former with a hay-rake or a scythe and the latter with a broom or a brush.

The simple medical art of those days had no assistance to give the plague-stricken, but it was believed to be possible successfully to attack the personified plague. Sooner or later, of course, even the worst epidemic came to an end, and this then gave people a feeling of having succeeded in their efforts to defeat the disease. Thus, the plague could in some magic way be *restrained*. A priest bound it fast in a juniper bush with a hair taken from his head, saying: »Here thou shalt stay for as many years as the hairs on a new-born calf and for a time thereafter!» There are instances of the plague having been shut up in a stable, bored into a tree or banished to the forest.

The plague could also be *done to death*. It has been burnt, drowned, shot,

frozen to death, stoned and buried alive. One widespread legend in Sweden relates how the plague in the form of a boy and a girl has been lured down into a pit and has been buried alive there. The author is of the opinion that this was a means of destroying the plague, not a sacrifice in order to propitiate the spiritual powers which might be considered capable of prevailing over the plague. Such live burials have been proved to have taken place and should therefore not be regarded as a mere invention of popular fancy. According to official records a Danish woman in 1603 buried one of her children in order to induce the plague to cease. Court proceedings in Sweden dated 1712 bear witness to the fact that a woman was buried alive.

Why did people adopt so barbaric a procedure as to bury the delinquent alive? The intention was undoubtedly to destroy the plague. If the victim were killed in any other way it was probably thought that the plague demon might at the moment of death escape and enter someone else's body. The person who was buried alive suffered a lingering death. Until death came the plague could not leave the body, and then the plague was already imprisoned in the grave. In one case a sufferer from the plague was immured in a wall, and according to popular belief the plague would be released and rage anew if this grave were opened.

According to one of the most common legends, the mortality due to plague was so disastrous that only one person out of an entire parish survived. When he from a high hill observed smoke in the distance and went down to it, he found a woman there—the only survivor from her parish. They entered into a connubial union, and from these two have sprung, according to tradition, the present population. Another legend tells how a man who had for a long time wandered in a desolate part of the country finally found a human footprint in the soil. He became so happy at this that he threw himself on the ground and kissed the footprint.

Håkan Eles

Den Bernströmska pollettsamlingen i Nordiska museet

I Nordiska museets huvudliggare står för nummer 127.106 a—b antecknat följande: »Pollettsamling, inrymd i 2 skåp av valnöt. Gåva 10.4.1916 av grosshandlare A. Bernström, Stockholm.» Bakom dessa lakoniska rader döljer sig vad som möjligen är den största samlingen svenska polletter. Med dubbletter och enstaka utländska omfattar den 5.578 exemplar.

Pollettsamlingens skapare, grosshandlaren och filantropen Andreas Bernström (f. 1845, d. 1925), var en hängiven samlare. Även om han i kännarkretsar ägde ett aktat namn som bokvän och filatelist, var det i första hand numismatiken som tidigt fångade hans stora intresse — redan tjugosjuårig återfinns han bland stiftarna av Svenska numismatiska föreningen. Sitt numismatiska samlarintresse inriktade han på fyra specialområden, personmedaljer, sedelmynt, riksdalrar och polletter av svensk utgivning. Hans samlingar utmärkte sig lika mycket genom en nära fullständighet som genom ett kräset urval. Bernström omfattade Artur Hazelius' verk med stort intresse och stod i direkt kontakt med honom. Helt naturligt gynnade han därför Nordiska museet med värdefulla gåvor.[1] Bland dem intar samlingen svenska polletter främsta rummet.

Någon detaljjämförelse mellan den Bernströmska pollettsamlingen och vad som förut finns publicerat[2] kan ännu inte göras, beroende på att den påbörjade lappkatalogen omfattar knappt hälften av samlingen. Man kan dock konstatera att samlingen inte kan erbjuda särdeles många förut opublicerade polletter. Avslutningsvis kommer ett urval av dessa att presenteras.

Om man således kan säga att den Bernströmska samlingen ger en påfallande representativ bild av svensk pollettutgivning, måste man emellertid göra två undantag: på papper skrivna eller tryckta polletter, som förekom i många sammanhang, saknas nästan helt; vidare saknas våra äldsta kända polletter i nuvarande mening, nämligen de från Kalmar fästningsbygge 1614—24 och Stora Kopparbergs första myntpolletter från 1628 resp. 1639, alla av näver. De äldsta polletterna i den Bernströmska samlingen är tre av de kopparpolletter, som anses ha blivit använda vid förbundshären i Tyskland 1634 (S, s. 17: 1, 4, 5).

Från 1600-talets andra hälft och fram till 1800-talets slut är bilden desto rikare. Här finns alla typer av polletter representerade. Kol- och vedpolletter från de mellansvenska gruvorna och bruken dominerar under 1600- och 1700-talen. På 1700-talet dyker emellertid en annan funktion upp, dagsverks- och ackordspolletter från större lantgods. På 1800-talet

ökar denna användning, samtidigt som gruvor och bruk fortfarande utnyttjar polletter i stor utsträckning. Pollettsystemet införs även vid enstaka fabriker. Under 1800-talet uppstår en rad nya användningsområden för polletter, i första hand i städerna: restaurangpolletter, rakpolletter, olika affärspolletter, ångslups- och omnibuspolletter etc. De inköptes i förväg i ett visst antal och var oftast förknippade med en prisrabattering. Här finns även en provkarta på olika utföranden och material. Oregelbundet tillhuggna och grovt instämplade polletter i läder eller järnbleck omväxlar med gjutna eller elegant präglade i mässing och koppar.

Det äldsta svenska belägget på ordet pollett, som Svenska akademiens ordbok anför, står att finna i en västmanländsk handskrift från 1557 (»han Lätt sigh scriffua polleter och såldhe för K.M(:ts) Gruffuevedh»).[3] Här rör det sig tydligen om handskrivna »polleter», helt enkelt kvitton på utförda leveranser av gruvved. Redan här möter vi polletten i en av dess allra vanligaste användningsområden, som kvitto på en levererad kvantitet av en viss vara, ett utfört dagsverke eller beting, dessutom just inom bergsbruket, där polletter har haft speciellt stor användning. »Bollet» möter vi exempelvis i 1623 års förordning om lilla tullen i Falun. Även här är polletterna att betrakta som kvitton, denna gång på erlagda tullavgifter. Under 1600-talets andra hälft kommer polletter till allt större användning vid gruvor och bruk i de mellansvenska bergslagerna. Anledningen härtill är väl i första hand den ofta besvärande bristen på kontanter. När sedelutgivningen kommer i gång i större omfattning vid mitten av 1700-talet minskar bruket av polletter.[4] Ännu i slutet av 1880-talet används de dock vid vissa bruk.

Systemet fungerade i allmänhet så, att de erhållna polletterna löstes in på brukets kontor till det gängse värdet av den levererade varan eller mot lön som var överenskommen för den arbetsprestation som polletten utvisade. I många fall kunde polletterna inlösas i brukets handelsbod, där de i praktiken fyllde samma funktion som reda pengar. Gränsen mellan pollett och mynt var således flytande. Exempel finns även på verkliga myntpolletter, vilka gällde för ett i förväg fastställt värde. Något valörvärde har de oftast inte, för att kronans mynträtt inte skulle trädas för när. Den mest omfattande utgivningen har gjorts av Stora Kopparbergs Bergslag, som redan 1628 och 1639 låter prägla näverpolletter i valören 1 riksort (¼ riksdaler). 1708 är nästa präglingsår, även denna gång utges polletter av näver. Under myntoredan efter Karl XII:s död är det dags igen för nya myntpolletter. Man övergår nu till koppar, ett material som bibehålls vid de förnyade utmyntningarna på 1760- och 1790-talen. Dessa myntpolletter, som vid påfordran givetvis inlöstes av Bergslaget, var avsedda att cirkulera enbart inom dess område och skulle indragas, så snart det blev tillgång på »verkliga skiljemynt». De hade ett gott anseende och användes som skiljemynt över stora delar av landet in på 1830-talet.

Stora Kopparbergs myntpolletter från och med 1708 är väl representerade i den Bernströmska samlingen. Men här finns även sådana som kommit till användning på andra håll. Vid Svappavaara kopparverk lät bröderna

Momma, troligen på 1660-talet, utge polletter på 5, 10 och 20 öre silvermynt (S, s. 183: 3, 4, 5). Likaså finner man de polletter, som riksgäldskontoret utgav 1799—1802, med påsatt värde ½ och ¼ skilling och beteckningen »POLLET» (S, s. 113: 1, 2). Mycket stor omfattning hade användningen av myntpolletter vid Höganäs stenkolsgruva 1801—1820. Drygt hälften av de 75 polletter Stiernstedt 1872 anger återfinns i samlingen.

Vissa polletter var avsedda för kronans skatteuppbörd. Så var fallet med dem som erhölls för kolräntan, en skatt av gammalt datum som det ålåg bönderna i socknarna omkring Stora Kopparbergs anläggningar i Falun och Avesta att inleverera dit i form av kol. Vid skatteuppbörden betalade bönderna med dessa polletter, vilka värderades till det lagliga priset på motsvarande kolmängd. Bergslaget fick därefter lösa in dem. Därigenom förenklades avnämarnas penningtransaktioner.

De polletter vi hittills sysslat med har antingen fungerat som mynt eller som ett kvitto på en utförd prestation, ofta som en kombination härav. Polletter kan även vara ett tecken på att innehavaren är berättigad till något, fri bropassage, tillträde till ett evenemang etc. Till denna kategori kan vi räkna de fattigbrickor, som tiggare på många håll utrustades med och som visade att innehavaren var hemmahörande i socknen och där hade rätt att försörja sig genom tiggeri. År 1788 kom nämligen en kunglig förordning, som stadgade att fattiga bör försörjas av den socken, där de innehaft hemman eller senast som tjänste- eller inhyseshjon varit i skatt antecknade. I gengäld kunde de som inte uppfyllde dessa krav avvisas från socknen av sockenstämman. Ett behov uppstod då att utrusta de godkända tiggarna med en form av legitimation. Vanligen bestod denna av en metallbricka med socknens namn och ett nummer, syftande på brickans innehavare. Sigurd Erixon nämner att fattigbrickor infördes i Skultuna socken 1818 och att de från år 1827 märktes med »S».[5] Från Skultuna finns emellertid bevarade, bl. a. i Bernströmska samlingen, fattigpolletter i mera egentlig mening, präglade på förtent järnbleck, med texten »S[a]» samt »1», »½» resp. »AM» (NM IV, s. 37: 1, 2, 3). Stiernstedt säger 1877 att dessa nyttjades »för några år sedan» för utdelning till fattiga.[6] De två första gällde för hel resp. halv eller barnportion mat, den tredje »för arbetsföra män».

Sala silvergruva, Falu koppargruva och Avesta kopparverk är tre välkända bergverk, där polletter kommit till utbredd användning. Låt oss se hur dessa är företrädda i samlingen.

En näverpollett för en stig kol med årtalet 60 (= 1660) får anses vara den äldsta Salapolletten. Den förs visserligen av Stiernstedt till Stora Kopparberg (S, s. 171: 9) men enligt L. O. Lagerqvist anger redan Gustaf Rålamb (f. 1675, d. 1750) i katalogen över sin myntsamling, att denna pollett hör till Sala.[7] Stiernstedt motiverar inte sin attribuering. Polletten är präglad med åttkantig stamp, liksom många av Bergslagets näverpolletter, men även i Sala har åttkantiga näverpolletter använts, vilket Stiernstedt inte tycks ha observerat. Dagsverkspolletterna från 1690 saknas i den Bernströmska samlingen, i övrigt återfinns alla de olika grupper som Lagerqvist presenterar,

förutom kol- och vedpolletter även polletter för körning av vaskmalm och drevaska. De är i allmänhet av koppar, men tre av dem, motsvarande S, s. 123 f: 6, 8 och 9, är gjutna i tenn och rödfärgade. Lagerqvist anför möjligheten att sådana avgjutningar (andra varianter förvaras i Kungl. Myntkabinettet) kan vara samtida förfalskningar.

Från Falu gruva märks både kol- och vedpolletter, de äldsta från 1600-talets andra hälft (ex: S, s. 172 f: 12, 13, 15), dessutom en pollett för malmkörning (S, s. 170: 3) och åtskilliga myntpolletter. Här saknar man i första hand, utom myntpolletterna från 1628 och 1639, de jordrymningspolletter som brukades vid uppröjningen efter 1687 års svåra ras (S, s. 170: 1, 2).

Ännu bättre representerad är den rika pollettfloran från Avesta. Äldst är en kolpollett av mässing med Markus Kocks initialer och myntmästarmärke, vilket daterar den till tiden 1641—1657.[8] Yngst är en pollett av koppar, som »allt från 1777 och till närvarande tid begagnats för hvarje kolstig, som passerar bruksporten», skriver Stiernstedt 1872 (S, s. 32: 62). Mellan dessa ligger en mängd polletter, utlämnade vid leveranser av kol, ved eller kalk (till tegelbruket), vid forsling av kratskoppar och sand, vid invägning av gårkoppar och myntplåtar, vid sågning på brukets såg, för dagsverken av olika slag och för passage av älvbron eller bruksporten.

Det skulle här föra för långt att redogöra närmare för den mängd av bruk, lantgods och enstaka fabriker, som ytterligare finns representerade i samlingen. Eftersom den i sin helhet ännu inte är katalogiserad, kan det dock anses berättigat att här bifoga en lista över dessa. Drygt hälften av samlingen består av nyare polletter, använda för de mest skiftande ändamål. Om dessa säger Stiernstedt 1872: »Dessa nutidens polletter, hvilka genom sin talrikhet och tröttande enformighet ega ett emot de äldre jemförelsevis ringare interesse . . .»[9] Att dessa här har lämnats utan avseende får inte tolkas som en obetingad uppslutning bakom dessa Stiernstedts citerade ord.

Preliminär lista över gruvor, bruk, lantgods etc., representerade i den Bernströmska pollettsamlingen

Adelsnäs, Andrarum, Avesta, Bispberg, Bjurfors, Björnhyttan, Björsjö, Bockhammar, Borgvik, Borkhult, Boxholm, Bäckhammar, Dannemora, Degerfors i Norrbotten, Domsjö, Eckersholm, Edsbro, Edsken, Ekeby, Ekolsund, Finnbo, Finspång, Fors, Forsmark, Forsnäs, Forssjö, Fredshammar, Furudal, Färna, Galtström, Garpenberg, Gimo, Gisslarbo, Gyllenfors, Gysinge, Hagge, Hammarby, Harg, Harnäs, Hedensberg, Hedvigsfors, Hellfors, St. Herrestad, Hofors, Hovdala, Hyttö, Höganäs, Högfors, Hörle, Hörningsholm, Ickholm, Iggesund, Kallmora, Karlholm, Kilafors, Kloster, Korså, Kratte, Kronovall, Kungsfors, Köpings mek. verkstad, Larsbo, Laxsjö, Lidköpings tändsticksfabrik, Limå, Lindholm, Långvind, Länna, Lövsta, Lövås, Moviken, Malmö (Kockums), Nackanäs, Nianfors, Nissafors, Nisshyttan, Noraå, Norrköpings mässingsbruk, Ortala, Ovesholm, Persberg, Ramnäs, Reijmyre glasbruk, Riddarhyttan, Sala, Sandviken, Segersta, Seglingsberg, Skebo, Skinnskatteberg, Skogen, Skärblacka, Sperlingsholm, Stenhamra, Steninge, Stjärnsund, Stora Kopparberg, Storberg, Ström, Strömbacka, Strömsberg, Svanå, Svappavaara, Sävenäs, Söderfors, Tidaholm (Vulcans tändsticksfabrik), Tolvfors, Torsby, Tors-

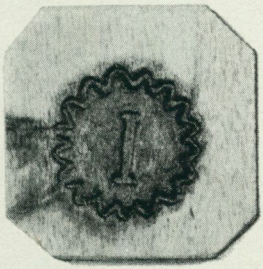
Eies:
Den Bernströmska pollettsamlingen

hag, Trummelsberg, Tysslinge, Ullfors, Urfors, Vattholma, Vedevåg, Vigelsbo, Vikens skeppsvarv, Vikingsberg, Vikmanshyttan, Åby, Åg, Åkers styckebruk, Åkerby, Åminne, Åtvidaberg, Älvkarleby, Älvkarleö, Österbybruk.

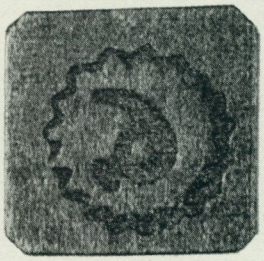
Hittills opublicerade polletter ur den Bernströmska samlingen

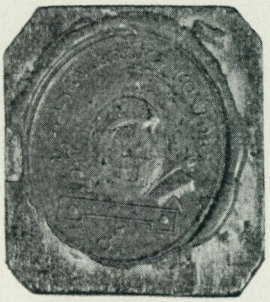
1. Boxholm, Östergötland. Oviss användning. Koppar. Kvadratisk med avklippta hörn. 22 mm. Instämplad. Åtsidan: B[b] 6. Frånsidan: slät.
   Anm. Vid Boxholm är den första stångjärnshammaren i drift 1754. Från 1782 heter anläggningen Boxholms järnbruk. Bruket ingår nu i Iggesundskoncernen. Det driver järnverk, kraftverk, träindustri, skogsbruk och jordbruk. Polletten anges på kataloglappen ha använts vid Boxholms bruk. B[b] överensstämmer med brukets huvudstämpel för stångjärn och järnmanufaktur. Denna stämpel blev fastställd 1782. Polletten avser möjligen leverans av sex tunnor kol.

2. Rånäs, Uppland. 1 tunna kol. Trä. Kvadratisk med avklippta hörn. 32×31 mm. Instämplad med brännjärn. Åtsidan: 1 inom cirkelformad sicksacklinje. Frånsidan: slät.
3. Rånäs. 2 tunnor kol. 31×32 mm. Lik nr 2 men med siffran 2.
4. Rånäs. 4 tunnor kol. 31×31 mm. Lik nr 2 men med siffran 4.

5. Rånäs. 6(?) tunnor kol. 31×31 mm. Lik nr 2 men siffran en spegelvänd sexa (?) följd av punkt.
6. Rånäs. 8 tunnor kol. 31×31 mm. Lik nr 2 men med siffran 8.
7. Rånäs. 9(?) tunnor kol. 31×31 mm. Lik nr 2 men siffran en spegelvänd nia (?).

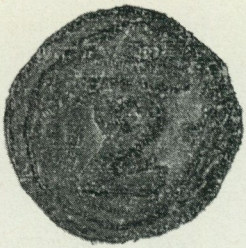
8. Rånäs. 1 läst kol. Trä med sigillavtryck i rött lack. Träplattan rektangulär med avklippta hörn. 37×32 mm. Åtsidan: sigillavtryck, stående oval, texten RÅNÄS BRUKS CONTOR beskrivande en halvcirkel upptill, därunder på ett podium, i mitten stående oval med versalen G och krönt av en fågel, till vänster hermesstav, städ(?) och smidestång, till höger fackla och blåsbälg(?), nedtill under podiet symbolen för järn; dubbel slät kant; allt i upphöjd relief. Frånsidan: slät.

Eles:
Den Bernströmska pollettsamlingen

Anm. Rånäs bruk i Fasterna socken har sina privilegier från 1774. Hör till Gimo bruk. Driften nedlagd i början av 1900-talet. Polletterna från Rånäs, nr 2—8, återfinns inte i lappkatalogen. Vid polletternas plats i skåpet ligger ett papper med följande osignerade och odaterade anteckning: »Rånäs. Lack å träd = 1 läst kol/ Träpolletter = tunnor kol/Bleckpollett större = 1 f. ved/mindre = ½ f. ved». Bleckpolletterna är upptagna i Stiernstedts tillägg (NM IV). Bägge varianterna finns i samlingen, den större dessutom i ett exemplar med avklippta hörn. I NM IV anges de motsvara 1 resp. ½ stavrum ved. Gruvved och kolningsved mättes i allmänhet i stavrum. Man är därför benägen att ge företräde åt uppgiften i NM IV framför anteckningen om vedfamnar. Både vedfamnen och stavrummet har varierat i storlek beroende på lokala variationer hos alnen, vilken är bägges utgångsmått. Stavrummet är i allmänhet betydligt större än vedfamnen. Det håller ca 6 m^3, ibland ännu mera, medan famnen håller ca 2,36 m^3 (landsbygd) resp. ca 3,15 m^3 (stad). Sam Owen Jansson nämner dock i sin Måttordbok att stavrummet i Falun enligt bestämmelser 1649 motsvarar den mindre vedfamnen.

9. Vällnora, Uppland. Oviss användning. Näver. Diam. 22 mm. Instämplad och ifärgad. Åtsida: 17, t. v. och t. h. om numret en punkt. Frånsidan: slät.
10. Vällnora. Oviss användning. Läder. Två ex. Diam. 27—29 mm resp.

29—30 mm. Instämplad. Åtsidan: ½, räfflad kant. Frånsidan: slät.

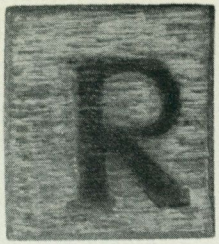
11. Vällnora. Oviss användning. Två ex. Lik nr 10. Diam. 25—26 mm. Åtsidan: 2.

12. Vällnora. Oviss användning. Lik nr 10. Diam. 30—32 mm. Åtsidan: 12.
13. Vällnora. Oviss användning. Lik nr 10. Diam. 33—35 mm. Åtsidan: 18.
14. Vällnora. Oviss användning. Järnbleck. Oregelbundet åttkantig. Diam. 36—37 mm. Instämplad. Åtsidan: 12, räfflad kant. Frånsidan: slät.

15. Vällnora. Oviss användning. Lik nr 14. Diam. 40—41 mm. Åtsidan: 18.

16. Vällnora. Oviss användning. Trä. Rektangulär. 30×26 mm. Instämplad med brännjärn. Åtsidan: R. Frånsidan: slät.
Anm. Vällnora i Knutby socken kommer 1733 under Gimo. Hammaren läggs troligen ned då, i varje fall före 1750. Masugnen är i drift till ca 1900. Sedan Rånäs tillkommit, transporteras troligen tackjärnet från Vällnora dit för bearbetning. Vid polletternas plats i skåpet anger en etikett, att de använts vid Vällnora masugn. Några uppgifter om deras användning finns annars inte, och de är ej medtagna i lappkatalogen. De kan inte återfinnas i pollettregistret i NM XII. Hos Stiernstedt 1872, NM IV och NM XII finns över huvud inga Vällnorapolletter upptagna. Uppgiften om Vällnora bestyrks av att i Kungl. Myntkabinettet förvaras en uppsättning likadana polletter, inv. nr 10.191, som enligt kataloguppgift är från Vällnora. Där finns alla ovan nämnda Vällnorapolletter utom nr 14. Dessutom finns där polletter lika nr 10—13 men med siffrorna 1, 3, 6 och 16.
17. Jönköping. Tiggarpollett. Koppar eller brons. Med ögla. Gjuten. Diam. 33—34 mm. Liksidig. Texten IÖNKIÖPINGS STADSFATTI(GA? — de sista bokstäverna otydliga) beskrivande en halvcirkel upptill, i mittfältet en åt höger knäböjande figur, hållande en tiggarskål eller tiggarpåse, t. v. om figuren krycka(-or?), t. v. resp. t. h. om figurens huvud NO och

39, numret instämplat, i övrigt upphöjd relief.

Anm. I Kungl. Myntkabinettet förvaras två likadana polletter. Öglorna saknas, troligen bortbrutna. De bär de instämplade numren 9 resp. 63.

18. Lidköping. Oviss användning. Koppar. 2 ex. Rektangulär med avklippta hörn. 14×22 mm resp. 17×18 mm. Åtsidan: instämplat i liggande oval med upphöjd text X./L.F.S.; senare instämplat 1 LBB. Frånsidan slät.

19. Lidköping. Oviss användning. 2 ex. Lik nr 18. 17×28 mm. Åtsidan: instämplat i liggande oval med upphöjd text XX./L.F.S.; senare instämplat 3 LBB. Frånsidan slät.
Anm. Enligt anteckning vid polletternas plats har de ursprungligen använts av Lidköpings fattigvårdsstyrelse. Därefter har polletterna övertagits av Lidköpings bryggeribolag och därvid överstämplats med siffran och LBB. Pollett nr 18 har då avsett »1 kanna». Några ytterligare uppgifter om deras användning har inte framkommit.

[1] Axel Wahlstedt, Andreas Bernström (minnesruna). Numismatiska meddelanden 25.

[2] Standardverket om svenska polletter är A. W. Stiernstedt. Beskrifning öfver svenska kopparmynt och polletter 2, 1872, med tillägg i Numismatiska meddelanden IV, 1877 (av Stiernstedt) och XII, 1890 (av W. Th. Strokirk). Hänvisningar till de i dessa arbeten beskrivna och numrerade polletterna har i denna uppsats skett med en siffra föregången av S, NM IV eller NM XII och sidohänvisning. Svensk kopparmyntsbibliografi av Nils Ludvig Rasmusson, ingående i 1965 års upplaga av Ulla S. Linder-Welins Svensk koppar och kopparmyntning, upptar även övrig litteratur om svenska polletter. Ytterligare två uppsatser har framkommit, nämligen Messingsbrukens polletter (osignerad) i NM XIV och Några anteckningar om polletter (J. O. W.) i NM XV. Förf. har uppmärksammats på dessa av köpman Bengt Bernström, Djursholm, vilket härmed tacksamt erkännes.

[3] Erik Holmkvist, Bergslagens hyttspråk, 1945, s. 73.

[4] Stiernstedt a.a., 1872, s. 6.

[5] Sigurd Erixon, Skultuna bruks historia 1: 1, 1921, s. 280 f.

[6] Numismatiska meddelanden IV, s. 37.

[7] P. Norberg & L. O. Lagerqvist, Polletter vid Sala silvergruva, i Daedalus 1955.

[8] Ulla S. Linder-Welin, Svensk koppar och kopparmyntning, 1965, s. 59.

[9] Stiernstedt a.a., 1872, s. 6 f.

SUMMARY

From the Bernström Collection of Token Money in the Nordiska Museet

From the 17th century up to the end of the 19th century it was customary at mines and manufacturing estates in the Central Swedish mining districts to pay for supplies of firewood and coal, the conveyance of ore etc. in »token money». These means of payment were imprinted or stamped on birch-bark, leather, wood, sheet-iron, brass or copper. They represented payment for a certain quantity or for work output. Usually they were cashed at the Office of the works at the current value of money. If the works owned a shop, it was customary for the token money to function there as cash. There also still exist specimens of token money which were intended to function as coinage on the spot. The most extensive issue of these money tokens was produced at Stora Kopparbergs Bergslag, starting already in the year 1628 and subsequently in instalments up to the end of the 18th century. In the course of the 19th cent. several agricultural estates also began to pay for day's work and piece-work in token money. During the latter half of the 19th century there appeared in the towns an abundant variety of money tokens to pay for all sorts of outlays: restaurant and shop tokens, public baths and shaving-saloon tokens, travel tokens, etc.

There is in the Nordic Museum a large collection of token money presented to it in 1916 by A. Bernström and comprising well over five thousand pieces of Swedish token money. The essay gives a brief presentation of this collection which undoubtedly offers a representative account of the issue of token money in Sweden. By way of conclusion there are illustrated in it a number of pieces of token currency that have not been mentioned earlier in literature.

Märta Claréus

Fotografering av vit damast

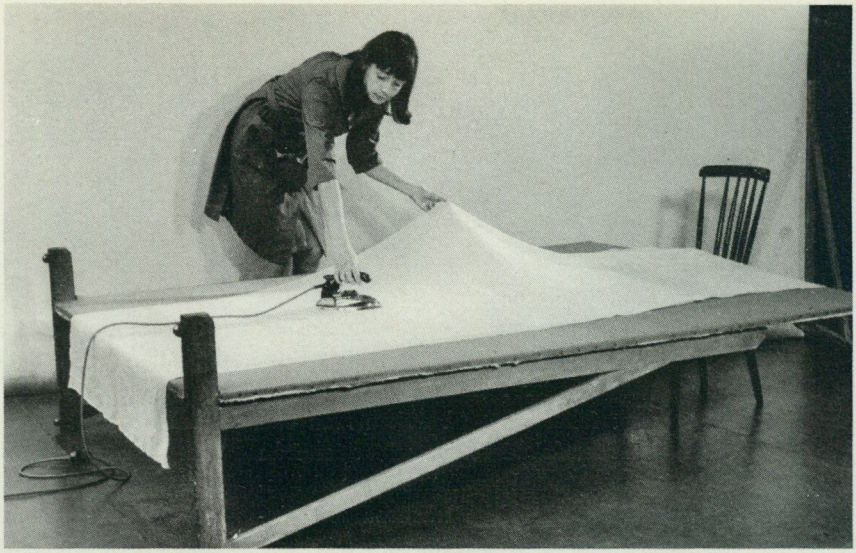
Damastdukarnas mönster bygger på en kontrast mellan varp- och inslagseffekt. Skiftningarna på helvita damastvävnader framträder klarast, när ljuset faller snett på duken från ena sidan och åskådaren betraktar den från den andra. Då uppfattas de med ljusstrålarna parallella trådarna som ljusare och de vinkelräta som mörkare. Om man vill fotografera en damastduk så att mönstret framträder tydligt, måste man förfara på ett speciellt sätt. Härnedan beskrives den metod som i många år tillämpats vid Nordiska museet.

Med några fina knappnålar fästes duken på en fond som kan bestå av en wallboardskiva, gärna på fot. Skivan är överklädd med en tunn strykfilt och däröver med ett mellangrått, väl spänt bomullstyg. Ett svart bakgrundstyg kan synas igenom tunnslitna dukar och är därför olämpligt. Fonden bör vara väl tilltagen, så att även en större duk ryms. Det förekommer dock ofta dukar med upprepningsmönster, och då kan det från studiesynpunkt vara tillräckligt att fotografera en dryg mönsterrapport. Mindre dukar och servetter tas hela. En stor duk med en mönsterrapport på närmare tre meter måste fotograferas med två tagningar, varefter man gör en reproduktionsfotografering av den sammansatta bilden.

De ljusare och mörkare partierna på en damastduk varierar alltefter dess förhållande till ljuskällan. I ett läge framträder mönstret ljust och bottnen mörk och i ett annat läge tvärtom. Ett ljust mönster på mörk botten ger det vackraste helhetsintrycket. Duken bör alltså placeras så, att de trådar som gör mönstereffekten kommer i samma riktning som ljusstrålarna.

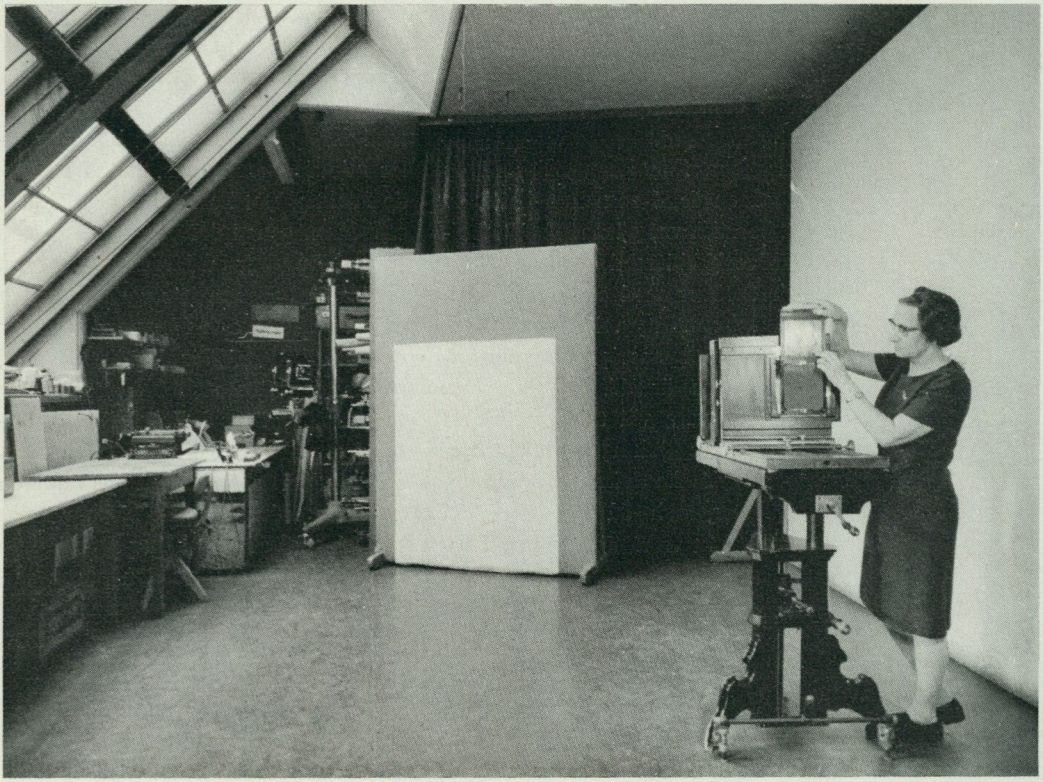
När duken är fästad i rätt läge, begagnar man fonden som strykbord. Dukar som under århundraden använts och genomgått åtskilliga tvättar med åtföljande mangling blir mer eller mindre sneddragna. Dessa störande felaktigheter korrigerar man lättast, om man genomdränker duken med vatten. Den blir då lätthanterlig. Man tar bort nålarna, slätar varligt till den med händerna och rättar till sömmar och ytterkanter. När den är halvtorr, strykes den. Som skydd lägger man ett tunt molltyg över duken. Därefter fästes den på nytt med nålar. Genom att strykningen sker direkt på fonden kommer duken att lätt häfta vid sitt underlag, så att den håller sig slät. Om man däremot stryker den på en särskild strykbräda, innan man fäster den vid fonden, finner man ganska snart, hur svårt det är att få den riktigt slät. Det uppstår lätt luftblåsor, som kan se obetydliga ut på duken men som framträder mycket tydligt på bilden.

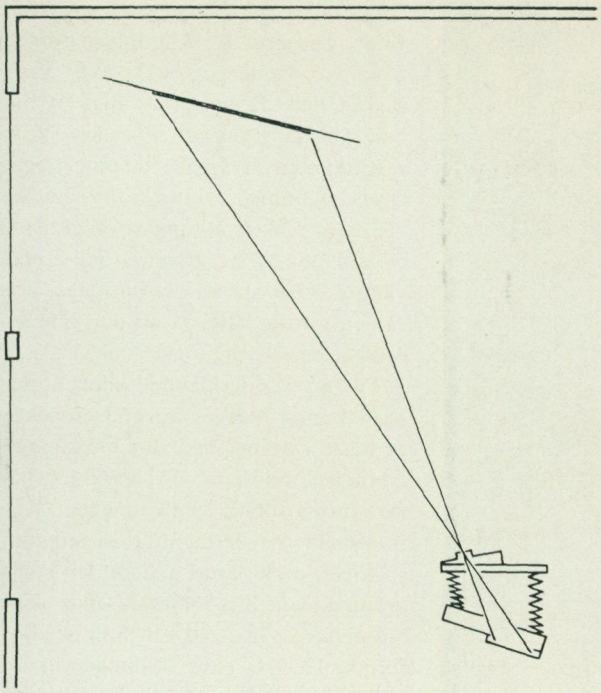
Claréus:
Fotografering
av vit damast

1. Duken ligger vid strykningen direkt på fonden och är täckt av ett tunt skyddstyg.

2. Damastfotografering i Nordiska museets ateljé.

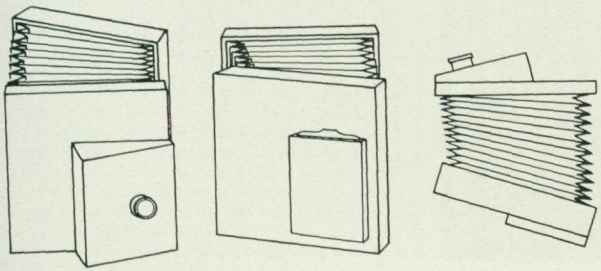
3. Skiss över kamerans och fondens uppställning.

Fonden bör placeras så, att det infallande ljuset träffar duken litet snett från sidan. Dagsljuset ger den jämnaste fördelningen och är därför avgjort bäst för denna typ av fotografering. Genom att man av olika anledningar måste utföra fotograferingen inomhus uppstår dock alltid en viss skillnad i ljusstyrka på motivet, särskilt märkbar på det kontrastrika negativmaterial, som måste användas i dessa sammanhang. Ju mer man vill förstärka kontrasten mellan mönster och botten, desto större blir skillnaden i ljusfördelning. En utjämning kan ske vid kopieringen.

Skulle man tvingas använda lampor, blir skillnaden i belysning på dukens främre och bakre delar ännu mera märkbar, eftersom ljusstyrkan avtar med kvadraten på avståndet från belysningskällan till föremålet. Vill man försöka efterlikna dagsljuset med dess spridning, krävs det en stark ljuskälla på långt avstånd från duken. Konstljus vid damastfotografering kan ej rekommenderas annat än vid små detaljåtergivningar.

Damastdukens mönster syns tydligt först i sned vinkel, c:a 45 grader, varför den måste fotograferas snett framifrån. Man vill emellertid inte se duken i snett perspektiv på bilden. Därför måste det restitueras, vilket sker i kameran vid fotograferingen.

4. En gammal ateljékamera, ombyggd för damastfotografering, t. v. framsidan med snedställt objektiv, i mitten baksidan med kassetten placerad åt ena sidan, t. h. översidan visande bälgens vridning.

Den förskjutning och snedställning av objektiv och bakstycke, som finns på kameror i allmänhet, räcker inte i detta sammanhang. Vid damastfotografering i Nordiska museet användes en gammaldags bälgkamera av trä i format 24×30 cm. Den har försetts med lämplig frontbräda för objektivet. Eftersom kameran har så stort format

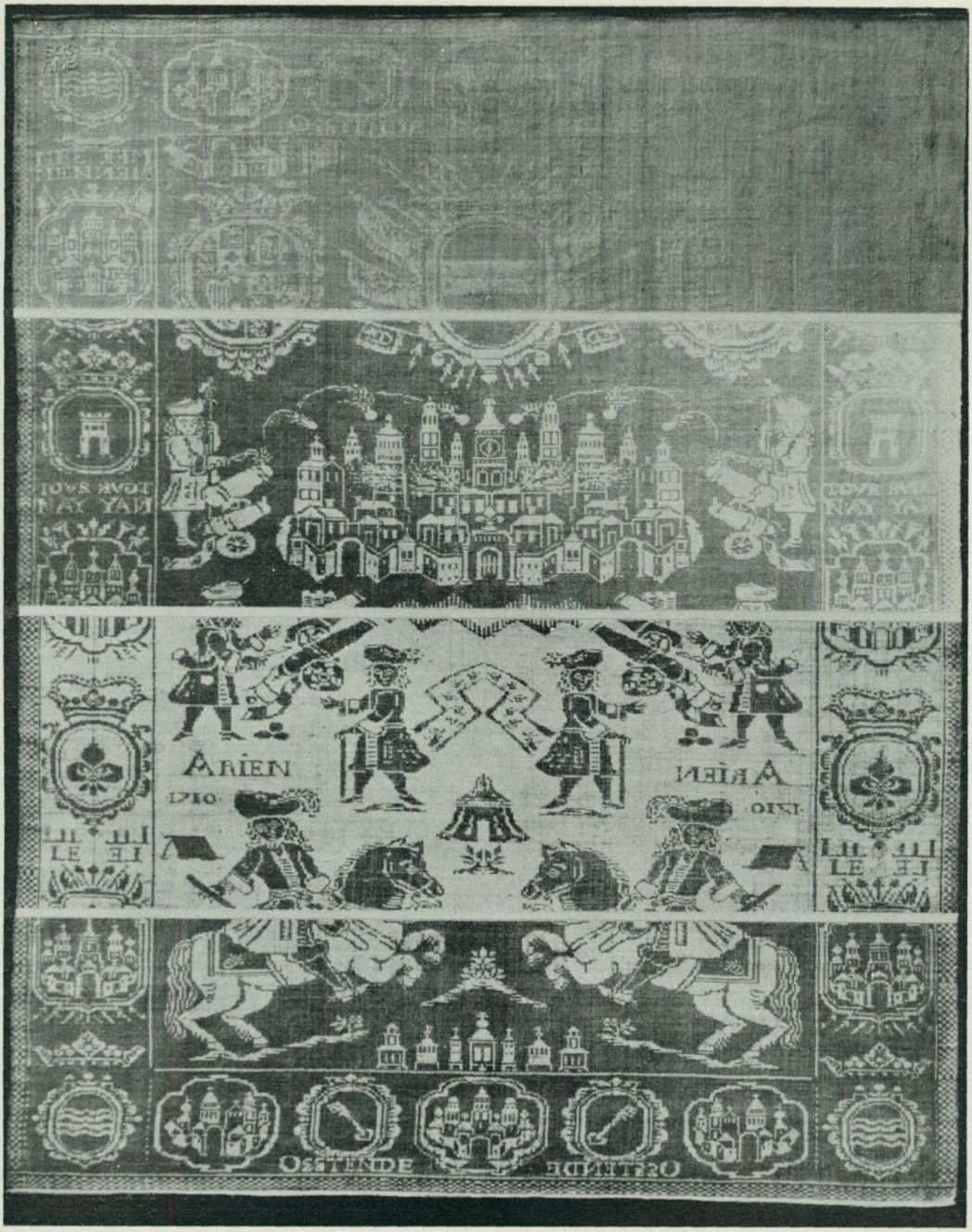
a.

och endast 12×16-negativ utnyttjas, finns en stor förskjutningsmöjlighet även vid kamerans bakstycke. Visirskivan kan då placeras långt ut mot bakstyckets ytterkant. För den starka restitutionen är emellertid inte objektivets flyttning i sidled tillfyllest. En viss liten vinkelställning av objektivet i förhållande till negativet är också nödvändig. Den starka restitutionen kräver en rymlig bälg, så att den inte avmaskar negativet.

För att så fina detaljer som möjligt skall kunna återges används objektiv av bästa kvalitet med stor bländningsmöjlighet, minst 64. Brännvidden bör vara minst dubbla bilddiagonalen. Restitutionen av det starka negativperspektivet underlättas genom den långa brännvidden. Ett objektiv med kort brännvidd, t. ex. 20 cm till negativformat 12×16, ökar skillnaden i storlek mellan dukens främre och bortre sida, varför en god restitution vid kort brännvidd är omöjlig.

På grund av de anordningar, som är nödvändiga för restitutionen, finner man på visirskivan ett ovanligt stort oskärpeområde. Det krävs en stark nedbländning för att täcka detta

5—6. Servett av vit linnedamast, 80×95 cm. troligen vävd i Flandern under 1700-talets förra del. Nord. mus. 111.238. Servetten är fotograferad på olika sätt: a. med vanlig kamera från sidan, b. med vanlig kamera rakt framifrån, c. med specialbyggd kamera från sidan men utan utjämning vid kopieringen, d. med tygets inslagstrådar vinkelräta mot ljuskällan, så att mönstret framträder mörkt mot ljus botten, e. på det i uppsatsen rekommenderade sättet. På grund av de fina ljuskontrasterna kommer den gråa fonden att stå svart.

b.

c.

d.

7. Servett av vit linnedamast, Vadstena 1823. Privat ägo.

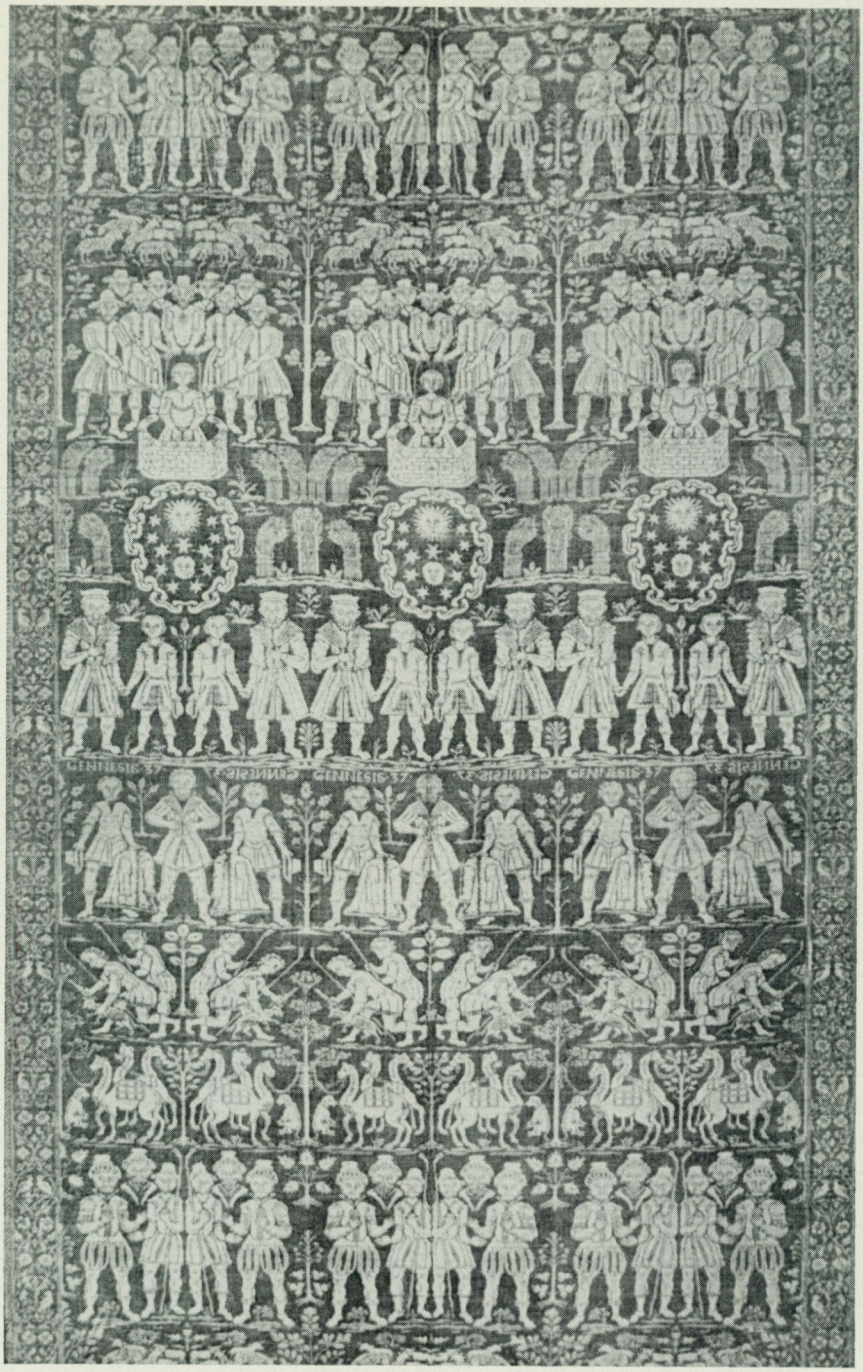
område. Inställningspunkten ligger alltid närmare främre skärpegränsen. Det kan också bli nödvändigt att utnyttja annan rörlighet vid kamerans bakstycke t. ex. horisontellt.

För att man lätt skall uppfatta mönstret på en vit damastduk är det nödvändigt att ge en överdriven kontrast mellan mönster och botten. Man använder ett kontrastrikt negativmaterial. Ett gammavärde av omkring 4 är rätt lämpligt. Eftersom gamla dukar ofta är gulnade eller har gula fläckar och det därför kan bli nödvändigt att filtrera bort dessa, bör negativen vara pankromatiska. Korrektionsfiltret bör vara gult eller rött, beroende på fläckarnas mörkhet.

Det har visat sig att en hårdarbetande framkallare och en relativt kort framkallningstid ger ett klart tecknat negativ.

Kontaktkopiering är det minst svåra förfaringssättet vid kopiering av damastnegativ. Är duken fotograferad i format 12×16, brukar en kontakt-

Claréus:
Fotografering
av vit damast

8. Duk av vit linnedamast med framställning av Josefs historia. Holland, 1600-talets mitt. 215×335 cm. Privat ägo.

kopia vara tillfyllest. Negativet har som tidigare nämnts en viss skillnad i täthet, som måste utjämnas på kopian. Bäst är att kopieringsapparaten endast har en lampa tänd, som då är placerad under den täta delen av negativet. Det kan ändå bli nödvändigt att med silkespapper skugga det tunnare partiet. Vill man göra en förstorad bild, sker skuggningen manuellt. Då kan det vara känsligare att avväga rätt.

Önskar man för utställningsändamål göra förstoringar i meterformat, reproducerar man lämpligen en färdigutjämnad kontaktkopia, varefter man gör förstoringen av reproduktionsnegativet.

SUMMARY

Damask Photography

The pattern of damask linen for tablecloths etc. is based on a contrast between warp and woof effect, which is clearly observable only at certain visual angles. If it is desired to photograph a damask cloth so that the pattern stands out clearly, it is necessary to proceed in a specific way. The method described here has been applied at the Nordic Museum for many years.

The cloth is mounted on a vertical base and is then ironed, the base being used as an ironing-board. Seeing that the pattern is clearly visible only from the side, the cloth must be photographed at a very oblique angle; on the other hand, in the photograph the intention is to view the cloth from straight in front, so that the picture must be reprocessed. This is done in the camera in conjunction with the taking of the photograph.

For photographing damask at the Nordic Museum an old repaired bellows-camera, dimensions 24×30 centimetres, is used. The lens is highly dislocated and somewhat twisted sideways. The box containing the film (size 12×16 centimetres) is placed as far to the side as possible at the rear of the camera.

In order to bring out clearly the contrasts in the white cloth pattern it is necessary to use a deep-impression film. It should be panchromatic, since old cloth often turns yellow or shows yellow spots. It may sometimes be necessary to use a yellow filtering medium. The film is best developed in a hard developer with a relatively short developing period.

As a source of light when taking these photographs, daylight is the only reliable one. Electric lamps give far too much inequality in the illumination. Under any circumstances it is essential in the copying process to compensate for the difference in the opacity of the negative.

John Granlund

Om nyttan av att inrätta undersökningsstationer

Avsikten med denna framställning är att diskutera nyttan av ett handlingsschema för en ny insamling av kulturhistoriska data, som kompletterar den insamlingsverksamhet som Nordiska museet länge har bedrivit. Förslaget går ut på att inrätta fyra à fem undersökningsstationer i vårt land, i vilka museet kunde få goda kontakter och varaktiga förbindelser med många olika människor bland befolkningen, styrande och styrda. Med deras hjälp skulle det vara möjligt att dels kontinuerligt följa utvecklingen av några av industrialismens samhällen från låt oss säga år 1900 och ett gott stycke in på 1970-talet, dels analysera en rad samhälls- och kulturproblem, som hör samman med industrialiseringen och urbaniseringen. Djupundersökningar av denna art skulle ge ett gott material åt den följande forskningen. Den kontinuerliga registreringen år efter år från och med 1968 av samhälls- och kulturförändringar under denna tid skulle åvila K. U., dvs. avdelningen för Kulturhistoriska undersökningar på Nordiska museet, och till en del utföras med biträde av dem som utbildas på Institutet för folklivsforskning till folklivs- och kulturforskare. Inhämtade data av värdefullt, efter enhetliga synpunkter insamlat primärmaterial i ord och bild skulle hållas tillgängliga i museet.

En teoretisk motivering för att upprätta dessa undersökningsstationer vill jag försöka ge i det följande, men uppgiften är komplicerad. Den insamling som koncentreras till de föreslagna stationerna är avsedd att vara ett led i pågående samhällsforskning, och denna forskning är ingen exakt vetenskap. Den bedrives av vetenskapsmän, som inte är överens vare sig om kulturbegrepp, forskningsmål eller metodik. Det finns forskare, som med viss rätt hävdar, att vi för ögonblicket överhuvud inte har någon brukbar teori att arbeta efter. Skulle vi emellertid för den skull sluta fältarbeta, lämnade vi svårfyllda luckor åt våra efterkommande. Jag vill därför försöka motivera den nya insamlingsaktionen genom att till en början diskutera den på ett praktiskt plan och därefter komma åter till det teoretiska planet. Men först vill jag nämna några ord om insamlingsarbetets historiska förutsättningar.

Nordiska museet erhöll jämte folkmåls- och folkminnesarkiven i landet lotterimedel för insamling av kulturhistoriska data och folkminnen första gången 1926. Man utlovade forskningar gällande »det svenska folkets liv, sådant det framträder i dess materiella odling, i dess föreställningsvärld och i de olika bygdemålen». Med hjälp av lotterimedlen organiserades

inom museet två undersökningsbyråer, Etnologiska undersökningen och de s. k. högreståndsundersökningarna.

Efter cirka tio år kunde ett nästan fantastiskt insamlingsresultat redovisas i åskådlig form på en utställning i Liljevalchs konsthall, betitlad Hem och arbete, 4/1—2/2 1936. Materialet var insamlat på två sätt, dels genom frågelistor rörande vissa temata, dels genom utsända stipendiater och fältforskare.

Lotterimedlen upphörde 1938 men ersattes i viss mån av statliga anslag, och Nordiska museet började att konsolidera sina nya forskningsavdelningar.

Några år efter det att Nordiska museet erhållit lotterimedel utkom första volymen i Nordiska museets Handlingar. I denna serie publicerades bearbetningar av det insamlade materialet. Den omfattar nu en väldig svit av volymer vid sidan av de uppsatser och artiklar, som influtit i Nordiska museets och Skansens årsbok Fataburen och annorstädes.

Målet var att man skulle taga vara på den vikande traditionen för att teckna bilder av en svunnen tid. Målsättningen kompletterades längre fram med tanken, att det var nödvändigt att hålla ett öga även på sådana omvälvande nyheter i samhället, som såg ut att ha kommit för att stanna. Konkret uttryckt: hela insamlings- och forskningsverksamheten, som organiserades 1926, rörde den preindustriella epoken och sådana företeelser i kulturlivet, som ännu år 1900 och senare huvudsakligen hörde hemma inom preindustriell tid. I detta avseende var museet på samma linje som motsvarande forskning i Europa. Jfr t. ex. Notes and Queries on Anthropology, London 1874 (6th ed. 1951), samt M. Maget: Guide d'étude directe des comportements culturels, Paris 1953, för att bara nämna två exempel.

Denna insamling minskade på grund av bristande medel och andra svårigheter under andra världskriget och inskränktes i mycket stor utsträckning under 1950-talet. På 1960-talet har insamlingen fungerat praktiskt taget endast genom undersökningar på enstaka punkter, till vilka små medel i regel erhållits för varje tillfälle från olika fonder eller enskilda och med 29.000 kr. per år i statsbidrag.

Nordiska museet, som är en riksinstitution, får ej låta denna verksamhet krympa på detta sätt och löpa risken att tyna bort, dvs. låta en av sina viktigaste nyorganiserade avdelningar vara beroende av tillfälliga initiativ. Omläggningen av museets avdelningar är organisatoriskt genomförd, och insamlingar och utställningar i anslutning till den nya organisationen pågår. Omläggningen har inneburit, att man slopat de två tidigare huvudavdelningarna »Allmoge» och »Högre stånd», den förra illustrerad med föremål ur böndernas och överhuvud taget den gamla landsbygdens bostads- och arbetsmiljöer, den senare, »Högreståndsavdelningen», illustrerande i väsentliga drag herrgårdens och stadens bostadsförhållanden och dräktskick, borgarnas skrån och gillen m. m.

Denna nu övergivna uppdelning var för Artur Hazelius självfallen. Han började sin insamling och grundade Nordiska museet knappt tio år efter ståndsrepresentationens fall 1866. När minnena från den svunna epoken skulle bevaras och ordnas, var det naturligt att tänka de fyra stånden såsom

representanter vart och ett för sitt kulturarbete. Hans Nordiska museum skulle visa denna kulturens arbetsfördelning.

En livgivande teori om arbetsfördelningen i samhället utgick från Émile Durkheim. Han härledde ur arbetsfördelningen begreppen mekanisk och organisk solidaritet. Det förra karakteriserar ett samfund eller en gemenskap oberoende av andra, vars medlemmar växer upp under förhållanden, som är så likformiga att deras medvetanden är »konkreta, lika och stabila», ett samhälle, där alla generationer är närvarande och delar samma attityder och värderingar. Det senare, organisk solidaritet, karakteriserar ett samfund beroende av andra samfund och av sin egen arbetsfördelning, som är sammansatt. Termen organisk är vald med tanke på en integrering som är betingad av olikheter, ömsesidigt beroende och ömsesidig nytta liksom relationerna mellan två delar i en maskin. I och med att dessa begrepp överfördes från samhällssidan till kultursidan, erhöll vi begreppen folkkultur kontra urban kultur, begrepp som sedan blivit gängse. 1951 introducerade Sigurd Erixon detta antitetiska tänkande med termerna »folklig kultur» kontra »mobil kultur» i tanke att därmed vinna ett metodiskt hjälpmedel.

Det är tänkbart att man hädanefter, då man sysslar med industrialismens samhälle, kommer att arbeta med andra vetenskapliga begrepp för att urskilja olika samfundstyper på vägen mot det hägrande service-samhället. Svenska samhällsforskare har emellertid alltjämt i sin metodik bevarat motsättningen »mekanisk kontra organisk solidaritet» eller med Ferdinand Tönnies' ord Gemeinschaft—Gesellschaft. På grundval av detta motsatspar har Torgny Segerstedt lanserat begreppen »slutna grupper», vilka man föds till eller hör till på ett mera intimt sätt, och »öppna grupper», moderna gruppbildningar, som man frivilligt ansluter sig till och lämnar efter relativt fritt val.

Statens historiska museum bevakar de förhistoriska perioderna och medeltiden. Nordiska museet har på sin lott »den nyare tiden», som enligt nutida konventioner börjar med Gustav Vasa. Man skulle ju kunna tänka sig att låta denna epok, »den nyare tiden», sluta med ståndsrepresentationens upphävande och industrialismens begynnelse c:a 1870. Denna 300-åriga epok är ingalunda utforskad. Den har ännu ingen samlad kulturhistoria, det finns ingen slutgiltig värdering av de olika ståndens kulturella insatser. Här finns mycket att göra för många forskare under lång tid framåt. Jag menar att man skulle kunna tänka sig, att Nordiska museet begränsade sin verksamhet till denna epok.

Sannolikt skulle emellertid ett beslut om en sådan begränsning inte vara lyckligt. Varje indelning av historien är en abstraktion. Timmarna och dagarna hejdas inte av epokgränser, ett människoliv har sina egna epoker, som inte alltid sammanfaller med historiens. Det finns ingen hållbar motivering för att museet skulle sluta som ett monument över miljoner minnen från de fyra ståndens tid före 1870, med en viss efterklangsperiod. Museer i modern mening är en produkt av nutidens civilisation. Som institutioner är de ett halvt årtusende senare än den västeuropeiska vetenskapens tillkomst. I

Sverige har inte bara Nordiska museet utan praktiskt taget alla landsortsmuseer tillkommit under industrialismens epok som ett slags hemort för minnen i första hand från de närmast föregående generationernas levnadssätt. Numera anses ett museum vara en lika nödvändig ingrediens i en storstad som skolor och ämbetsverk.

Ett museum kan knappast radikalt frångå de betingelser eller förutsättningar, under vilka det tillkommit. Det betyder, att dess publik har önskat och väl alltid — ceteris paribus — kommer att önska en viss distans mellan vad de ser på ett kulturhistoriskt museum och det liv de lever och de miljöer de lever i. Jag tror att det är viktigt av psykologiska skäl att hålla fast vid den distansen. Min erfarenhet är, att människor lockas till Nordiska museet inte bara av pedagogiska och intellektuella skäl utan även — och kanske mer — av emotionella skäl. Och detta talar bl. a. avgjort för att museet måste följa den linje som dess nuvarande styresman, Hans Hansson, hävdar med en Catos envishet, nämligen att museet måste få möjligheter att insamla material, som belyser industrialismens tidsålder från c:a 1870 och framåt, dvs. i insamlingen taga vid, där Artur Hazelius slutade.

Och nu är jag framme vid det som jag avsåg skulle utgöra ämnet för mitt bidrag. Lika angelägen som Artur Hazelius var att uppteckningar och undersökningar skulle följa insamlingen av föremål från ståndssamhällets dagar, lika nödvändigt är det, att en insamling av minnen från industrialismens epok 1870 och framåt åtföljes av en motsvarande insamling av data i ord och bild, dvs. uppteckningar, ritningar och foton, belysande inte bara epokens kulturprodukter, liv och arbete utan kanske i första hand de kunskaper och värderingar som utmärker olika kategorier i våra samhällen. Den forskning, som tidigare beledsagat insamling av föremål och andra data fram till låt oss säga år 1900, har varit inriktad på befolkningen i hela Sverige. De geologiskt, geografiskt, historiskt och språkligt särpräglade landsdelarna har indelats i »kulturprovinser», var och en med sina karakteristiska kulturelement, härstammande från en kultur, vars relikter bringats i dagen.

Jag tror inte det är nödvändigt att fortsätta på den linjen i större utsträckning än vad nödig komplettering kräver. Industrialismens epok har verkat utjämnande. Det betyder inte, att vi inte i dag och i morgon skulle kunna finna och gripa oss an med en bygd, som erbjuder ett alldeles speciellt intresse från samhälls- och kultursynpunkt. Med utjämnande menar jag, att i centraldirigeringens och massproduktionens epok lämnas mindre utrymme för lokalkulturer och lokala specialiteter än tidigare. Kärnan i folklivsforskningen som vetenskap är att fastställa och registrera det allmängiltiga, det som slagit igenom, det människorna i genomsnitt valt, det som blivit tradition. Det exklusiva måste lämnas därhän. Jag tror att en sådan utjämning ägt rum till den grad att vi ej längre behöver räkna med kulturprovinser. Man kan emellertid inte vara säker. Västsverige, som länge räknats som en kulturprovins, skild från Östsverige, reagerar alltjämt på annat sätt än östra Sverige. Ett ekla-

tant exempel visade kommunalvalet 1966 (se Dagens Nyheters karta den 9 oktober 1966). Om emellertid tanken på utjämning är en hållbar hypotes, kan man som stöd åt en insamling av data från industrialismens tidsålder organisera en lokalforskning med andra utgångspunkter och andra mål än när man samlade data för att konstruera reliktområden.

När man konstruerade reliktområden, var undersökningarna riktade mot försvinnande kulturelement. De undersökningar jag nu föreslår skulle rikta sig mot dagens situation. Man har visserligen redan tidigare, som jag nämnde, jämsides med insamling av historiska data haft undersökningar riktade på företeelser, som håller på att vinna terräng, seder på väg att slå igenom. Man har efterhört, när det nya började som avlöste ett äldre beteende eller lade något nytt till en gammal sed.

Det är onödigt att närmare exemplifiera vad vi dagligen erfar, att en sak eller en metod som överges ersättes med något annat, att något försvinner helt utan att ersättas, och att nya saker och nya seder kommer in som tidigare varit helt okända.

Denna förändring har praktiskt taget ständigt observerats, och många uppteckningar bär vittne härom, men förändringen har inte tidigare varit undersökningens mål, utan målet har varit att fastställa traditionen, det från äldre släkten i arv överlämnade. Med andra ord, folklivsforskningen har från början valt den svårare för att inte säga svåraste uppgiften i all kultur- och samhällsforskning. Jag menar att vi bör hålla fast vid den men dessutom utvidga verksamheten, så att man systematiskt även inhämtar data om iakttagbara förändringar. Innebär denna utvidgning så mycket att vi ej skulle rå med den? Jag tror i varje fall, att det är av väsentlig betydelse att vi påtar oss den uppgiften. Vi finner ju att det som överlämnas i arv förkovras på olika sätt; vi finner emellertid lika ofta att motsatsen förekommer dvs. arvet förspilles. I båda fallen sker förändring, och det är denna förändring folklivsforskaren ser i fältet. Vi har knappast rätt att blunda inför den. Det är i denna situation som jag menar att inrättandet av ett antal undersökningsstationer vore värdefullt. Man skulle visserligen kunna tänka sig, att landsantikvarierna i varje län kunde åläggas att kontinuerligt följa kulturförändringarna. Jag tror emellertid inte att en sådan utvidgning av deras plikter är genomförbar eller ens lämplig.

De av mig föreslagna stationerna bör inrättas i Nordiska museets regi, och arbetskrafter kan hämtas ur deras led som läser ämnet nordisk och jämförande folklivsforskning och i stor utsträckning är blivande museimän. I ämnet krävs för att få 2 eller 3 betyg en viss tid av fältforskning. Det skulle vara önskvärt, att denna typ av fältforskning kunde verkställas så, att den kunde bli till verklig nytta genom en dirigerad samordning av de olika elevernas insatser. Detta nås bäst genom att eleverna tilldelas vissa arbetsuppgifter under en kort tid vid en viss station eller skall vi säga bas i landet. Sedan kunde lärjungen använda det av honom eller henne insamlade materialet för sin 2- eller 3-betygsuppsats, medan materialet självt lämnades till Nordiska museet.

Under augusti månad 1967 samlades ett trettiotal äldre studenter från fyra nordiska länder till ett fältseminarium i Jokkmokk. Syftet var inte bara att träna och diskutera insamlingsmetodik, utan man försökte också under fjorton dagars intensivt fältarbete skapa en bild av dagens näringsliv i en lappmarkskommun. Foto Poul Høst Moustgaard.

Nordiska museet skulle på det sätt som ovan skisserats få samlade undersökningar från just de upprättade stationernas områden, där också ortsmeddelare, dvs. lokala frågebesvarare, ständigt stod till förfogande. Varje elevs arbetsinsats skulle kunna komma till nytta. De samordnade insatserna skulle i sinom tid samlas och redigeras för publicering.

Dessa stationer eller baser som utgångspunkt för undersökningar är önskvärda av följande skäl:

1:o Nordiska museet får in material från samlade undersökningar inom de begränsade områden som stationerna är;

2:o dessa undersökningsstationer kommer att för framtiden få det största värde genom de kontinuerliga undersökningarna. Ju större och ju allsidigare de göres, desto större värde får de;

3:o eleverna ges möjlighet till det föreskrivna fältforskningsarbetet;

4:o samordningen ger eleven möjlighet att ägna sig åt sin egen uppgift genom att gå in i ett team.

Vid valet av dessa stationer ser jag främst följande bygdetyper lämpliga att eftersträva:

1:o en bygd som på grund av sin näring, sin industri eller genom statlig bedömning är destinerad att vara en »avtagande bygd»;

2:o en bygd som genom den nya kommunindelningen och statligt intresse är avsedd att bliva centrum inom sitt område;

3:o en bygd som på grund av sitt näringsliv, sina speciella yrken fått sin markanta typ: fiske, skeppsfart, småindustri, fruktodling, fårskötsel osv.;

4:o tidigare isolerade bygder, som nu nått full paritet med övriga bygder inom det svenska samhället.

Utöver vad jag ovan sagt om de fyra stationerna vill jag föreslå, att den historiskt inriktade etnologin må kunna bygga på sina undersökningar med forskningar i nutidsskiktet även i de orter, där etnologiska djupundersökningar tidigare bedrivits. Här är arkivmaterial frambragt och utforskat, och man har möjlighet att på säker grund följa utvecklingen och även på induktiv väg göra en viss förutsägelse för bygdens närmaste utveckling. I en »känd» bygd kan man lättare följa intentioner och skönja utvecklingsgången, dvs. bättre registrera de omvandlingar bygden är utsatt för i nutiden: de gamla lagbildningar i arbete och sällskap som brytes, gammal sammanhållning och inbördes hjälper som ombildas till offentliga institutioner (storfamiljen som inom sig ordnar barnpassning etc., grannelagen som åtar sig husbygge, ålderdomsförsörjning med hjälp av »sytning» eller undantag och mycket annat).

Kunskaper om de gamla formerna kastar ljus över nya seder och institutioner och låter oss förstå, vad kontrasten innebär.

Enligt min mening skulle 2-betygseleverna ha lättast att göra en insats inom en tidigare granskad bygd; det är lätt att läsa in tidigare gjorda undersökningar, innan de reser för att lösa sin ålagda uppgift.

För undersökningarna inom »avtagande» och »tilltagande» bygder är 3-betygs- och licentiatstuderande lämpliga. De har större beläsenhet och kan formulera egna problem.

Efter denna skiss på det praktiska planet och med närliggande motive-

ringar vill jag till slut söka ge ett teoretiskt motiv för utvidgat fältarbete i nutiden. Här finner man två tillvägagångssätt, vilkas företrädare har en tendens att bekämpa varandra. En riktning säger, att folklivsforskningen blir mera »vetenskaplig», om den metodiskt närmar sig naturvetenskapen och avstår från historiska konjekturer; en annan säger att vetenskapliga moderiktningar avlöser varandra, därför bör en vid ram givas åt en insamlingscentral, så att material kan tillhandahållas olika typer av forskare med historisk inriktning. Undersökningsstationerna avser i första hand att tjäna vad jag kallat systematisk folklivsforskning, och primärmaterial bör i första hand insamlas för dess behov. Man kan naturligtvis härutöver också få incitament till någon ny frågeställning inom vad jag kallar elementär folklivsforskning, dvs. en forskning, som utgår från den enskilda kulturprodukten eller beteendet. Den systematiska folklivsforskningen utgår från människorna själva, dvs. från individerna — var och en för sig — i deras slutna och öppna grupper. Systematisk folklivsforskning är enligt min mening en upplysande och stimulerande samhällsforskning, och den bör, menar jag, stödjas med alla medel. Graden av vetenskaplig exakthet synes mig dock vara lägre än den man kan uppnå med elementär folklivsforskning. Som lokal forskning kan den dock få en högre valör, om observationen börjar då en grupp människor befinner sig i vissa (besvärliga) sociala situationer och man önskar veta deras motiv för rationellt handlande i förhållande till deras kunskaper, resurser och värderingar. Genom att leva mitt i gruppen (participant observation) kan fältforskaren efter hand »testa» sina teorier och sina »förklaringar», förkasta och växla hypoteser och — genom successiva undersökningar — nå en djupare undersökningsnivå. Så menar folklivsforskare med socialantropologisk inriktning av sina studier. Socialantropologin har, inom parentes sagt, karakteriserats som den vetenskap som försöker att göra folks beteende begripligt genom att upptäcka den situationslogik som ligger till grund. Förutsättningarna för ett gott forskningsresultat är att slutsatserna från varje delstudie klart formuleras, så att nya hypoteser bildas, som kan omvandlas till fältforskningsproblem. Denna typ av fältforskning lämpar sig alltså för en högt utbildad fältforskare, vars utgångspunkt är ett väl avgränsat samhällsproblem. Ett metodologiskt och teoretiskt tänkande föregår fältarbetet och observationen. Fältforskaren har en bas för sitt urval av data och sitt intresse. Risken är bara att basen kan vara bräcklig.

Detta strikta tillvägagångssätt förutsätter i själva verket ett »humanistiskt» förarbete. Min erfarenhet är, att före ett fältarbete problemen ofta kan vara vaga. Fältforskaren är i samma situation som spejarna före inträdet i Kanaans land. Först under vistelsen där, dvs. under insamlingsprocessen, upptäcks de egentliga problemen. Det kan då vara avvikelserna från traditionen, nyheten eller reliktet som är värt intresset, men fältforskarens eller teamets skyldighet som rapportör är att ge en bild av samhällslivet sådant det är, när vederbörande är där.

Antingen vi arbetar som fältforskare med socialantropologisk inspiration,

induktivt, som jag ovan visat, eller med en vidare ram, som även innefattar förändringsprocessen i samhället, dvs. antingen vi söker jämvikt i första rummet eller dynamiken, tror jag att vi har glädje av ett vetenskapligt grundpostulat för vår kulturforskning i samhället. Jag tar risken att det kan finnas modernare och elegantare formuleringar, men jag ansluter mig gärna till Radcliffe-Browns och Evans-Pritchards formulering av kulturens funktion, vilken lyder ungefär så: Kulturens funktion är att förena människor till tämligen stabila system av grupper, vilka i sin tur bestämmer och reglerar dessa människors relation till varandra och åstadkommer dels en yttre anpassning efter den fysiska miljön, dels en inre anpassning individerna och grupperna emellan i sådant mått att ett ordnat samhällsliv blir möjligt. Den bakomliggande hypotesen är att kulturen är en helhet. (E. E. Evans-Pritchard: Social Anthropology, London 1951, sid. 55.)

Tiden har visat sig vara inne för omprövning av 1800-talets etnologiska klassiker och deras problem. Hur långt var deras problem pseudoproblem? Har de ersatts av verkliga problem i funktionella formuleringar? I vilken mån blev de öppna problem, mot vilka forskningen kan riktas? Vi har ansvar inför denna forskningskontinuitet.

SUMMARY

On the Value of Research Stations

The author gives a short survey of some stages in the collecting activity of the Nordic Museum, especially such investigations as have yielded archive materials: records, photographs, drawings, maps etc. The object of these investigations has been to save a regressive culture tradition before all knowledge about it is lost.

This tradition is firmly anchored in the pre-industrial society. Owing to the fact that most members of that society were engaged in farming and other rural industries, the interest concentrated mainly on the old peasant culture: the outer material environment and the mental and spiritual milieu with its values, knowledge, beliefs, customs and fiction. In urban and »upper class» milieus certain formal and aesthethic aspects were studied in the first place.

These investigations, which are not yet brought to an end, ought to be given a wider programme. Experience has shown, that the epoch of industrialism which began in Sweden about a hundred years ago, has had a levelling influence on folk culture, that is, local milieus of a special character have been allowed less space since mass production and central direction have such penetrative power. One consequence of this has been that folklife research is presented with new though not less interesting

problems. Besides our task of following traditions we must extend our activity in order to collect systematic data concerning observable changes in culture and society, proceeding from the situation in which the members of society are found when the investigation is started.

If the hypothesis of culture levelling is correct such investigations may be restricted to a comparatively small number of localities, let us say 4 or 5 more permanent local stations, where the Nordic Museum would be able to achieve good contacts and durable relations with people of many different kinds among the population, both directed and directing.

For such research stations or bases the following types of districts should be sought:

1 A district which owing to the condition of its economy and industry and according to official estimates is to be considered as a district in retrogression.

2 A district which in connection with the new administrative division of Sweden (the old »communes» or parishes are joined so as to form larger units) and owing to official measures is destined to be a centre of the area in question.

3 A district which owing to its economy and its special trades and occupations has a marked character of its own: fishing, shipping, smaller industries, fruit-growing, sheep-husbandry etc.

4 A formerly isolated district which has now achieved full equality with other districts in the Swedish society.

The research staff should mainly be appointed from those studying »Nordic and comparative folklife research» at the universities. A local staff of informants should be organized which would always be available for supplying information.

The author gives the following reasons for the need of such stations or bases:

1 The Nordic Museum would receive the materials from the collective investigations of the delimited areas covered by the stations.

2 They would be of the greatest value in the future through the continuous investigation in their delimited areas. The more comprehensive and all-round they are, the greater will be their value.

3 They would afford the university students opportunities of carrying out the field-work stipulated for examination.

4 In forming part of a research team the students would also be able to pursue research tasks of their own.

Albert Eskeröd

Museum - medium - människa

Några reflexioner kring det kulturhistoriska museets uppgifter och arbetsformer

Museets program

Det svenska museiväsendet har under det senaste halvseklet genomgått en snabb utveckling och i flera avseenden tjänat som förebild för andra länder. Det gäller inte bara friluftsmuseet, där Skansen med rätta kan anses vara det första i världen och ända fram mot nutiden intagit en ledande roll. Det gäller också den inre verksamheten i museerna, inte minst själva utställningstekniken, där t. ex. Nordiska museet tjänat som förebild i en utsträckning, som ibland varit större än man egentligen önskat.

Det svenska museiväsendets snabba utveckling skulle naturligtvis inte varit möjlig, om inte ett kraftigt ekonomiskt stöd getts från statens sida. Man skall emellertid heller inte glömma det mycket generösa stöd museerna erhållit från kulturfonder och enskilda donatorer. Detta innebär helt naturligt, att man i våra dagar har rätt att ställa betydligt större krav på museernas insatser i det allmänna kulturprogrammet och att museerna själva därför också har anledning att allvarligt begrunda sina skyldigheter och sina möjligheter att på bästa sätt genomföra sina program.

Ett kulturhistoriskt museums program synes kunna uppdelas på två huvudlinjer — det egentliga museiskapandet eller låt oss hellre tala om själva kulturdokumenteringen å ena sidan och den kulturförmedlande verksamheten å andra sidan.

Vår tid saknar väl i påtaglig grad ett klart utformat kulturprogram. Man möter i stället en mängd olika företeelser med anspråk på att representera kultur, som bryter sig mot varandra. I stor utsträckning är väl detta ett resultat av en nyvunnen tankefrihet, där en äldre dogmatism fått ge vika, men naturligtvis blir det härigenom också svårare att formulera ett entydigt kulturprogram. Betydelsen av att en mångtusenårig odling kunnat utformas i vårt land utan ödeläggande avbrott är emellertid självklar för alla och därmed också uppgiften både att dokumentera denna utveckling och att förmedla kunskapen om denna vår kulturtradition till så många som möjligt. Kulturförmedling i alla former är i våra dagar en allt mera omhuldad verksamhet och det händer därvid bara allt för lätt att själva den kulturskapande verksamheten kommer i skymundan. Den får emellertid inte släpa efter, om vi även i framtiden skall ha någon kultur att förmedla.

För varje kulturhistoriskt museum innebär själva museiskapandet med föremålsinsamling, fältarbete för att klarlägga föremålens roller i det levande livet, samt bearbetning och

forskning av det samlade källmaterialet själva den grund varpå en kulturförmedling måste bygga. Och kulturförmedlingens resultat blir alltid beroende av hur starkt och fullständigt denna grund är uppbyggd.

För Nordiska museets del innebär den kulturdokumenterande verksamheten, att museet med föremål och tillräckliga fakta om dessa föremål skall täcka svensk kulturutveckling under 450 år, inom olika sociala skikt och inom mycket skiftande geografiska regioner. Naturligtvis kan en viss avlastning ske på andra centrala museer, Statens historiska museum för den kyrkliga konsten även efter nyare tidens ingång, Nationalmuseum för ur estetisk och konstnärlig synpunkt särskilt värdefulla målningar, grafik, skulptur och konsthantverk, Armémuseum för lantförsvarets historia, Statens sjöhistoriska museum för handelssjöfart och sjöförsvaret, Tekniska museet för den rent tekniska utvecklingen etc. Nordiska museets skyldighet att i sina samlingar kunna uppvisa en representativ dokumentering genom föremål från landets olika regioner kan också i någon mån tillgodoses genom att vissa museer i landsorten har representativa samlingar från sitt område. För detta ändamål har också utbyte av översikter över föremålssamlingarna på Nordiska museet och länsmuseerna påbörjats. Det gäller emellertid inte bara att samla in föremål i tillräcklig omfattning. Det gäller också att genom fältundersökningar inom landets kulturgeografiskt så skiftande bygder kunna ge en bild av de miljöer, där dessa föremål haft sina roller och sin betydelse i folkliv och kulturutveckling. Sådana undersökningar har Nordiska museet bedrivit sedan 1900-talets början och på flera olika sätt, men museet har hittills varit märkligt ensamt i den svenska museivärlden om sådana, absolut nödvändiga fältarbeten.

Givetvis är Nordiska museets samlingar begränsade i fråga om de tidigare århundradena. Från dessa epoker har i stort sett endast ett visst bestånd av dyrbara ting bevarats, medan de enkla brukstingen försvunnit. Huvudbeståndet i museets samlingar gäller därför också helt naturligt tiden mellan 1750 och 1850, medan tiden efter industrialismens genombrott är mycket otillräckligt representerad, på grund av nödvändigheten att först insamla det snabbt försvinnande äldre skiktet. Här återstår, jämte vissa nödvändiga kompletteringar av det äldre kulturinventariet, ett stort insamlingsarbete, för vilket delvis helt nya metoder måste komma till användning. Vare nog sagt om Nordiska museets återstående uppgifter för dokumentering med föremål och fakta om dessa föremål av kulturutvecklingen fram till nutiden. Var och en förstår, att dessa upgifter är mycket omfattande och det är också påtagligt att betydligt större resurser än hittills måste ställas till förfogande, om de skall kunna lösas på ett rimligt sätt.

Detta betyder heller inte bara insamling utan en i takt med denna genomförd bearbetning och forskning. Dessa uppgifter får heller inte komma i skymundan för en — säkerligen mera lätt uppskattad — kulturförmedling i form av utställningar, föreläsningar, publikationer och annan service, som ju visst inte alltid låter sig mätas i besökssiffror. Själva doku-

menteringsarbetet och den absolut nödvändiga forskningen kan ju aldrig speglas i besökssiffror. Att mäta ett museums betydelse i dess besökssiffror är därför en alldeles ovanligt grov felbedömning.

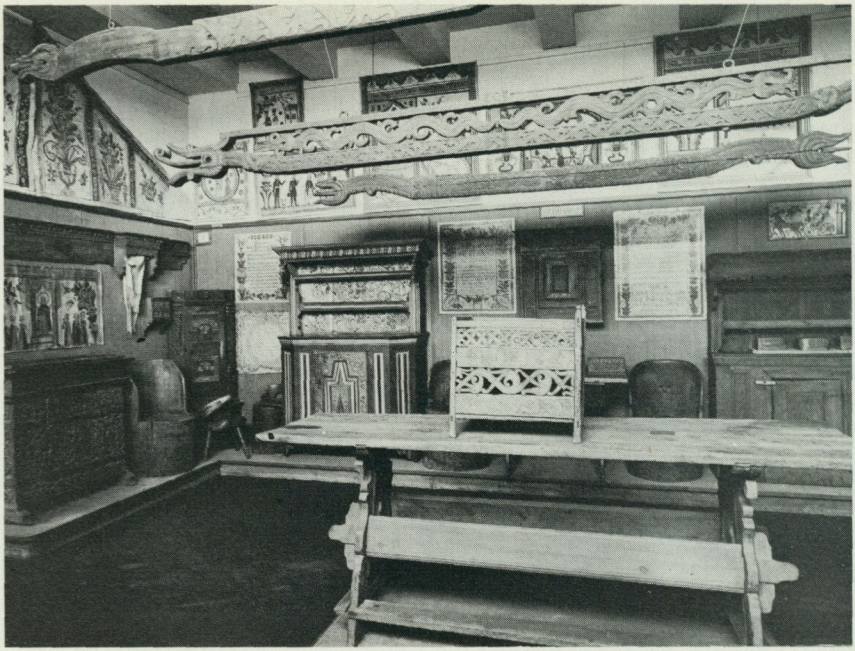
Museets människor

Med en tillräckligt omfattande och representativ föremålssamling från både geografisk, historisk och real synpunkt har det kulturhistoriska museet att dels själv förmedla det vetande, som låter sig utläsas ur dessa samlingar, sedan de bearbetats och sammanställts med fältundersökningarnas arkivmaterial, dels också ställa detta vetande till förfogande för de institutioner och enskilda kulturarbetare, som är verksamma i kulturförmedlingens tjänst. För att rätt kunna bedöma såväl samlingarnas omfattning som de media man skall använda i kulturförmedlingen, måste ett museum också göra klart för sig de olika grupperna inom museets mycket brokiga klientel och de olika intressen dessa grupper företräder. Skall samlingarna vara tillräckligt stora t. ex. för att medge en vetenskapligt tillräcklig klarläggning av kulturformerna i Sveriges skiftande bygder och även den utveckling, som ägt rum, kan man utan tvekan säga, att detta oftast är omöjligt. Ett urval måste göras och den bristfälliga bilden måste kompletteras med arkivaliskt material i text och bilder. För det äldre materialet i museets samlingar är frågan redan avgjord, då man här måste begränsa sig till de nödvändigaste kompletteringarna. För det sentida materialet, som i hög grad ännu återstår att insamla, måste bestämda urvalsprinciper tillämpas, vilket visst inte är någon lätt uppgift. Samma bedömning av museets klientel måste göras, innan man kan välja rätta media för kulturförmedlingen. Naturligtvis kan en utställning göras så, att den av besökaren kräver fil. kand. kompetens i konsthistoria, arkeologi eller folklivsforskning för att förstås, men den vänder sig ju då onekligen till en mycket begränsad publik. Som regel måste det nog tvärtom vara så, att utställningen måste kunna bli förstådd utan några egentliga förkunskaper, medan specialister, studerande och vetenskapsmän får söka det mera omfattande materialet i museets studiemagasin, arkiv och bibliotek. Man kan nog konstatera, att för ett museum av Nordiska museets art finnes det egentligen inga bestämda gränser inom vilka dess klientel är att söka. Man måste räkna med den stora allmänhet, som endast genomgått folkskolan resp. grundskolan men som sedan kan vilja veta lite mera om svensk kulturutveckling. Man måste räkna med akademiska studerande men också med specialisten och forskaren. Man måste räkna med författare, med regissörer och inspicienter inom film, teater och TV. Man måste också i någon mån tillgodose antikvitetshandlare och antikvitetssamlare inte minst därför att de inte så sällan å sin sida kan göra museet gentjänster. Ett betydande och viktigt klientel finner man slutligen i hemslöjdens och folkdräktsrörelsens grupper, som i Nordiska museet alltsedan dess tillkomst funnit idéer och modeller för sin verksamhet.

Museets media

De media, som hittills stått museimannen till förfogande för den kul-

1. Ett av Dalarnas tre landskapsrum, sådant det tedde sig vid mitten av 1930-talet. Orienterande texter saknades helt. Rummet hade sitt nummer och föremålen sina, som hänvisade till den tryckta vägledningen.

2. Ett rum i den norska utställningen i ursprungligt skick.

turförmedlande verksamheten har varit utställningar, föreläsningar, filmvisningar och publikationer.

Åtskilligt har hänt i fråga om utformningen av museernas utställningar under de trettio år författaren kan blicka tillbaka på som praktisk museiman. Både målsättningen, utställningarnas utformning och deras utnyttjande har förändrats.

Då Nordiska museet öppnades år 1907 hade dåvarande styresmannen Bernhard Salins idéer i fråga om utställningsprinciperna segrat över den av Gunnar Hazelius hävdade linjen. Stilhistorikern Salin hade som styresman genomdrivit, att i tre av museets fyra våningar, dock tillsammans endast upptagande en yta av 1¾ våningsplan, allmogekulturens ting med dominerande inslag av folkkonsten var ordnade i en enkel serie av landskapsrum och med åtta stuginteriörer inkomponerade i hallplanets serier. De nordiska grannländernas, inräknat Balticums likaså starkt folkkonstbetonade material, var ordnat för varje land med en klar dominans för museets oerhört rika samling av snidad och målad träslöjd från Norge. Föremålsbeståndet från de s. k. högre stånden var ordnat i den översta våningen efter den vanliga stilhistoriska indelningen med början i renässansen men med ett rikt inslag av stilenliga interiörer, det senare egentligen mot Bernhard Salins önskan. Detta var en stolt uppvisning av museets redan då omfattande samlingar, där intresset för de konstnärliga formerna länge dominerat insamlingsarbetet och där man nu landskap för landskap visade upp resultaten dels av en som man menade, rent folklig skaparglädje, dels av de högre ståndens följsamhet gentemot stilströmningarna utifrån den stora världen. Detta var en nationalromantisk manifestation i kombination med den nya sakligheten inom konsthistorien. Det är också svårt att säga vad som skulle blivit följden för museitekniken och det fortsatta insamlingsarbetet, om i stället Edvard Hammarstedts och P. G. Wistrands idéer om utställningar efter bestämda reella temata för landet i dess helhet i större omfattning blivit genomförda från början. Vid museets öppnande fanns endast en textilavdelning. Troligen hade man vunnit åtskilliga år för en mera saklig dokumentering av svenskt folkliv. Å andra sidan fanns vid denna tid inte många museisamlingar i landsorten, och det tedde sig säkert fullt naturligt att på det centrala kulturhistoriska museet låta de urgamla svenska landskapens olika kynnen presenteras sida vid sida. Någon klar bild av landskapens olikheter gav väl ändå inte denna utställningsform, och en av anledningarna var givetvis att några ingående studier av det stora materialet och hur det karakteriserade olika regioner av vårt land ännu inte medhunnits. Det tedde sig lika naturligt att Nordiska museet efter länsmuseernas tillkomst övergav denna presentation landskapsvis av ett brokigt och disparat material och i stället gick in för att klarlägga vissa realområden inom svenskt folkliv för hela landet. Därmed nåddes också den naturliga uppdelningen i programmet mellan det centrala museet och lokalmuseerna.

Rent idémässigt var ju onekligen denna äldre utställningsform landskapsvis utan någon egentlig realgrup-

pering ganska mager. Ett nummer hänvisade till vägledningen, där man i ett ofta ganska tungt språk fick sina upplysningar. Senare infördes i begränsad utsträckning etiketter, som i regel inskränktes till att omtala vad föremålen var, men det fanns inga berättande texter om deras roller eller vad man ville framhålla med att ställa ut dem, få eller inga bilder, som visade användningen. Arrangemangen speglade en princip, som länge blev en slogan för särskilt estetiskt orienterade svenska museimän: »Föremålen skall tala för sig själva.» Men talade de verkligen? De äldre av besökarna upplevde väl ofta en igenkännandets glädje eller kunde konstatera, att de hade likadana ting hemma, men för många blev det bara mumlade kommentarer om »gamla skätteträn», »gamla mangelbräden», »gamla linfästen» etc. Denna utställningsform var verkligen i ovanligt liten grad kulturförmedlande och orsaken var ju främst att den inte hade en tillräcklig grund i en utforskning av folklivet. De kompakta arrangemangen på väggar, på hyllor eller i jugendformade montrar var snarast studiesamlingar för besökare, som dock inte var inställda på att studera och ej heller fick några anvisningar, hur det skulle gå till. Ett konsekvent genomfört montage på grågul juteväv bidrog heller inte till att göra landskapsrummen mer attraktiva. Men en museiteknisk finess hade detta arrangemang. Det fanns en kontaktfjäder för det elektriska larmsystemet under varje föremål och man behövde bara helt lätt röra vid en sak för att utlösa larmet. Det kunde nog hända, att det ringde många gånger om dagen till nyfikna, men ganska oskyldiga besökares förfäran.

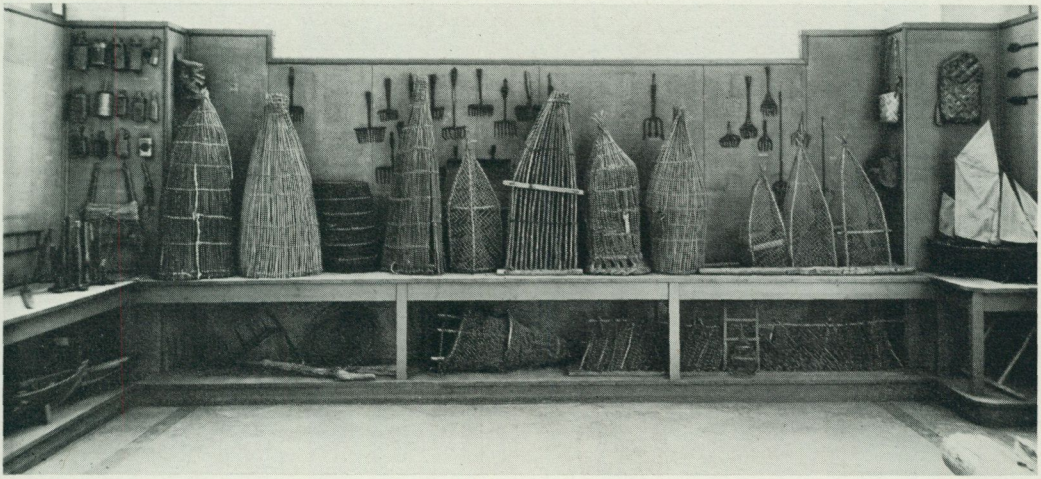
En ny linje ifråga om kulturhistoriska utställningar lanserades av Sigurd Erixon vid Göteborgsutställningen 1923, där den kulturhistoriska delen förbereddes och uppställdes under hans ledning. I förberedelserna ingick omfattande fältundersökningar med filmupptagningar och utställningarna ordnades efter realtema med tingen i deras sakliga sammanhang. Det blev en uppvisning av vilka goda resultat man kunde nå fram till med en saklig inställning till uppgiften och de nödvändiga ekonomiska resurserna för både föremålsinsamling och anslutande fältarbeten. Men Göteborgsutställningen som sådan gick förstås med förlust.

En särskild textilavdelning fanns som nämnts redan vid Nordiska museets öppnande år 1907, men även i denna var föremålen liksom i landskapsrummen ordnade i typserier efter sin ornamentala utformning. Inom museet gjordes emellertid senare och i enlighet med den ursprungliga planen vissa nyuppställningar med reala grupperingar, t. ex. Jakt och Fiske av Nils Keyland, en lapsk avdelning av N. E. Hammarstedt, Eldens ekonomiska användning av Sune Ambrosiani och vidare avdelningar för skråväsen, skidor, musik och apoteksväsen. Men det blev även här ett hopande av föremål utan några pedagogiska hjälpmedel för publiken. För att verkligen få ut något av en sådan utställning behövde besökaren strängt taget veta lika mycket som den museiman, som gjort utställningen. Det trycktes dock mycket ambitiösa och informativa vägledningar till dessa utställningar

3. »Några prof på de oändligt skiftande former, som ljusstakar antagit under senare århundraden, äro sammanställda på rummets stora mittmonter» . . . Bild från avdelningen för eldens ekonomiska användning samt text ur vägledningen år 1911. Via nummer i utställningen fick man sedan vissa sparsamma upplysningar om föremålen.

4. . . . »För mindre fiskar sattes flera spjut samman och bildade ljustret, å fönsterväggen. . . . Märk äfven de olika formerna af metmaskhoar. Gillringsmetoden blef dock för fisket på helt annat sätt grundläggande än för jakten. Mycket primitiva fångstredskap äro de vid fönsterväggen uppställda mjärdarna. Ur dem ha våra dagars ryssjor, vägg III, utvecklat sig» . . .
Bild av den äldre utställningen av fiske, ordnad av Nils Keyland. Text ur vägledning tryckt 1920.
Man märker, hur en äldre tids naiva evolutionism och typologitänkande fortfarande blommar i Nordiska museets vägledningar.

5. »Ovansiljans äldre träkultur.» Detta rum ställdes i medveten motsats till det närliggande med »Nedansiljans yngre färgkultur» — en sammanhållande synpunkt på en hel föremålsgrupp. Föremålen har försetts med korta etiketter. Vägledningens text ger ytterligare information: »De ovan Siljan belägna socknarna bibehöllo längst sin ålderdomliga karaktär, såväl i bostadsskick som livsföring. Bostadens primitiva beskaffenhet belyses av modellen av eldhus och mjölkbod från en fäbod i Älvdalens socken. De möbler människorna omgåvo sig med voro enkla behovsmöbler av omålat trä, där dock i många fall den strama orneringen förråder en urgammal folkkonsts förnäma stilkänsla med traditionsanda från medeltiden. I den äldre stuginredningen hängde kronstänger i taket, avdelande rummet på tvären i områden av olika rang.» Jämför i fråga om utställningsteknik bild 1.

men i sträng anslutning till de utställda föremålen. Det hade säkert varit till fördel för informationsverksamheten genom utställningar, om sådana specialvägledningar även i fortsättningen utarbetats till en allt större pedagogisk fulländning allt eftersom utforskningen av folkkulturen fortsatte. I stället slog man in på linjen att utarbeta en gemensam vägledning för hela museet, där varje specialavdelning endast kunde tillmätas några få rader och detta har blivit en praxis av tvivelaktigt värde sedan dess.

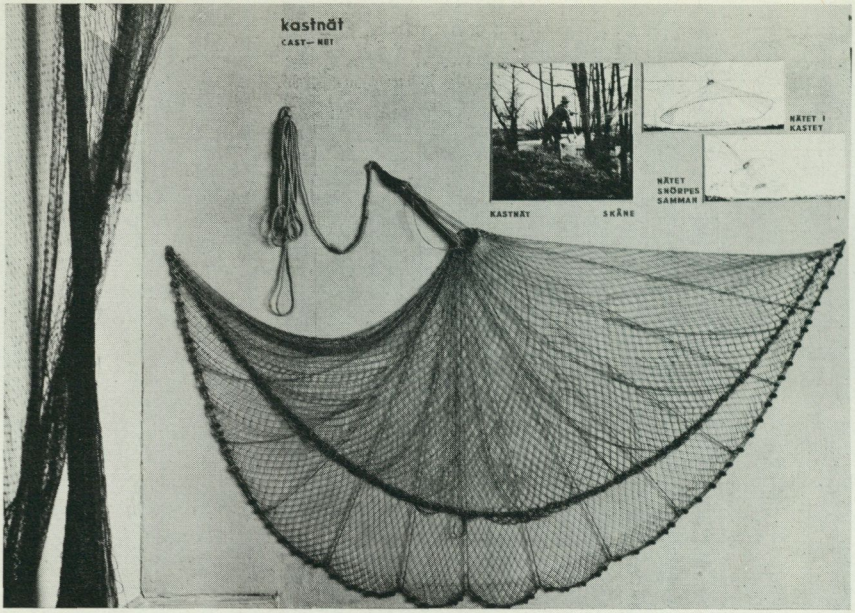
En större attack på de gamla landskapssviterna gjorde Sigurd Erixon år 1933, då han byggde om dalasvitens gamla landskapsrum med fullföljande av linjerna från 1923 och med utnyttjande av de forskningsrön han då nått fram till. Med bibehållande av interiörerna från Mora och Delsbo i början och slutet av rumssviten presenterades här med sparsam

men balanserad användning av orienterande texter och bilder en betydligt mer nyanserad bild av Dalarnas folkkultur, än vad den äldre kompakta föremålsgrupperingen hade gett. De fem rummen visade äldre, omålade, men med träsniderier dekorerade möbler, målade möbler, bonadsmålningar, hantverksspecialiseringen i Dalarnas socknar, samt ett sammandrag av den säregna bergslagskulturen.

I den rad av tillfälliga utställningar, som ordnades som komplettering till de fasta avdelningarna redan strax efter Nordiska museets öppnande liksom i de nämnda permanenta specialutställningarna hade också allt friare, sakligare och pedagogiskt riktigare utställningsformer växt fram. Men de gamla landskapsrummen försvann endast långsamt i samband med tillkomsten av nya, permanenta avdelningar och ett minne av dem finner man ännu i de båda interiörerna i början och slutet av avdelningen Folklig möbelkonst under 700 år.

När författaren inträdde i Nordiska museets stab den 1 oktober 1937, blev den första uppgiften att gestalta en permanent framställning av svenskt fiske. Begränsade museitekniska erfarenheter från Kulturhistoriska museets utställning Bonde och bygd i Malmö på försommaren 1937 hade övertygat mej om att för att göra ett material med tekniska, sociala och ekonomiska sammanhang begripligt för en större publik krävdes museitekniska arrangemang av en helt annan art än att bara ställa ut föremålen snyggt med en kort etikett. Det fanns ett rikt föremålsmaterial, det fanns utmärkta uppteckningar, ett rikt bildmaterial av olika fiskemetoder och till och med film. Det blev helt naturligt att i stor utsträckning använda detta material och dessutom förklarande teckningar. Det finnes väl i denna utställning knappast något föremål, vars användning icke klart framgår av en bild jämte orienterande text. Vilka fiskeslag, som fångades i de olika redskapen har i viss utsträckning visats med modeller av fiskar och i en valvbåge kunde de vanligaste svenska fiskarterna presenteras i naturlig storlek, utskurna i masonit och målade av en känd konstnär. Men naturligtvis hade en ännu bättre lösning varit att kombinera denna utställning över fiskets skiftande metoder med ett akvarium, innehållande den svenska fiskfaunan. Från den synpunkten är sålunda denna utställning bara till hälften genomförd. Även på annat sätt är den ofullständig. Man får visserligen en ganska god uppfattning om olika fiskeredskap och deras användning. Men dels har det oerhört viktiga västkustfisket endast kunnat antydas, dels får man ingenting veta om t. ex. olika fiskemetoders lagbildningar och organisationsformer och inte heller fiskets ekonomiska betydelse eller dess förhållande till andra näringsgrenar i vårt samhälle. Alla sådana brister i en utställning — och de kan aldrig helt undgås — kunde kompletterats med en liten tryckt orientering om svenskt fiske i anslutning till men inte alltför hårt bunden till utställningen. Manuskript till ett sådant litet tryck var i själva verket redan utarbetat vid utställningens öppnande men möttes av ringa intresse och blev ej publicerat.

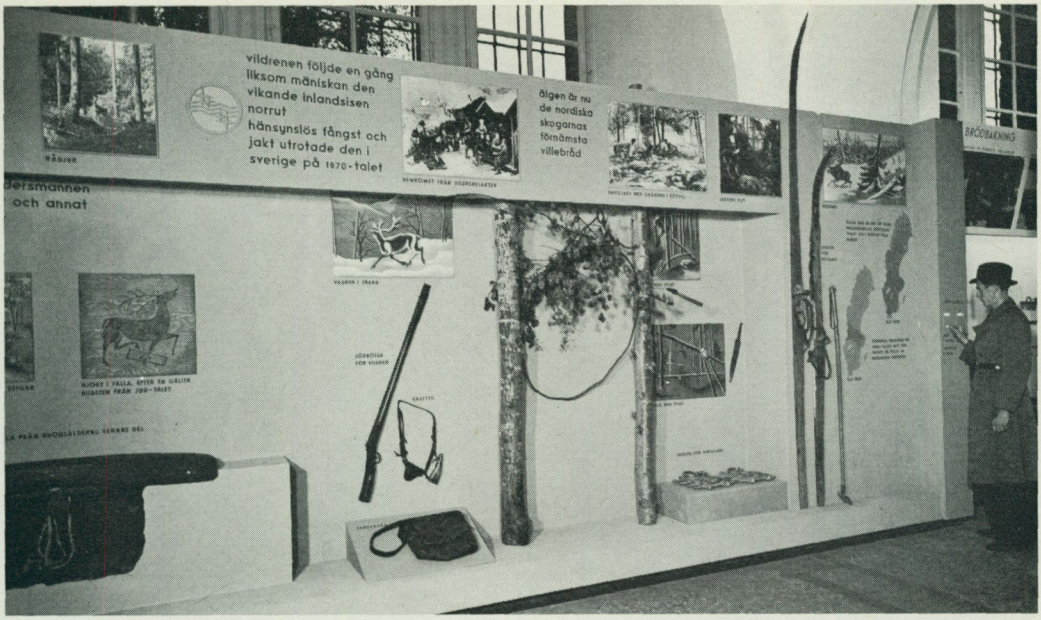
Vad här sagts om fiskeavdelningen gäller också många senare gestaltade, permanenta utställningar. I allmänhet

6. Detalj från fiskeutställningen, öppnad 1938. Det utställlda kastnätet kompletteras med foto och teckningar med kort text, som visar hur nätet kastas och hur det fungerar rent tekniskt. Detta redskaps märkliga punktvisa utbredning i världen kunde varit en intressant upplysning, bl. a. belysande problemet om kulturföremålens självständiga uppkomst eller vandring. En sådan meningsfull, men relativt omfattande information måste dock som regel ingå i andra former av information än utställningens text.

saknas orienterande småtryck, som kan komplettera de brister, som en utställning alltid har, därför att den inte bör överlastas med svårlästa texter. En plan med en liten blädderpärm som ersättning för en tryckt orientering över svenskt fiske och en bekväm sittplats någonstans mitt i fiskeutställningen, där man skulle kunna läsa en del kompletterande upplysningar om svenskt fiske, övergavs år 1938 av brist på lämplig plats, där en besökare i lugn och ro skulle kunna slå sig ner och läsa. Detta behändiga hjälpmedel har emellertid kommit till användning i Nordiska museets år 1951 ordnade skråavdelning med upplysningar om det stora antalet tätt utställda skråkistor.

Frågan om omfånget av och formerna för den information till besökaren, som alltid är mer eller mindre nödvändig i en utställning, där själva föremålen ändå alltid måste vara det väsentligaste, är och har alltid varit en av utställningsteknikens huvudfrågor. Därvid erkänner jag gärna, att jag anser den i konstutställningar ännu nästan uteslutande tillämpade metoden, med nummer på de utställda objekten och en tryckt katalog med en kort text för varje föremål, vara alltför primitiv för ett kulturhistoriskt museum. I princip bör varje utställning vända sig till den stora, breda allmänheten. Men många besökare har specialintressen och det är ju angeläget att i möjligaste mån också

7. Från jaktavdelningen, öppnad 1941. I anslutning till bilder av det vilda i naturen eller jakt- och fångstscener berättas på skärmen överst kortfattat om de olika slagen av vilt. Bilderna och texten (i mindre stil) i anslutning till själva montaget redogör för tekniska detaljer. En besökare beställer just en orientering genom högtalare. En sådan synes på skärmen till vänster.

kunna betjäna dessa. Man måste nog därför ständigt eftersträva olika informationslinjer i en utställning med olika innehåll och former av upplysningar. Bilder, rubriker och korta, orienterande texter bör kunna vara tillfyllest för att tillgodose den vanlige besökarens behov av vetande. Men för dem som vill veta mera om tekniska detaljfrågor, sociala och funktionella sammanhang, borde man egentligen alltid ha en kunnig, levande guide till förfogande. Då detta är praktiskt omöjligt, måste ju rimligtvis sådan detaljinformation meddelas på annat sätt och därvid har många olika idéer utöver den tryckta vägledningen prövats.

Jaktavdelningen på Nordiska museet, som blev färdig 1941, har i stort sett utformats efter samma principer som fiskeutställningen med ett rikt inslag av bilder, modeller och orienterande texter. Men även denna utställning rymmer mycket intressant stoff, dolt för den vanlige besökaren. Berättande texter finnes inte, och någon översikt över fångst och jakt i Sverige i anslutning till de utställda tingen har tyvärr icke publicerats. Här gjordes emellertid ett annat experiment för bättre information av besökarna. Högtalare installerades i utställningen och en ganska fyllig orientering på 15 min. inspelades på grammofonskivor jämte en orientering om svensk viltvård på 5 min. Detta var alltså före bandspelarnas tid. Besökarna kunde vid ut-

8. I den permanenta avdelningen för lapsk kultur, ordnad av Ernst Manker med biträde av N.K:s arkitekter och öppnad 1947, har i ett djärvt montage längs fönstervägguen något av fjällvärldens storhet och vidd förlänats åt framställningen av vinter- och sommarrajd. I bakgrunden får den utställda tältkåtan en direkt perspektivkontakt med kåtorna i Folke Ricklunds suggestiva landskapsfond.

9. Tack vare Knut och Alice Wallenbergs stiftelse blev avdelningen Mat och dryck, skildrande de högre ståndens måltidstraditioner sedan 1500-talet, en av museets mest påkostade utställningar. En estetisk finess är här kombinerad med en saklig redovisning av ett stort föremålsbestånd. Den dåvarande Högreståndsavdelningen svarade för utformningen med hjälp av N. K:s arkitekter.
Man skulle gärna önskat en liten bok om måltidssedernas kulturhistoria i anslutning till denna utställning.

ställningens logiska början välja vad man ville höra. Orienteringen över själva utställningen ledde publiken genom hela utställningen. Experimentet slog emellertid inte väl ut. Det visade sig, att den enskilde eller den grupp, som med en signal beställt orientering genom utställningen, snart tröttnade eller tappade kontakten med talet. Dessutom irriterades besökare i andra delar av utställningen, som inte alls var inställda på att följa högtalarna. Det visade sig som väntat också att rösten från högtalarna inte alls förmådde fängsla besökarna på samma sätt som vid en personlig visning. Denna metod för detaljinformation övergavs därför ganska snart. Liknande experiment har gjorts på andra håll. På De Young Memorial Museum i San Francisco liksom säkerligen på många andra museer i världen och numera också i vårt land hyr man ut till intresserade besökare små bandspelare, som leder dem genom utställningssalarna. På Nordiska museet provades häromåret i en sektor av utställningen Mat och dryck telefoner kopplade till en bandspelare, som intresserade besökare kunde använda för att få detaljinformation. På Tekniska museet experimenterar man med andra former av mekanisk guidning med mottagare i hörlurar, avskärmade utom för det fält med ett begränsat tema, där besökaren för tillfället befinner sig.

Det går emellertid inte att komma ifrån att alla dessa olika former för mekanisk detaljinformation av besökarna i en utställning icke når så goda resultat som en sakkunnig personlig visning, som dessutom medför den stora fördelen att guiden kan svara på frågor. Den moderna människan är ju också i våra dagar så ofta utsatt för en mekaniserad högtalarförkunnelse, att det torde vara en fördel att befria museibesökaren härifrån. Då återstår bara den personliga visningen och den orienterande, tryckta vägledningen. Dessa båda media torde för museernas del i stor utsträckning komma att begagnas också i framtiden, även om automatiserade media kan komma till användning på bättre sätt i samband med en omprövning av metoderna för kulturförmedling, vilket jag skall återkomma till senare.

Den tryckta vägledningen kan också, synes det mej, utan svårighet utformas så, att den får en betydelse för ett museums kulturförmedling långt utanför själva utställningssalen och kanske med möjligheter att nå ett större klientel än det trots allt ringa antal, som besöker utställningarna. De måste emellertid då med säkerhet göras mera lättlästa än nu, då alla vet, att de nuvarande verkligen inte är några best-sellers. Troligen skulle eleganta små handböcker, rikt illustrerade och med en modern typografi kunna ge större upplagor.

De tidigare nämnda vägledningarna över Nordiska museets samtliga, permanenta utställningar var från början på inemot 100 sidor. Sedan de förkortats till mindre än hälften, är det verkligen inte mycket av meningsfull information, som här kan ges för de olika utställningarna. De tryckes numera på svenska, engelska, tyska och franska. För de delar av museet, som fortfarande saknar orientering på främmande språk, torde de ha ett visst värde som orientering. Engelsk text är emellertid i stor utsträckning

genomförd i Nordiska museet och torde bli så allt mera. För svenskar och engelsktalande besökare synes därför dessa småtryck sakna värde mer än möjligen som minne av museibesöket, ty vad kan man ge för meningsfulla upplysningar på 12—14 rader text om t. ex. fiske- och jaktavdelningarna, som ju dock omfattar omkring 200 m²? Inte ens så mycket som de största rubriktexterna i utställningarna. Det enda av informativt värde i dessa är planerna över museet och upplysningarna om dess anläggningar utanför Stockholm. Men detta rymmes på ett enda blad, som rimligtvis borde kunna utdelas gratis till alla besökare — troligen en ganska billig form av reklam. Nordiska museet är verkligen heller inte så lätt för besökaren att finna sin väg igenom. Det finnes visserligen enkla förstorade planer över museets fyra våningar i huvudentrén, men en besökare kan inte ha dessa i minnet under den långa vandringen och behöver säkert orientera sig på nytt då och då.

För två väsentliga temata i Nordiska museets samlingar, dräkter och möbler, som alltid, men på skiftande sätt, varit presenterade i de permanenta utställningarna, föreligger relativt omfattande översikter i tryck liksom också om kistor, glas och broderier. För avdelningen Tradition och nutid har Anna-Maja Nylén publicerat den behövliga, kompletterande informationen och i anslutning till en partiell omgestaltning av leksaksavdelningen skrev Arne Biörnstad den lilla broschyren Leksaker och spel. Samtliga dessa översikter kan läsas oberoende av besök i respektive avdelningar men är naturligtvis mest givande i anslutning till ett besök. Ernst Mankers översikt på engelska The Lapps är däremot på traditionellt sätt strängt bunden till utställningens arrangemang.

Åtskilliga temata i Nordiska museets permanenta utställningar torde komma att finnas kvar i sin nuvarande form, även om det omfattande ombyggnadsprogrammet till 100-årsjubileet 1973 kan bli genomfört. Det synnes då angeläget att orienterande småtryck tillkommer för dessa, även om manuskriptet onekligen hade varit lättare att få fram vid tiden för utställningens tillkomst och av de specialister som gjort utställningarna. För de nya utställningar som planeras kommer rimligen både tryckta orienteringar och andra metoder att sörja för den information, som många besökande har glädje av utöver vad själva utställningsarrangemangen kan ge.

Även tillfälliga utställningar borde i större utsträckning, ja varför inte som en allmän regel, leda till en liten publikation utöver själva utställningen. Detta har väl ofta skett och som exempel på sådana tryck kan nämnas Broderier, Spelkort, Fotografiet under 100 år, Swedish Folk Art Past and Present och Swedish Folk Art i samband med utställningar i Storbritannien och Förenta staterna, Scots in Sweden, den senare en grundlig historisk utredning i anslutning till en specialutställning i Edinburgh samt den serie små orienteringar som tillkommit i samband med gästande folkkonstutställningar från Tjeckoslovakien, Polen, Ungern och Rumänien. Det kan också nämnas, att Monogram av Inga Wintzell liksom den relativt stora boken Årets fester av mej själv visserligen

10. En lång serie tillfälliga utställningar har passerat revy i Nordiska museets sal för tillfälliga utställningar, utformad i samarbete mellan Carl Axel Acking och Albert Eskeröd och färdig 1947. I anslutning till Internationella kongressen för europeisk och västerländsk etnologi 1951 visades här Årets fester i svensk folktradition. Lösa skärmväggar indelar salen efter de olika festepokerna. Med hjälp av ett relativt rikt inslag av bilder och text inordnas föremålen i festtraditionen.

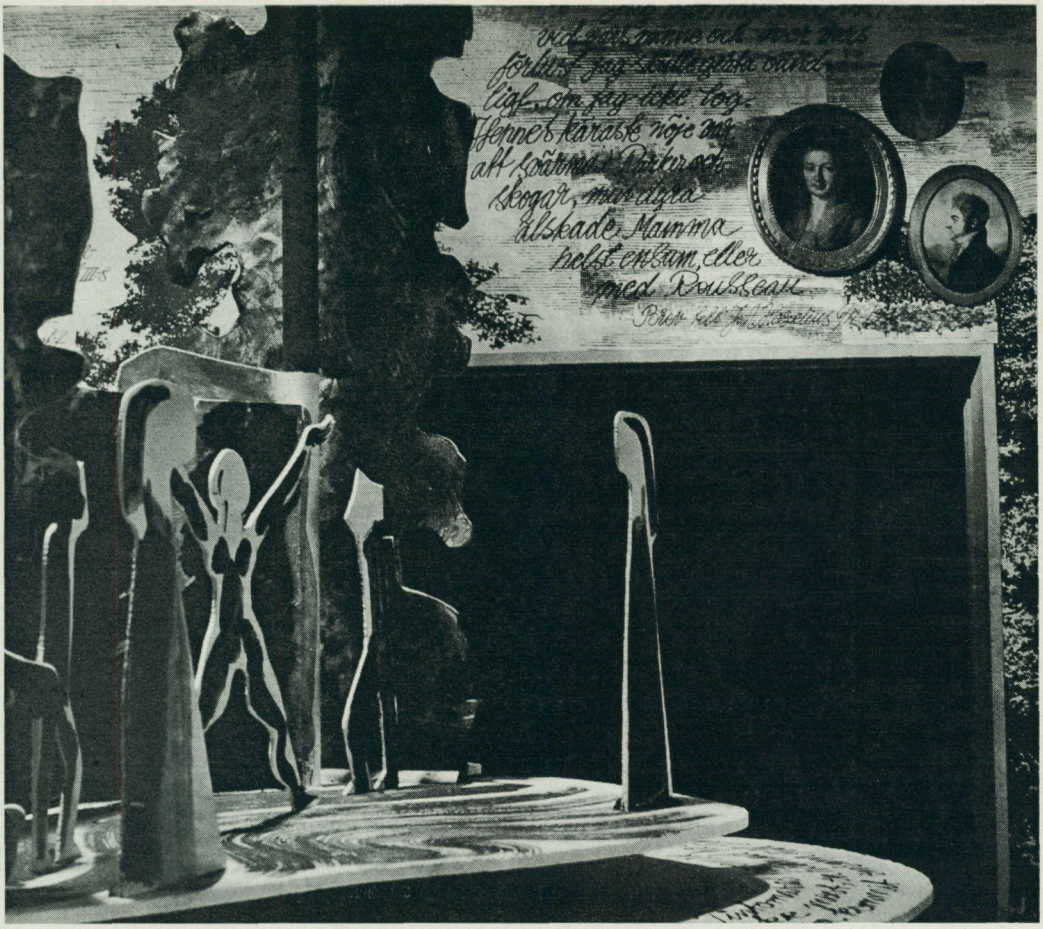
inte utgivits av Nordiska museet men tillkommit i anslutning till tillfälliga utställningar. För de kortvariga utställningar i serien Antikviteter till vardags, som presenterats innevarande år: 1800-talsmässing, 1800-talsglas, trasväv och 1800-talsmöbler synes man för de informativa småtrycken ha funnit en form mycket nära idealet. De är obundna av själva utställningen i den meningen, att de inte innehåller någon katalog över de utställda föremålen, men presenterar ett rikt illustrationsmaterial från utställningens föremål med fylliga bildtexter, ordförklaringar där så behövs, lättlästa och relativt fylliga orienteringar över utställningens tema som en likvärdig text både på svenska och engelska. En sådan publikation torde visa vad som maximalt är möjligt att åstadkomma vid relativt korta och snabbt växlande utställningar, och den har sitt värde långt sedan de utställda tingen på nytt inordnats i sina magasin. Beklagligtvis har många tillfälliga utställningar tidigare passerat revy utan att lämna andra spår efter sig än en kort, duplicerad orientering för pressen och ett antal bilder i Nordiska museets arkiv. Beklagligtvis därför, att det dock alltid för en utställning mobiliseras ett stort källmaterial och kunskaper, som icke kan komma till uttryck i själva utställningen. Det är utan tvivel ett slöseri med tid och arbetskrafter, om utställningar forceras fram så att det inte blir tid för en

informativ trycksak över utställningens tema och — inte minst viktigt för den fortgående föremålsinsamlingen — en god bild av samlingarnas representativitet inom det berörda temat.

Vid utställningstryck uppstår oftast frågan, om trycket skall innehålla en katalog över de utställda tingen och om proportionerna mellan den orienterande informationen och katalogdelen. Det är säkerligen enklare att skriva en katalog över föremålen än att författa en orientering över hela det sammanhållande temat. Detta jämte tidsbrist är väl anledningen till att förteckningarna ofta breder ut sig på bekostnad av den orienterande texten, som ofta nog blir bara en inledning. Om en förteckning över utställda föremål anses motiverad — och den kan vara detta i vissa fall — bör den tryckas för sig eller ev. bara dupliceras. Kombinerad med själva presentationen av utställningens tema i samma tryck, gör den detta tryck oanvändbart utöver tiden för själva utställningen.

Då man nu ser tillbaka på utvecklingen under de senaste trettio åren, synes den kulturförmedlande verksamhet, som bygger på utställningar av mera permanent eller tillfällig karaktär, ha genomgått en påtaglig utveckling. Själva utställningstekniken har ersatt det tidigare kompakta massmaterialet med urval av väsentliga och meningsfulla föremål, grupperade i anslutning till orienterande texter och bilder, där god smak och elegans ofta är mycket framträdande. En utveckling åt fel håll och långt utöver vad som är rimligt i en kulturhistorisk föremålsutställning visade dock utställningen över Carl Jonas Love Almqvist, där endast ett fåtal föremål hade ett meningsfullt sammanhang med den stora mängden väggtidningar med Almqvist-citat, omramade av ett diskutabelt kulissmåleri. Utställningens kommissarie Elisabet Hidemark gav själv utställningens karaktär på ett träffande sätt i titeln på sin visning för Svenska museimannaföreningen »Museiobjekt som symbol — ord som utställningsföremål». Som ett experiment i hur långt ett museum kan vidga sin verksamhet utanför de traditionella formerna med särskilda dramatiska och musikaliska arrangemang hade dock denna utställning sitt givna intresse. Den ödesmättade spänningen i Almqvists eget liv gav väl också den nödvändiga bakgrunden. Men naturligtvis träffade utställningens förkunnelse endast ett mycket begränsat antal människor av dem som besökte den.

Tendensen att samordna själva utställningarna med en kompletterande verksamhet har i vår tid blivit allt mer påtaglig. Om orienterande tryck har redan talats. Filmvisningar begränsas av tillgången på filmer, då den dokumentära kulturhistoriska filmningen i vårt land tyvärr aldrig fått de ekonomiska resurser, som varit nödvändiga för denna viktiga, men kostsamma form av fältarbeten. Någon gång på 1940-talet skrev Norges riksantikvarie Harry Fett att Artur Hazelius, om han då levat, skulle ha förvandlat hela Nordiska museets hall till en biograf, där han ständigt visat filmer från svenskt folkliv. Det är möjligt, att det skulle varit så, och det är möjligt, att Hazelius också skulle lyckats skaffa medel för att inspela de nödvändiga filmerna. Det är också

11. »Museiobjekt som symbol — ord som utställningsföremål», så har kommissarien för Almqvist-utställningen 1966, Elisabet Hidemark, själv karakteriserat denna. Symboler blev föremålen i stor utsträckning genom att de utan att äga ett sakligt sammanhang med Almqvists diktning endast tjänade till att konkretisera de avsnitt av denna, som i en sådan rikedom skrivits på väggar och skärmar. Foto Beata Bergström.

möjligt, att vi ibland tillämpar den hazelianska traditionen lite fantasilöst.

Föreläsningar och visningar tillhör numera normalt varje utställning. De olika metoderna för programmerad och mekanisk orientering av publiken kan däremot inte sägas ha lett fram till någon helt acceptabel lösning. Här återstår säkerligen åtskilligt att göra.

Men det är trots allt en kvantitativt mycket anspråkslös publik man når med utställningar. Nordiska museets besökareantal år 1966 var något över 123.000 personer. Detta kan nog anses vara en fin siffra för svenska förhållanden men är ändå bara 23.000 mera än det antal, som i San Francisco år 1964 besökte museets vandringsutställning av folkkonst på en enda månad. San Francisco är inte

större än Stockholm och betydligt vidsträcktare. Man kan också säkert påstå, att svenska folket egentligen inte utnyttjar sina museer på ett rimligt sätt och egentligen inte heller svenska kulturinstitutioner. Kan man övervinna detta motstånd med reklam, t. ex. med annonskampanjer? Jag tror inte detta inte minst därför, att det blir för dyrt i förhållande till resultaten. Däremot skulle en bättre anknytning till televisionen säkert ge resultat. Den förhållandevis stora besökssiffran i San Francisco 1964 berodde säkert till stor del på att inte mindre än sex TV-bolag på olika sätt presenterade utställningen, varav ett gjorde ett särskilt lokalprogram av händelsen. Hos oss hör det ju till sällsyntheterna att Sverige Radio-TV beaktar museernas verksamhet. Man är fullkomligt nöjd med att för något program då och då få låna en »grej» eller en »grunka», som producenter med större eller mindre rätt tror har något att ge i sammanhanget. Eller man plockar fram en museiman för en stänkintervju eller ett parentetiskt inslag på ett par tre minuter då och då. När museimän ges egna program, vilket verkligen hänt någon gång, skall de helst agera som underhållande lustigkurrar. Det borde vara annorlunda, även med hänsyn till TV. Man har faktiskt inte upptäckt de kulturförmedlande möjligheter, som ett ordentligt samarbete med museernas värld skulle bjuda. Skall man behöva skylla även detta faktum på monopolet? Beklagligtvis måste man nog göra så i stor utsträckning.

I Amerika har man ju för mer än tjugo år sen upptäckt museerna som friska brunnar i TV-bolagens kulturprogram. Jag minns redan från 1953 en museilektor vid det inte särskilt betydande Buffalo Museum of Science, som blivit något av den yngre TV-publikens gunstling genom sina sakliga presentationer i TV-rutan av olika sidor av indianernas liv med hjälp av museets föremål och modeller. I vårt land finnes så utomordentliga samlingar främst av föremål men också av texter och bilder på museerna av såväl kulturhistorisk som naturhistorisk art, som ännu inte utnyttjas på ett rimligt sätt i undervisning och folkbildning. De måste givetvis utnyttjas tillsammans med den levande verklighet vi lever i, en kulturmiljö, som trots sina snabba omvandlingar dock fortfarande i sin kärna visar en väsentlig kulturtradition, och en naturmiljö, där förändringarna ändå sker ganska långsamt och fläckvis. Skapandet av kulturprogram att förmedlas av våra massmedia utifrån detta rika material bör givetvis ske i intim samverkan mellan lärare och folkbildare, som kan ange programmens omfattning, och museimännen, som känner källmaterialet. Vi har haft alldeles för lite av denna sorts samarbete hittills, även om man inte skall glömma den omfattande visningsverksamhet, som skett för folkskolans elever, först på Nordiska museet och numera på åtskilliga andra museer. Men som redan framhållits, blir denna verksamhet begränsad till sin omfattning, eftersom den i huvudsak endast kan gälla Stockholm. Den blir dessutom innehållsmässigt tillfällig genom att visningarna endast kan baseras på befintliga utställningar. Några sådana begränsningar skulle ju inte finnas för dokumentära TV-program.

I förhållande till utställningarna i ett museum skulle sådana program också kunna göras mer levande och instruktiva och nå en enormt mycket större publik.

Utom den kommentar till de utställda föremålen i form av texter och bilder av föremålens användning, som numera anses självklar i en modern utställning, förekommer det inte så sällan, att man visar fotografiska förstoringar av detaljer — särskilt då av teknik och ornamentik — som annars skulle undgå besökarens uppmärksamhet. I en filmad framställning kan sådana hjälpmedel tas i bruk i hela den omfattning man önskar. Man kan dessutom verkligen visa föremålens funktion i den verklighet de tillhört och genom inklipp av redan gjorda dokumentära filmer och nya upptagningar i fältet också visa de förändringar, som ägt rum. Låt mej närmare illustrera vad jag menar med ett enda exempel. Den år 1941 öppnade permanenta avdelningen över fångstmetoder och jakt i Sverige är fortfarande enligt besöksstatistiken en av de mera attraktiva delarna av Nordiska museet. En sakkunnig, personlig visning av denna avdelning torde dock kunna ge åtskilligt både av vetande och underhållning, som utan visning är fördolt för besökaren. Men denna mera kompletta information kan ju utan någon som helst svårighet presenteras i en filmad framställning. Dessutom kan denna kompletteras med inslag från redan gjorda filmupptagningar i fältet samt nya upptagningar av de vilda djurens liv och nutida former av jakt och viltvård.

En sakkunnig visning av jaktavdelningen, som på ett rimligt sätt kompletterar själva utställningen, bör kunna genomföras på 45 minuter. Men ett 45-minuters filmat program, lämpligen uppdelat på tre enheter, torde kunna ge betydligt mera av saklig information och underhållning eller i varje fall inte mindre. Om vi nu tänker oss, att dessa tre 15-minutersprogram skulle kunna visas i svensk TV under hygglig visningstid, torde man kunna räkna med en publik på minst 2 miljoner människor. Nordiska museet har nu något över 120.000 besökare årligen. Om vi antar, att samtliga besöker jaktavdelningen, vilket ingalunda är säkert, så tar det i alla fall 16⅔ år, innan ett lika stort antal besökare vandrat igenom avdelningen i jämförelse med dem, som antagits ha sett TV-programmen. Detta säger också en del om de begränsade möjligheter museerna har för sin kulturförmedling mot de resurser, som tillgången till våra moderna massmedia skulle ge.

Det ligger nära till hands att anmärka, att i så fall skulle ju inga utställningar behövas, eftersom föremålen för en filmad framställning lika lätt kan plockas fram ur magasinen. Detta är fullt riktigt och en utveckling av antydd art torde också avsevärt begränsa betydelsen av permanenta utställningar. Emellertid får man inte glömma, att den direkta närheten till föremålen och möjligheten att studera dem i detalj är ett behov, som inte kan helt nonchaleras, även om förbudet »Föremålen får inte vidröras» i princip fortfarande måste gälla. Detta behov är givetvis mest framträdande i fråga om konst och konsthantverk, där den direkta estetiska upplevelsen är svårare att för-

medla i en film. Personligen måste jag emellertid erkänna, att jag anser, att den av Svensk Filmindustri framställda dokumentärfilmen i färg över Dalmålningar med Svante Svärdströms intelligenta tolkning av dalkarlarnas och bonadsmålarnas livsfilosofi, sådan den framstår i målningarnas motiv, ger betydligt mera, både sakligt och känslomässigt än vad någon utställning skulle lyckas ge.

Men för visning av dokumentära program av denna art i TV finnes givetvis andra former av begränsningar. Dygnet innehåller dock inte mer än tjugofyra timmar och mer än hälften lär väl inte böra användas för TV-sändningar. Och om dessa timmar är konkurrensen hård. Det är inte ens troligt, att ett dubbelprogram skall kunna ge en rimlig sändningstid åt folkbildnings- och undervisningsprogram. Kraven på underhållning och show i vårt samhälle är mycket stora och kommer förmodligen att öka, ju mer fritiden ökar och det allmänna bildningsintresset sjunker. Här synes emellertid videobandspelaren kunna öppna helt nya och storartade möjligheter, ja i princip göra verksamheten helt oberoende av TV. Varje skola, varje bildningsorganisation, varje intresserad grupp och kanske rentav varje familj skulle kunna när som helst i videobandspelaren spela upp önskat program. Men det måste givetvis finnas medel för framställning av dessa videoband, som skulle göra dem överkomliga till ett rimligt pris. Och framställningen av programmen måste organiseras som ett samarbete mellan lärare, folkbildare och museimän. Åtskilliga sådana program, baserade i första hand på museernas samlingar, skulle säkerligen för stora grupper av den bildade allmänheten kunna få karaktären av underhållningsprogram, betydligt bättre än den slätstrukna show-flora, som i vår tid gör sig så bred.

Hur skulle då ett kulturhistoriskt museum, t. ex. Nordiska museet, bäst organisera sin verksamhet och sina samlingar för att på ett smidigt och för museets fortsatta dokumenterande uppgifter också befruktande sätt kunna betjäna en kulturförmedling genom sådana massmedia som TV-apparater och videobandspelare? De mera permanenta utställningarna torde böra avsevärt begränsas till att gälla en presentation av museets huvudlinjer och sådant material, främst folkkonst och konstindustri, där den direkta, visuella kontakten med originalföremålet är väsentlig. Den stora mängden av föremål skulle däremot hänvisas till välordnade studiemagasin, alltid lätt tillgängliga för den högre undervisningen och forskningen. Från dessa studiemagasin skulle också de tillfälliga utställningar organiseras, som kunde visas en kortare tid på museet och sedan, om så befanns lämpligt, sändas ut som vandringsutställningar inom men också utom Sverige. Men väsentliga uppgifter att genomföra i samband med tillfälliga utställningar över olika temata inom museets omfattande fält borde vara, för det första att åstadkomma videoband eller dokumentärfilmer över temat i fråga, för det andra att trycka en väl illustrerad publikation samt för det tredje att inte minst för museimännen själva ge en uppfattning om föremålssamlingarnas representativitet och behovet av kompletteringar.

Studiemagasinen erbjuder särskilda svårigheter. De måste bli mycket omfattande, då endast en ringa del av föremålsbeståndet kan komma att ingå i de permanenta utställningarna och de tillfälliga utställningarna organiseras från studiemagasinens samlingar och återgår dit efter ett genomfört program. Med hänsyn till det praktiska arbetet borde samtliga studiemagasin ligga inom eller i närheten av Nordiska museet, vilket torde vara uteslutet av kostnadsskäl och brist på lämpliga lokaler. I krigsfall skulle också samlingarna vara alltför utsatta, då möjligheten att få tillräckligt stora bombsäkra rum torde vara en utopi. I lag är ju också bestämt om undanförsel av museernas samlingar, om möjligt redan under fredstid. En plan har därför framkommit, att Nordiska museet för sina samlingar borde få bygga studiemagasin på Julita gård, som dels betecknas som en s. k. riskfri zon, dels tillhör Nordiska museet och därmed också kan göras till bas för en verksamhet av samma art som på museet i Stockholm. Inga svårigheter torde behöva finnas för att på Julita organisera både tillfälliga utställningar och vandringsutställningar, framställa dokumentärfilmer och videoband eller författa böcker. Ur många synpunkter torde förhållandena här rentav vara mer gynnsamma än i Stockholm — inte minst en lättare koncentration till vissa arbetsuppgifter och en större arbetsro.

Ett rikt utnyttjande av TV-film och videoband för museernas kulturförmedlande verksamhet skulle också innebära ett mindre slitage på föremålsbeståndet och en mindre risk för förstörelse och stölder, än vad nu är fallet. Det kan ju inte förnekas, att föremålssamlingarnas rätta vård och skydd mot förstörelse är en av museernas självklara uppgifter. Då man från sådana håll, där man särskilt ivrigt tror på vandringsutställningarnas välsignelse, lanserar synpunkten att museiföremålen är förbrukningsartiklar, så är denna synpunkt både oansvarig och orimlig. Den kan väl i någon mån få gälla för den moderna konstens produkter. Mycket kan här saklöst förbrukas i stundens propaganda utan att framtiden kommer att sakna det. Men det gäller inte de kulturdokumenterande samlingar, som det inneburit stor möda och stora kostnader att insamla.

Det kan heller inte förnekas att stöld och förstörelse blir allt vanligare i museernas utställningar. Och utställningarna kan verkligen inte bevakas på samma sätt som ett fängelse. Det av TV-kameror från en enda punkt, som tillika kunde vara informationscentral, bevakade museet torde väl dröja, men en sådan bevakning kunde göras effektiv i ett museum med någorlunda enkla planlösningar, vilket ingalunda är karakteristiskt för Nordiska museet. TV-kameror jämte snabbtelefoner mellan utställningssalar och informationsrum skulle emellertid säkert kunna ge goda resultat. TV-kameran talar om för den vakthavande, om något oegentligt försiggår i utställningen, och genom snabbtelefonen kan en besökare, som har frågor att framställa, snabbt få svar. Det är egentligen märkligt att dessa hjälpmedel, så vitt jag vet, ännu inte prövats. Tills vidare torde det emellertid bli nödvändigt att göra nya utställningar praktiskt taget stöldsäkra och införa

ytterligare skyddsanordningar i redan befintliga utställningar. Tyvärr minskas därigenom den vänliga och lättillgängliga atmosfären.

Det finns emellertid enklare metoder redan nu tillgängliga för behovet av kompletterande information i en utställning. Tidigare har berörts den museitekniska utveckling, som betytt en övergång från att utställa den obearbetade och knappast förklarade mångfalden till att utställa ett genomarbetat sakligt tema och förse utställningen med berättande text eller en tryckt orientering och de olika former av mekanisk guidning, som prövats. Erfarenheten torde ha visat, att besökarna i ett museum helst rör sig fritt i en utställning, om inte en duktig personlig guide kan fånga intresset. Erfarenheten har nog också lärt oss, att en utställning inte får bli för stor, och om temat är omfattande, måste man sörja för en viss rytmisering t. ex. genom att växla mellan relativt kompakta arrangemang och glesare, mera vilsamma. Man skulle också mycket väl kunna åstadkomma vilsamma avbrott genom att i en utställning bygga in små vilo- och informationsrum, där publiken kan slå sig till ro på bekväma sittplatser, medan en projektor visar videoband, dokumentärfilm eller stillbilder med ljud- eller textkommentarer i anslutning till utställningens tema. Det finnes redan nu apparatur för sådana kompletterande informationer och de kommer väl tämligen snart att prövas. Det torde dock vara svårt att ge automatiska, auditiva informationer om en utställnings innehåll i direkt anslutning till utställningen utan ett visst obehag för lyssnaren själv (hörlurar, bärbara radioapparater eller bandspelare) eller med risk för att en besökare eller besökaregrupp stör de övriga (direkta högtalare i utställningen). Det torde också vara svårt för ströbesökare att samlas till en audiovisuell information i själva utställningen. Det kan därför tänkas, att man i direkt anslutning till en utställning måste begränsa sig till visuell information, medan en kompletterande och mera utarbetad information i bild och ljud hellre bör presenteras på bestämda tider i museets föreläsningssal. En sådan information bör givetvis utarbetas för ett museums samtliga utställningar, gärna kombinerad med vissa helt fria kulturprogram. Det är därvid givetvis också nödvändigt, att varje besökare gratis får ett programblad, där även planer över museet med redovisning av utställningarna och annan praktisk information bör kunna få plats.

Detta är naturligtvis en vision, men dock byggd på många års erfarenhet. Det torde emellertid bli ganska arbetsamt att framskaffa medlen för framställning av det omfattande informationsmaterialet.

Som en sammanfattning av vad här berörts kan sägas, att det kulturhistoriska museet — och det må komma att tillämpas på Nordiska museet eller på andra håll — troligen i framtiden kommer att i stor utsträckning använda nya hjälpmedel för kulturförmedling och information inom och utom museet. Det har därvid anledning att satsa mindre på dyrbara och ofta alltför permanenta utställningar, att satsa mera på tillfälliga utställningar över olika temata undan för undan inom kulturens stora fält samt att i anslutning därtill åstadkomma goda publi-

kationer, dokumentärfilmer och videoband till tjänst för en allt mer vidgad kulturförmedling inom och utom museet. Men dessa arbetskrävande uppgifter kan inte genomföras utan att goda lokaler anskaffas för välordnade studiemagasin. Om inte källmaterialet snart skall ta slut, ju närmare vi kommer vår egen tid, måste också ett stort arbete och rimliga medel satsas på den fortsatta kulturdokumenteringen genom föremålsinsamling och meningsfulla fältarbeten i anslutning härtill, varvid icke minst upptagningen av dokumentära filmer måste ske i en helt annan omfattning än hittills.

SUMMARY

Museum—Medium—Man

The Nordic Museum and the open air museum Skansen (Nordiska museet och Skansen) has for a long time had a leading position in the world of museums. This is in itself a good reason for an evaluation of its aims and its function today.

A museum of cultural history has two main lines in its program. 1. to give a satisfactory documentation of the evolution of culture within a certain geographical region and for a certain time of history, and 2. to use this documentary material as well as possible in the program of education and culture.

The Nordic Museum had from the beginning a Scandinavian and comparative program of documentation. It is, however, now confined to the cultural history of Sweden from the beginning of the 16th century up to the present time. The main way of documentation —the collection of objects—has for a very long time been combined with field research, giving as a result large archives of texts and pictures, showing the great variation of human life in different regions and social groups.

The problem of how to use the documentary material in the educational program is a most intricate one. First it seems necessary to take into consideration what kind of public a museum appeals to and after that to find out the methods of service.

There is no information of good sense and value to be given to the public from a museum without a thorough knowledge of the whole documentary material. It is therefore necessary to give the museum staff that knowledge before they are able to give the right information in exhibitions or elsewhere. There is, however, a permanent tendency to neglect this basic rule. Having the knowledge, it is up to the skill of the members of a museum's staff to evaluate their public and to find the best means, theoretical and technical, to give good information in as pleasant a form as possible—through exhibitions, lecturing and guiding, publications, and very often a combination of these different means. For a museum with such wide a program as the Nordic Museum it seems necessary to reckon with the broad public for the exhibitions and all service in connection with them, while institutions and members of the public with special and deeper interests have to get most of

the service they need through the storerooms, the archives, and the library.

The general media, which the museum has to its disposal in its educational and cultural program, exhibitions, guiding, lecturing, documentary films and publications have in modern time been extended with such new techniques as portable tape-recorders, radios, television, videotape etc., which so far have been used in many different ways for information by the museums. During the last thirty years there has also been a real revolution in the display-technique from the heaping of material on walls and in vitrines with very little of information to thoroughly prepared exhibitions of selected objects where texts and pictures inform the visitor of the roles of the objects in the cultural field, their origin, manufacturing and function. Even electro-optic arrangements have often been used in the display.

However, the number of people visiting a museum, even a wellknown one as the Nordic Museum, is extremely small compared to the public, which could be reached through such mass-media as radio and television. So far the museums in Sweden have had very little access to these media, whatever the reasons for this situation might be. I think it is necessary to admit that for large groups of items within a museum of cultural history quite as good a presentation of the items could be done through television as in ordinary displays in the museum. I should like to underline this with an example. The exhibition of Swedish trapping and hunting in the Nordic Museum (from 1941) is still one of the most popular. It should without any doubt be possible to give a better information around this theme in a documentary film, where sequences of documentaries from the field with animal life, trapping and hunting methods easily could be included, instead of the necessarily short texts and few pictures in the exhibition. If such a documentary film were presented to the public through television it should probably, even in such a small country as Sweden be seen by about 2 million people. Now, it would take more than 16 years for the number of museum visitors to reach this sum. I think this says something of the usefulness of mass-media in the educational and cultural program of our museums. I guess, however, it will take some time before the museums world will get access to television in a sufficient degree. In this respect we seem to be about twenty years behind compared to the U.S.A. The schools and many other cultural institutions are already available by means of documentary films and when videotape-recorders will be more common the field will probably be widened. A permanent problem, however, will be to get the necessary money to produce the documentary programs and for the indispensable specialists to have time enough.

A wider use of mass-media to include the treasuries of objects and knowledge of the museums into the ever broadening educational and cultural program of our time seems to be a necessary aim for the future. It should also have the good result for the museums, that their collections could be well kept in storerooms, exposed to less danger, which is especially prevalent during travelling exhibitions, and nevertheless play a more important role than now, when expensive exhibitions attract less and less visitors. It has to be admitted, however, that a mass-media program for the museums has its clear limitations. Those museum collections where estetic values in design, colour and form are dominating, will even in the future necessarily be presented in the exhibition halls of the museums—let us hope with more complementary information than now.

Nordiska museet under år 1966

AVD. 1 NÄRINGSLIV OCH SAMFUND

I tidigare årsredogörelser har nämnts de översikter över Nordiska museets hela föremålsbestånd landskapsvis, som successivt utarbetats inom den tidigare Allmogeavdelningen och som sedan fortsattes inom den nya avdelningen Näringsliv och samfund. Det återstår nu endast landskapen Dalarna, Skåne, Småland och Västergötland.

Ändamålet med dessa översikter är att göra det möjligt för Nordiska museet att i samverkan med länsmuseerna och vissa andra lokalmuseer företaga de kompletteringar av det äldre föremålsbeståndet, som fortfarande är nödvändiga.

Föremålsförvärv

Särskilt för föremålsbeståndet inom sådana grupper som näringsliv och samfund har alltid gällt, att meningsfulla förvärv icke kan göras utom genom resor i bygderna. Då särskilda anslag för förvärvsresor hittills saknats, har förvärv under året endast kunnat ske i begränsad omfattning. Genom att utnyttja tjänstemännens personliga bygdekontakter har dock ett par väsentliga kompletteringar kunnat göras. Intendenten Eles har sålunda anskaffat över femtiotalet föremål inom jordbruk, husdjursskötsel, skogsbruk och transport från sin hemsocken N. Ny i Värmland. Genom bevakning av auktioner i Jämtland i samband med semester har intendenten Nyman också förvärvat ett trettiotal föremål från jordbruk, skogsbruk och transport.

En mycket värdefull samling skogsdoningar (yxor, sågar av flera typer med tillhörande verktyg för filning och skränkning, barkspadar, vändhakar, timmersaxar etc.) har tillförts avdelningen genom att Forskningsstiftelsen Skogsarbeten i samband med sin flyttning från Lycksele till Hedemora genom skogsmästare Arne Svensson som gåva överlämnat sin instruktionssamling.

Inom Stockholms närmaste landsbygd har en viss bevakning av auktioner kunnat äga rum genom en intresserad pensionär, som delges våra önskemål och vid sin överlåtelse av föremål till avdelningen räknar in sina som regel ringa förvärvskostnader i priset. På så sätt har från Stockholms närmaste omgivningar förvärvats ett par leksakshästar, en dikesslunga, vissa jordbruksredskap och redskap använda vid kolning.

Övriga förvärv har helt tillfällighetens karaktär, men bland dem kan nämnas glassformar med tillhörande

planscher, en gåva från Oscar Bergs hovkonditori i Stockholm, en del märken och medaljer, emballage, målkärl m. m. från en speceriaffär i Stockholm, skyltar för tapetserare från Stockholm, en samling veterinärinstrument samt kikare och kameror som gåva från Prins Wilhelms sterbhus. En räkenskapskavle från skogsavverkningar i Svappavaara i Norrbotten hör till de obetydliga men för ett museum så värdefulla ting, som allt för lätt kastas bort.

Förberedande arbeten

Vissa föremålsgrupper har särskilt varit föremål för genomgång med kompletterande katalogisering, såsom samfundsväsendet, jordbruket, fäbodkulturen och delar av hantverket.

Förarbeten har ägt rum för komplettering av föremålsbeståndet efter industrialismens genombrott.

Sedan Svenska skolmuseets stora samlingar från och med den 1 juli 1966 överförts till avdelningen, har en tjänsteman (fil. kand. Inga-Britta Sandqvist) på heltid och två tillfälligt anställda assistenter (f. d. slöjdinspektören Alvar Berggren och f. d. folkskollärarinnan, fru Elisabet Bakó) ägnat sig åt uppordning och katalogisering av dessa samlingar.

En tjänsteman (fil. lic. Mátyás Szabó) har sedan den 1 juli helt ägnat sig åt uppordning av vissa arkiv, som främst har relation till Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens samlingar samt komplettering av lappkatalogen över dessa samlingar, bl. a. med fotografier av föremålen.

Avdelningen har även varit sysselsatt med utarbetandet av en nomenklatur för museets samlingar, närmast gällande grupperna bysamfundet, skördens redskap, föremålsgrupper inom boskapsskötsel och vallning samt laggning och laggkärl.

Planerings- och byggnadsarbeten för den permanenta avdelningen By, gård och näringsliv har fortgått och vissa planeringar har gjorts för en avdelning för Svenskt samfund och en annan för Handel, hantverk och industri.

Omfattande arbeten har också nedlagts på utredningsuppgifter rörande Nordiska museets brännande utrymmesproblem, främst gällande förvaringslokaler för samlingarna, och om problemet hur Nordiska museet skall kunna ta hand om Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens värdefulla samlingar m. m.

Personal

Utöver den i förteckningen över befattningshavare redovisade personalen har vid avdelningen tjänstgjort under hela året fil. kand. Inga-Britta Sandqvist, under kortare tid fil. lic. Mátyás Szabó, fil. kand. Lajla Benedy och fil. kand. Birgitta Ljungdahl.

Med specialuppgifter inom det pågående arbetet med en museal nomenklatur har arbetat fil. kand. Anna-Britt Sifversson och fil. stud. Gerda Holm, båda under begränsad tid.

AVD. 2 BOSTADSSKICK

Föremålsförvärv

Avdelningen har genom inköp och gåvor under året förvärvat närmare trehundra enstaka föremål, varav ca tvåhundra av sjuttiotalet givare. Härutöver kommer sex stora samlingar, en del på ända upp till hundra föremål, bl. a. husgeråd, prydnadssaker och leksaker, huvudsakligen från tiden 1850–1950.

Silversamlingarna har på tre väsentliga punkter fått ett mycket tillfredsställande komplement. Till 1500-talets förra hälft kan sju skedar och en salser – en samling från Lommaryds socken i Småland – hänföras. Sex av skedarna är intressanta exempel på varierande former av kronknopp, den vanligaste svenska skedtypen under 1500- och 1600-talen. Den sjunde skeden är försedd med den mer sällsynta flätmönstrade knoppen. En sked är stämplad i Lübeck, tre stycken har bomärkesstämplar, de övriga är ostämplade. Ordet salser är bl. a. benämningen på en rund skål eller tallrik med brett bräm och en konvex buckla i bottnen. Den salser som kommit i museets ägo är den tidigast kända och kommer att behandlas utförligare senare. Mariabilden i mitten med spår av emaljinläggning kan dateras till 1500-talets början.

Den begynnande industrialiseringen inom silvertillverkningen under 1830–40-talen lockar bl. a. den stora stockholmsfirman Zethelius till en frodig lek med pressteknikens möjligheter – givetvis efter utländsk förebild. Nordiska museet har förvärvat ett par typiska prov på denna produktion, nämligen ett praktfullt tekök med kraftigt melonformad kanna och ett paradbestick för servering av fisk, täckt av lättförståeliga havssymboler och nyrokokoornament. De är båda tillverkade av firman Erik och Wilhelm Zethelius 1842 resp. 1840. Firman D. Hermansson & Co i Stockholm har gjort silverställningarna i senempire till tre saltkar av slipat glas.

Slutligen har museet förvärvat en representativ samling av den kände silversmeden Wiwen Nilssons matsilverproduktion. Detta matsilver beställdes till 1930 års stockholmsutställning och tillverkas fortfarande med kompletteringar av nya föremålstyper. Museet har ett 20-tal delar, förutom de vanligaste besticken även skaldjurs- och ostrongaffel, kräftkniv, marmeladspade och istång m. m. Dessutom har vi prov på hans bägare, skålar och brickor.

Samtliga silverföremål med undantag av Wiwen Nilssonsilvret är skänkta av Nordiska museets Vänner.

Till de mer intressanta nyförvärven hör en praktfull glaspokal, tillverkad vid Kungsholms glasbruk någon gång på 1730–40-talen. Den har slipad och graverad dekor bestående av svenska riksvapnet och Hessen-Kassels vapen; utmed brämet löper inskriptionen:

FRIEDERICUS · DEI · GRATIAS ·
SVE · CORUM · GOTHORUM ·
VANDALORUM · QUE · REX.

På motstående sida en graverad strålande sol. Just denna variant av pokal är endast känd i ett fåtal exemplar. Den är en gåva av Nordiska museets Vänner.

Bland 1700-talsföremålen märks vidare en malmmortel försedd med gra-

verad inskrift »Mälsåcker 1774», även den en gåva av Vännerna samt en enkel blåmålad fajanstallrik av ovanlig typ, tillverkad vid Marieberg på 1760-talet.

Det är helt naturligt att föremål från 1800- och 1900-talen utgör den största delen av museets accession, eftersom dessa dominerar antikhandeln och fortfarande i stor utsträckning finns kvar i äldre hem, som av naturliga skäl ibland upplöses. Sålunda har avdelningen som testamentarisk gåva erhållit en väggpendyl av förgyllt trä med urtavlan signerad »Dahlström Stockholm». Israel Dahlström var verksam från 1792 till omkring 1825 och eftersom urfodret visar klart sengustavianska drag torde uret vara från tiden omkring 1800.

August Malmström ritade för Gustavsberg till 1872 års utställning en lyxservis i »ironstone china» med fornnordiskt mönster i målad reliefdekor. En dylik servis skänkte Malmström som lysningspresent till lektor Nils Linder och skriftställarinnan Gurli Pettersson Kavli 1887. Delar av denna ovanliga servis har av deras döttrar, fröknarna Greta och Estrid Linder, skänkts till museet.

I samband med utställningen »Tallrikar från svenskt 1800-tal» kompletterades vårt bestånd av porslin med ett antal föremål, främst tallrikar med tryckt eller målad dekor från 1800-talets senare del och 1900-talets början. De tillhör allesammans de utomordentligt vanliga mönster och modeller som Rörstrand och Gustavsberg tillverkade vid denna tid.

Två tallrikar ur en unik Rörstrandsservis av flintgods har skänkts av fröken Anna Hermelin, Flen. Som spegelmotiv har de ett konturtryckt och i flera färger målat vapen med ätterna Sparres och Lewenhaupts sköldar i förening med ytterligare ett vapen som troligen representerar den senare ättens tyska besittning Falkenstein. Enligt traditionen har en stor servis med detta motiv tillhört Charles Auguste Lewenhaupt (f. 1812) som gifte sig med två systrar Sparre 1840 resp. 1851.

Från grevinnan Karin Wachtmeister kommer en samling leksaker, typiska för tiden kring sekelskiftet 1900 och med värdefulla sakuppgifter. I gåvan ingår bl. a. ett 10-tal spelplaner för olika tärningsspel, en föremålsart som museerna har svårt att komma över, eftersom sådana saker ofta går sönder och kastas bort. Bland leksakerna kan nämnas ett par tysktillverkade zeppelinare av plåt, vilka givarinnans barn lekt med.

Magasinsvård

Nordiska museets stora bonadssamling – Nordens största – på över 2.000 bonader är föremål för kontinuerlig översyn. Tyvärr måste bonaderna av utrymmesskäl förvaras rullade. För att trots detta erbjuda dem bästa möjliga förvaring ompaketeras de nu på stora rullar med silkepapper och ett yttre skyddande hölje av plast, vilket dock måste vara öppet i ändarna så att ev. kondenserad luftfuktighet icke hindras att åter avdunsta. I den aktuella lokalen kan temperatur och luftfuktighet dock hållas tämligen konstant året om. Samtliga bonader av papper får anses vara tillfredsställande konserverade. Ett tidsödande och dyrbart konserveringsprogram förestår för de på väv måla-

de objekten. För att göra samlingen bättre tillgänglig för studier och samtidigt förhindra att bonaderna i onödan rullas upp blir varje bonad fotograferad, där så icke redan skett, och en fotokopia hänges vid varje rulle i magasinet. I en särskild bonadsliggare antecknas bonadens tillstånd, när konservering har skett etc.

En omflyttning och nyuppställning i magasinen av museets samlingar av tenn, mässing, koppar och plåt har under året påbörjats och kommer att fortsätta under några år framåt. För att bereda mer utrymme åt glas- och porslinssamlingarna och för att ge tennet ett utrymme med lämplig och jämn temperatur har förrådslaget flyttat ned tennsamlingen från vinden till ett av magasinen under hallen. Föremålen har placerats i grupper efter föremålsslag och storlek och på ett sådant sätt att man i magasinen kan bereda plats och tillfälle för studiegrupper och forskare att studera materialet. Efter hand som nya hyllor kan anskaffas kommer de övriga samlingarna i detta utrymme att uppordnas.

Förberedande arbeten

Under året har en del förarbeten för kommande utställningar påbörjats. Intendenten Hidemark och extra amanuensen Bengt Nyström har iordningställt ett rum med 1800-talsstolar i museets översta våning. I samband härmed gjordes en undersökning av svenskt stolbestånd under 1800-talet. Denna undersökning kan ses som ett led i de omfattande förberedelserna för 1967 års stolutställning i serien Antikviteter till vardags.

Intendenterna Bjurman och Hidemark har arbetat med att dra upp riktlinjerna för en permanent utställning av nordisk folkkonst i nordvästra delen av kolonnvåningen. Utställningen har arbetsnamnet »Vi och våra grannar».

De undersökningar av stämplar och signaturer på möbler och husgeråd av skilda slag och material som före omorganisationen handhades av tjänstemännen på Högreståndsavdelningen fortsättes nu av avdelningen för bostadsskick. Så har intendenten Holmquist arbetat med genomgång av stämpelavtryck ur Kungl. Mynt- och Justeringsverkets samlingar samt arkivalier för en fortsättning av verket Guld- och silverstämplar 1520–1850. Den nya delen kommer att omfatta tiden 1850–1912.

Vidare har intendenterna Holmquist och Bonge-Bergengren under året påbörjat arbetet med ett register över justerare, kopparslagare, gelbgjutare och mässingsslagare.

Personal

Utom den i förteckningen över befattningshavare upptagna personalen tjänstgjorde vid avdelningen under hela året fil. kand. Bengt Nyström, under kortare tid fil. kand. Charlotte Önstad och fil. kand. Monika Minnhagen.

AVD. 3 TEXTIL

Textilavdelningens verksamhet har under många år präglats av tilltagande brist på arbets- och förvaringslokaler. Utrymmen har därför måst tillgripas, som icke är ändamålsenliga. Därtill kommer nu en akut brist på varje form av utrymmen inom Nordiska museets byggnad. Det textila materialets behov av vård och tillsyn tillåter inte en placering utanför huset. Utrymmesbristen är avdelningens mest arbetskrävande problem och dagliga huvudvärk. Därför blir också det glädjande stora intresse för textilier och dräkter, som kommer till uttryck i gåvor, tyvärr också ett bekymmer.

Föremålsförvärv

Av närmare hundratalet givare har mottagits ca 500 enstaka föremål och sju stycken samlingar omfattande flera hundratal nummer. Av speciellt värde är Elvira Chambert-Hedgrens samling av modeller och mönster för skolslöjd- och seminarieundervisning, mönster och prover från Konfektions AB Salenco, NIAB, Föreningen Svenska Spetsar, Linköping samt mönster och skisser utförda av textilkonstnärerna Eivor Fisher, Märtha Gahn och Bror Geijer-Göthe.

Genom Nordiska museets Vänners bistånd har förvärvats en rölakansmatta komponerad av Märta Måås-Fjetterström och en flossamatta från Konstfliten i Göteborg, båda från 1930-talet.

I samband med utställningen Slöjd 1966 förvärvades dels ett gammalt s. k. sjötäcke i trasväv använt i fiskarfamiljen Benetts öppna båtar vid strömmingsfiske utanför Hudiksvall, Hälsingland, dels ett nyvävt täcke i samma teknik, men modernt i färggivning och mönster, ett vackert exempel på levande hemslöjd inom detta rika textilområde.

Textilvård och förvaring

Den förra året under ledning av intendenten Sjöqvist påbörjade omgrupperingen av textilier i magasin har fortsatt. Ca 3.300 föremål har lagts in i plast och ett 80-tal av vår förnämliga samling brudkronor har kunnat placeras i plexiglasaskar. Nya förvaringsenheter har anskaffats och flera grupper föremål kunnat beredas en lämpligare förvaring. Detta arbete har emellertid på grund av utrymmesbrist och lokalernas splittrade läge i byggnaden ej kunnat bedrivas i önskvärd omfattning. Av samma skäl har ej heller arbetskraften kunnat utnyttjas rationellt.

Textilier och dräkter är föremål för ett stort och glädjande intresse från allmänheten, de textila fackskolorna och föreningsrörelsen. Avdelningen har därför en omfattande service, som innebär att nästan dagligen framtagning av föremålsgrupper ur förråden måste ske, ett hårt transportarbete för textilvårdarna.

Avdelningens angelägnaste uppgift är därför att göra samlingarna i deras helhet tillgängliga på ett mera effektivt och rationellt sätt genom att skapa en studiesamling för specialintresserade personer, enskilda och i grupp. Samtidigt skulle därigenom ambitionsnivån med avseende på vård och förvaring höjas.

Service

Handledning av grupper och enskilda samt kontakten med press, radio och TV är en av de uppgifter som tar förhållandevis mest tid men samtidigt ger mest i utbyte för båda parter.

Avdelningen har under året haft ca 300 besök, av vilka 100 har inneburit en mera omfattande service med framläggning av föremål ur magasinen och studier under ibland många dagar med åtföljande handledning. Beställning av foton, nytagningar, förteckningar över föremål och uppmätningsritningar blir i regel följden av dessa konsultationer.

Regelbunden undervisning i textilhistoria om ca 70 timmar ges varje år av avdelningens tjänstemän åt Handarbetets Vänners högre yrkeskurs för utbildning av ledarpersonal och konsulenter till hemslöjds-, heminrednings- och textilföretag. Härtill kommer ytterligare föreläsningar och kursundervisning om 60 timmar, sammanlagt 130 lektionstimmar.

Förberedande arbeten

Jämsides med en provisorisk nyuppställning av textilutställningen bedrives förberedelser för en omgestaltning av dräkt- och textilutställningarna, vilken är ett led i generalplanen för Nordiska museet. Härvid har vi möjligheter till viss försöksverksamhet med belysning, montering och utställningsredskap. Textilutställningen har tidigare till största delen upptagits av väggfasta ramskåp. Dessa har nu avlägsnats och ramarna sammanställts till vikbara skärmar på hjul, som kan framtagas vid behov. Utställningen kommer vidare att omfatta ett introduktionsrum med en lättillgänglig översikt över textila tekniker, där särskilt texterna skall ges en form, som lättare skall förstås av den icke textilkunniga besökaren. Ett nyurval av textilier och en omgestaltning av skärmarnas montering har påbörjats. För denna del av nyuppställningen svarar intendenten Wintzell.

Huvuddelen av textilutställningen kommer att upptas av ett visningsrum där olika textila grupper skall exponeras under kortare tid.

Omgestaltningen kommer att pågå även under 1967. Under tiden har grupper som vanligt tillgång till studiesamlingen och utställningen av textilt arbete, »Från fiber till garn».

Inventeringar och fältarbeten

Behovet av en komplettering av samlingarna med mönster och modeller från industrien är stort. Tyvärr har ekonomiska och personella resurser saknats för att genomföra detta.

I samarbete med hemslöjdsföreningarna har inventeringar utförts av förste intendenten Nylén i Malmöhus och Värmlands län.

Syföreningsverksamheten har varit en viktig faktor i spridningen av mönster och modeller. En undersökning har påbörjats i Småland och Västergötland av intendenten Sjöqvist.

Med bidrag från Humanistiska forskningsrådet har en tjänsteman tidvis helt ägnat sig åt inventering av brudkronor i svenska kyrkor, i år främst inom Linköpings stift. För inventeringen och dess planläggning har fil. kand. Barbro Philipson-Hovstadius svarat.

Textilkonserveringen

Vårt konserveringsprogram är givetvis att småningom kunna göra en översyn

av hela vårt textilbestånd. Men tyvärr är våra resurser i arbetslokaler och personer så små att endast föga utöver löpande arbeten i samband med utställningar kan göras. En successiv rengöring vore ytterst behövlig och önskvärd. I viss utsträckning har detta arbete kunnat påbörjas genom anskaffning av ett tvättbord i plast.

Under år 1966 har konservering av trasväv för en utställning under 1967 tagit sin början. Vidare har konservering av broderade örngott, täcken och pällar från 1600-talet påbörjats och i viss omfattning genomförts för den ovan berörda omgestaltningen av textilutställningen. I samband med vandringsutställningen av svensk folkkonst som cirkulerade i Tyskland gjordes förutom konservering även montering och emballering för att i görligaste mån skydda textilierna. Vidare har hela beståndet av damhattar fått en översyn och kunde till en liten del ställas ut. Varje föremål som skall exponeras kräver översyn och oftast konservering. Utställningarna i serien Aktuell textil har sålunda föranlett insatser från konserveringsateljén, vars personal dessutom också deltar i det mera kvalificerade arbetet vid omgrupperingen av våra förrådssamlingar. Den textila klädseln på möbler skapar i regel besvärliga konserveringsproblem. För dylika uppgifter skulle konserveringspersonalen behöva utökas inför kommande omgestaltning av möbelutställningen.

Vårt allvarligaste konserveringsproblem som kräver stöd av forskning är vitalisering av textilfibrer som blivit spröda av den torra luften i museet. En befuktningsanläggning som skapar ett jämnare inomhusklimat är en nödvändighet för textiliernas bestånd.

Under år 1966 har 102 föremål genomgått mera omfattande konserveringsåtgärder, 172 föremål fått översyn och rengöring samt 32 ägnats åtgärd av annat slag.

Personal

Utöver de befattningshavare vid årets utgång, som redovisas på annan plats, har vid avdelningen tjänstgjort e. textilvårdaren Karin Pers samt under kortare tid fil. kandidaterna Karin Eles, Barbro Philipson-Hovstadius och Elisabeth Piltz.

KULTURHISTORISKA UNDERSÖKNINGEN

Fältarbeten

Under året har avdelningen inlett en djupundersökning av Öregrund och Östhammar med omgivande landsbygd, det område som den 1 januari 1967 blev *en* stad med namnet Östhammar. Huvudparten av avdelningens tjänstemän jämte intendenten Liedgren har deltagit i arbetet.

Undersökningen av gården Näs i Rö socken, som igångsattes föregående år med stöd av konung Gustav VI Adolfs 80-årsfond för svensk kultur, har fortsatts.

Uppmätning och fotografering har utförts av Grinds gård vid Norrtälje, gårdar och torp under Julita, Turebergs gård och Landsnora kvarn i

Sollentuna och Väsby gård i Vallentuna samt Järvagårdar, sistnämnda för Solna stads kulturnämnds räkning. En tidigare stadsundersökning i Sala har kompletterats. I en snabbinventering av bebyggelsen i Tyresö, som skedde för Bollmora kommuns räkning, deltog intendenten Axel-Nilsson.

Två kavringsbagerier i Baskemölla och S. Mellby samt en del av bebyggelsen i fiskeläget Vik i östra Skåne har undersökts.

Intendenten Holmquist, fotografen Wåger och fil. kand. Barbro Philipson-Hovstadius har fortsatt den sedan 1955 pågående inventeringen av brudkronor i Östergötland.

Uppteckningsarbete och fotografering har utförts på herrgårdar i Skåne och Småland samt på och omkring Julita gods i Södermanland.

I Julita socken påträffades hos f. lantarbetaren vid Fogelstads gård Axel Fredriksson, Ekebo, en samling av 3.200 st. fotonegativ till största delen från 1920—30-talen, vilken samling tack vare medel beviljade av Samfundet Nordiska museets Vänner förvärvades till museet. Herr Fredriksson har varit en kunnig amatörfotograf, som flitigt tagit bilder av arbetskamrater och grannar i helg och söcken, och museet har härmed fått ett intressant tillskott till sitt bildarkiv av t. ex. arbetsbilder från ett ännu inte mekaniserat jordbruk, av konfirmander, brudpar och födelsedagsfirande, av olika hästanspända fordon och av socknens första bilar.

Intendenten Sommarström har utfört fältundersökningar 1—17 juli och 9—28 augusti i Norrbottens sameområden, framför allt inom Gällivare och Arjeplogs kommuner. Bland uppgifterna kan nämnas undersökningar i Norrkaitums fjällsameby (Gällivare) rörande den ovanligt starka koncentrationen av slöjd och konsthantverk till en plats, Kaitum. I samma område gjordes också uppmätningar etc. av gamla och nya läger- och arbetsplatser ute i markerna, i en del fall beskrivna i böcker av Nils Nilsson Skum († 1951) och Andreas Labba. — Bland undersökningarna inom Arjeplogs fjällvärld märks framför allt en färd med flyg efter Piteälvens övre dalgång mellan Stenudden och Mavasjaure vid norska gränsen, varvid flera nedstigningar gjordes för undersökningar av gamla nomadläger, gravholmar m. m. Vid Mavassjön bevittnades den moderna formen av reninsamling med hjälp av kortvågsradio, som detta år börjat tagas i bruk också av renskötselgruppen i denna trakt. — Sommarström har också tillsammans med socialantropologen fil. kand. Tom Svensson (Stockholms universitet) planerat och påbörjat en gemensam studie över samhällsförhållandena under 1940—1960-talen i fjällsamebyn Frostviken Mellersta i norra Jämtland. Fältarbetena har möjliggjorts genom bidrag från Stiftelsen Hjalmar Lundbohms Minnesfond. Fil. kand. Svensson utförde sina fältundersökningar i maj under ett par veckors tid och har redovisat dessa och andra forskningsresultat i preliminär form som en trebetygsuppsats framlagd den 22 september vid ett seminarium för folklivsforskning under ledning av professor Granlund.

En rapport rörande den tidigare slutförda undersökningen av byn Svappavaara i Kiruna har under året färdigställts av assistenten Grape med bidrag av förste intendenten Nylén, landsantikvarien Harald Hvarfner och intendenten Österman.

Den år 1962 påbörjade undersökningen av Hälsingborgs stadsbebyggelse resulterade i ett rikt material av fotografier, uppmätningsritningar, uppteckningar, beskrivningar och fotostaterade arkivakter. På grundval av detta material och en noggrann genomgång av bebyggelsen har avdelningen under året i samarbete med Hälsingborgs museum till Kommittén för verkställande av kulturhistorisk inventering av Hälsingborgs äldre bebyggelse överlämnat ett klassificeringsförslag i form av färglagda kartor med kommentarer.

Frågelistor

Avdelningen har under året samverkat med Folkbildningsförbundet m. fl. i Operation folkbildningsminnen, bl. a. genom att utge en frågelista Folkbildningsminnen (nr 187). Årets övriga frågelistor är Sparkstöttingar (nr 188) och Cykeln (Sp.212).

I samarbete med tidningen Skogsindustriarbetaren och landsantikvarien Björn Hallerdt har en pristävling utlysts beträffande pappersbruksminnen. Vidare har avdelningen biträtt ABF vid utarbetandet av en dokumentärfotokurs benämnd Bilder av nuet.

Kulturhistoriska undersökningens fasta meddelarstab omfattar 260 personer. Av dessa har 190 med ledning av museets frågelistor sänt in bidrag under året. Arkivet har ökats med 700 accessioner omfattande 3902 sidor text, 200 sidor teckningar samt 1 436 fotografier.

Personal

Utöver den i förteckningen över befattningshavare redovisade personalen har vid avdelningen tjänstgjort under delar av året teknolog Ann Wennerström och fil. kand. Marianne Eriksson.

INSTITUTET FÖR FOLKLIVSFORSKNING

Forskning

Institutet för folklivsforskning är som forsknings- och undervisningsinstitution knutet till professuren i nordisk och jämförande folklivsforskning. Kostnaderna för dess verksamhet bestrides av statsmedel från Nordiska museet. Under ledning av professor Granlund har verksamheten koncentrerats på att utarbeta material från fältforskningar och insamlingsarbete. Professor Granlund är medlem i ett forskarlag, som arbetar i Tornedalen med anslag från Kulturfonden för Sverige och Finland. Under året har dels amanuensen Helspong, dels några av eleverna i nordisk och jämförande folklivsforskning arbetat med undersökningar i Tornedalen. Dessutom har professor Granlund gjort

undersökningar i halländska fiskelägen, där sedan fil. stud. Orvar Löfgren fortsatt.

Docenten Ränk har utarbetat manuskript om estniska herrgårdar från svensk tid samt kompletterat tidigare insamlat material rörande etnologins historia och österuropeiska maträtter. Fil. lic. Gertrud Nyberg har fortsatt bearbetningen av material för sin avhandling om den horisontella vävstolen. Fil. lic. Helmut Hagar har fortsatt att utarbeta sin avhandling om hästens förspännings- och draganordningar. Fil. lic. Knut Weibust har skrivit på sin avhandling »Djupsjöseglare. Livet ombord på de sista segelfartygen. Ett studium i maritim etnologi». Fil. lic. Skans Torsten Nilsson har arbetat med sin avhandling »Nås socken i Västerdalarna». Fil. lic. Kerstin Berg har kompletterat och utarbetat insamlat material för sin avhandling »Sjöfarten i Vätö socken och dess strukturförändringar 1790—1920». Fil. lic. Magnús Gislason arbetar med sin avhandling »Kvöldvaka. Det gamla isländska bondesamhällets kulturhärd». Fil. lic. Harald Hvarfner utarbetar en doktorsavhandling »Byar på Billingen». Fil. kand. Anna-Britt Sifversson arbetar med sin avhandling om Stockholms äldre torghandel. Fil. kand. Bengt af Klintberg arbetar på en licentiatavhandling om »Sveriges sägentyper» och fil. kand. Ernst-Folke Lindberg på en avhandling om »Sala som bergstad 1624—1736».

Undervisning

Professor Granlund har undervisat och fullgjort examination såsom för en ordinarie lärostol i detta ämne vid Stockholms universitet. Under vårterminen föreläste han dels över »Teori och metodik; en översikt», dels över »Drag ur europeisk etnologi» och under höstterminen dels över »Nutida teorier om kulturförändring», dels över »Europeiska reliktområden». Docenten Gustav Ränk, som innehar personlig tjänst vid universitetet, föreläste under vårterminen över ämnet »Några exempel på väst-östliga kulturkontakter i Baltikum» och under höstterminen över »Etnologins grundbegrepp». Docenten Eskeröd föreläste under vårterminen över ämnet »Struktur och funktion inom svenskt samhällsliv» och under höstterminen över »Det svenska samfundets omvandling». Professor Erik Allardt, Helsingfors, föreläste under vårterminen över ämnet »Samhällsstruktur och social förändring». Docenten Mats Rehnberg föreläste under vårterminen över ämnet »Militärväsendet och folklivet» och under höstterminen över »Miljö och arbetsförhållanden under den svenska industrialismens äldre skede». Fil. dr Ragnar Bjersby höll under vårterminen och fil. lic. Bengt R. Jonsson under höstterminen kurs i »Folkdikt och folktro». Fil. lic. Anders Nyman höll under vår- och höstterminerna kurser i »fältundersöknings- och uppmätningsteknik». Fil. lic. Knut Weibust har under båda terminerna haft kurser i »föremålskunskap». Som komplettering till kurserna i föremålskunskap har fil. lic. Gertrud Nyberg hållit kurser i »textil- och dräktkunskap». Under vårterminen höll docenten Emil Schieche en kurs i handskriftsläsning och docenten Folke Hedblom en kurs i övning av läsning och skrivning med landsmålsalfabet. Studieupplysning för ett- och tvåbetygsstuderande gavs un-

der vår- och höstterminerna av amanuensen Hellspong.

Seminarieövningar har hållits varje vecka. Vårterminens program omfattade: Carl Olof Cederlund: Stockholms skeppsgård 1605—1640. En studie i organiserad struktur; Monica Sköld: Något om inspelningen av folkmusik; Ann-Sofi Topelius: Textilier i Nationalmuseets konsthantverksavdelning; Kerstin Berg: Sjöfolksfamiljen i Vätö; Odd Nordland: Mellom angst og lyst. Nokre tankar om sex og folkliv; Bengt af Klintberg: Ett försök till avgränsning av begreppet sägen; Göran Bergengren: Informationsåtervinning i museer. Höstterminens program omfattade: Tom Svensson: Frostviken Mellersta. En samhällsanalys; Birgitta Conradson: Kungsholmen i Stockholm 1840—1890. En stadsdels utveckling från hantverks- till industriområde (två seminarier); Åke Daun: Erfarenheter av ett påbörjat fältarbete i Norrbotten; Mats Hellspong: En byundersökning i Tornedalen; Küllike Blauhut, Björn Englund och Örjan Wallström: Norrbottensundersökningen sommaren 1966; Otto Blehr: Politisk organisasjon på Færöiene; Orvar Löfgren: Från jordbruksbygd till storstadskvarter. Några engelska lokalundersökningar; Sofia Danielson: Immigrationen av polacker. Studier och uppteckningar bland immigranter. Ett antal pro- och preparationsseminarier, ledda av docent Eskeröd, har hållits med ett-betygsstuderande under höstterminen: Albert Eskeröd: Planläggning av seminarieserien; Hans af Klintberg: Nordiska museets jaktavdelning. En kritisk presentation; Dina Wernström: Sigfrid Svensson, Introduktion till folklivsforskningen; Carl-Henrik Anckarberg: Studier i 16- och 1700-talens brandväsende i Stockholm; Ewa Fägerborg: Skjutsskyldighet och skjutshåll; Kerstin Persson: Livets högtider, i anslutning till utställningen Tradition och nutid; Maria Hartman-Ryderberg: Moder och stil i dräkten, i anslutning till Nordiska museets utställning.

Gästföreläsningar har hållits av professor Lauri Honko, Åbo, och docenten Dr. phil. Lutz Rörich, Mainz.

En elev har haft doktorandstipendium, två har haft licentiandstipendier och fyra har haft bidrag ur anslaget till ogradueradе forskares vetenskapliga verksamhet.

Personal

Utöver den i förteckningen över befattningshavare redovisade personalen har med bidrag från Arbetsmarknadsstyrelsen fyra arkivarbetare varit anställda, av vilka tre med förkortad arbetstid.

UNDERVISNINGSAVDELNINGEN

Avdelningen har handhaft museets verksamhet med undervisning och visning i museet, i Livrustkammaren, på Skansen och vid museets gårdar. Undervisningen har meddelats dels av avdelningens personal, dels av museets övriga tjänstemän, dels av för ändamålet särskilt engagerade studerande.

Avdelningen har haft att svara för museets publiceringsverksamhet, bokförmedlingen samt för information och reklam rörande museet och dess gårdar.

Undervisning

Under året har 24.867 personer erhållit undervisning i Nordiska museet. Dessa har varit fördelade på 1.180 grupper, av vilka 633 utgjorts av klasser från skolor i Stockholm, 310 av grupper från skolor i Stockholms förstäder och landsorten, samt 237 av grupper av vuxna.

Skolundervisning. Femte klassen vid Stockholms grundskola har erhållit regelbunden undervisning i museet efter schema, uppgjort av Stockholms skoldirektion.

Även sedan Nordiska museet och Skansen den 1 juli 1963 delats i två institutioner har undervisningsavdelningen svarat för undervisningen på Skansen. Fr. o. m. höstterminen 1965 infördes en förändring, så att i stället för regelbunden undervisning av sjunde klassen efter av skoldirektionen uppgjort schema, kommer nu sjätte klassen på regelbundna studiebesök, som är frivilliga från lärarens sida. Han har att välja mellan tre alternativa lektioner: *Sverige för hundra år sedan, I slott och koja* samt *Självhushåll.* Till dessa lektioner har i samarbete med skoldirektionen och undervisningsavdelningen utarbetats studiematerial, vilket i förväg distribueras till berörda lärare. För grundskolans fjärde klass började undervisning under höstterminen ske på Skansens naturhistoriska avdelning. Sammanlagt har på Skansen 250 klasser fått undervisning, omfattande drygt 6.000 elever, fördelade på sjätte klassen med 175 grupper, ca 4.000 elever, samt fjärde klassen med 75 grupper, ca 2.000 elever. Även andra skolgrupper har efter förhandsanmälning erhållit undervisning på Skansen av undervisningsavdelningen.

Vuxenundervisning. Under året har hållits 33 föreläsningar och 77 kvalificerade visningar samt 10 kurser om vardera 10 lektioner och 8 kurser om vardera 3 lektioner.

Med följande bildningsorganisationer har samarbete skett: ABF, Godtemplarnas studieförbund, Kursverksamheten, Studieförbundet Medborgarskolan, Stockholms läns bildningsförbund, Studiefrämjandet och TBV.

Bland föreläsningarna kan särskilt framhållas två större serier:

Möbler och miljö. Fem föreläsningar i samarbete med Studieförbundet Medborgarskolan. Föreläsare: förste intendenterna Andrén och Lagerquist samt intendenterna Hidemark och Nodermann-Hedqvist.
Modedräkten och dess accessoarer. Fem dubbelföreläsningar i samarbete med Studieförbundet Medborgarskolan. Föreläsare: Förste intendenten Nylén samt intendenterna Danielson, Holmquist, Resare, Sjöqvist och Wintzell.

Beträffande undervisning för Handarbetets vänner, se Textilavdelningens redogörelse.

Övrig publikverksamhet. Under vårterminen anordnades på söndagarna särskilda program för skolungdom, tävlingar och filmvisningar.

I samband med Almqvistutställningen arrangerades i samarbete med Stockholms Forum en serie kvällsprogram i museet. Litteraturkritikern Kurt Aspelin skildrade Almqvist och hans tid, advokat Yngve Lyttkens och redaktör Lars Widding diskuterade »det Almqvistska brottet», docent Karin Westman Berg belyste Almqvists kvinnouppfattning. Vid tre teaterföreställningar i museets hall framförde en ensemble från Dramatiska Teatern Bengt af Klintbergs till jubileet författade pjäs »Sju röster om Almqvist».

Personal

Utöver den personal, som återfinns i förteckningen över museets befattningshavare, har inom avdelningen under kortare eller längre tid arbetat: herr Christer Eriksson, stud. Karl Kihlskog, stud. Barbro Bengtsson.

BIBLIOTEK OCH ARKIV

Biblioteket

Biblioteket har tillväxt med omkring 1900 band genom inköp av ny facklitteratur, genom gåvor och genom publikationsbyte med in- och utländska museer och lärda sällskap. Årets katalogiserade accession mätt i hyllmeter upptager en hyllängd av drygt 30 meter. Antalet utlånade volymer kan uppskattas till omkr. 9.000 inberäknat vad som har framtagits för studium på stället. 678 volymer har skickats till andra bibliotek i Sverige och utlandet för utlåning till studerande och forskare som inte har haft tillfälle att besöka museet.

Viktor Rydbergs efterlämnade bibliotek, som under åren 1919—63 var uppställt på Skansen i skaldens arbetsrum, vilket inrymdes i en paviljong nära Hasselbacksingången, har under året inventerats och temporärt uppställts i ett studierum i bottenvåningen i de ursprungliga bokhyllorna för att hållas tillgängligt för forskare. Arbetsrummets inredning, som härstammar från Rydbergs bostad i Djursholm, är tills vidare magasinerad i avvaktan på en annan placering. Vid inventeringen har den katalog över biblioteket, som skaldens efterlämnade maka upprättat, kompletterats, så att den upptager alla nu i biblioteket befintliga böcker och broschyrer. Redan tidigare har man emellertid måst konstatera, att katalogen även upptager böcker, som icke medföljde, när änkefru Rydberg i enlighet med en gammal överenskommelse med Artur Hazelius överlämnade sin makes bibliotek som gåva till museet.

Arkivet

Arkivets tillväxt av originaluppteckningar, uppmätningar, skisser och fotografier från museets fältundersökningar jämte ortsmeddelarnas svar på frågelistor redovisas under rubriken Kulturhistoriska undersökningen sid. 290.

Folkminnessamlingen, som är en till forskarnas tjänst systematiskt ordnad beläggsamling belysande svensk

folktro, folksed och folkdikt och bestående av excerpter ur originalupptecknin-garna i museets och andra folkloristiska arkiv, har under året ökats med omkr. 33.000 kort i A5-format. Ett 70-tal originalmanuskript har inlånats och avskrivits. Arbetet med sägenkatalogiseringen har fortsatts. Förfrågningar från ett stort antal in- och utländska vetenskapliga institutioner har besvarats, och genom förmedling av sådana institutioner har material ur excerptsamlingen som lån ställts till enskilda forskares förfogande. Följande utländska forskare har under året under längre eller kortare besök utnyttjat folkminnessamlingen: mr A. Fenton, Edinburgh; cand. mag. B. Holbek, København; prof. L. Honko, Åbo; mr Y. H. Imám och mr H. G. Abdel Hamiel, Kairo; dr Johanna Jaenecke-Nickel, Berlin; mr R. Jones, St Fagans Castle; mag. J. Pentikäinen, Åbo; lektor A. Rauta-Knuutila, Kopitie; prof. L. Röhrich, Mainz; mag. P. Skalnik, Praha; prof. S. Solheim, Oslo, och prof. H. Trümpy, Basel.

Lapska arkivet kan bl. a. redovisa följande tillskott. Omfattande rapporter med traditionsuppgifter (texter, foton, kartskisser, bandinspelningar) har lämnats av herr Bertil Lindberg, Suddesjaur, Arvidsjaur, rörande hans undersökningar vid mellersta Piteälven huvudsakligen gällande lapska kulturlämningar såsom offerplatser, gravar m. m. Förre lapptillsynsmannen Nils Ranbergs, Ruokojokk, Arjeplog, omfattande anteckningar om samebefolkningens bostads- och yrkesförhållanden m. m. inom norra delen av Pite lappmark har inlånats och avskrivits. Från fil. dr Einar Wallquist, Arjeplog, har erhållits texter och uppgifter om lapska etnografica.

Bland gåvor till arkivet märkes vidare en samling skråhandlingar, överlämnade av bergsingenjör Torkel Berglund, Bromma. Från fru Svea Bergman, Bromma, har mottagits en samling handlingar rörande guld- och silverarbetare. Herr Bengt Bernström, Djursholm, har överlämnat teatersedlar samt handlingar rörande nummerlotteriet m. m. Av fru Augusta Braunerhielm, Djursholm, har erhållits en samling matsedlar som tillhört framlidne landshövdingen Axel Ekman, och som ansluter sig till den stora samling som Nordiska museet år 1935 mottog av honom. Godsägare Eric Cervin, Vidökna, överlämnade 1965 till Samfundet Nordiska museets Vänner nio blad akvareller av Carl Fredrik Torsselius, vilken gåva 1966 mottogs i arkivet. Fröknarna Estrid och Greta Linder, Stockholm, har tillfört samlingarna jul- och nyårskort, målade av Anna Billing. Från herr Sigfrid Låås, Stockholm, har mottagits bl. a. två manuskript rörande nysilverarbetare. Redaktör Gerd Reimers, Bromma, har skänkt ett 80-tal jul- och nyårskort. Av revisorn jur. kand. Erik Rosencrantz, Stockholm, har överlämnats bl. a. två ritjournaler, ett minnesalbum och en postbok från 1860-talet. Justitierådet Per Santesson, Stockholm, har utökat arkivets julkortssamlingar genom en gåva omfattande bl. a. 170 st. julkort. Ett 40-tal mönsterteckningar från Rörstrands porslinsfabrik från åren omkring 1915—1920 utgör en gåva av fröken Margit Stark,

Stockholm. Av friherre Victor von Stedingk, Djursholm, har erhållits en handskrift »Samlingar af åtskilligt uti Hushållningen».

Fotoateljén

Under avdelningen bibliotek och arkiv sorterar även museets foto- och kopieringsateljé. Här har under året framställts omkr. 68.000 fotografiska kopior. Negativsamligen har fått en tillökning av ca 7.000 negativ och uppgår nu till omkr. 520.000 glas- och filmnegativ.

Personal

Utöver den i förteckningen över befattningshavare redovisade personalen har tjänstgjort under delar av året, på biblioteket fru Lilly Sahlin och fil. kand. Ingrid Åberg, på arkivet fil. kandidaterna Birgitta Conradson, Marianne Eriksson och Gunilla Linton.

Förutom avdelningens egen personal har förste intendenten Lagerquist svarat för kulturhistoriska undersökningens arkiv och intendenten Sommarström för lapska arkivet.

NORDISKA MUSEETS GÅRDAR

Svindersvik

Huvudbyggnaden, paviljongen och köksflygeln har varit tillgängliga för besök lördagar och söndagar mellan 13—17 samt under veckodagarna mellan 17—20 under tiden 14 maj—18 september, efter anmälan även andra tider. Antalet besökare har uppgått till 2.008, varav 61 barn. Vaktmästare på Svindersvik har varit fru Sandberg, samt under lördagar-söndagar fru Lindbom.

Två konserter har under året givits i paviljongen av Nacka orkesterförening.

Under hösten har omfattande mark- och skogsvårdsarbeten påbörjats i parken och trädgården. Arbetena bedrivs med anslag från arbetsmarknadsstyrelsen.

Tyresö

Slottet har varit tillgängligt för besökare fredagar, lördagar och söndagar under tiden 14 maj—18 september och efter anmälan även övriga dagar. Antalet besökare har uppgått till 2.396, varav 146 barn. Parken har avgiftsfritt hållits öppen 1 maj—30 september.

Två konserter har under året givits i slottets musikrum av Tyresö kyrkokör och kammarmusikförening under ledning av Solveig Bark och Gunnar Lundén-Welden. I egenskap av slottsvaktmästare har tapetserare Lindholm haft den direkta uppsikten över slottet och dess inventarier. Parken har stått under vård av trädgårdsmästare Danielsson.

Julita gård

Stora Huset och de museala anläggningarna har hållits öppna för besökande dagligen under tiden 14 maj—11 september och de två följande söndagarna. Antalet besökare i Stora Huset har varit 13.105 och i museet 16.554 eller sammanlagt 29.659, varav 5.630 barn.

Den i samarbete med Julita värdshus och Julita gymnastik- och idrotts-

förening ordnade midsommarfesten besöktes av ca 10.000 personer. Frälsningsarmén, Frikyrkofolket och IOGT har haft sina traditionella dagar. Sveriges kristliga gymnasist- och studentrörelse har liksom tidigare genomfört sina två sommarläger om vardera 10 dagar med sammanlagt ca 150 deltagare. I gårdskapellet har högmässa och kvällsandakt hållits vissa söndagar under juli—augusti. Liksom tidigare år har kapellet under sommaren även upplåtits för vigslar.

I Stora Husets musikgalleri gavs i september en konsert under medverkan av Josef Vitek och Nils-Olof Ahlin. Konserveringen av väggmålningarna i Stora Husets matsal har fortsatt även i år. Tre kongresser har under året ägt rum på Julita med sammanlagt 60 deltagare. Intendenten Axel-Nilsson har under sommarsäsongen haft sin tjänstgöring förlagd till Julita gård. Forstmästare Gustawsson har skött skogsförvaltningen och tillsynen av arrendegårdarna.

I november påbörjades en tillbyggnad av värdshuset efter ritningar av arkitekt SAR Ove Hidemark, Stockholm. Köksutrymmena har under året genomgått en upprustning.

Härkeberga

Den gamla kaplansgården har varit tillgänglig efter hänvändelse till vaktmästaren fru Linnéa Karlsson.

Matsgården

Gården har under året varit tillgänglig för besök efter hänvändelse till granngården. Herr Givars Anders Andersson har bistått museet med tillsyn.

UTSTÄLLNINGAR

De från föregående år kvarstående utställningarna *Vi gratulerar* och *Modet i miniatyr* pågick t. o. m. den 27 februari resp. 6 mars.

Antikviteter till vardags

I serien Antikviteter till vardags visades *Ryor* 5—30 januari, kommissarie: intendenten Sjöqvist; *Bric à brac* 5—27 februari, kommissarie: intendenten Bjurman; *Allmogemöbler* 4 mars—3 april, kommissarie: intendenten Nodermann-Hedqvist. En redogörelse för dessa utställningar lämnades i Fataburen 1966.

Slöjd 1966

Svenska hemslöjdsföreningarnas riksförbund brukar med vissa års mellanrum ha en stor mönstring av den slöjd som saluföres i hemslöjdernas butiker. I år ville man redovisa den rena husbehovsslöjd som just nu tillverkas i svenska hem. Genom hemslöjdskonsulenterna utgick ett upprop i alla delar av landet att skicka in saker som man själv gjort för eget behov efter 1960. Den allmänna uppfattningen var nog att sådan tillverkning numera förekommer i mycket begränsad omfattning och knappast var så mycket att visa, men inte bara folk utanför hemslöjden utan också de flesta i hemslöjdens tjänst blev häpna över den mängd av varor som kom in och framför allt över deras höga kvalitet. Den som trott att husbehovsslöjden låg i själatåget blev övertygad om att den lever såväl på landsbygden som i tätorterna. Den förkortade arbetstiden

och rationaliseringen av arbetet i hemmet har ökat antalet slöjdare. Slöjdens uppgift som skapande sysselsättning på fritid och som terapi har blivit en allt större tillgång i ett stressat samhällsliv. Kurserna är överfulla, men tillräckliga anslag saknas till undervisning. Det var också utställningens uppgift att upplysa om och understryka just detta behov. Den av hemslöjdschefen Ella Skoglund och textilkonstnären Kerstin Mauritzon ordnade utställningen var en »skön och nyttig undervisning» som uppenbarligen haft avsedd verkan. I samband med utställningen ordnades visningar varje dag samt kvällsdemonstrationer av olika tekniker. Utställningen pågick tiden 23 april—14 augusti.

Färga, spinna, väva

Samtidigt med Slöjd 1966 celebrerade Föreningen Sveriges Vävlärare sitt 25-årsjubileum med en utställning. De båda utställningarna kompletterade varandra på ett utmärkt sätt. Slöjd 1966 visade resultatet av en djupt rotad slöjdtradition kombinerad med skickliga och välutbildade pedagogers undervisning. Och »Färga, spinna, väva» demonstrerade hur detta går till, vad som krävs av en vävlärare och inom vilka fält han eller hon är verksam. Det var en stor satsning av ett litet förbund med begränsade tillgångar, men den genomfördes med stor entusiasm, stora individuella uppoffringar av tid och kraft och nådde sitt mål: att informera om en verksamhet och en pedagogisk insats, som kanske alltför ofta ses över axeln. Behövs vävutbildningen? är en fråga som fick ett kraftfullt, ivrigt och övertygande Ja! I skolan, i hemslöjden, i konsthantverk, i hemmen, i terapien.

Utställningen var vackert och instruktivt ordnad av hemslöjdskonsulenten Ann-Marie v. Stockenström. En välorganiserad visnings- och demonstrationsverksamhet med en rad av vävlärare från hela landet bidrog till att göra utställningen till en propagandaframgång. Den pågick tiden 6 maj—7 augusti.

Aktuell textil

Textilavdelningen har under år 1966 introducerat en serie mindre utställningar i anslutning till aktualiteter inom avdelningens ämnesområde. Aktuella detaljer i säsongens dräktmode har kunnat speglas med äldre föremål ur museets samlingar. De tre följande utställningarna har arrangerats av intendenten Danielson.

Den första utställningen i serien, *Virkat*, har föranletts av att virkningen varit senaste årens »fluga» inom handarbetet. Virkningen liksom det vita bomullsgarnet hör till nyheterna under 1800-talet och når sin första popularitetstopp vid århundradets mmit, då virkbeskrivningar i handarbetsböcker och modetidskrifter och särskilda virkböcker är mycket vanliga. Denna tid representerades i utställningen med en dopmössa och en barnjacka, både utförda i vitt, fint bomullsgarn. Ett par decennier senare når virkningen en vidare krets och blev till och med anammad i folkdräkten i några socknar i Dalarna och Hälsingland, där ännu det traditionsbundna dräktskicket var levande vid denna tid och kunde ta upp och utnyttja den nya tekniken. Framför allt mössor och halskläden samt granna brudgumshängslen utfördes i ullgarn i

färger. Omkring sekelskiftet 1900 virkades kragar, chemiser och kantspetsar av vitt bomullsgarn till den allt artrikare floran av underkläder för kvinnor. Virkade dräktplagg av ullgarn var modernt på 1920-talet, exempel från denna tid har först efter utställningens öppnande tillförts museets samlingar. Av 1960-talets virkningsvåg har ännu inget influtit till museet. Utställningen, som omfattade mindre dräktplagg och tillbehör, hade arrangerats i förrummet till den permanenta utställningen av folkdräkter och öppnades i samband med textilavdelningens pressinformation i mars 1966 och kvarstod vid årets slut.

Vid samma tidpunkt presenterades i förrummet till textilstudiesalen i kolonnvåningen en utställning *Damhattar från 1800-talet*. Hattarna hade just blivit genomgångna och översedda av museets textilkonservering. Det tålamodskrävande arbetet att åter skänka blomblad och rosetter, tyllslöjor och spetsar deras ursprungliga utseende hade utförts av fru Margarita Ignatowa som under många år varit modist i Berlin och nu tillhör museets av arbetsmarknadsstyrelsen tilldelade personal.

Mönstrade strumpor har de sista åren varit aktuella i dammodet. I anslutning härtill utställdes i tre montrer i förrummet till dräktgalleriet mönstrade strumpor från slutet av 1700-talet och 1800-talet. Strumpor av vitt bomullsgarn med mönster över vristen och smalbenet hör till tiden omkring 1800, då bomullen introducerades i vårt land. Andra strumpor från 1800-talet uppvisar en fantasirikedom i färger och mönstring som mera förtjänar den uppmärksamhet som våra dagars korta kjolar ger upphov till än vad som har kunnat komma dessa tilltalande strumpor till del under de långa kjolarnas tidevarv. Utställningen var färdig i juni och kvarstod vid årets slut.

Oskuld—Arsenik

Med anledning av 100-årsminnet av C. J. L. Almqvists död visades utställningen C. J. L. Almqvist Oskuld—Arsenik. Den öppnades den 15 september och skulle programenligt kvarstå till den 27 november, men på grund av den stora publiktillströmningen blev det beslutat att tiden skulle förlängas till den 15 januari 1967. Arbetet med utställningens idémässiga utformning leddes av arkivarien Lundwall. Kommissarie var intendenten Hidemark och för den konstnärliga utformningen svarade konstnären Lennart Mörk. I denna utställning var Almqvists egna ord utställningsföremål, skrivna med skrivstil över hela väggarna och innehållsmässigt hopkomponerade med bilder och föremål ur Almqvists liv och diktning. I Fataburen 1966 har arkivarien Lundwall redogjort för uppläggningen av utställningen.

Vandringsutställningen Schwedische Volkskunst

På våren 1966 utgick från Nordiska museet en vandringsutställning, som under namnet Schwedische Volkskunst under tiden juli 1966—mars 1967 visades i fyra städer i Tyskland. Vernissagen ägde rum i Darmstadt den 16 juli, varvid Nordiska museets styresman höll inledningsföredrag om svensk folkkonst. Utställningen lockade sammanlagt 37.000 besökare

i Darmstadt, München, Berlin och Nürnberg. Den genomfördes i regi av Deutsches Kunstrat genom Dr Phil. Ernst Thiele, vilken även ombesörjde den tyska versionen av utställningskatalogen.

De ca 300 föremålen hade till största delen ingått i en tidigare vandringsutställning i USA under namnet Swedish folk art, anordnad av förste intendenten Eskeröd. Vissa kompletteringar och utbyten av föremål måste ske. I stort sett bibehölls utställningens redan givna tema, folkkonst i anknytning till årets och livets fester, där alla slags material: trä, näver, keramik, textilier och silver kom till användning. Särskild uppmärksamhet väckte enligt pressklippen det unika svenska bonadsmaterialet.

Sammanställningen inför utställningsperioden i Tyskland ombesörjdes av intendenten Nodermann-Hedqvist.

DEPOSITIONER OCH UTLÅN

För utställning i Svenska ambassaden, Bryssel, har Kungl. Utrikesdepartementet som deposition erhållit tre bonadsmålningar.

I Sigtuna fornhem har deponerats en garvareskylt.

För en tid av 2 år har Västmanlands fornminnesförening, Västerås, som deposition erhållit två oljemålningar — förlagor till det litograferade planschverket »Svenska folket, sådant det ännu lefver vid elfvom, på berg och i dalom».

Bankmuseet, Stockholm, har som deposition erhållit två sparbössor.

I Jämtlands läns museum, Östersund, har för en tid av 1 år deponerats ett antal keramik- och glasföremål samt textilier.

Fem dräktplagg tillhörande den kvinnliga Häverö-dräkten har deponerats i Upplandsmuseet, Uppsala.

Till följande museer, organisationer och företag har under året tillfälliga utlån beviljats:

Dalarnas museum i Falun, »amerikakoffert», väggur m. m. för utställningen »Emigration från Dalarna till Nordamerika»; Etnografiska museet, två lapska föremål; Statens historiska museum, delar av en guldsmedsverkstad, lånet förlängt till den 30.6 1967; Statens historiska museum, bolle, kronkåsa och trädisk samt diverse matatrapper för utställningen »Innanför historiens portar»; Hälsingborgs museum, skråföremål från Hälsingborgs kopparslagareämbete; Kristianstads museum, kronkåsa för utställningen »Innanför historiens portar»; Malmö museum, två glasföremål signerade »Gallé»; Musikhistoriska museet, Stockholm, en samling musikinstrument; Nationalmuseum, möbler och dryckeskärl för utställningen »Svenskt sa' Appelgren»; Nationalmuseum, marmorbyst, oljemålning, kläddocka och lapptrumma samt Dorpats universitets insignier för Christina-utställningen; Nationalmuseum, möbler m. m. för utställningen »Modernt 1866»; Norrbottens museum, en större samling lappföremål för utställning i Jokkmokks museum; Norrköpings museum, två borddukar av vaxduk för utställningen »Ljusets form — vaxdukens mönster»; Riksantikvarieämbetet, bordsunderrede, solvisare, ljushållare, diverse beslag m. m. för utställning i Vadstena slott, lånet förlängt till den

1.10. 1967; Stiftelsen Skansen, en samling julgransprydnader för utställning i Väla skola; Stiftelsen Skansen, ett antal allmogeföremål för utställning i Sparbankens avdelningskontor; Stockholms stadsmuseum, dryckeshorn och gjutjärnsurna för utställningen »Stad i järn»; Sundsvalls museum, en samling silver-, trä- och gipsföremål för utställningen »Alla tiders jul»; Tekniska museet, vikter och likarealnar för utställning i samband med European Organisation of Quality Control's kongress i Stockholm; Upplandsmuseet, Uppsala kopparslagareämbetes sigillstamp; Kungl. Biblioteket, tre himmelsglober; Fredrika Bremerförbundet i Landskrona, en samling dockor; Gemmologföreningen i Finland i samarbete med Arkeologiska kommissionen vid Nationalmuseet i Helsingfors, dryckeskanna av bärnsten för utställningen »Klenoder ur havet»; Norrbottens turisttrafikförbund, en samling allmogeföremål för utställningen i Sundsvallsbanken, Stockholm; Solum menighetsrad, Norge, en träskulptur från Solum kirke för utställning i samband med kyrkans 200-årsjubileum; Svenska institutet, husgeråd av trä för en vandringsutställning i Canada och USA, kallad »Living with wood»; Svenska institutet, en samling allmogeföremål för utställning i Rockefeller Center, New York; Sveriges radio, en gipsbyst och en spelkortslek till inspelningen av »Drottningens juvelsmycke»; Sveriges radio, jordglob, timglas, solur m. m. för inspelning av ett program om tid och tidmätning; Sveriges radio, två kastruller för inspelning av ett skol-tv-program; Sveriges skogsvårdsförbund, ett antal skogs- och jaktföremål för demonstration i samband med »Skogens vecka»; Sävsjöortens fornminnes- och hembygdsförening samt Sävsjöortens konstförening, fem tavlor för en utställning om Pehr Hörberg; Kulturnämnden i Trollhättan, två akvareller av J. F. Martin för utställning i samband med Trollhättans 50-årsjubileum; Västerås konstförening, en oljemålning för utställningen »Västerås i historiemåleriet»; LT:s förlag, en samling fäbodföremål för vandringsutställning i Svenska handelsbankens lokaler, lånet förlängt till den 28.2.1967; Office of Charles Eames, Venice, Cal., USA, fem leksakssnurror för inspelning av en film; Stockholms sparbank, 157 julkort för utställning i sparbankens kontor i Hötorgscity; Stockholms sparbank, två lås för utställning i ett av bankens kontor; Svenska handelsbanken, kaffekvarnar, kafferost, kaffemortel m. m. för utställningen »Kaffe»; Sveriges kreditbank, tre isländska föremål för vandringsutställningen »Island».

FÖRVALTNING M. M.

Nordiska museets nämnd

Nämnden har under året utgjorts av f. d. hovrättsrådet friherre J. Nordenfalk, ordförande, 1943, landshövding Bengt Petri, v. ordförande, 1959; överintendenten fil. dr Åke Setterwall, 1950; professor Gösta Berg, 1956; fd. riksarkivarien fil. dr Ingvar Andersson, 1956, bankdirektören Lars-Erik Thunholm, 1959, samt styresmannen fil. dr Hans Hansson, 1964. (Årtalen betecknar året för inträde som ledamot i nämnden.)

Anslag och donationer

Statens anslag till museets drift under budgetåret 1966/67 utgick med 4.130.500 kronor.

Under året har 36 arkivarbetare varit sysselsatta inom museet (för-

utom fyra på Institutet för folklivsforskning). De har avlönats med ett särskilt anslag på ca 500.000 kronor, som välvilligt ställts till museets förfogande av Kungl. Arbetsmarknadsstyrelsen. Denna har även anslagit medel för avlönande av en vikarierande arbetsledare.

Arbetsledare för museets stab av arkivarbetare har liksom tidigare varit intendenten Tillhagen. Biträdande arbetsledaren, fil. kand. Bengt af Klintberg, har under året varit tjänstledig för avslutandet av sina lic.-studier. I hans ställe har under året amanuenserna Karin Ohlsson, Monica Gebhard-Jocobsson och Margareta Ewert vikarierat med halvtidstjänstgöring. Fil. kand. Ewert har under intendenten Tillhagens utlandsvistelse (15/4—23/12) varit tillförordnad arbetsledare. Materialkostnadsbidrag har för budgetåret 1966/67 från Kungl. Arbetsmarknadsstyrelsen utgått med 12.050 kronor.

Stockholms stad har via skoldirektionen beviljat ett anslag på 24.000 kronor såsom bidrag till undervisningsavdelningens verksamhet.

Från Statens humanistiska forskningsråd har anslagits 8.000 kronor till tryckningen av docenten Nils-Arvid Bringéus arbete »Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog», vilket under året utkommit i serien Nordiska museets Handlingar.

Längmanska kulturfonden har tilldelat museet ett anslag å 4.000 kronor såsom bidrag till tryckningen av fil. dr Ernst Mankers arbete Skogslapparna i Sverige, som skall ingå i serien Acta Lapponica.

Såsom meddelas även i redogörelsen för avdelningen Kulturhistoriska undersökningens verksamhet har städerna Öregrund och Östhammar utfäst sig att vardera bidraga med 7.500 kronor till inventering och undersökning av äldre bebyggelsebestånd samt till belysning av samhällsutvecklingen i Öregrund-Östhammarområdet. Beloppen skall ställas till förfogande under 1967.

Sällskapet för folkundervisningens främjande har i samband med museets omhändertagande av Svenska skolmuseets samlingar överlämnat ett anslag å 2.000 kronor att användas för dessas förvaring och vård.

Samfundet Nordiska museets Vänner

Samfundets styrelse har under året utgjorts av: ordföranden H. K. H. Prins Bertil, vice ordföranden friherre J. Nordenfalk, skattmästaren disponenten Nils Westerdahl samt vidare friherrinnan Susan af Ugglas, f. Lewenhaupt, advokaten friherre Carl von Plomgren, direktören Gillis Tempelman och byggnadsingenjören Lennart Hegert, de båda sistnämnda suppleanter. Såsom sekreterare fungerar museets styresman. Inköpsnämnden består av H. K. H. Prins Bertil, disponent Westerdahl och styresmannen. Samfundets medlemstal utgjorde den 31 december 1966 199 personer. Årsmötet den 3 juni var förlagt till Tyresö slott, där museets tjänstemän förevisade samfundets inköp och märkligare nyförvärv.

Medaljer

Artur Hazelius-medaljen i silver har tilldelats hemmansägaren Ivar Johanson, Väröbacka och fru Ulrika Lindholm, Enskede.

Landsantikvarien Sven Drakenberg, Västerås, har tilldelats medaljen För hembygdsvårdande gärning för sina insatser för kulturminnesvården inom Västmanlands län främst i samband med det nya länsmuseet i Västerås.

Besök m. m.

För Nordiska museet var antalet besök under hela året 123.197. Motsvarande siffra för 1965 var 107.101.

Vid institutionens kansli under året diarieförda skriftliga ärenden uppgick till 1.568 av vilka 29 remisser från offentliga myndigheter. Utgående skrivelser var enligt kopieboken 1.629. Anmärkas bör att den korrespondens Kulturhistoriska undersökningen för med sina medarbetare inte ingår i museets diarium, då dessa skrivelser registreras i annan ordning.

Hans Hansson

FÖRTECKNING ÖVER PERSONER OCH INSTITUTIONER SOM 1966 ÖVERLÄMNAT GÅVOR TILL NORDISKA MUSEET

Givarens adress är Stockholm, där ej annat angives

Föremålsavdelningarna

Marja Almqvists dödsbo, Nacka; Anna Andersson; Margareta Andersson, Västerhus; O. Andersson, Stöllet; Ragna Andreasson, Bromma; C. Appelgren, Saltsjöbaden; S. Aschberg, Nashville, USA; Birgit Asp.

Margareta Backlund; Signe Ballé; Bankmuseet; Oskar Berg AB; G. Bergengren; Gerda Berggren, Bollnäs; Inga Berglund, Sandviken; T. Berglund, Bromma; Greta Bergman; Selma Bergqvist, Hässelby; Berit Bergström; Ingrid Bergström; Ragnhild Bergström; F. Bergvall, Edsele; Ester Beskow, Tyresö; Brita Bingley; A. Biörnstad; C. Björnstjerna; A. Björkman, Söderfors; G. A. Blomberg; Agnes Bodelsson, Gustavsberg; Gunnel Boija, Älvsjö; Brita Bonde, Julita; Inger Bonge; Astrid Broman; Berta Broman; Signe Bruno.

D. Carlsson, Sundbyberg; Vera Carlsson, Johanneshov; Ö. Casellis dödsbo, Bromma; Brita Cederberg, Johanneshov; B. Cederblom, Norrtälje; G. F. Cederström, Roslags-Näsby; Greta Cervin, Vidökna; Elvira Chambert-Hedgren, Hägersten; E. Collin, Vällingby.

I. Sofia Danielson; V. Danielsson, Skultuna.

Marianne Edlund Alke, Tyresö; Brita Eek; H. Eles; Märta Elvers-Hulth; N. Eng; Wally von Engelhardt; Signe Enwall; Lisa Eriksson.

Elisabeth Falk; Stina Fant; Eivor Fisher; Monica Fjällbäck, Lerum; Lisa Florén-Howander, Solna; Ingrid Friis, Djursholm; D. Fryklunds dödsbo, Hälsingborg.

Märtha Gahn; W. Gefvert, Älvsjö; Elin Grandin, Klinten; B. Grape: Anna Gustavsson, Uppsala; Astrid Gustavsson.

C.-A. Hallgren; Karin Hanses; Gunnel Hazelius-Berg; S. Hedblom; Margaretha Hellner, Bromma; Maria Hemberg, Bromma; Anna Hermelin, Flen; Elisabet Hidemark; A. Hjelm; O. Hofman-Bang, Djursholm; Britta Holmberger, Hägersten; S. Holmströms dödsbo; Märit Huldt, Lidingö; Majsan Hultman, Sollentuna; K. Håkansson, Stöllet; Ruth Håkansson, Stöllet; Stina Hänninger, Stocksund.

J. Jansson, Stöllet; Helena Jadviga Jaroszynska, Lausanne, Schweiz; E. Johanson; Elsa Jonn; Hildur Jonn; Alice Jonsson; Eira Josefsson, Smålandsstenar; G. Jungmarker.

Marie Kindahl; Å. Kistner; Edith Kleberg; Vera Klettner, Solna; Birgitta Krebs; Nina von Krusenstierna; Beda Kumlin.

Nanna Lagerqvist; Margit Lamm; Sigrid Lamm; G. Larsson, Johanneshov; G. Greyer Larsson; Hanna Larsson, Stöllet; Elsa Lindbom; Estrid Linder; Greta Linder; Hertha Lindsström, Djursholm; Kerstin Lundblad; Anna Lundgrens dödsbo, Enskede; Anna Lundin; C. Lundin, Sollentuna; Karin Lundin, Stöllet; Agda Lundkvist, Enskede; Berta Löf.

Gulli Malmros, Solna; H. Medelius; S. Millqvist, Örebro; M. Molin.

Nationalmuseum; L. Nenkler; C. Nicolausson; Inger Nordenfelt; Stina Nordengren, Stöllet; Nordiska museets Vänner; G. Nordkvist, Stöllet; Anna-Maja Nylén; B. Nyström.

Anna Sofia Olsson; D. Olsson, Stöllet; Marianne Olsson.

Mona Palmé; J. R. Pepa, Bromma; A. Persson, Stöllet; Kerstin Persson, Stöllet; Maria Persson, Stöllet; P. Persson, Stöllet; Stina Persson, Stöllet; I. G. Pettersson; L. Pettersson, Sollentuna; Margareta Philipson, Uppsala.

E. Rahm; Betty Ramberg; Carola Randall Edström, Djursholm; Birgit Rudenstam Hesser.

R. Sachs; Eva Sachtleben; Konfektions-AB Salenco; Valborg Schalin; Ann Sofi Schotte-Lindsten, Sköllersta; Linnea Sjöberg, Aneby; Elisabeth Skagerberg; Stiftelsen Skansen; Anna Skilberg, Riddarhyttan; Forskningsstiftelsen Skogsarbeten, Hedemora; Sollentuna hembygdsförening, Sollentuna; Margaretha Stenbock-Tusti, Johanneshov; Stockholms tapetseraremästareförening; Adrienne Strandh; H. Strandlund, Stöllet; Svenska skolmuseet; Föreningen Svenska spetsar, Linköping; Sveriges tapetseraremästares centralförening; Elisabeth Svärdström.

F. A. Thomson; T. Thuresson, Bromma; Ebba Tibblin; Alice Tigerschiölds dödsbo; Stina Törne, Tävelsås.

Therese Undén, Ulricehamn; R. Unnerbäck.

Karin Wachtmeister, Lidingö; Elisabeth Wahlgrens dödsbo; F. Wahlgrens dödsbo, Lidingö; An-Margret Waldegren; Kerstin Welins dödsbo, Linköping; E. Westerlund; B. Wetter, Lidingö; Ingrid Wickman; Karin Wikander; Prins Wilhelms dödsbo; G. Winell, Eskilstuna; Marie-Louise Wulfcrona-Dagel.

Tora Zins, Farsta.

B. Åvall, Lidingö.

Biblioteket

H. Alsvik, Drammen; J. E. Anderbjörk, Växjö; Th. Andersson, Kristianstad; E. Andrén, Solna; Anthropos-Institut, St. Augustin; I. Arens, Enskede; Kungl. Arméförvaltningen; C. Axel-Nilsson, Tyresö.

B.T. Batsford Ltd, London; B. Bengtsson, Lund; G. Berg; G. Bergengren; A. Berggren; R. Bergquist, Enviken; C.-M. Bergstrand, Göteborg; Bibliotekstjänst, Lund; A. Biörnstad; Karin Blomström; Bokförlaget Fabel; Bokförlaget Medborgarskolan AB, Uppsala; Boktryckeri AB Thule; Albert Bonniers förlag AB; N.-A. Bringéus, Lund; C. A. Burgers, Amsterdam; AB H. Bukowskis konsthandel; Byggstandardiseringen.

A. S. Cavallo, Boston; Christianssands kunstforening, Kristianssand; Ciba-Gesellschaft, Basel; T. Cramér; Gunilla Curman.

V. Danielsson, Skultuna; Dansk medicinsk-historisk selskab, København; Dienst voor schoone kunsten, 's-Gravenhage; Elisabet Dillner, Uppsala; Direktion des Nordwest-Lotto in Nordrhein-Westfalen, Münster.

F. Ebeling; Gudrun Ekstrand; Envi-

kens kommunalnämnd, Enviken; Maj Eriksson, Mellösa; S. Erixon, Lidingö; A. Eskeröd, Näsbypark; Etnografický ústav, Brno.

I. Falkman j:or, Malmö; Farbwerke Hoechst AG, Augsburg; A. Fenton, Edinburgh; Ingrid Fries; Föreningen Vaxholms fästnings musei vänner, Vaxholm; Förlaget Tre Tryckare, Göteborg.

Märtha Gahn; J. Gardberg, Karis; W. Gefvert, Älvsjö; Gertrud Grenander Nyberg; Grundsunda hembygdsförening, Husum.

R. Hemmer, Helsingfors; Selma Henriksson, Göteborg; Hercules Powder Co., Wilmington, Del.; Historielärarnas förening, Hägersten; Kersti Holmquist; Human Relations Area Files, New Haven, Conn.; Humanistiska biblioteket.

ICOM, Paris; Informationsstelle der Basler Museen, Basel; Institutet för folklivsforskning; International secretariat for research on the history of agricultural implements, København.

J. Jech, Praha; P. Johannes, Uppsala; E. L. Johansson, Salstad; Jordbruksdepartementet.

Kalmar stadsbibliotek, Kalmar; Kinna kommunbibliotek, Kinna; B. af Klintberg; H. M. Konungens bibliotek; Kristianstads läns hushållningssällskap, Kristianstad; Kungl. Biblioteket; Kunstindustrimuseet, København; E. Kågén, Tranås.

M. Lagerquist, Lidingö; E. Lehmann, Gamleby; O. Lehmann, Salzburg; Liljevalchs konsthall; Limhamns museiförening, Limhamn; J. Ling; Litteraturhistoriska institutionen, Lund; LKAB; LTs förlag; T. Lundgren; C. Lundin, Sollentuna; Lunds byggmästareförening, Lund; O. Lundström, Husum; S. Lundwall.

P. Michelsen, Kgs. Lyngby; Kungl. Militärhögskolans bibliotek; E. Moraeus, Orsa; Museo internazionale della ceramiche, Faenza; G. Mårtenson, Helsingfors; E. Mårtenson, Lund.

Nationalmuseum; Naturhistoriska museet, Göteborg; A. Neander, Lund; Lena Nessle, Gustafs; Skans T. Nilsson; T. O:son Nordberg; Eva Nordin, Lidingö; N. Nordqvist, Bromma; H. Noring, Ludvika; A. Nyman, Sigtuna; B. G. T. Nyström; G. Nässtrom; F. Nørgaard, København.

B.-A. Person, Varberg; H. Pleijel, Lund; W. Pursche.

Randers amts historiske samfund, Randers; H. Rasmussen, København; Red. av Beklädnadsfolket; Red. av Färgeriteknik, Göteborg; Red. av Globen; Red. av Jorden runt; Red. av Lantarbetaren; Red. av Metallarbetaren; Red. av Rig; Red. av RLF-tidningen; Red. av Skogsindustriarbetaren; Red. av Svensk jakt; Red. av Svensk slöjdtidning; Red. av Tyresö tidning; Red. av Urnyheterna, Malmö; Red. av Vi; Red. av Vår stad; Remeis-Sternwarte, Bamberg; U. Ribers; Riksantikvarieämbetet; Riksdagens ekonomibyrå; Greta Rodenstam, Hudiksvall; G. Ränk, Vällingby.

Lilly Sahlin; AB Sandbergs bokhandel; Fanny Šargoradskaja, Leningrad; I. Schnell, Nyköping; P. R. Schwartz, Mulhouse; Skandinaviska banken, Göteborg; Sollentuna hembygdsförening, Sollentuna; Stadsfullmäktige, Kungsbacka; A. Steensberg, København-Valby; Stiftelsen Lödöse museum, Lödöse; Brita Stjernswärd; Stjärnorden; AB Stockholms bryggerier; Stockholms stadsarkiv; Stockholms stads auktionsverk; K. Strauss, München; Styrelserna för AB Klippans finpappersbruk och Lessebo AB, Lessebo; Suur-Savon museoyhdistys, Sankt Michel; Svenska bokförlaget; Svenska handelsbankens avdelningskontor Sturegatan 38; Svenska boktryckareföreningen; Svenska institutet; Svenska jägareförbundet; Svenska metallverken, Skultuna; Svenska riksbyggen; Svenska samernas riksförbund; Svenska teknologföreningen; Svenska tobaks aktiebolaget; Svensk-franska konstgalleriet; AB Ha-

kon Swenson, Västerås; Sveriges bageriidkareförening; Sveriges hantverks- och småindustriorganisation; Sveriges juvelerare- och guldsmedsförbund; Elisabeth Svärdström; S. Svärdström; Sydsvenska medicinhistoriska sällskapet, Uppåkra.

N. P. Tidmark; C. H. Tillhagen, Lidingö; Tivoli, København; S. A. Tokarev, Moskva; Trelleborgs Allehanda, Trelleborg; Tryckeri AB Björkmans Eftr.

Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie, København; Thérèse Undén, Ulricehamn; Universitetsbiblioteket, Helsingfors; Universitetsbiblioteket, Lund; Universitetsbiblioteket, Uppsala; Universitetsbiblioteket, Wroclaw.

Ebba Waerland, Djursholm; Wahlström & Widstrand; S. Wallin; S. H. Wassén, Göteborg; Märtha Westin; B. Wetter, Lidingö; Wezäta AB, Göteborg; P. Wieselgren, Eslöv; K. R. V. Wikman, Åbo; L. Wikström, Johanneshov; P. Wilstadius, Lund; The Winterthur Museum, Winterthur, Del.; J. Wising; R. Wolfram, Wien; Kungl. Väg- och Vattenbyggnadsstyrelsen.

Örebro läns jaktvårdsförening, Örebro; Östanå Fabriks AB, Broby.

Arkivet

K. Abramson; Gun Adler; T. Althin; Hedvig Andersson, Kilsmo; Inga Arwin-Lindskog; Stina G:son Bergs dödsbo; G. Bergengren; T. Berglund, Bromma; Maja Bergström; Mathilda Bergström; B. Bernström, Djursholm; Augusta Braunerhielm, Djursholm; E. Cervin, Vidökna; Elvira Chambert-Hedgren, Hägersten; Eva Creutz' dödsbo; Wally von Engelhardt; A. Eriksson; Ellen Fridolin, Hörby; W. Gefvert, Älvsjö; N. Hanzing, Malmö; B. Hellner, Solna; Ingrid Hellquist, Julita; Gertrud Ingers, Lund; Greta Johansson, Vedum; Emmi Joulin; G. Jungmarker; W. Karjama; S. Key-Åberg; Klint, Bernhardt & C:o AB; Kungl. Byggnadsstyrelsen; J.-P. Lamm, Lidingö; B. Y. Larson, Linköping; S. Larsson, Nordmarkshyttan; Ragnhild Lilljekvist, Lamco Hosp., Buchanan, Liberia; G. Lindberg, Spånga; Estrid och Greta Linder; S. Låås; Vivi Magnét; Henny Mörner; Inger Nordenfelt; K.-E. Nygren; B. Nyström; Ida Ohlin, Hyltebruk; Karin Ohlsén, Orsa; Ragnhild Olsson, Höganäs; Else Pihl; Riitta Pylkkänen, Helsingfors; Gerd Reimers, Bromma; S. Rosén; E. Rosencrantz; P. Santesson; Ann-Sofi Schotte-Lindsten, Sköllersta; Margit Sjölund; Margit Stark; V. von Stedingk, Djursholm; Brita Stjernswärd; Södermanlands hembygdsförbund, Nyköping; Sara Tengelin; Alice Tigerschiölds dödsbo; Marta Timberg, Lund; Tyresö kommun, Tyresö; Anna Törngren; Thérèse Undén, Ulricehamn; R. Unnerbäck; E. Upmark; B. Wetter; S. Wetterling; G. Wichne, Fritsla; G. Widmark, Åre; Irma Wilkesson, Östhammar; J. Wising; Jeanette Åkerman.

UTGIVNA SKRIFTER

Från Nordiska museet har utgivits:

I serien Nordiska museets handlingar

Nr 63 Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog. En studie kring Wärend och wirdarne, av Nils-Arvid Bringéus. 400 sid.

Nr 66 Från mjölk till ost. Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige, av Gustav Ränk. 207 sid.

Kulturspeglingar. Studier tillägnade Sam Owen Jansson 19 mars 1966. 353 sid.

Sju röster om Almqvist. Efter samtida vittnesbörd sammanställda av Bengt af Klintberg. 60 sid.

Klackarna i taket. Om halling och jössehäradspolska, av Mats Rehnberg. 56 sid. (Ingår även i Kulturspeglingar.)

C. J. L. Almqvist i Nordiska museet. Idéskiss till en utställning, av Sten Lundwall. 16 sid.

Oskuld-Arsenik. C. J. L. Almqvist i Nordiska museet. Kort vägledning av Elisabet Stavenow-Hidemark. 18 sid.

Vägledning genom Nordiska museets samlingar. 21 uppl. 32 sid.

A guide to Nordiska museet. 8. edition. 32 sid.

Führer durch die Sammlungen des Nordiska museet Stockholm. Vierte Auflage. 32 sid.

Hundra böcker från Nordiska museet. (2:a uppl.) 8 sid.

Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek. Nr 7—10 (stenciltryck). 186 sid.

Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen. Nr 91 (stenciltryck). 24 sid.

Av Nordisk Rotogravyr/P. A. Norstedt & Söner har i samarbete med Kungl. vitterhets, historie och antikvitets akademien, Kungl. biblioteket och Nordiska museet utgivits:

Teckningar till Svecia antiqua et hodierna, av Erik Dahlberg. Del 2. Redaktör Sigurd Wallin. Texten i samarbete med Nils Sundquist. 61 sid. text, 384 pl.-sid.

Förste intendenten Andrén:

Kring en skråkista, i Kulturspeglingar, studier tillägnade Sam Owen Jansson, sid. 29-40.

Äldre svenska parkettgolv, i Det handlar om trä. Skånes trävaruhandlareförening 50 år, sid. 55—86.

Intendenten Bergengren:

IR genom ADB på Nordiska museet, i Svenska museer, nr 2, sid. 8—18.

Bibliotekarien Ehrnborg:

Sam Owen Janssons bibliografi 1928—1965, i Kulturspeglingar. Studier tillägnade Sam Owen Jansson, sid. 344—353.

Förste intendenten Eskeröd:

By och gård inom danskt-skånskt område, En orientering och några randanteckningar, i Fortid og Nutid, sid. 1—96.

Om värdestudiet inom kulturvetenskaperna, i Kulturspeglingar. Studier tillägnade Sam Owen Jansson, sid. 75—90.

Schwedische Volkskunst, i Schwedische Volkskunst. Eine Ausstellung des Deutschen Kunstrates und des Nordischen Museums 1966—67. 22 sid.

Professor Granlund:

Fyra gåtor från medeltiden, i Kulturspeglingar. Studier tillägnade Sam Owen Jansson, sid. 91—108.

Medeltida månadsbilder, i Saga och Sed 1964, sid. 36—56.

Ståndan från Lillhärdal, i Rig, årg. 49, sid. 33—38.

Som folkminnes- och folklivsforskare i fältarbete för 40 år sedan och nu, i Festskrift tillägnad K. Rob. V. Wikman på hans åttioårsdag den 20 maj 1966 (=Budkavlen, årg. 43/44, 1964—1965), sid. 256—275.

Holz und Stein in der ländlichen Baukultur Gotlands im 17. Jahrhundert, i Acta Visbyensia 2, sid. 35—74.

Arbete och rytm i en Ölandsby, i Öländsk bygd, sid. 7—49.

Recension: Elisabeth Svärdström, Kalenderstickan från Lödöse och Nyköpingsstaven och de medeltida kalenderrunorna, i Fornvännen, sid. 257—259.

Artiklarna Lutkasting, Läderpenningar, Midsommar, Mina samt Mjärde i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, bd XI.

Svensk redaktör för Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.

Styresmannen Hansson:

Primitiva båttyper, i Den svenska historien, 1, sid. 111.

Östersjöhandelns villkor. — Det medeltida Stockholm, i Den svenska historien, 2, sid. 48—69 resp. 274—277.

Gustav Vasa nyskapar det svenska sjöförsvaret. — Nordiska sjuårskriget, i Den svenska historien, 3, sid. 177—180 resp. 198—206.

Intendenten Hedqvist:

Museiutredningen — mål och medel, i Svenska museer, nr 2, sid. 1—7.

Förste bibliotekarien Jansson:

Almanackorna i Täby kyrka, i Kyrkfönstret, årg. 8, nr 5, s. 15—17.

Efterskrift till Sällskapet Bokvännernas nyutgåva av Konung Gustaf Adolfs och fröken Ebba Brahes märkvärdiga kärlekshandel (Sthlm 1768), sid. 55—57.

Lunarbokstäver m. fl. artiklar i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, band XI.

Redigerat (tillsammans med S. Lundwall) Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek.

Amanuensen af Klintberg:

Sju röster om Almqvist. Efter samtida vittnesbörd sammanställda. 60 sid.

Stockholmsspelet. Dikter, dagbok, events 1961—66. 50 sid. 2 pl.-bl. Norstedt.

Ett försök till avgränsning av begreppet sägen (stenciltryck). 40 sid.

Förste intendenten Lagerquist:

Artiklar i Hemslöjden.

Medlem i redaktionskommittén för Rig (tillsammans med G. Berg och S. Svensson).

Intendenten Liedgren:

Två syskonstäder, i Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen, nr 91, sid. 5—11.

Arkivarien Lundwall:

C. J. L. Almqvist i Nordiska museet. Idéskiss till en utställning. 16 sid. (Sedermera omtryckt i Fataburen 1966.)

Klassifikationen som kulturspegel, i Kulturspeglingar. Studier tillägnade Sam Owen Jansson, sid. 163—176.

Stjärnsundsuren. Husby, i Dalarnas hembygdsbok 1965, sid. 155.

Om dokumentation i museer, i Svenska museer, nr 2, sid. 19—21.

Redigerat (tillsammans med S. O. Jansson) Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek.

Intendenten Medelius:

Så var skolan förr . . . Bilder ur vardagsliv i skola och hem för 100 år sedan. En samling källor för aktivt skolarbete (tills. med L. Düsing). 40 sid. Magn. Bergvalls förlag.

Intendenten Nodermann-Hedqvist:

Krigare och konstnärer. En översikt av bildhuggare, målare, snickare och byggmästare, knutna till den jämtländska krigsmakten, i Kungl. Jämtlands Fältjägarregementes historia, sid. 428—464.

Förste intendenten Nylén:

Redigerat Svensk slöjd 1966, en utställning på Nordiska museet (tills. med I. Wintzell).

Intendenten Olsson:

Om julgåvor, i Trygg-Fylgia Kontakten, nr 6, sid. 4—8.

Artikel i Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen, nr 91, sid. 1.

Intendenten Rosén:

Hälsingborg inventerat, i Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen, nr 91, sid. 2—4.

Intendenten Sommarström:

The Fisher-Sames at Tjeggelvas and Tjavelkjaure, i Hunting and Fishing. Nordic Symposium on Life in a Traditional Hunting and Fishing Milieu in Prehistoric Times and up to the Present Day, utg. Norrbottens museum, sid. 407—426.

Samer, i Bonniers Lexikon, bd 12, sp. 416—424.

Den fyrkantiga solen. Om rutkors och rutträd på lapska trummor, i Norrbotten 1967, sid. 105—154.

Samekultur, i Vägledning genom Nordiska museets samlingar, 21. uppl., sid. 7—8.

Intendenten Stavenow-Hidemark:

Tre nya tygtryck och deras förebilder, i Svensk Hemslöjd 1965, sid. 7—12.

Oskuld-Arsenik. C. J. L. Almqvist i Nordiska museet. Kort vägledning. 18 sid.

Émile Gallé, i Form, årg. 62, sid. 680—681.

Amanuensen Stjernswärd:

Nygotik på Söderslätt, i Jordberga. (Nytryck, förut publicerad i Ord och Bild 1944.)

Utgivit, med kommentar, Christian Burrau, Min biografi. 156 sid. LT:s förlag.

Intendenten Tillhagen:

Aktuelle Probleme innerhalb der Sagenforschung, i Festskrift tillägnad K. Rob. V. Wikman på hans åttioårsdag den 20 maj 1966 (= Budkavlen, årg. 43/44, 1964—65), sid. 115—133.

Olof Broman som läkare och medicinsk författare, i Kulturspeglingar, Studier tillägnade Sam Owen Jansson, sid. 304—324.

Sjukdom, nöd och pest i medeltidens värld, i Den svenska historien, 2, sid. 178—189.

De fattigas liv i vasakungarnas Sverige, i Den svenska historien, 3, sid. 170—173.

Intendenten Österman:

Artiklar i Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen, nr 91.

OFFENTLIGA UPPDRAG OCH MUSEAL RÅDGIVNING

Förste intendenten *Andrén* har varit av Nordiska museets nämnd utsedd ledamot av styrelsen för Stiftelsen Ingrid Göthlins minne (Nora) samt Kurt och Tora Larssons stiftelse Måtagården (Halland); medlem av kommissionen för riksinventering av de enskilda arkiven.

Intendenten *Danielson* har varit biträdande lärare i textilhistoria vid Handarbetets vänners högre yrkeskurs för utbildning av ledarpersonal och konsulenter till hemslöjds-, heminrednings- och textilföretag; skattmästare i Etnologiska sällskapet.

Förste intendenten *Eskeröd* har under året i egenskap av docent meddelat undervisning i Nordisk och jämförande folklivsforskning vid Stockholms universitet; liksom tidigare museisakkunnig hos Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien; deltagit i The Second International Working Conference for Research on Ploughing Implements, Julita, Sweden, August 29—31, 1966; deltagit i 1. Congressus Internationalis Museorum Agriculturae, Praha Oct. 11.—14. 1966.

Professor *Granlund* har varit ordförande i Etnologiska sällskapet; ordförande i

styrelsen för Institutet för visforskning; deltagit i The Second International Working Conference for Research on Ploughing Implements, Julita, August 29—31; deltagit under september i Kolloquium Balticum Ethnographicum, Institut für deutsche Volkskunde, Berlin.

Styresmannen fil. dr *Hansson* har varit av Kungl. Maj:t utsedd suppleant i styrelsen för Stiftelsen Skansen; ledamot av styrelsen för Föreningen Sveriges sjöfartsmuseum i Stockholm; ledamot av Stockholms stads byggnadsnämnds namnutredning.

Intendenten *Hedqvist* var av statsrådet och chefen för ecklesiastikdepartementet förordnad som biträdande sekreterare hos 1965 års musei- och utställningssakkunniga.

Intendenten *Hidemark* har varit styrelseledamot i Föreningen för svensk hemslöjd och ledamot i Arkitekturmuseums arkivnämnd.

Intendenten *Holmquist* har varit vice ordförande i Svenska museimannaföreningen; varit sekreterare i Skandinaviska museiförbundets svenska sektion; varit redaktionen av Sveriges Kyrkor behjälplig med expertisering av kyrksilver från nyare tid.

Förste bibliotekarien *Jansson* har varit vice ordförande i De vetenskapliga specialbibliotekens förening; ledamot av styrelserna för Etnologiska sällskapet, Föreningen för svensk kulturhistoria och Nordiska vetenskapliga bibliotekarieförbundet.

Förste intendenten *Lagerquist* har varit vice ordförande i Svenska hemslöjdsföreningarnas riksförbund; ledamot av styrelsen för och sekreterare i Föreningen för svensk kulturhistoria; ledamot av styrelsen för Samfundet S:t Erik; ordförande i Lidingö hembygdsförening; ledamot i Lidingö stads natur- och kulturminneskommitté; ledamot i Lidingö stads kulturbyggnadskommitté; av riksantikvarien utsedd ledamot i Postmusei nämnd.

Förste intendenten *Nylén* har varit docent vid Uppsala universitet i nordisk etnologi; lärare i textilhistoria vid Handarbetets vänners högre yrkeskurs för utbildning av ledarpersonal och konsulenter till hemslöjds-, heminrednings- och textilföretag; ledamot av Nordiska rådet för antropologisk forskning; ledamot av styrelsen för Hemslöjdsförbundet för Sverige; ledamot av styrelsen för Svenska spetsar; ledamot av styrelsen för Svenska hemslöjdsföreningarnas riksförbund till juni 1966; ledde kurs i registrering och arkivering för hemslöjdschefer och hemslöjdskonsulenter, anordnad av Svenska hemslöjdsföreningarnas riksförbund.

Intendenten *Nyman* har varit av Sigtuna stad utsedd ledamot i Stiftelsen Sigtuna fornhem; ledamot i Fäbodkommittén inom Samfundet för hembygdsvård; har varit rådgivare i samband med vandringsutställning anordnad av LTs förlag belysande den svenska fäbodkulturen; har lett två kurser i fältundersöknings- och uppmätningsteknik i ämnet Nordisk och jämförande folklivsforskning vid Stockholms universitet.

Amanuensen *Nyström* har biträtt Nya Systemaktiebolaget, Stockholm, vid inrättandet av Systembolagets museum.

Intendenten *Olsson* har varit ledamot av styrelsen för och sekreterare i Svenska museimannaföreningens facksektion.

Intendenten *Sjöqvist* har varit biträdande lärare i textilhistoria vid Handarbetets vänners högre yrkeskurs för utbildning av ledarpersonal och konsulenter till hemslöjds-, heminrednings- och textilföretag; medverkat i föreläsningsserien Modedräkten och dess accessoarer anordnad av studieförbundet Medborgarskolan; varit ledamot i en av Föreningen för svensk hemslöjd utsedd kommitté för utarbetande av ny mönsterbok för ryor.

Intendenten *Sommarström* har under året medverkat i en ABF-kurs kallad »Samernas Lappland» 27/1—5/3, varvid

han svarade för 3 av 5 föredrag samt en avslutande visning av Nordiska museets lapska utställning. Han har också medverkat, bl. a. med ett inledande föredrag den 15/10 i Södertälje, i en vandringsutställning »Same i dag» arrangerad av Stockholms läns bildningsförbund i första hand för ett 15-tal skolor på olika orter inom länet; har deltagit med föredrag i ett symposium över sameslöjd, som hölls i Jokkmokk 23—25 maj i anslutning till invigningen sistnämnda dag av kommunens nya museum, och medföljt på en avslutande exkursion till Arjeplog; medverkade som rådgivare vid planeringen av den sameutställning, som samtidigt öppnades i Jokkmokks museum, och som utgjordes av lapska föremål lånade från olika museer, däribland Nordiska museet, i Sverige, Norge och Finland. Den 18 och 19 november deltog int. Sommarström i en konferens, »Samesymposium 1966», som behandlade samernas nutida och framtida sociala, ekonomiska och kulturella förhållanden.

Intendenten *Tillhagen* har tjänstgjort som sakkunnig i zigenarfrågor i Kungl. Arbetsmarknadsstyrelsen och Kungl. Socialstyrelsen; varit vice president i Société d'Ethnographie et de Folklore; medlem av styrelsen för International Society for Folk-Narrative Research; medlem av The Editorial Board av The Gypsy Lore Society; föreläste som visiting professor vid Indiana University, Bloomington, U.S.A. tiden 20/6—15/8 1966 och vid University of California, Berkeley, tiden 26/9—17/12 1966; har gästföreläst vid The State University of Pennsylvania, Philadelphia, The State University of Arizona, Tucson, och University of California, Los Angeles; har inom ramen för den statsunderstödda föreläsningsverksamheten hållit 3 föreläsningar.

BEFATTNINGSHAVARE VID ÅRETS UTGÅNG

Styresman:
Fil. dr Hans Hansson, 64[1]

AVD. 1 NÄRINGSLIV

Förste intendent fil. dr Albert Eskeröd, 37, 47
Intendent fil. lic. Anders Nyman, 56, 64
Intendent fil. lic. Bo Sommarström, 62
Intendent fil. kand. Eric Hedqvist (tj.led.), 65
Amanuens fil. kand. Håkan Eles, 65, 66
Kontorist Ingrid Boëthius, f. Kronning, 65, 66

Föremålsregistreringen

Intendent fil. kand. Göran Bergengren, 62, 64
Assistent Mona Palmé, f. Löthgren, 46, 66
Märkerska Anna Sjöbom, 08

AVD. 2 BOSTADSSKICK

Förste intendent fil. dr Erik Andrén, 37, 49
Intendent fil. lic. Kersti Holmquist, f. Wallér, 49, 60
Intendent fil. kand. Christian Axel-Nilsson, 60, 63
Intendent fil. lic. Maj Nodermann (tj.led.), 64
Intendent fil. lic. Elisabet Hidemark, f. Stavenow, 56, 60
Intendent fil. lic. Eva Lis Bjurman, f. Nørgaard, 62, 64

[1]) De första siffrorna anger året för stadigvarande anställning i museets tjänst enligt Nordiska museets tjänstematrikel. Då ytterligare siffror följer anger dessa det år tjänsteställningen erhållits.

Intendent fil. kand. Inger Bergengren, f. Bonge, 60, 64
Kontorsbiträde Brita Bingley, f. Bergquist (1/2-tid), 64, 66
E. kontorsbiträde Hedda Sandström, f. Geber (1/2-tid), 66

Rustmästarlaget

Rustmästare Elof Carlsson, 38, 65
Museiassistent Sigvard Hedblom, 30, 65
Museiassistent Carl-Axel Holm, 45, 65
Konserveringsassistent Åke Lindholm, 39, 65

Magasinslaget

Förrådsmästare Nils Nilsson, 30, 65
Förste förrådsförman Arne Karlsson, 42, 65
Förste förrådsförman Bertil Granqvist, 47, 65

För båda lagen gemensam personal

Hantverkare Tage Johansson, 50, 61
Hantverkare Albert Kristensson, 59, 64
Hantverkare Anthe Olsson, 59, 61
Hantverkare Manne Göransson, 64, 65
Museibiträde Per Olof Wallgren, 60, 65
Förrådsman Fritz Sterner, 30, 63
Biträde Christer Eriksson, 65, 66

AVD. 3 TEXTIL

Förste intendent fil. dr Anna-Maja Nylén, 38, 61
Intendent fil. kand. Kerstin Sjöqvist, f. Carlson, 44, 61
Intendent fil. kand. Inga Wintzell, f. Wikland, 50, 64
Intendent fil. kand. Sofia Danielson, f. Anderson, 65, 66
Konserveringsassistent Karin Hanses, 27, 65
Museibiträde Lisa Eriksson, f. Wallander, 63
E. textilvårdarinna Märta Krantz, f. Andersson, 28
E. kontorsbiträde Else Pihl, f. Werner, 65, 66

Textilkonserveringen

Konservator textilkonstnärinna HKS Marie-Louise Dagel, f. Wulfcrona, 52, 65
Konserveringsassistent textilkonstnärinna HKS Birgitta Bergman, f. Elg, 55, 66
E. konserveringsassistent Ingrid Wahlström, f. Welin, 64, 66

KULTURHISTORISKA UNDERSÖKNINGEN

Förste intendent fil. dr Marshall Lagerquist, 36, 58
Intendent fil. lic. Marianne Olsson, f. Hagstroem, 48, 60
Intendent Sander Rosén, 31, 59
Intendent fil. kand. Annika Österman, f. Berggren, 62, 64
Assistent Brita Stjernswärd, 31, 65
Assistent arkitekt Bertil Wetter, 53, 65
Assistent Birger W. Grape (tj.led.), 60
Avd. registrator Dagmar Hullström, 37, 65
Förste ritare Eva Nordin, 64, 66
Förste institutionsbiträde Brita von Knorring, f. Standertskjöld, 65
Kontorsbiträde Birgitta Munthe, f. Ribbing, 65

UNDERVISNINGSAVDELNINGEN

Förste intendent fil. lic. Skans Torsten Nilsson, 63, 66
Intendent fil. kand. Ernst-Folke Lindberg, 51, 64
Intendent folkskollärare Hans Medelius, 59, 65
Amanuens Teje Colling, f. Brodin, 62, 65
E. assistent Mats Arvidsson (1/2-tid), 66
E. assistent Karin Olin (1/2-tid), 65
Kontorist Eva Brithon (tj.led.), 63, 66
Kontorsbiträde Rolf Detlof, 66

BIBLIOTEK OCH ARKIV

Bibliotek

Förste bibliotekarie fil. dr Sam Owen Jansson, 30, 61

Bibliotekarie fil. kand. Karin Ehrnborg, f. Hallström, 47, 65
Förste biblioteksassistent Karin Blomström, f. Näsström, 59, 65
Biblioteksassistent Enar Eriksson, 51, 65
E. kontorist Lena Cederström, f. Böök (1/2-tid), 66

Arkivet

Förste arkivarie fil. dr Sten Lundwall, 42, 66
Intendent fil. lic. Rut Liedgren, 43, 58
Intendent dr philos. Carl-Herman Tillhagen, 39, 61
E. amanuens fil. kand. Margareta Ewert (1/2-tid), 65
Kontorist Elsa Thorell, f. Hållams, 27, 66
Kontorsbiträde Signe Broström, f. Broström, 64

Fotoateljén

Assistent Åke Grundström, 49, 57
Assistent Märta Claréus, f. Claréus, 27, 57
Assistent Ulla Wåger, 52, 66
Förste fotograf Terttu Höglund, f. Rantanen, 58, 66
Förste fotobiträde Gun Östlund, f. Andersson (tj.led.), 60, 65
Förste fotobiträde Linnéa Palén, 66
Fotobiträde Hans Koegel (tj.led.), 65
Fotobiträde Kerstin Priede, 66
Fotobiträde Aina Andersson, 66

ADMINISTRATIVA OCH KAMERALA AVDELNINGEN

Byrådirektör jur. kand. Viveka Granlund, f. Linder, 63
Byråsekreterare fil. kand. Ann Marie Huss, f. Hedenius, 54, 60
Kamrer Gunvor Wreiman, f. Karlsson, 46, 65
Assistent Lillemor Kihlskog, f. Andersson, 44, 66
Kansliskrivare Marianne Bengtsson, 63
Kansliskrivare Anne von Friesendorff, 64, 66
Kansliskrivare Inger Robertsson, f. Eriksson, 63, 66
Kontorist Anna Tomasson, f. Svarvar Anna Eriksson, 25, 66
Kontorist Astrid Sonnentheil, 64, 66
Kontorsbiträde Margit Svensson, f. Edström, 65
Bilförare Sixten Svensson, 32, 65
Kontorsbud Stig Olsson, 66

Vakthållning m. m.

Materialförvaltare Erik Lindstein, 24, 65
Maskinist Arvid Forss, 62
Museivakt Karl Erik Bergström, 66
Museivakt Ingrid Wahlquist, f. Liwendahl, 62, 65
E. museivakt Evert Gustafsson, 65
E. vakt Anders Appelblom, 64
E. vakt Erik Gustavsson, 66
E. vakt Sven Nyström, 63
E. vakt Birger Näslund, 63
E. vakt Ernst Sandin, 63
E. vakt Birger Widing, 63
E. vakt Elsa Wilhelmsson, 66
E. vakt Oscar Ylipää, 66
Gårdskarl Gunnar Göransson, 65
Städerska Elin Andersson, f. Danielsdotter, 65
Städerska Nelly Andersson, f. Persson, 52
Städerska Karin Eriksson, f. Lund, 65
Städerska Dagny Pettersson, f. Karlsson, 56
Städerska Eleftheria Kassagianni, 66

INSTITUTET FÖR FOLKLIVSFORSKNING

Professor John Granlund, 30, 55
E. amanuens Mats Hellspong, 65
Kontorsskrivare Lisa Löfman, 44, 66
Kansliskrivare Margit Stoye, f. Bergschöld, 45, 66
Förste institutionsbiträde Ingrid Vallin, 61, 65

HÄRKEBERGA

Platsrepresentant fru Linnéa Karlsson

JULITA GÅRD

Godsförvaltningen

Vaktmästare Nils Andersson
Trädgårdsmästare Sven A Karlsson
Diversearbetare Erland Wahlqvist
Museivakt fru Elsa Andersson
Museivakt frk Anita Ohlsson
Museivakt frk Christina Ohlsson
Museivakt fru Britta Åkerman
Museivakt Alvar Larsson

Skogsförvaltningen

Forstmästare Axel Gustawsson
Byggmästare Gunnar Larsson
Skogvaktare Nils Bäcklin
Skogsarbetare Sven Andersson
Skogsarbetare Artur Karlsson
Skogsarbetare Nils Lundberg
Skogsarbetare Per A Persson
Skogsarbetare Rune E Persson
Skogsarbetare Sven E Pettersson
Apterare K Evert Pettersson
Arrendator Artur Fredriksson
Arrendator Ragnar Holmberg
Arrendator Nils Henrik Nyberg

MATSGÅRDEN

Platsrepresentant herr Givars Anders Andersson

NYGRÄND

Portvakt fru Greta Thurén

SVINDERSVIK

Platsrepresentant fru Astrid Sandberg

TYRESÖ

Trädgårdsmästare Bror Danielsson
Parkarbetare Gustaf Adolf Johansson

Skansen under år 1966

SKANSEN 75 ÅR

När programmet för Skansens 75-årsjubileum började diskuteras och planeras på vintern 1964 var man överens om att jubileet borde utnyttjas för en intensifierad reklam- och upplysningskampanj som skulle kunna behålla sin aktualitet under en längre tid. Genom att avstå från direkta jubileumsfestligheter önskade man kunna anslå mera tid och pengar åt annan mera långsiktig verksamhet.

Själva jubileumsfirandet kom därför att spridas ut över hela sommarsäsongen med en koncentration till öppningsdagen den 8 maj. Till denna hade representanter för de större skandinaviska friluftsmuseerna inbjudits till ett veckoslutssymposium kring ämnet »Friluftsmuseernas ställning i dagens samhälle». Deltagare var: Förste intendent Erik Andrén, Nordiska museet, museichef Bengt Bengtsson, Kulturhistoriska museet, Lund, förstekonservator Arne Berg, Norsk Folkemuseum, Oslo, museumsdirektör Kristian Bjerknes, Gamle Bergen, Bergen, museichef Carl Johan Gardberg, Klosterbacken, Åbo, styresman Hans Hansson, Nordiska museet, intendent Toini-Inkeri Kaukonen, Fölisön, Helsingfors, museumsdirektör Reidar Kjellberg, Norsk Folkemuseum, Oslo, overinspektör Peter Michelsen, Frilandsmuseet, Köpenhamn, museumsdirektör Fartein Valen-Sendstad, De Sandvigske Samlinger, Lillehammer samt från Skansen professor Berg, förste intendenten Biörnstad och intendenten Liman.

Överläggningar hölls under lördagen den 7 maj, varvid ett flertal diskussionsinledningar ledde till livliga debatter. På kvällen samma dag samlades alla till middag i Ekshäradsgården tillsammans med ett fåtal inbjudna gäster. Söndagen ägnades åt rundvandring på Skansen och deltagande i jubileumsdagens firande.

Öppningsprogrammet var utformat med tonvikt på den kulturhistoriska verksamheten med alla byggnader öppna och fyllda av aktiviteter såsom vävning, ystning och bakning förutom olika hantverk i Stadskvarteret. Vidare folkdans, ringlekar, gluntsång, militärmusik och som en festlig höjdpunkt, en konsert av Orphei Drängar under ledning av Eric Ericsson på Sollidens scen. Konungen, som besökte Skansen tillsammans med sin farfar Oscar II i november 1891, kort efter öppnandet, hade även nu 75 år senare antagit en inbjudan att avlägga ett informellt besök under jubileumssommarens öppningsdag och infann sig åtföljd av sin sonson, kronprins Carl Gustaf, nybliven student.

Efter att ha tagit emot OD:s sångarhyllning vandrade de kungliga gästerna till den nyresta kolmilan på Tings-

vallen, där de med hjälp av värmlandskolarna Johan Magnusson och Anders Andersson tände milan, därmed symboliskt markerande jubileumssäsongens öppnande. Efter ett besök i fäboden, där Marta Eriksson från Järvsö bjöd på nykärnat smör, och ett kort uppehåll för té i Ekshäradsgården, där deltagarna i symposiet hade tillfälle att sammanträffa med konungen och kronprinsen, fortsatte rundvandringen på Skansen. Bl. a. besöktes Moragården, Folkets hus och Skogaholms herrgård, där man helstekte gris och demonstrerade knyppling. I Stadskvarteret besöktes Sparbanken, där konungen inköpte den första 75-öringen (se nedan), Bageriet och Krukmakeriet. Slutligen besökte man Hazeliushuset, där Artur Hazelius barnbarnsbarn överlämnade jubileumsnålar (se nedan) till konungen och kronprinsen.

Ett TV- och ett radioprogram hade direkt anknytning till Skansens 75-årsjubileum. Den 20 april sändes i TV ett program av Staffan Tjerneld kallat »Utsikt från Skansen» och på kvällen den 8 maj sändes radioprogrammet »Vårt långa sköna land i sammandrag», där Folke Olhagen och Swiss Östgren besökte Skansen och samtalade med flera av Stiftelsens anställda.

Till jubileet presenterades också en »stillfilm» om Skansen. Den har sammanställts av Nordisk Tonefilm och består av ett 70-tal stillbilder med ljudband. Förutom den svenska utgåvan har även en tysk och en engelsk producerats och en fransk upplaga planeras. Filmen har under året visats i Gubbhyllan och skall i framtiden användas vid information och undervisning. Det mycket omfattande fotograferingsarbetet har utförts av fotograf Mogens Didrichsen.

Under våren utkom ett nytt bildverk om Skansen, »Vandring på Skansen», med text av Gösta Berg och fotografier av Irène och André Reisz.

Med anledning av jubileet lät Svenska tändsticksbolaget till detta år hämta motiven på sin stora presentförpackning från Skansen. Förpackningen har spritts till återförsäljare av svenska tändstickor över hela världen samt har dessutom försålts på Skansen.

Lagom till jubileumssäsongen kunde restaurang Solliden öppna sin matsal efter en genomgripande ombyggnad. Genom denna har bl. a. en dansrotunda byggts upp i matsalens mitt och rummet försetts med ett innertak av glaskulor. Vissa ombyggnader har utförts i barlokalen och en roulett har öppnats. Sollidens matsal kallas nu Kristallsalongen, ett namn som tidigare var förknippat med en restaurang- och varietélokal inom det nuvarande Skansen-området.

En rad speciella reklaminslag genomfördes under året och medverkade till att kännedomen om det 75-åriga Skansen fick en mycket stor spridning. Detta kunde också avläsas i det osedvanligt stora intresse som såväl svensk som utländsk press visat den jubilerande institutionen.

Som jubileumssymbol har använts dels en fanfarblåsande ryttare byggd på en idé av förre Skansen-intendenten Gotthard Gustafsson, dels den sol, som förekommer på Stiftelsens brevpapper och som ritats av konstnären Nisse Skoog. Ryttaren har framför allt förekommit på trycksaker som affischer och broschyrer samt i annonser,

medan solen förekommit som dekoration vid entréerna och på scenfonden samt som souvenir (se nedan).

En jubileumsskrift med kort historik och talrika illustrationer, tillika utformad som lottsedel, har utgivits. Högsta vinsten i detta jubileumslotteri, en Volvo Amazon, var en gåva av AB Volvo genom Ernst Nilson AB, och andra vinsten, 1.000 liter bensin, hade skänkts av Bilägarnas inköpsförening Stockholm. En engelsk och en svensk onumrerad upplaga har distribuerats till regering och riksdag, resebyråer och press samt under året överlämnats som gåva till institutionens gäster.

Skansens jubileumsmynt, »75-öringen», har distribuerats i samarbete med Stockholms sparbank. Det har sålts till ett pris av en krona på Skansen och i Stockholms sparbanks och Länssparbankens kontor i Stockholm, Uppsala, Enköping, Norrtälje och Södertälje. Av varje försålt mynt har 25 öre gått till välgörande ändamål, en rehabiliteringsgård i Åre för handikappade. Myntet har gällt som 75 öre vid all betalning inom Skansen. Sparbanken har ställt banklokaler och skyltfönster till förfogande för utställningar och för reklam kring Skansen och myntet. Vidare har innehavare av 75-öringen haft möjlighet att vinna olika priser under säsongen. Intresset från press och allmänhet har varit mycket stort.

En jubileumsaffisch har tryckts i två storlekar i resp. 2.000 och 5.000 exemplar. Utom på ordinarie affischeringsplatser har den placerats i resebyråer, depeschkontor, banklokaler, bensinstationer och i skyltfönster. En programaffisch har tryckts i 8.500 ex. En s. k. streamer har i 2.000 exemplar varit uppsatt i bussar, spårvagnar och taxibilar i Stockholm. Ett brevmärke i form av en miniatyraffisch har påsatts all utgående post från Skansen under året. Motivet med ryttaren har dessutom som ovan nämnts förekommit i all annonsering samt i sommarprogrammet och på en 4-sidig reklamfolder tryckt på 5 olika språk i en upplaga om sammanlagt 200.000 exemplar. Denna har genom SAS och Svenska turisttrafikförbundet distribuerats över hela världen.

All utgående post, som passerat poststationen »Stockholm-Skansen» i Posthuset, har stämplats med en särskild jubileumsstämpel. Det ovan nämnda märket i form av en sol med vimpel och med texten »Skansen 75 år» samt en nyckelring med ryttaren har sålts som jubileumssouvenirer på Skansen.

Besökare födda 1891 har under året haft fritt inträde till Skansen alla måndagar.

I samband med jubileumssöndagen och en personalfest, som hölls den 10 oktober, fick Skansen mottaga ett stort antal gåvor. Bland dessa kan nämnas en gåva från Norsk Folkemuseum på 5.000 norska kronor att utdelas som resebidrag till en yngre svensk forskare inom Skansens ämnesområde. Vidare har Glace-bolaget skänkt 5.000 kronor som bidrag till utgivande av en bok om Skansens runstenar och Svenska turistföreningen fem semesterveckor på någon av föreningens anläggningar att fördelas bland personalen.

Vid den ovan omtalade personalfesten i oktober utdelades förtjänstmedaljer till följande anställda:

Illis quorum, guld, 5:e storl. till intendent Margareta Tullander. För medborgerlig förtjänst, guld, 5:e storl.

till byggmästare Elof Hagén. Kungl. Patriotiska sällskapets medalj, guld, 2:a storl. till restaurangchef Carl Gustaf Lindbohm.

Kungl. Patriotiska sällskapets medalj, guld, 3:e storl. till: lagermästare Birger Berg, tjänsteman Sune Berg, parkarbetare Robert Bergqvist, servitris Agda Björk, parkarbetare Harry Blomqvist, vice djurvårdarförman Sven Borg, förste vaktmästare Ivar Borgqvist, maskinist Bror Brickman, trädgårdsförman Erik Eriksson, förste vaktmästare Einar Forsberg, snickare Erik Gjers, snickare John Gjers, förste djurvårdare Tore Glemmefors, förste vaktmästare Stig Hedblom, linneföreståndarinna Hildur Johansson, förste maskinist Harry Karlström, montör Philip Lundin, snickare Anders Petters, förrådsbiträde Nils Pettersson och snickare Helge Sjöberg.

KULTURHISTORISKA AVDELNINGEN

Avdelningens verksamhet har under året starkt präglats av Skansens 75-årsjubileum. För detta redovisas i föregående avsnitt.

Den största nyanläggningen för året är Väla skola. Den började flyttas från norra Västergötland 1964 och invigdes den 3 september i närvaro av bland andra statsrådet Ragnar Edenman. Byggnaden, som inrymmer skolsal och lärarbostad, återger det utseende den erhöll efter en genomgripande ombyggnad 1910. Närmare uppgifter om Väla skolas historia och dess flyttning till Skansen återfinnes i Skrifter från Skansen nr. 3, Ingemar Liman och Albert Wiberg, Väla skola. — Kostnaderna för flyttningen och återuppförandet på Skansen har uppgått till 276.000 kronor. Av denna summa har 187.000 kronor insamlats av Federationen Sveriges Allmänna Folkskollärarförening.

Bland årets reparations- och underhållsarbeten kan nämnas partiell omläggning av tak på Västerängsstugan i Delsbogården, Främmestadskvarnen, Greksåsarsboden, Hornborgastugan, Kyrkhultsstugan, Lusthuset från Katarina prästgård och Ravlundagården. I Hornborgastugan har den invändiga putsen förnyats och i Kronbergs ateljé har stolparna i yttertrappans räcke utbytts mot kopior.

Under sommarsäsongen maj—september har flertalet av de kulturhistoriska byggnaderna hållits öppna för besökare kl. 10—14 eller 14—18. Under den övriga delen av året har Bollnässtugan, Oktorpsgården, Posthuset och Älvrosgården samt under hösten även Väla skola hållits öppna på vardagarna kl. 11—15. De övriga anläggningarna har efter besökandes önskan visats vid regelbundna turer kl. 12, 13 och 14. Under söndagarna har ett tiotal gårdar hållits öppna kl. 11—15.

Som under tidigare år har det varit avdelningens strävan att i samarbete med programavdelningen låta besökarna uppleva så många aktiviteter som möjligt i och kring hus och gårdar. Sålunda har några fredagskvällar under sommaren tagits i anspråk för program med direkt anknytning

till vissa av Skansens miljöer. För detta redovisas närmare av programavdelningen. Vidare har kärning och ystning pågått i fäboden under tiden 27 juni—28 augusti samt ett stort antal hemsysslor och hantverk visats i ett flertal gårdar under sommaren.

Genom medverkan av Skansens Borgerskap har det vid flera tillfällen varit möjligt att uppleva verkstäderna i Stadskvarteret i full verksamhet. Detta gäller i kanske särskilt hög grad under jubileumssöndagen den 8 maj och julmarknadsdagarna, i år den 27 november och 4 december. Vid julmarknaden introducerades också en nyhet för året. Genom bagarmästare Roland Svenssons försorg bakades och försåldes Södertäljekringlor enligt traditionellt recept. Kringelbaket blev en stor succé och det är avdelningens förhoppning att i framtiden mera regelbundet kunna återkomma härmed.

Glashyttan och Krukmakeriet har liksom tidigare varit utarrenderade under året och har med undantag för den kallaste perioden varit tillgängliga för dagliga besök. I Guldsmedshuset har silversmeden Owe Johansson varit verksam tiden 1 juni—30 augusti.

Folkets hus, som enligt av styrelsen fastställda bestämmelser är tillgängligt för uthyrning, har använts som möteslokal 11 gånger under året. Vid tre tillfällen har skriftställaren Texas Ljungberg uppträtt där och berättat om husets tillkomst.

Till julmarknaden hade på sedvanligt sätt rests julstänger utanför Älvros-, Mora- och Ekshäradsgårdarna och i Delsbogården, Ekshäradsgården och Oktorpsgården var julbord dukade. Julgranar klädda på traditionellt sätt fanns i Posthuset och Väla skola.

De kulturhistoriska byggnaderna med inredning har liksom tidigare utnyttjats för såväl elementär som kvalificerad undervisning. Nordiska museets undervisningsavdelning har under året haft visningar för Stockholms skolors årskurs 6 i Delsbogården och i Stadskvarteret under februari—maj, i Skogaholms herrgård och Soldattorpet under september och oktober samt i Oktorps- och Älvrosgårdarna i november. Bland övrig kursverksamhet förlagd till Skansen under 1966 kan nämnas Stockholms läns bildningsförbunds kurs »Bruksföremål i gången tid» den 29 och 30 januari. Samma organisation svarade för kursen »Årets högtider» den 8 och 9 oktober. Liksom föregående år ledde också Stockholms stads och läns hemslöjdsförening tre växtfärgningskurser under juli och augusti månader. I september, oktober och november var en del av Nyckelviksskolans undervisning förlagd till Skansen och elever vid Stockholms tekniska institut företog under september—oktober uppmätningar av hus och gårdar. Under tre lördagar i oktober ritade elever vid Malmstens verkstadsskola i Ekshäradsgården. Ett stort antal studenter vid Tekniska högskolans institution för materialbehandling med formlära arbetade under tiden 17 oktober —17 november med uppmätningar. Elever vid Enskede skolor har under september gjort studiebesök i Kryddgården. Talrika besök har under året gjorts i Officina Typografica av elever vid Grafiska yrkesskolorna i Stockholm under sina lärares ledning. Liksom tidigare år har studenterna i ämnet folklivsforskning vid Stockholms och Uppsala universitet haft en

del av sin undervisning förlagd till Skansen. I övrigt har avdelningen vid ett flertal tillfällen under året givit handledning och visningar för olika grupper.

I Skansens rulltrappshall exponerades till den 28 februari utställningen »När ångbåten kom», arrangerad av Statens sjöhistoriska museum. Den avlöstes den 18 mars av »Lite om geologi», sammanställd av Sveriges geologiska undersökning. Denna utställning kvarstod till den 27 juni. I samarbete med Nordiska museet öppnade avdelningen den 1 juli jubileumsutställningen »Stockholm 1891», vilken kvarstod över årsskiftet. Kommissarie för den senare var amanuens Bengt Nyström.

Med anledning av Homecoming Year och Sverige-Amerika-dagen visades under tiden 22—31 juli i Gubbhyllan utställningen »Drömmen om Amerika», arrangerad av Emigrantinstitutet i Växjö i samarbete med tidningen Året Runt och Stockholms turisttrafikförbund.

I Gubbhyllans övervåning visades under tiden 7 maj—25 september Skånes hembygdsförbunds fotoutställning »Skånsk tobak».

Vid ett tjugotal tillfällen under året har Skansens kulturhistoriska miljöer använts vid fotografering för kommersiellt bruk. Vidare har vid flera tillfällen in- och utländska televisions-, radio- och filmbolag gjort upptagningar kring Skansens hus och gårdar.

Föreståndare för avdelningen var fram till den 30 juni professor Berg samt därefter förste intendenten Biörnstad, tidigare biträdande föreståndare. Övriga tjänstemän har varit intendenten Liman, kanslibiträdet Hertzberg och hantverkaren Eriksson. Intendenten Gunnel Hazelius-Berg har varit knuten till avdelningen som konsult. Fil. kand. Inga Kindblom var tillfälligt anställd under tiden 1 juli—15 oktober.

NATURHISTORISKA AVDELNINGEN

Anläggningar

Planeringen av nya djuranläggningar såväl på Skansenhöjden som på Nedre Sollidenområdet har fortsatt.

Djurbeståndet.

På Skansen och Julita gård fanns den 1 november 1966 följande antal djur:

	arter	individ
Däggdjur	43	306
Fåglar	98	ca 620
Kräldjur	8	46
Fiskar	47	297
	196	ca 1 269

Följande däggdjur har förökat sig: lar, kapucin, nunnemarkatta, isbjörn, kronhjort, dovhjort, rådjur, ren, visent, get och dvärgget.

Bland fåglarna har bl. a. följande arter kläckt ungar: berguv, sädgås, knölsvan, gräsand, vigg, häger, humboldtpingvin, undulatpapegoja, mainastare och fasan.

Positiva odlingsresultat har nåtts med följande fiskar: *Lebistes reticulatus, Xiphophorus helleri, Puntius tetrazona, Mesogonistius chaetodon, Rasbora hengeli, Tanichthys albonubes, Pterophyllum scalare.*

Bland gåvorna märks björnar (från Schweiz), mangab, berguvar (från England), fjällvråk, fiskgjuse, bergänder och nymfpapegoja.

Genom byte och inköp har bl. a. följande djur förvärvats: gråsälar, knubbsäl, sjölejon, järvar, fjällgäss, blåsgäss, svarta storkar och påfåglar.

Allmän verksamhet

Som tidigare har en betydande del av avdelningens verksamhet ägnats olika uppgifter gällande naturvård och forskning. Remisser, utlåtanden, rådgivning, korrespondens och överläggningar i in- och utländska naturvårdsfrågor utgör förpliktande uppgifter liksom yttranden över forskningsprojekt, naturvetenskapliga, främst zoologiska förhållanden o. s. v.

Samarbete med den zoologiska institutionen vid Stockholms universitet har alltjämt pågått. En del av kursen i etologi har förlagts till Skansen under docenten Eric Fabricius ledning.

Vid Stockholms universitets geografiska institution har förste intendenten Curry-Lindahl under vårterminen föreläst i ämnet naturvård.

Liksom under tidigare år har avdelningen bistått eller organiserat utländska institutioners och forskares undersökningar eller/och studiebesök i Sverige. En del av dessa program har ordnats i samarbete med Svenska institutet.

Undervisning

Under höstterminen påbörjades en försöksverksamhet med visningar för årskurs 4 i Stockholms skolor i samarbete med Nordiska museets undervisningsavdelning och Stockholms stads skoldirektion. Ledare för dessa visningar hade rekryterats bland zoologistuderande vid Stockholms universitet. Visningar pågick under minst fyra timmar per dag under fem dagar per vecka. Att intresset bland skolorna i Stockholm att utnyttja Naturhistoriska avdelningen var stort, visar den höga anmälningsfrekvensen. Omkring 80 klasser deltog i verksamheten, medan drygt 100 klasser tyvärr måste avvisas på grund av att schemat var fullbelagt och att anslaget inte räckte för att utöka visningarnas frekvens.

Biblioteket

Tillväxttakten av biblioteket har under året ytterligare stegrats. Den ström av böcker, avhandlingar och separat, som automatiskt tillföres avdelningen och dess föreståndare från institutioner och forskare världen runt, är glädjande men vållar ett allt större utrymmesproblem. Under 1966 är det framför allt litteratur från sydöstra Asiens länder, Australien, Nya Zeeland och Hawaii som väsentligt utökat biblioteket såsom en följd av förste intendenten Curry-Lindahls upprepade besök i dessa områden 1964—1966. Särtryckssamlingen torde nu uppgå till ca 18.000 separat, medan antalet löpande tidskrifter är 405.

Fältarbeten, expeditioner och övriga undersökningar

För de sedan 1956 pågående undersökningarna över vissa djurarters ekologi och biologi har fältarbeten utförts i Blekinge och Skåne, varjämte bearbetning av material ägt rum vid de Zoologiska institutionerna vid Stockholms och Lunds universitet samt Naturhistoriska museet i Göteborg.

Dessa arbeten har bedrivits enligt följande (redogörelserna avser budgetåret 1965—1966):

Vitkindade gåsen. Bearbetningen av under åren 1961—1965 insamlat material har utförts av fil. kand. Anders Bjärvall och fil. kand. Arnold Samuelsson. Arbetet har slutförts under budgetåret. Undersökningens resultat föreligger i en preliminär redogörelse, som f. n. är under omarbetning. Avsikten är att den definitiva redogörelsen skall kombineras med av resultaten föranledda rekommendationer till vissa åtgärder. Denna redogörelse skall också utgöra underlag för ett tryckfärdigt manuskript.

Kanadagåsen. Fältundersökningarna i Blekinge och östra Skåne, som påbörjades 1961, har som tidigare utförts av amanuens Björn Nilsson. Under en period deltog förste intendenten Curry-Lindahl tillsammans med amanuensen Nilsson i fältarbetena, varvid besiktningar gjordes av olika provytor tillsammans med berörda jaktvårdare och lantbrukare, med vilka överläggningar hölls.

Under 1966 har amanuens Nilsson varit sysselsatt med att bearbeta och sammanställa materialet. Detta arbete pågår och torde kunna avslutas under 1967.

Alfågeln. Bearbetningen av det material, som erhölls genom undersökningarna 1961—1962 i Östersjön och Nordsjön, har slutförts av amanuensen Sven Mathiasson. Ett manuskript har färdigställts och översatts till engelska. Det har cirkulerat och granskats av forskare, som organiserat de nationella inventeringarna i Östersjö- och Nordsjöländerna. Manuskriptet kommer att tryckas i England som en officiell redogörelse av International Wildfowl Research Bureau, vars styrelse har godkänt arbetet.

Anslag för ovannämnda undersökningar och bearbetningar har erhållits av Viltforskningsrådet.

Huggormen. Skriftställaren John Bernström har tidvis fortsatt sitt arbete med att färdigställa en monografi över huggormens biologi, ekologi och fysiologi. Härför har avdelningen erhållit anslag från Statens naturvetenskapliga forskningsråd.

Ryggradsdjuren i fjällen

I samband med de sedan länge pågående fältundersökningarna i den skandinaviska fjällkedjan utförde förste intendenten Curry-Lindahl under juli fältarbeten på Shetlandsöarna, Storbritannien, gällande jämförande studier av öarnas vertebratfauna och dess miljö. Härutöver har arbeten utförts i andra fjällområden i samband med inventeringar (se nedan under Inventeringsarbeten, s. 323).

Jämförande undersökning av Gamla och Nya världens hägerarter

I januari och i september—november gavs förste intendenten Curry-Lindahl tillfälle att i samband med andra uppdrag i Hawaii, Japan, Oceaniens övärld, Nya Zeeland, Australien, Nya Guinea, Filippinerna, Thailand och Ceylon fortsätta de etologiska och ekologiska undersökningar av i dessa områden förekommande hägrar, som där påbörjades 1964 och som ingår i en större undersökning, som hittills huvudsakligen under åren 1958—1965 utförts i Afrika, Florida och Västindien.

Biologiska undersökningar på Mount Nimba, Liberia

De 1963 påbörjade botaniska och zoologiska undersökningarna på Nimbamassivet i Liberia har fortsatts under hela året. De administreras av »Nimba Research Committee», tillsatt av International Union for Conservation of Nature and Natural Resources. Kommittéledamöter är förste intendenten Curry-Lindahl (ordförande), professor Maxime Lamotte, Paris, och professor Théodore Monod, Paris och Dakar. Ett flertal ärenden beträffande forskningsstationen och -verksamheten på Nimba handlägges vid den Naturhistoriska avdelningen. Under året har forskarlaget vid Nimba bestått av dr Malcolm Coe, Kenya, dr A. Kortlandt, Holland, Mr. Charles Steiner, Schweiz, dr Jacques Verschuren, Belgien, Dr. Françoise Xavier, Frankrike, och Mr. Edward Yallah, Liberia. Förste intendenten Curry-Lindahl arbetade vid stationen i februari. Som gästforskare har under kortare tid professor J.P. Joshua, University of Liberia, Monrovia, jämte assistenter arbetat vid stationen. Coe, Verschuren och Xavier har under olika delar av året fungerat som chef för forskningsstationen.

Bearbetning av tidigare insamlat material har ägt rum vid institutioner i Bruxelles, Dakar, Genève, Kew (England), London, Nairobi och Paris. Den botaniska bearbetningen leds av dr J.G. Adam, Dakar och Paris. De zoologiska undersökningarna har under året koncentrerats på däggdjur, kräldjur och groddjur. Material belysande däggdjurens utbredning, ekologi, biologi och flyttningar under en hel årscykel föreligger.

Undersökningarna på Nimba har finansierats genom anslag från Lamco (Grängesbergsbolaget).

Inventeringsarbeten

Ett flertal undersökningar har under året utförts i områden av Norrland, där omfattande vattenregleringar planeras eller förberedes. På uppdrag av Statens naturvårdsnämnd och Kungl. Vetenskapsakademien organiserades av förste intendenten Curry-Lindahl de vertebratzoologiska undersökningarna, medan motsvarande undersökningar gällande evertebrater organiserades av professor Per Brinck, Zoologiska institutionen, Lund, och gällande växtvärlden av professorerna G. E. Du Rietz och Hugo Sjörs, Växtbiologiska institutionen, Uppsala. Dessa undersökningar har utförts för medel, som ställts till förfogande av Kungl. Vattenfallsstyrelsen.

Årets undersökningar utfördes i juni—september i sju områden fördelade på tre undersökningsgrupper bestående av nio forskare, tillfälliga medarbetare oräknade. Följande områden, samtliga belägna i Lule lappmark, undersöktes: Kvikkjokkdeltat, nedre Tarradalen, Ånokdeltat, nedre Tjuoltadalen och nedre Njåtsosvagge (gruppledare: fil. kand. Anders Bjärvall), Sitojaure (gruppledare fil. mag. Claes Rüdeberg) och Vietasvagge (gruppledare fil. lic. Sven Mathiasson). Flera av dessa områden är delvis belägna inom Sareks och Stora sjöfallets nationalparker.

Insamlingsarbete

Under sjunde året i följd bedrevs i Camargue, Frankrike, under medverkan av dr Luc Hoffmann, förestån-

dare för Station Biologique de la Tour du Valat, insamlings- och prepareringsarbeten av gulärlor, vilka under vårflyttningen från tropiska Afrika till norra Eurasien rastar i Camargueområdet, där de befinner sig ungefär halvvägs mellan övervintrings- och häckningsområdena, vilka utgör start respektive mål för vårflyttningen. Detta material har direkt samband med förste intendenten Curry-Lindahls fysiologiska undersökningar av nordiska flyttfåglar i tropiska Afrika. För arbetena i Camargue har anslag erhållits av Statens naturvetenskapliga forskningsråd.

Anslag

För undersökningar, expeditioner, symposier, utländska sammanträden och konferenser samt för publiceringsverksamhet har avdelningen eller dess chef under 1966 erhållit följande anslag:

Statens naturvårdsnämnd	27.500:—
Viltforskningsrådet (kvarstående anslag från föregående år)	5.902:43
Kungl. Ecklesiastikdepartementet	2.000:—
Svenska naturskyddsföreningen	1.500:—
Nordiska museet	1.200:—
Sveriges ornitologiska förening	925:—
Nimba Research Committee	128.500:—
Chanticleer Press, New York	16.250:—
Western Foundation, Racine (U.S.A.)	15.570:—
International Commission on National Parks, Washington	7.215:—
University of California, San Diego	5.150:—
World Wildlife Fund, Zürich	1.438:—
S:a kr	213.150:43

Publikationer

Ingen avhandling har under året tryckts i Acta Vertebratica. Vid avdelningen under året publicerade skrifter redovisas på s. 334 under namnen Curry-Lindahl och Pinter.

Resor, kongresser och symposier

Under året har förste intendenten Curry-Lindahl ofta anlitats för internationella uppdrag avseende naturvård och forskning. I januari företog han på uppdrag av International Commission on National Parks (Washington) en resa till Nya Zeeland, Australien, Nya Guinea, Filippinerna, Thailand och Ceylon för att där överlägga med myndigheter i naturvårdsfrågor samt i nationalparker och naturreservat dryfta därvarande problem. I februari arbetade Curry-Lindahl vid Nimba Reserach Laboratory i Liberia samt hade förhandlingar i Monrovia med Liberias regering, som uppdragit åt honom att utarbeta en naturvårdsplan för landet innefattande bl. a. nationalparker, naturreservat, vilt- och skogsvård samt jakttider. I dessa frågor samarbetar Curry-Lindahl med FAO och UNESCO. I februari—mars deltog Curry-Lindahl i sammanträden med Kongos jordbruksministerium i Léopoldville och med National Parks Board of South Africa i Pretoria samt föreläste vid University College of Nairobi i Kenya. Härutöver bevistade han på inbjudan ett symposium i Nairobi gäl-

lande »International Biological Programme». Under kortare tid deltog han i en av Nairobis universitet anordnad expedition på Mount Kenya samt hade överläggningar i Manyara och Serengeti National Parks i Tanzania angående ett internationellt forskningsprojekt därstädes. I mars deltog Curry-Lindahl i ett sammanträde i London gällande sistnämnda projekt. I april hade Curry-Lindahl inbjudits av University of Washington, Seattle, och 41 amerikanska organisationer gällande naturvård, friluftsliv och biologisk forskning att i samband med Sixth Biennial North-American Wilderness Conference i Seattle leda och arrangera ett symposium om »Ecological balances» och därvid fungera som inledare. På uppdrag av F.N. och International Union for Conservation of Nature and Natural Resources samt på inbjudan av Kongos regering åtföljde Curry-Lindahl som rådgivare i naturvårdsfrågor Kongos jordbruksminister på en tre veckors inspektionsresa i östra och norra Kongo i april—maj, varvid överläggningar hölls med provinsregeringar och institutioner samt besök gjordes i nationalparker och naturreservat. Sistnämnda månad deltog han i Bruxelles i ett sammanträde med Institut des Parcs Nationaux du Congo. I juni bevistade han sammanträden i Paris med UNESCO resp. Nimba Research Committee, tillbringade två arbetsdagar på Musée Royal d'Afrique Centrale, Tervuren (Belgien), och deltog i styrelsesammanträde med World Wildlife Fund i Zürich. I juni—juli representerade Curry-Lindahl Kungl. Vetenskapsakademien och Svenska naturskyddsföreningen vid International Union for Conservation of Nature and Natural Resources 9:e generalförsamling och 10:e tekniska möte i Luzern, varvid han dessutom deltog i sammanträden med nämnda unions styrelse, Survival Service Commission, International Commission on National Parks och Nimba Research Committee. I juli var Curry-Lindahl inbjuden till ett symposium i Brunnen, Schweiz, gällande International Biological Programme. Samma månad deltog han i styrelsesammanträde med International Wildfowl Research Bureau i Slimbridge (England), bevistade International Council for Bird Preservations styrelsesammanträden och XIV världskonferens i Cambridge, där han fungerade som sekreterare, deltog i XIV International Ornithological Congress i Oxford, där han inbjudits att fungera som ordförande i en av kongressens sektioner. I samband med dessa kongresser gjorde Curry-Lindahl en resa kring Skottlands kuster, varvid Hebriderna, Shetlandsöarna och Orkneyöarna besöktes. I augusti deltog han i sammanträden med UNESCO i Paris. I september var han inbjuden till ett av Universitetet i Uppsala arrangerat symposium gällande »Conservation of vegetation in Africa south of the Sahara», vid vilket han höll två inledande föredrag. Samma månad inbjöds han av Polens regering och Polska vetenskapsakademien att jämte fyra andra representanter från Holland, Frankrike, Storbritannien och Östtyskland delta i ett symposium i Warszawa med ett 15-tal österuropéer gällande forskning, skydd och utnyttjande av ekonomiskt viktiga flyttfågelpopulationer. I september bevistade han ett sammanträde med Conservation Founda-

tion i New York. I oktober var Curry-Lindahl jämte nio andra naturvårdsmän från Europa, Afrika, Asien, Australien och Sydamerika inbjuden av Zoological Society of San Diego och University of California att under en vecka i San Diego, Californien, i symposieform tillsammans med ett 20-tal nordamerikanska naturvårdare och forskare ventilera globala naturvårdsproblem med tonvikt på forskning, undervisning och utrotningshotade djurarter. Samtidigt celebrerades den zoologiska trädgårdens i San Diego 50-årsjubileum. I samband med symposiet i San Diego sammanträdde Survival Service Commission, varvid Curry-Lindahl fungerade som ordförande. Därefter avreste Curry-Lindahl till Honolulu för att som gäst hos National Park Service respektive Hawaii State Department of Natural Resources bese nationalparker och naturreservat på öarna Oahu, Kauai, Maui och Hawaii, där överläggningar i naturvårdsfrågor hölls med olika myndigheter. Också museer, zoologiska trädgårdar och akvarier besöktes. Studiebesök gjordes dessutom på ön Wake i Stilla havet norr om Mikronesiens övärld. I samband med sitt efterföljande besök i Fjärran Östern hade Curry-Lindahl inviterats av den statliga nationalparksförvaltningen (National Parks Bureau of the Ministry of Welfare and Health) i Japan att som regeringens gäst besöka landets nationalparker. Besök gjordes i ett antal nationalparker belägna i olika delar av Japan, varvid studievisiter förlades också till zoologiska trädgårdar och akvarier. Efter överläggningar med naturvårdsmyndigheter i Tokyo, Sapporo, Hongkong, Kuala Lumpur (Malaysia), Singapore och Bangkok (Thailand) avreste Curry-Lindahl till Ceylon för att på inbjudan av därvarande regering tillsammans med tre andra inbjudna biologer från Schweiz, U.S.A och Västtyskland hålla inledningsföredrag vid ett heldagsseminarium i Colombo om naturvårdsproblem i Ceylon, varvid en stor del av regeringens och parlamentets ledamöter liksom också departementstjänstemän och universitetsfolk närvar. Efter seminariet besökte Curry-Lindahl som regeringens gäst Ceylons nationalparker, där ytterligare överläggningar i naturvårdsfrågor hölls med provinsmyndigheter. Samma månad bevistade Curry-Lindahl International Union of Directors of Zoological Gardens årskonferens i Mount Lavinia, Ceylon, varjämte han deltog i sammanträden i Cairo gällande vissa naturvårdsfrågor, i Rom med FAO, i Morges (Schweiz) med styrelsen för International Union for Conservation of Nature and Natural Resources och i Paris med styrelsen för Charles Darwin Foundation for the Galapagos Isles, UNESCO, resp. med Nimba Research Committee.

Besök

Bland utländska besökare som i studiesyfte eller för diskussionsändamål besökt Naturhistoriska avdelningen märks: Dr. E. Davies, Scientific Research Organization, Hamilton, Nya Zeeland; prof. E. Evrard, Université Lovanium, Kinshasa, Congo; Mr. C. R. Gutermuth, Director, North American Wildlife Foundation, Washington; lektor Hans Hvass, Köpenhamn; Mr. Thomas L. Kimball, Director, National Wildlife Federation, Washing-

ton; M. L. W. McCaskill, National Parks Authority of New Zealand, Christchurch, Nya Zeeland; prof. Théodore Monod, Muséum National d'Historie Naturelle, Paris; prof. C. C. Olrog, Universidad Miguel Lillo, Tucumán, Argentina; Dr. Tetsumaro Senge, ordförande, National Parks Association of Japan, Tokyo, och Mr. Theodor R. Swem, Deputy Director, United States National Park Service, Washington.

Personal

Naturhistoriska avdelningens föreståndare har varit förste intendenten Curry-Lindahl. Under hans vistelser i Afrika, Amerika, Asien och Australien tjänstgjorde docenten Karl Borg som t. f. föreståndare. Docenten Borg har dessutom under hela året fungerat som avdelningens veterinär och jämväl vikarierat för föreståndaren under dennes tjänsteresor och övrig bortovaro. Under några kortare perioder har vet. dr Nils-Olof Lindgren och veterinär Bernt Tafvelin vikarierat som föreståndare och dessutom periodvis svarat för vissa veterinära uppgifter. Sekreterare har varit fröken Morell med fil. kand. Gun Rosencrantz och fru Elisabeth Bergqvist som vikarier. Förmannen Johansson har förutom funktionen som fodermästare även haft det direkta överinseendet av arbetena i de sju djurvårdaredistrikten. Vikarie för honom har varit vice förmännen Borg och Glemmefors. Glemmefors har under året utnämnts till vice förman.

Gåvogivare till avdelningen

Barnavårdsnämndens fritidsavdelning klubb 26; S. Franzén, Kristinehamn; Källbo djurskyddsförening, Piteå; G. Persson, Hägersten; Schweiziska klubben; B. Stare; The Norfolk Wildlife Park, Norwich, England.

HÖGTIDER, FESTER OCH ANDRA PROGRAMINSLAG

Under vintersportlovet den 14—20 februari anordnades skidtävlingar, rebusjakt, rundvandring bland djuren samt trolleriföreställningar på Högloftet.

Vårens sedvanliga idrottsarrangemang Sleipners terränglöpning och Svenska Dagbladets stafett ägde rum den 17 april resp. den 22 maj.

Vårmarknad arrangerades den 23 och 24 april av Lions Club Stockholm-Östermalm med bl. a. Concours d'Elégance och Stjärnrally med kända artister bland deltagarna.

Valborgsmässoaftonen firades med sedvanlig studentuppmarsch och sång av Stockholms studentsångarförbund, konsert av Stockholms spårvägsmäns musikkår, eldar och fyrverkeri. Studentsångarförbundet medverkade även den 1 maj.

Med den officiella jubileumsdagen, söndagen den 8 maj, inleddes Skansens 75-årsjubileum, för vilket redogörs på annan plats.

Lördagen den 14 maj hade Mora bygdelag sin årliga »Ersmässa» med demonstration av olika hantverk i Moragården. »Polisens dag» firades den 15 maj med tal av justitieminister

Herman Kling, musik av sammanslagna polismusikkårerna från Göteborg, Hälsingborg och Stockholm och uppvisningar av motorcyklister, ryttare och tjänstehundar. Den 17 maj, Norges nationaldag, firades med barntåg och högtidsprogram på Solliden.

Kristi Himmelsfärdsdagen den 19 maj hade Nykterhetsfolket sitt sedvanliga högtidsprogram med bl. a. tal av statsrådet Svante Lundkvist och generalsekreterare Alf Tallborg. Samma dag ägde finalen i Expressens vårparad rum med prisutdelning.

Samfundet för hembygdsvård firade sitt 50-årsjubileum under pingsthelgen med festprogram, allmogebröllop, landskapsparad, amatörteater, demonstrationer av olika hantverk, folkdans, folkmusik och liknande. Bland talarna märktes statsminister Tage Erlander, statsrådet Eric Holmqvist, landshövding Gunnar Helén, fil. dr John Nihlén och professor Gösta Berg. Operasångerskan Busk Margit Jonsson och skådespelerskan Barbro Hiort af Ornäs medverkade och Lars Madsén var konferencier vid programmet på Solliden. Hembygdsföreningar från skilda delar av landet bidrog på olika sätt till programmet, bl. a. uppfördes »Dunungen» av amatörer från Ransäter, »kryckegransståt» av amatörer och spelmän från Möklinta, författaren Nils Ludvig kåserade om »Skåne och skåningar», kalkstensblock formades av stenhuggare från Öland m. m.

Söndagen den 5 juni var »Kyrkans dag» arrangerad av Stockholms stiftsråd, med gudstjänster, konserter och stugmöten.

Svenska Flaggans dag den 6 juni firades i närvaro av H. M. Konungen. Sigurd Björling och Stockholms sångarförbund sjöng och Idlaflickorna gjorde två uppvisningar.

Stockholms kommunala musikskola avslutade läsåret med en »Musikskolans dag» på Skansen den 7 juni. Solister, blåsargrupper, kammarensembler och andra musikgrupper framträdde på olika platser. Vid avslutningshögtiden talade borgarrådet Artur Nordin och i den gemensamma konserten medverkade närmare 200 barn under ledning av Sten Frykberg.

Visans vänner och Vispråmen Storken medverkade den 11 och 18 juni och söndagen den 12 juni hade Svenska ungdomsringen sitt årliga festprogram. »Bilägarnas dag» arrangerades söndagen den 19 juni av Bilägarnas inköpsförening, IC — Stockholm. I det rikhaltiga programmet medverkade bl. a. Rolf Björling, Lill Lindfors, Ann-Louise Hansson, Happy Go Luckies, Torbjörn Johnsson, Topper Martin, unga förmågor i »Talang -66» i regi av Sven Paddock m. fl.

Midsommarhelgen firades den 23, 24 och 25 juni på traditionellt sätt med dans kring majstången, lekar, folkdans och folkmusik, sång av Lis-Beth Ohlsson och Martin Lundquist samt musik av Bofors musikkår under ledning av Stig Gustafson. Knut Ringqvist och Skansens folkdanslag ledde som vanligt midsommardansen och lekarna.

Från mitten av juni till slutet av augusti har olika serieprogram ägt rum under veckans olika dagar. På tisdagarna direktsändes från Solliden ett radioprogram — OPOPOPPA — som bl. a. bestod av en popbandstävling och en musiklek med publiken. Producent var Rune Hallberg och kon-

ferencier »Robban» Broberg. Gästande artister och popband har varit Jan Carlson, Rupert Clemendore, Rune Gustavsson, Jan Johansson, Ivan Oskarson, Karl-Erik Welin, Cornelis Vreeswijk, Gå Runt Show, Lee Kings, Ola and the Janglers, The Mascots, Science Poption, The Shanes, The Streaplers och Tages. »Bästa man på Skansen» med Egon Kjerrman direktsändes tionde året i följd på onsdagarna fr. o. m. den 15 juni t. o. m. den 27 juli. De fyra onsdagarna i augusti återkom radioprogrammet »Skansenkväll» av Gunnar Wersén med Folke Olhagen som konferencier, Eivy Edoff, Thord Carlsson och Kjell Stensson i redaktionen och Ulf Björlin som kapellmästare. I de båda onsdagsserierna har följande gästartister medverkat: Rolf Björling, Busk Margit Jonsson, Lasse Dahlquist, Åke Grönberg, Ann-Louise Hansson, Evert Taube, Erik Sædén, Sven-Erik Vikström m. fl.

På torsdagarna var Bo Ancker värd för ett musikgissningsprogram kallat ». . . och på Solliden spelar regementsmusiken». Kgl. Flottans, Svea livgardes, Dalregementets, Upplands flygflottiljs, Bofors och Stockholms spårvägsmäns musikkårer medverkade.

På fredagarna var det dels »lekvall», anordnad fr. o. m. 6 maj t. o. m. 26 augusti av Svenska ungdomsringen med Knut Ringqvist som ledare, dels en serie på 7 program kallad »Landskapskväll» förlagd till resp. Delsbogården, Hornborgastugan, Ravlundagården och Stadskvarteret. Värdar var Birgit Leander — »Lill-Stintan», Sixten Bengtsson — »Västgöta-Bengtsson», Jan-Öjvind Swahn och Per Anders Fogelström.

TV-programmet »Tiotusenkronorsfrågan» direktsändes från Solliden sex lördagar fr. o. m. 2 juli t. o. m. 6 augusti. Producent var Allan Schulman, frågeledare Bo Teddy Ladberg, domare Jan-Öjvind Swahn och kapellmästare Nisse Hansén.

Stockholms frikyrkoråd anordnade andra året i följd programmet »Under öppen himmel» med evangelisk allsång och gospelsång. Programmet ägde rum på onsdagarna fr. o. m. 1 juni t. o. m. 31 augusti och var förlagt till Skansenteatern. Frikyrkorådet har även svarat för anordnandet av konventiklar i Bollnässtugan alla söndagar i juni, juli och augusti.

I samarbete med Stockholms musikbildningskommitté och med ekonomiskt bidrag från Kulturdelegationen arrangerades åttonde året i följd under ledning av musikdirektör Karl-Eric Andersson nio Skogaholmskonserter — »Liten kvällsmusik i herrgårdsmiljö». Repertoaren bestod liksom tidigare av verk från 1700- och 1800-talen och de medverkande uppträdde i kostym. Följande solister och ensembler medverkade: Bel Canto-kören, Lars Brolin, Lilian Carlsson, Lennart Elg, Folke Englund, Bengt Ericson, Birger Eriksson, Jan Eyron, Herta Fischer, Ann Forsell, Frydénkvartetten, Claude Genetay, Tomas Gorne, Ingemar von Heijne, Kerstin Hindart, Arne Jacobsson, Dorrit Kleimert, Torbjörn Lillieqvist, Eva Nordenfelt-Lundqvist, Thomas Olofsson, Claes-Merithz Pettersson, Eva Serning, Björn Sjögren, Lilian Sjöstrand, Per-Göran Skytt, Märta Söderberg, Edith Thallaug, Tore Wiberg och Anders Öhrwall. Bernhard Krook hade regisserat ett framförande av G. B. Per-

golesis opera buffa »La serva padrona».

Stockholms stads parkteater bjöd på fyra föreställningar, nämligen »Nationalmonumentet» av Tor Hedberg, »Fallet med den galne ledaren Karlsson» av Pi Lind, balett- och visprogrammet »Balladen om ett Rosenblad» av Cornelis Vreeswijk och Lia Schubert samt ett gästspel av Oslos parkteater »Katharina den store» av George Bernard Shaw.

Under högsommaren har följande »dagar» anordnats på sedvanligt sätt. Frälsningsarméns årliga musikgudstjänst hölls den 4 juli. Spårvägens dag arrangerades av Fritidsrådet och Spårvägspersonalens samorganisation den 24 juli. I programmet ingick sång, musik, idrottstävlingar, demonstrationer, och informationer, trafikskola m. m. Rolf Björling var solist och konferencier.

Sverige-Amerikadagen den 31 juli hade sammanslagits med »Homecoming day» i samarbete med Vasa Orden av Amerika och Stockholms turisttrafikförbund. Vid festprogrammet talade Estelle Bernadotte av Wisborg, Vilhelm Moberg och årets svensk-amerikan Hilmer Lundbeck. William Clauson samt Sigrid Ohberg och Erland Hagegård framträdde med egna solistprogram. Som konferencier medverkade Bo Ancker. I Gubbhyllan visades emigrantutställningen »Drömmen om Amerika — Från Långasjö till Swedetown» från Växjö. Sångspelet Värmlänningarna uppfördes i Sommarhagen av amatörsällskapet Värmlänningarne från Arvika, vilket i likhet med tidigare år gästade Skansen under tre dagar.

Den fackliga centralorganisationens folkfest ägde rum den 14 augusti. Högtidstalet hölls av statsrådet Eric Holmqvist och i underhållningen ingick ett stort varietéprogram från Sovjet, arrangerat av Folkparkerna.

Barnens dagsprogrammet den 20 och 21 augusti omfattade festföreställningar av den ungerska ungdomsorkestern »Raijko-ensemblen» och Furuviksbarnen samt ett framträdande av Sven-Bertil Taube.

»Fiskets dag» var anordnad den 27 och 28 augusti, då yrkesfiskare från Östersjökusten och Mälaröarna demonstrerade tillredning av olika fisksorter med gratis avsmakning.

Säsongens stora evenemang var en konsert av Birgit Nilsson den 13 augusti med Jan Eyron vid flygeln. Denne ackompanjerade även en konsert av Rolf Björling och Lilian Sjöstrand den 7 augusti.

Den andra stora händelsen var invigningen av Väla skola den 3 september, för vilken redogörs på annan plats.

Av övriga programarrangemang kan nämnas »Värmlandskväll vid milan», »Värmlandssoaré» vid Ekshäradsgården med anförande av Carl Albert Anderson och Tage Aurell samt Helena Brodin och Sven Rosendahl bland övriga medverkande. Blåsarkonsert i Rosengården, Varieté International och Kvintetten Olsson på Solliden var några andra programinslag. Europafederationen av Soroptimist International Association hade förlagt ett program under sin kongress till Skansen. Tal hölls av Gunnel Hazelius-Berg, ordförande i federationen.

Under hösten anordnades större program endast på söndagarna, sålun-

da var det Frikyrkodag, arrangerad av Frikyrkorådet den 4 september med gudstjänster, väckelsemöten, konserter, gårdsmöten m. m.

»Den svenska lottans dag» anordnades den 10 och 11 september av Stockholms lottaförbund med anledning av förbundets 25-årsjubileum. Utställning och demonstrationer var ordnade bl. a. på Tingsvallen, 1. militärmusikkåren under musikdirektör Marc de la Berg medverkade och ett underhållningsprogram med bl. a. Stig Järrel samt gymnastik och sång ägde rum på Solliden. Prinsessan Sibylla besökte de olika arrangemangen.

En idrotts- och familjesöndag ordnades av Stockholms korporationsidrottsförbund den 18 september med tal av borgarrådet Sören Carlson, demonstration av olika motionsidrotter, flergrensstafett m. m.

Stockholms festspel avslutades den 23 september med en musikdag på Skansen anordnad av kör- och amatörmusikorganisationer i Stockholm i samverkan med Kulturdelegationen. Konserter gavs på Solliden, i Skogaholms herrgård och Seglora kyrka. Bl. a. framfördes Lars-Erik Larssons kantat »Röster från Skansen».

Under »De Blindas dag», arrangerad av De Blindas förening den 2 oktober framträdde en rad kända artister med Bertil Perrolf som konferencier.

Med programmet »Skansen visar» den 9 oktober, då på sedvanligt sätt olika hantverk och hemsysslor demonstreras i Skansens verkstäder och gårdar avslutades jubileumssommaren. Kolmilan som tändes den 8 maj revs sålunda också ut denna dag.

»Kalle Anka-rally» för lådbilar hade arrangerats av Saab-Ana och tidningen Kalle Anka den 11 och 25 september. Torbjörn Johnsson var programledare och prisutdelningen förrättades av Erik Carlsson »på taket».

Stockholms sparbank anordnade en familjesöndag den 23 oktober.

Utöver i annat sammanhang nämnda har uppträdande gjorts av KFUM:s elitgymnaster, Dorothy Millar och John Gittings med amerikanska folksånger, Idd skolemusikkorps från Halden i Norge, estniska folkdansgillet Kassari, folkdanstrupp från Brigham Young University, USA, folkdanstrupp från Möckmühl, Tyskland, tjeckiska folkdanslaget Melnik, portugisiska folkdanslaget Rancho Folclorico de Santarem, Ribatejo, International Peace Band and Choir, USA samt folkdanslaget »Odlingens Vänner» från Mariehamn, Åland.

Skansens barnteater spelade tredje sommaren »Noaks ark» av Per Edström. Föreställningarna gavs på Orsakullen alla lördagar, sön- och helgdagar under sommaren t. o. m. september månad. Gubben Noak spelades av Eskil Bengtsson och gumman Noak av Yvonne Lundeqvist. F. ö. medverkade barn ur publiken med specialgjorda djurmasker.

Skansenorkestern under ledning av Elmar Fogelman konserterade fr. o. m. 8 juni t. o. m. 3 september sex dagar i veckan i lilla musikpaviljongen på Solliden. Orkestern bestod utöver kapellmästaren av följande medlemmar: Jörgen Albrektsen, piano, Bengt Hedbom, violin, gitarr, trumpet, Sture Hermansen, trumpet och rytminstrument, Uno Hurtig, bas, Nils-Olof Petersson, violin, saxofon och Kjell Pommer, klarinett och saxofon.

Skansens folkdanslag och spelmän har under tiden 14 maj—3 september dagligen visat folkdanser resp. spelat folklåtar, och ringleksbarnen har uppträtt under juni och augusti alla lördagar och söndagar. Danslaget har stått under ledning av förrådsmästare Nils Nilsson, ringleksbarnen under fru Astrid Selking och för spelmännen har svarat byråingenjör Axel Myrman. Danspedagog Else Fisher-Bergman har varit behjälplig vid sammanställningen av dansprogrammen.

Skansens vaktparad har stått under musikfanjunkare Sture Hermansens ledning och medverkat på lördagar och söndagar från april till november med undantag för juli månad.

Skansens vattenspel på Solliden spelade en gång varje kväll under augusti månad. Ingeniör Sten-Öje Francke har handhaft föreställningarna.

Moderna dansbanan har varit utarrenderad till kapellmästare Lars Samuelson, som med sin orkester Swing Sing Seven med Les Carlton svarat för dansmusiken alla dagar utom måndagar under tiden 30 april—28 augusti. Som vikarier har medverkat S. O. Bagges, Göran Enbäcks, Kalle Holmbergs och Åke Strandbergs orkestrar.

Eric Östs spelmanslag och Axel Andereds kapell har spelat till gammaldansen på Bollnästorget med Sven Englunds kapell som vikarie. Gammaldans ägde ej rum måndagar och tisdagar. Från den 7 juli till 25 augusti arrangerades en tävling i gammaldans alla torsdagar. Stig Kuylenstjerna var ledare, och paret Anita Lindh och Gunnar Ljungberg blev åter årets vinnare.

Ungdomsringen har under maj och juni anordnat en kurs i gammaldans på dansbanan på Galejan.

Intill Lekstugan i gamla Bragehallen har bilbana och karusell för barn varit i gång, och det lilla tåget har kört från april till oktober.

En grupp skådespelare under ledning av Kotti Chave har disponerat Skansenteatern och givit »Tjuvarnas bal» av Jean Anouilh från den 14 juni till den 21 augusti.

Julmarknaden ägde rum den 27 november och 4 december med de traditionella arrangemangen. Auktionsförrättare var Hilding Bielkhammar från Ringarum, »Lill-Stintan» Birgit Leander sjöng och berättade historier i Delsbogården. Birgitta Hylin och Peder Swahn underhöll med sång och musik. På särskild begäran från Stockholms turisttrafikförbund har en julmarknad i mindre omfattning även i år ordnats en tredje söndag nämligen den 11 december.

Skansens stjärngossar har stått under ledning av kantor Gustaf Hellblom och uppträtt i olika gårdar samt i restaurangerna sön- och helgdagar fr. o. m. annandag jul t. o. m. trettondagen.

I Seglora kyrka har högmässa hållits varje sön- och helgdag, varvid huvudsakligen präster från Stockholms församlingar officierat. I dessa gudstjänster har sammanlagt 7.032 personer deltagit. Dessutom har vid frikyrkliga och andra andaktstunder deltagit 1.079 personer. Fr. o. m. 7 maj t. o. m. 31 augusti har i samarbete med Stockholms kyrkobrödrakår aftonbön hållits varje dag. Ansvaret för genomförandet av dessa aftonböner har åvilat kantor Hellblom och kamrer N. M. Barrner. I medeltal har 55

personer deltagit i aftonbönerna per kväll. 186 vigslar, 15 barndop och 6 konfirmationer har under året ägt rum i kyrkan.

För anordnandet av ovan i korthet relaterade program har närmast svarat intendenten Tullander, assistenten Francke och kapten Blomquist, som fr. o. m. 1/4 tjänstgjort som inspektör på Skansen. Fru Stern har svarat för reklam och PR-verksamheten. Direktör Eliasson, chef för Sveriges radios underhållningsavdelning, har medarbetat som programavdelningens speciella konsult i sammanlagt 30 dagar under året. Fröken Nilsson har föreståtts varulagret för julmarknaden och souvenirförsäljningen, en verksamhet som sorterar under programavdelningen.

KLÄDKAMMAREN

Stora svårigheter möter numera, när man skall ersätta förslitna plagg genom nysömnad och inköp. Ett tidsödande arbete kräves framför allt för att anskaffa och uppspåra material som lämpar sig både för de olika folkdräkterna och för modedräkter från olika tider. De syntetiska fibrerna tränger in på allt flera områden och kommer inom överskådlig tid att göra ylle, linne och bomullsvävnader utan tillsatser av andra material till rariteter. Allt flera småhantverk dör ut och gör det svårt att ersätta gjutna spännen, enkla knappar, skinnförkläden osv. Bristen på material är lika påfallande när det gäller grova vävar till arbetsplagg som finare material till folkdräkter, vilka i dagens läge blir så dyra att hemslöjdsaffärerna endast i ringa utsträckning kan producera och lagerhålla dem. Skansens äkthetskrav på både material och snitt ställer oss i särställning i förhållande till uthyrningsateljéer och teatergarderober. En av de förstnämnda upphörde under året, men det visade sig att mycket litet ur den stora garderoben skulle varit användbart för oss. Även den yrkesskicklighet på dessa områden som ännu existerar i vårt land kommer säkerligen att bli en döende relikt i den utpräglade konfektionsåldern. Två amerikanska museer har förhört sig om de hos klädkammaren kunde beställa dräkter från olika perioder för sin vaktpersonal. Hur skulle hembygdsfester, Himlaspelet och spelen på Nyköpingshus och många andra liknande tillställningar kunna fullföljas utan tillgång till Skansens klädkammares förråd, för att inte tala om alla stadsjubileer och militära evenemang med historiska tillbakablickar och andra mer eller mindre officiella festligheter! Denna uthyrning, ur befintliga förråd, stöder det ordinarie arbetet för Skansens eget behov genom att utjämna det mera säsongmässigt betingade arbetet. Detta avväges i övrigt med kompletteringsarbeten och förarbeten för nästa säsong. Utlåningen är numera även inriktad på rekvisita som av olika anledningar ej utlånas av museerna, varigenom en hel del bekymmer avlastas dessa, som måste företräda rent museala intressen.

Skansens jubileumsår gjorde år 1891 mycket aktuellt och därför krävdes tillverkning av en rad dräkter från detta år för olika jubileumsaktiviteter.

Det blev fråga om nysömnad av svepande kjolar, vita höghalsade blusar och andra plagg från 90-talet. En rolig och tacksam uppgift blev det för klädkammaren att kläda upp en hel klass av pojkar och flickor till Väla skolas invigning. Här hade man autentiska fotografier att arbeta efter och resultatet blev uppskattat av både elever och åskådare.

Under året har på klädkammaren tjänstgjort assistenten Hemlin, fröken Kings-Eriksson och fru Frisk samt under viss del av året fru Englén och fröken Kerstin Glans. Konsulent har varit intendenten G. Hazelius-Berg.

Gösta Berg

UTGIVNA SKRIFTER

Från Skansen har utgivits:

Skansen, Buildings and animals, a short guide for visitors.

Skansen, Bâtiments et animaux, guide pour les visiteurs.

Verkställande direktören professor Berg:

Vandring på Skansen. 70 sid. Gebers förlag.

Att klubba gädda och lake, i Bygd och Hävd. Festskrift till Anders Diös 21/2 1966, sid. 98—106, äv. i Saga och Sed 1964, sid. 98—106.

Björnklubban. Boktryckarmärke och verklighet, i Kulturspeglingar. Studier tillägnade Sam Owen Jansson 19/3 1966, sid. 41—54.

Arvet från Hazelius, i Turist nr 5, sid. 20 ff.

Skansen, eine neue Museums-Art, i Mare Balticum, Heft 2.

Piroggen und andere Fremdeinschläge älterer Gotländischer Kost, i Acta Visbyensia 2, sid. 139—145.

Edvard Thermenius. In memoriam, i Örebro-Karolinaren 25, sid 3—4.

Det förflutna och det närvarande, i Örebro-Karolinaren 26, sid. 7—12.

Medlem i redaktionskommittén för Rig (tillsammans med M. Lagerquist och S. Svensson).

Förste intendenten Biörnstad:

Artur Hazelius Skansen och Nordiska museets skapare, Ur Skansens historia, Skansens hus och gårdar, i Skansens jubileumsbroschyr 1966.

Slå om, slå in, slå i, i Handelsnytt nr 5, sid. 8—12.

Redigerat engelsk och fransk nyutgåva av vägledningarna över Skansen.

Förste intendenten Curry-Lindahl:

Eurooppa. 301 sid. Kirjayhtymä, Hfors.

Fiskarna i färg. 6:e uppl. 242 sid. Almqvist & Wiksell, Sthlm.

L'Europe. 302 sid. Hachette, Paris.

A lemming cycle in Canada, i Ecology, vol. 47, sid. 168—169.

Det levande Uganda, i Jorden Runt, årg. 38, sid. 387—394.

Det skuttande fornminnet, i Röster i Radio-TV, no. 36, sid. 18—19.

Die Kegelrobbe in der Ostsee, i Naturschutzarbeit in Mecklenburg, vol. 9, sid. 33—36.

Fjällens röding, i Jakt och Jägare, årg. 26, nr 12, sid. 42—43 och 48.

Fågelår på Fårö, i Svenska turistföreningens årsskrift, sid. 233—251.

Förord till Afrikas natur (av L. Brown), sid. 6. Natur och Kultur, Sthlm.

Förord till Ropa inte på vargen (av F. Mowat), sid. 5—7. Bonniers, Sthlm.

Gråsälen i Östersjön, i Jakt och Jägare, årg. 26, nr 4, sid. 8—12 och 38.

La situation actuelle dans les parcs nationaux Albert et de la Garamba,

Congo, i Bulletin UICN, Nouvelle Série, No. 20.

Rapport à Son Excellence le Ministre de l'Agriculture du Gouvernement Central du Congo sur les Parcs Nationaux Albert et de la Garamba après la visite effectuée dans ces réserves en avril—mai 1966. Stencilskrift, sid. 1—16.

Report to the International Commission on National Parks of the IUCN on an inspection tour to the Albert and Garamba National Parks in the Congo, April 27—Mai 14, 1966, by invitation of the Central Government of the Congo. Stencilskrift, sid. 1—19.

The current situation in the Albert and Garamba National Parks, Congo, i IUCN Bulletin, New Series, No. 20, sid. 3.

Waterfowl of North America, i Ecology, vol. 47, sid 686—687.

Worldwide nature conservation, i Ecology, vol. 47, sid. 875—876.

Övervintrande morkullor, i Svensk Jakt, årg. 104, sid. 37.

Recensioner i Journal of Wildlife Management, vol. 30, sid. 236—240.

Redigerat (tillsammans med B. Hanström och A. G. Johnels) Acta Vertebratica.

Redigerat serien Jordens kontinenter, vari under 1966 utkommit Afrikas natur av Leslie Brown. Natur och Kultur.

Förste djurvårdare Pinter:

Handbuch der Aquarienfisch-Zucht. 288 sid. Alfred Kernen Verlag, Stuttgart.

OFFENTLIGA UPPDRAG OCH MUSEAL RÅDGIVNING

Professor *Berg* har varit ordförande i Skandinaviska museiförbundets svenska sektion; vice preses i Kungl. Gustav Adolfsakademien för folklivsforskning; vice ordförande i Konstfackskolans styrelse; av Kungl. Maj:t förordnad ledamot av Fideikommissnämnden; av Kungl. Maj:t förordnad ledamot i styrelsen för Nordiska institutet för folkdiktning i Köpenhamn; av Kungl. Vitterhetsakademien utsedd ledamot i Marinens museikommitté; ledamot av ekonomidelegerade för humanistiska fonden; ledamot av styrelsen för Sjöhistoriska samfundet; ledamot av styrelsen för Föreningen Sveriges Sjöfartsmuseum i Stockholm; ledamot av styrelsen för Medicinhistoriska museets vänner; av Vitterhetsakademien utsedd suppleant i Statens humanistiska forskningsråd; verkställande ledamot av Vitterhetsakademiens Stjernsundsutskott; ledamot av förvaltningsutskottet i Kungl. Patriotiska sällskapet; ledamot av styrelsen för Gastronomiska stiftelsen (tillhörande Gastronomiska akademien); ledamot av styrelsen för Stiftelsen Saxons Närkesarkiv; ordförande i kommittén för utgivande av Svensk släktkalender; ledamot i styrelsen för Föreningen för svensk kulturhistoria; medlem av den permanenta kommittén för anordnande av de internationella kongresserna för antropologi och etnografi; sekreterare i Museichefskollegiet i Stockholm.

Förste intendenten *Curry-Lindahl* har varit ordförande i Nimba Research Committee, Stockholm och Liberia; ordförande i en av Kungl. Vetenskapsakademien tillsatt kommitté gällande Tärnasjön i Lappland; vice ordförande i Survival Service Commission, Morges (Schweiz); vice ordförande i International Commission on National Parks, Bryssel; vice ordförande i Société Belge-Suédoise; sekreterare i International Council for Bird Preservation, London, och dess svenska sektion; styrelseledamot i World Wildlife

Fund, Morges (Schweiz); styrelseledamot i International Wildfowl Research Bureau, Tour du Valat (Frankrike); styrelseledamot i Charles Darwin Foundation for the Galapagos Isles (UNESCO), Paris; styrelseledamot i Fondation Internationale Scientifique, Bryssel; styrelseledamot i Institut des Parcs Nationaux du Congo, Kinshasa (Kongo); styrelseledamot i Academy of Zoology of India, Agra; styrelseledamot i FitzPatrick Institute of African Ornithology, University of Cape Town, Kapstaden; ledamot av International Ornithological Committee, Oxford; ledamot av Committee for Museums of Natural History of the International Council of Museums (UNESCO), Paris; ledamot av International Advisory Committee of the Friends of Africa in America, New York; ledamot av styrelsen för Nordiska oljeskyddsunionen, Stockholm; rådgivare till Kongos regering (Kinshasa) i frågor ang. naturvård; research associate vid Institut pour la Recherche Scientifique en Afrique Centrale, Lwiro (Kongo); research associate vid Musée Royal de l'Afrique Centrale, Tervuren; under 1966 vald till »fellow» i Herpetologists' League of North America; ledamot av Kungl. Vetenskapsakademiens naturskyddskommitté; av Svenska naturskyddsföreningen utsedd ledamot av Svenska jägareförbundets överstyrelse resp. förtroenderåd; ledamot av Svenska naturskyddsföreningens styrelse och arbetsutskott; ledamot av Sveriges ornitologiska förenings styrelse och arbetsutskott; av Kungl. Vetenskapsakademien utsedd ledamot av Jakttidsberedningen; av Nordiska museet utsedd ledamot i styrelsen för Stiftelsen Blekinge naturvård; ledamot av Svenska turistföreningens publikationsnämnd; av Statens naturvårdsnämnd och Kungl. Vetenskapsakademien utsedd undersökningsledare för vertebratzoologiska undersökningar i Norrland; medarbetare i Svenska Dagbladet. Tillfälliga offentliga uppdrag redovisas under »Resor, kongresser och symposier m. m.», s. 324 ff.

Intendenten *Liman* har varit ledamot av brittiska utskottet för SIEF; ledamot av Vernacular Group; sakkunnig i planeringskommittén för ett friluftsmuseum för Weald and Downland.

BEFATTNINGSHAVARE VID ÅRETS UTGÅNG

DIREKTION

Verkställande direktör, professor Gösta Berg, 24[1]
Sekreterare fru Margit Schüssler, 64
Ekonomidirektör, tillika vice verkst. direktör, jur. kand. Karl-Erik Nygren, 62
Sekreterare fröken Kerstin Bäckström, 65

KULTURHISTORISKA AVDELNINGEN

Förste intendent fil. lic. Arne Biörnstad, 52
Intendent fil. lic. Ingemar Liman, 66
Kanslibiträde fru Berit Hertzberg, 65
Hantverkare Bror Eriksson, 46

NATURHISTORISKA AVDELNINGEN

Förste intendent Kai Curry-Lindahl, 54
Sekreterare fröken Harriet Morell, 57
Djurvårdarförman Albert Johansson, 39
Vice djurvårdarförman Sven Borg, 32
Vice djurvårdarförman Tore Glemmefors, 32

[1] Siffrorna anger året för inträde i institutionens tjänst.

Förste djurvårdare Roland Ackelman, 38
Förste djurvårdare Torsten Cellvander, 38
Förste djurvårdare Sven Åke Nord, 54
Förste djurvårdare Helmuth Pinter, 58
Förste djurvårdare Anders Wiklund, 57
Förste djurvårdare Henry Mähl, 65
Djurvårdare Ingvar Nylund, 66

ALLMÄNNA AVDELNINGEN, SEKTION 1, PROGRAM-VERKSAMHET ETC.

Intendent fröken Margareta Tullander, 37
Konsult direktör Georg Eliasson, 57
Assistent fru Barbro Sandin-Francke, 64
Kanslibiträde fru Ester Nilsson, 47
Press och reklam: fru Britt Stern, 65
Seglora kyrka: kantor Gustaf Hellblom, 51

ALLMÄNNA AVDELNINGEN, SEKTION 2, VAKTHÅLLNING ETC.

Inspektör kapten Sten Blomquist, 66
Vaktförman Tore Bergsten, 41
Förste vaktmästare Einar Forsberg, 35
Förste vaktmästare Einar Spångberg, 37
Förste vaktmästare Ivar Borgqvist, 33
Förste vaktmästare Stig Hedblom, 33
Förste vaktmästare Karl-Erik Andersson, 56
Förste vaktmästare Mårten Mårtensson, 56
Vaktmästare Sven Hörnfelt, 63
Vaktmästare Rune Kirsch, 64
Vaktmästare Folke Boqvist, 66
Vaktmästare Sten Carlsson, 66
Vaktstugan: fru Karin Persson, 55
Stallförman P. O. Södergren, 66

ALLMÄNNA AVDELNINGEN, SEKTION 3 KLÄDKAMMAREN

Assistent fru Maj-Britt Hemlin, 60
Biträde fröken Maria Kings-Eriksson, 42
Biträde fru Ingeborg Englén, 61
Biträde fru Edit Frisk, 65

ADMINISTRATIONS- OCH EKONOMIAVDELNINGEN

Kamrer civilekonom Sam Hegnell, 38

Kassa och bokföring

Huvudkassör Henning Gustavsson, 52
Kontorsskrivare fru Inga-Lisa Kjell, 42
Kontorsskrivare fru Elsa Forsman, 54
Kansliskrivare fröken Karin Frisk, 56
Kontorsbiträde fröken Inga-Lill Schöllin, 66

Expedition

Kontorsskrivare fru Karin Hagelin, 27

Avlöning och statistik

Kansliskrivare Arnold Zarén, 51
Kontorsskrivare Sune Berg, 36

Årskortsexpedition

Fru Margit Land, 66

Inköp och förråd

Förrådsförvaltare Hans Nilsson, 31
Förrådsman Nils Pettersson, 36

Telefonväxel

Telefonist fröken Birgit Lindström, 39
Telefonist fru Helny Vala, 50

BYGGNADSAVDELNINGEN

Anläggningsarbeten

Byggmästare Elof Hagén, 34
Hantverkare Anders Petters, 30
Hantverkare Helge Sjöberg, 30
Hantverkare Erik Gjers, 32
Hantverkare John Gjers, 36
Hantverkare Helge Hafström, 63
Hantverkare Einar Johansson, 66
Hantverkare John Ahlström, 37

Park och trädgård

Trädgårdsmästare Edwin Arvidsson, 30
Trädgårdsförman Birger Moreau, 31
Trädgårdsförman Erik Eriksson, 33
Trädgårdsarbetare Sigfrid Flodin, 37
Trädgårdsarbetare Sven Hedlund, 44
Trädgårdsarbetare Axel Lundström, 56
Trädgårdsarbetare Leif Johansson, 66

Elverkstaden
Förste montör ingenjör Einar Levander, 29
Montör Philip Lundin, 31
Elektriker Börje L. Boman, 62

Värme, vatten, avlopp- och pumpanläggning
Maskinist Bror Brickman, 32
Hantverkare Gustaf Holmström, 3

Målarverkstad
Målare Erik Gudmunds, 42

Diverselaget
Parkarbetare Harry Holmqvist, 29
Parkarbetare Karl Otto Kimbratt, 67
Chaufför: And. Thunborg, 66

SKANSENS RESTAURANGER

Direktör Sture Håård, 51
Sekreterare fröken Inger Winberg, 66
Restaurangchef Carl-Gustaf Lindbohm, 36
Köksmästare Bo Spjuth, 48
Chefskonditor Arnold Magnusson, 48
Kamrer Gunnar Modin, 44
Bokföringschef fröken Astrid Pettersson, 32
Lagermästare Birger Berg, 32

STYRELSEBERÄTTELSE FÖR ÅR 1965

Styrelsen och verkställande direktören för Stiftelsen Skansen får härmed avgiva berättelse rörande stiftelsens förvaltning för år 1965.

Under året färdigställdes restaurang Gubbhyllan, som flyttats från sin gamla plats vid Hasselbacken, och kunde i början av sommarsäsongen åter öppnas i sin nya egenskap av restaurang och tobaksmuseum. Arbetena med flyttningen av Väla skola från Västergötland har fortsatt så att byggnaden kan tagas i bruk under 1966. Omläggningen och utvidgningen av örtagården intill den gamla vaktstugan har avslutats.

Den i föregående styrelseberättelse omnämnda nya elmottagningsstationen invid Bredablick har färdigställts och utrymme har här i en övre våning kunnat beredas för arkiv, magasin m. m. Omläggningen av parkbelysningen har fullföljts. Reparations- och ombyggnadsarbeten har företagits i viss utsträckning, bl. a. har halmtaken på byggnaderna i Oktorpsgården blivit delvis omlagda. Håsjöstapeln har fått sin spånbeklädnad renoverad och hela stapeln målats. Likaledes har omläggning och utvidgning av ledningar för el, vatten och avlopp ävensom vissa vägarbeten blivit verkställda.

Genom Stockholms stads arbetslöshetsnämnd har ytterligare upprustningsarbeten utförts i form av statskommunala beredskapsarbeten, såsom dräneringss- och jordförbättringsarbeten, reparation av ytterstängslet m. m.

I övrigt har verksamheten i huvudsak fortgått efter samma linjer som tidigare med bl. a. regelbundet återkommande visningar av kulturhistoriska byggnader, s. k. hantverksdagar i Stadskvarteret, folkdansuppvisningar samt underhållningsprogram från Sollidenscenen och kring Bollnästorget. Regelbundna föreställningar har under sommaren ägt rum på friluftsteatern.

I skriftserien Skrifter från Skansen har under året utgivits nr 2, Gubbhyllan, författad av Per Anders Fogelström och Arne Biörnstad. Gemensamt med Nordiska museet utger stiftelsen årsboken Fataburen. En kortfattad orientering om Skansens nuvarande målsättning ges i publikationen »En vandring på Skansen», som utgivits inför sjuttiofemårsjubileet 1966.

Ett omfattande arbete har under året nedlagts på planläggningen av Skansenområdets disposition och dess fortsatta utveckling. En generalplan härför, upptagande bl. a. även nya anläggningar såsom tropikhus, akvarium, planetarium etc., kommer att färdigställas under 1966.

Med Kungl. Djurgårdens Förvaltning och Riksmarskalkämbetet har förhandlingar ägt rum beträffande bl. a. en begärd utvidgning av Skansens område österut för att möjliggöra anläggande av en ny frianläggning för hjortdjur.

Besöksantalet har under året minskat och utgjorde 1.687.393 mot 1.740.120 år 1963 och 1.777.455 år 1964.

Medeltalet anställda har, förutom restaurang- och kioskpersonal, uppgått till 145 personer. Liksom tidigare komma ytterligare uppgifter om verksamheten inom den kulturhistoriska och naturhistoriska avdelningen samt programavdelningen att lämnas i den årsberättelse, som tryckes i Fataburen 1966.

Beträffande resultatet av den ekonomiska verksamheten under året samt ställningen vid årets slut hänvisas till nedanstående balans- samt vinst- och förlusträkningar.

Efter verkställda avskrivningar med anslagsmedel till ett belopp av 70.439:25 kronor samt reserveringar redovisas ett underskott av 71.163:44 kronor. Efter avdrag från år 1964 balanserat överskott å 8.652:83 kronor överföres till år 1966 ett kvarstående underskott av 62.510:61 kronor.

Balanserade anläggningskostnader uppgå till 206.057:62 kronor, utgörande i huvudsak projekteringskostnader för nya djuranläggningar.

I berättelsen ingår balansräkning för Stiftelsen Skansens fondförvaltning.

Balansräkning den 31/12 1965

TILLGÅNGAR

Kassa, postgiro, banker		2.319.211: 23
Reversfordran		500.000: —
Diverse fordringar		
Fordringar enl. reskontra	512.374: 56	
Fordran hos fondförvaltningen	99.640: 12	612.014: 68
Utlägg för vissa ändamål		
Zoologisk fältforskning		23.529: 09
Varulager		471.726: 50
Inventarier		195.000: —
Balanserade anläggningskostnader		206.057: 62
Kapitaltillgångar		
Restaurangbyggnader	4.445.000: —	
Ekonomibyggnader	246.000: —	
Zoologiska anläggningar	405.000: —	
Cirkus	300.000: —	5.396.000: —
Vinst- och förlustkonto		
Årets underskott	71.163: 44	
Avgår:		
Balanserat överskott	8.652: 83	62.510: 61
	Kronor	9.786.049: 73

SKULDER

I förskott uppburna inkomster		
Årskort 1966		35.724: —
Diverse skulder		
Leverantörer	829.601: 99	
Källskatt	302.987: —	
Upplupna skuldräntor	44.530: —	
Förskottsbet. inkomsthyror	19.960: —	
Pensionsavgifter	171.461: 96	
Övriga skulder	54.620: 92	1.423.161: 87
Reserverat för olika ändamål		
Anläggningar och byggnadsunderhåll	520.138: 67	
Zoologisk fältforskning	40.660: 73	
Övriga ändamål	68.792: 40	629.591: 80
Intecknings- och reverslån		
Lån hos försäkringsbolag	2.624.619: —	
Lån hos Sandrew-Ateljéerna	12.000: —	2.636.619: —
Pensionsstiftelsen		256.117: 40
Kapitalkonto		4.804.835: 66
	Kronor	9.786.049: 73

Vinst- och förlusträkning för 1965

INTÄKTER

Inkomster å verksamheten		
Skansen	2.317.639: 47	
Cirkus och Novilla	110.560: 05	2.428.199: 52
Räntor		159.645: 09
Fondavkastning		32.116: 93
Kommunala och andra anslag		205.700: —
Årets underskott		71.163: 44
	Kronor	2.896.824: 98

KOSTNADER

Löner och arvoden	2.997.633: 57	
varav påförts underhålls- och anläggningskonton	878.652: 45	2.118.981: 12
Pensioner		220.198: —
Sociala avgifter och sjukomkostnader		315.971: 18
Räntor		131.505: —
Skatter		14.290: —
Reserverat för byggnadsunderhåll Cirkus		95.879: 68
	Kronor	2.896.824: 98

Stiftelsen Skansens fondförvaltning

Balansräkning den 31 december 1965

TILLGÅNGAR

Värdepapper enl. bil. 1	587.114: 07
Banker	29.008: 07
Upplupna fondräntor	5.344: 90
Kronor	621.467: 04

SKULDER

Banker	174: 41
Skuld till kassaförvaltningen	99.640: 12
Fonder enl. bil. 2	521.652: 51
Kronor	621.467: 04

Stockholm den 19 mars 1966.

Sture Petrén
Gunnar Dalgren
Sven B. F. Jansson

Carl Albert Anderson
Wilh. Forsberg
J. Nordenfalk
Gösta Berg

Ovanstående balansräkning och vinst- och förlusträkning överensstämmer med Stiftelsen Skansens räkenskaper, vilka granskats på sätt angives i revisionsberättelsen av den 15 juni 1966.

Sture Romanus *Olle Eriksson*

Sven Hagström

Bil. 1 a.

Fondförvaltningens värdepapper den 31 december 1965

	Nom. värde	*Bokf. värde*	*Dekl. värde*
Aktier	280.200: —	288.498: —	853.558: —
Obligationer	206.319: 60	194.781: 07	177.568: —
Förlagslån	21.000: —	20.835: —	19.710: —
Inteckningslån	83.000: —	83.000: —	83.000: —
Kronor	590.519: 60	587.114: 07	1.133.836: —

Det bokförda värdet enl. ovan, Kr. 587.114: 07, efter avdrag av värderegleringsreserven, Kr 9.769: 61, enl. bil. 2 uppgår till Kr. 577.344: 46. Deklarationsvärdet samma dag enl. ovan uppgår till Kr. 1.133.836: —.

Bil. 1 b.

Stiftelsens värdepapper förvaltas på följande sätt

	Nom. värde	*Bokf. värde*	*Dekl. värde*
Hos Stockholms stad			
Aktier	85.750: —	116.458: —	241.796: —
Obligationer	105.000: —	100.925: —	89.950: —
Förlagslån	12.000: —	12.155: —	11.380: —
Inteckningslån	12.200: —	20.909: —	45.123: —
	285.750: —	312.538: —	426.126: —
Hos Stockholms Enskilda Bank			
Aktier	8.600: —	11.990: —	17.925: —
Obligationer	36.319: 60	28.856: 07	27.818: —
Förlagslån	9.000: —	8.680: —	8.330: —
	53.919: 60	49.526: 07	54.073: —
Hos Sundsvalls Enskilda Bank			
Aktier	173.150: —	139.136: —	548.214: —
Obligationer	65.000: —	65.000: —	59.800: —
	238.150: —	204.136: —	608.014: —
Hos Skandinaviska Banken			
Aktier	83.000: —	83.000: —	83.000: —
I eget förvar			
Aktier	500: —	5: —	500: —
Totalt enl. ovan Kronor	590.519: 60	587.114: 07	1.133.836: —

Bil. 2

Stiftelsen Skansens fonder den 31 december 1965

Henrik Krooks fond	21.401:30
Peter och Malin Beijers fond	25.800:—
Axel Wilhelm Casséns testamentsmedel	30.000:—
Oscar Hirschs fond	25.000:—
Ebba Lindaus fond	20.000:—
Hilda Kumlins fond	25.705:77
Byggmästare A. G. Jansons fond	113.938:52
Constance Anderssons fond	50.000:—
Grosshandlare Teodor Ericsons fond	52.459:65
Jenny Maria Dahlqvists donation	121.353:58
Östgötagårdens fond	15.713:04
Grillska förnyelsefonden	10.511:04
Fondförvaltningens värderegleringsreserv	9.769:61
Kronor	521.652:51

REVISIONSBERÄTTELSE FÖR ÅR 1965

I egenskap av revisorer i Stiftelsen Skansen får vi härmed lämna följande berättelse för år 1965.

Vi har tagit del av räkenskaper, protokoll och andra handlingar, som lämnar upplysning om Stiftelsens ekonomi, granskat årsredovisningen samt vidtagit de övriga granskningsåtgärder vi ansett erforderliga.

Räkenskaperna har detaljgranskats av Sven Hagströms Revisionsbyrå.

Räkenskaperna för Stiftelsens fria pensionsstiftelse har granskats utan anmärkning för år 1965.

Vi tillstyrker,

att den i årsredovisningen intagna av oss påtecknade balansräkningen per den 31 december 1965 fastställes samt

att ansvarsfrihet beviljas styrelseledamöterna och verkställande direktören för förvaltningen under den tid redovisningen omfattar.

Stockholm den 15 juni 1966

Sture Romanus
Utsedd av Kungl. Maj:t

Olle Eriksson
Utsedd av Stockholms Stadsfullmäktige

Sven Hagström
Auktoriserad revisor

15:—